Секретно

Diss. Tart.

296338

KEILA ÜMBRUSE MAASTIKUD

E. Varep

TR Ülikooli Õpet. Nõukogu otsusega 30. juunist 1948. a. on antud Endel Varep'ile geograafia-teaduste kandidaadi teaduslik kraad.

J. Maarvan.
Teadusl. sekretär.

Tartu Riiklik Ülikool Eesti NSV — Тартуский ордена Трудового Красного Знамени государственный университет

1 B 18913
6B - 2393.

Diss. Tart.

296338

Käsikirjutus

Tartu Riikliku Ülikooli Geograafia Kateedrist.

Juhataja kt.: van. õpet. E. Varep.

120-18912

KEILA ÜMBRUSE MAASTIKUD

176 joonise ning 1 kaardiga lisas.

Tartu Riikliku Ülikooli Geograafia Kateedri juhataja kt.

vanem õpetaja Endel V a r e p'i

v ä i t e k i r i

geograafiliste teaduste kandidaadi kraadi omandamiseks.

Teaduslik juhendaja: geograafiliste teaduste kandidaat

dotsent Jakob K e n t s.

Tartu 1948.

SISUKORD.

Lk.

Sissejuhatus. Töö eesmärk ja metoodika. Keila ümbruse geograafilise uurimise senine käik 4

Orienteeriv ülevaade. Uuritava ala asend, piirid ja suurus 9

Keila ümbruse maastiku-vormide analüüs

I. Pinnamood 11

II. Veed 75

III. Taimkate 99

IV. Asustus 133

Keila ümbruse maastikuline üldpilt ja liigestus . . . 189

I. Rannik 192

II. Sisemaa 221

Keila ümbruse maastikkude aastased aspekti-muutused . 289

Keila ümbruse tänapäeva maastiku-pildi geneesis 307

Tagasivaade 366

Kirjanduslikud allikad 369

Lisade loend 390

S I S S E J U H A T U S

TÖÖ EESMÄRK JA METOODIKA. KEILA ÜMBRUSE GEOGRAAFILISE UURIMISE SENINE KÄIK.

Käesoleva töö eesmärgiks on Eesti NSV ühe vähema ala - Keila ümbruse maastikuline selgitus. Selles käsitletakse vaatluse alla võetud maa-ala loodust - pinnamoodi, geoloogilist ehitust, vesi, taimkatet jne. seoses inimese elu ja tegevusega, mille tulemuseks on teatavate looduslike ümbrusekomplekside - maastike kujunemine. Töös püütakse selgitada neid moodustavate maastiku-vormide esinemist ning vastastikust seost, mitmesuguste maastikuliste ühikute ulatust ja iseloomu ning neile omaseid aastasi aspekti-muutusi. Lõpuks on leidnud käsitlemist ka uuritava ala tänapäeva maastikupildi genees, s.o. kõnesoleva ümbruse nüüdisaegse maastikulise ilme kujunemine ürgsest loodusmaastikust.

Probleemi käsitlusel on lähtutud Tartu R. Ülikoolis teataval määral juba välja kujunenud ning küllalt silmapaistvate tulemustega rakendatud kartograafilise sünteesi meetodist. Selleks on teostatud kõigepealt uuritava ala maastikuline analüüs põhimiste ainese järgi ning selgitatud sellekohased vormivaldkonnad. Neist on kartograafilise sünteesi teel tuletatud enam-vähem ühtlase ilmega maastikulised ühikud, nende asetus ning vastastikused suhted. Maastikkude aastaste aspekti-muutuste käsitlemisel on lähtutud ilmastu aastasest käigust. Et meil fenoloogilisi vaatlusi uuritava ala - ja ka kogu Eesti NSV kohta on veel õige vähe, on see osa paratamatult jäänud lünklikuks. Samuti on ka uuritava ümbruse maastikulise ilme kujunemise ajaloolise tausta käsitlemisel tulnud

suurel määral rajada uusi teid, kuna vastavad eeskujud peaaegu puuduvad.

Kuigi Eesti NSV ala maastikulisele uurimisele pandi alus juba rohkem kui veerandsajand tagasi J.G. G r a n ö poolt, on meil puhtmaastikulisi uurimusi, mida käesolevas töös oleks võidud eeskujuna kasutada, võrdlemisi vähe. J.G. G r a n ö (1922, 1929) ja A. T a m m e k a n n'u (1933) üldisemat laadi tööde kõrval tulevad selles suhtes arvesse peamiselt K. O r v i k u "Sõrve loodus ja inimene" (1934), A. L a a s i "Vormsi maastikuline selgitus" (1940) ja vähesed muud tööd. Nõukogude teadlasist on maastikulisi küsimusi põhjalikult käsitlenud akadeemik L.S. B e r g reas töödes (1945, 1947). Üldse on tänapäeval nõukogude teaduses geograafilise uurimise üheks tulipunktiks maastikulised probleemid, mille alal on teostatud rida üldisemat laadi, kuid ka detailseid töid /Второй Всесоюзный Географический С'езд 25 - 31 января 1947 г. Тезисы докладов по секции физической географии. Изд. Академии Наук СССР. Москва - Ленинград 1947/.

Puhtmaastikuliselt ei ole Keila ümbrust varem kirjeldatud. Siiski tuleb kõnesolevat ala, just tänu tema asendile Tallinna vahetus naabruses, pidada teaduslikult küllalt hästi ning õige mitmekülgselt uurituks. Ka on kõnesoleva ala kohta olemas suur hulk topograafilisi ja mitmesuguseid muid kaarte, mis enamuses ka autorile on osutunud kättesaadavaks. Alates juba rohkem kui sada aastat tagasi on kõnesoleval alal liikunud ning uurimisi toimetanud rida silmapaistvaid teadlasi väga mitmesuguseilt aladelt, kelle töödes seetõttu suuremal või vähemal määral on puudutatud ka Keila ümbrust. Neist olgu varasemast perioodist mainitud

geoloogid G. H e l m e r s e n (1839, 1882) ja A. O z e r s k y (1844), geoloog ja botaanik Fr. S c h m i d t (1855, 1858), botaanik E. R u s s o w (1864) jmt. Uuemal ajal on kõnesoleva ala geoloogilise ehituse ja reljeefi ning selle kujunemise selgitamisel töötanud silmapaistvalt A. T a m m e k a n n (1924, 1934, 1940), A. Ö p i k (1925, 1929, 1933), P.W. T h o m s o n (1929), K. O r v i k u (1940), P. K e n t s (1939) jt. Vete kohta leidub andmeid mitmesuguseis ametlikes väljaandeis (Sisevete uurimise andmed jne.) ning H. R i i k o j a (1934), H. H a b e r m a n'i (1937, 1938) ja E. K u m a r i (E. S i t s'i) (1932, 1939) töödes. Keila ümbruse taimkatet on käsitlenud T. L i p p m a a (1933, 1935), P. W. T h o m s o n (1924, 1933), A. Ü k s i p (1927) jt., ka on uuritaval alal teostatud detailne vegetatsiooni kaardistamine. Kõnesoleva ala asulastikku on uurinud K. P ä r n a (1940). T. L i p p m a a, A. Ü k s i p'i, E. K u m a r i (E. S i t s'i) (1938) jt. töödes leidub andmeid ka kõnesoleva ala maastikkude aastaste aspekti-muutuste kohta, ühtlasi on selleks kasutatud K. K i r d e (1939, 1943) töid ning meteoroloogiliste, hüdroloogiliste ja merejää vaatluste andmeid. Lõpuks võimaldavad kõnesoleva ala tänapäeva maastikulise ilme kujunemist alates XIII sajandist võrdlemisi suure üksikasjalikkusega jälgida P. J o h a n s e n'i (1925, 1926, 1932, 1933) jt. tööd; ka on uuritava ala kohta olemas kogu vanu kaarte XVII ning XVIII sajandist ja mitmesuguseid muid arhiivmaterjale.

Öeldust nähtub, et uuritava ala kohta leidub rikkalikult kirjanduslikke andmeid, mida käesolevas töös ühel või teisel viisil on kasutatud. Suurem hulk töös esitatud materjalidest on siiski

kogutud kohapealsete vaatluste ja uurimiste alusel, mis on toimunud peamiselt suvekuil. Juba 1936. ja 1937. aasta suvel uuris autor üliõpilasena kõnesolevat ala end. Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna ülesandel. Peamiselt toimusid välistööd 1945., 1946. ja 1947. a. suvel, lühemaid ekskursioone on kõnesolevale alale sooritatud ka muil aegadel. Käesolev käsikiri on valminud osade kaupa 1946. a. alates. Tööle lisatud 146 fotost on 75 autorilt.

Käesoleva töö valmimine on saanud teoks selleks vajalike töövõimaluste loomise tõttu Tartu Riikliku Ülikooli poolt, kellele autor võlgneb selle eest tänu. Ka on Tartu Riiklik Ülikool kannud tööga seoses olnud rahaliste kulutuste peaosa komandeeringute võimaldamisega ning mitmesuguste tööks vajalike materjalide hankimisega. Töö teostumisele on sel või teisel viisil oluliselt kaasa aidanud veel: ENSV Teaduste Akadeemia Geoloogiliste Teaduste Instituut, Tartu Riikliku Ülikooli Arheoloogia Kabinet, Eesti Rahva Muuseum, Eesti NSV Riikliku Keskarhiivi Filiaal, Tallinna Linna ja Harju Maakonna Arhiiv, Põllutööministeeriumi Maakorraldusvalitsus, Harjumaa TSN TK, Keila, Harku ja Saue valla ning Keila linna täitevkomitee ja paljud teised asutused ning isikud. Eriti on autoril põhjust tänuga meelde tuletada töö juhendajat selle varasemas faasis, surma läbi lahkunud kateedri juhatajat dots. Jakob K e n t s'i. Korduvalt on autorit nõuannetega abistanud ning kogu käsikirja läbi vaadanud prof. K. O r v i k u. Käsikirja üksikuid osi on lugenud ning teinud rea kasulikke märkusi prof. A. L u h a, prof. A. V a g a, dots. H. H a b e r m a n, dots. A. V a s s a r ja vanem teaduslik kaastööline

K. E i c h w a l d. Jooniste valmistamisel on osutanud püsivat hoolt laborandid E. P ü t t s e p p ja A. R ö n d i n. Kõigile nimetatuile, samuti ka kõigile teistele, kes ühel või teisel viisil töö valmimisele on kaasa aidanud, olgu siinkohal öeldud suurim tänu.

ORIENTEERIV ÜLEVAADE.

Uuritava ala asend, piirid ja suurus.

Uuritav ala - Keila ümbrus - hõlmab Tallinna vahetus naabruses asetseva osa Loode-Eestist. Selle keskuseks on väike Keila linn, 27 km Tallinnast edelasse. Vaatluse alla võetud maa-ala vastab ajaloolisele Keila kihelkonnale, mis on suuremaid Harjumaal.

Suuremalt osalt omab uuritav ala selgeid looduslikke piire. Põhjast ning loodest ümbritseb teda meri - Soome laht, mis liigestab ranniku arvukaiks loode-kagu-suunalisiks neemedeks ning lahtedeks. Läänes kulgeb piir Klooga järve taga asetsevate metsade kaudu Lahepere lahest Vanaveskini. Edelas on piiriks Vasalemma jõgi, kuna lõunas kulgeb see suuri soid ning metsi kaudu. Ainult kagus, Äsmäel, puudub kõnesoleval alal looduslik piir, kuna idas on selleks Tallinnast lõunasse ulatuv metsade, nõmmede ja rabade ala. Kirdes piirdub uuritav ala Tallinna linnaga. Kõnesoleva piiri pikkus on kokku 147,4 km, millest merepiiri on 53,4 km (> 1/3), maisapiiri aga 93,5 km (< 2/3).

Kirjeldatud piires on uuritava ümbruse pindala, mõõdetuna 1-verstaliselt topograafiliselt kaardilt, 604,5 km^2. Ala suurim ulatus on kirdest edelasse, Tallinnast Vasalemmani - 33,4 km; loodest kagusse, Suurupi Ninamaa neemest Äsmäe-Metsaküläni on vahemaa 31,2 km. Uuritava ala äärmuspunktide geograafilised koordinaadid on: põhjas - 59° 28' 32" p.-l. (Neeme ots Suurupi rannikul), lõunas - 59° 12' 22" p.-l. (Ristikivi Sepaaseme t. lähedal, Äsmäe-Metsaküläs), läänes - 24° 10' 49" i.-p. (Nabe "mägi" Lohusalu poolsaarel), idas aga 24° 43' 17" i.-p. (Võllasmägi end.Saku,

Sausti ja Kurna mõisa-alade piiril). Keila linna keskse väljaku - Raekoja platsi koordinaadid on 59° 18' 28" p.-l. ja 24° 25' 47" i.-p.

Administratiivselt hõlmab kõnesolev ala Harjumaa valdadest järgmisi: H a r k u, S a u e (v.a. Porsu küla), K e i l a (v.a. Kersalu k.), osa T õ d v a vallast (Saku-Mõisaküla, Saku alevik ja Männiku) ning väikese osa P a d i s e vallast (ida poole Vasalemma jõge jääv osa Vasalemma asundusest). Uuritava ümbruse keskus - K e i l a l i n n on maakondliku alluvusega linnu.

J. G. G r a n ö maastikulise liigestuse järgi (1922) jaguneb uuritav ümbrus kahe paigastiku vahel, kuuludes osalt Tallinna-, osalt Hagerimaasse. Nimetatud paigastikkude vahelise maastikulise piiri täpsam fikseerimine ning detailsema maastikulise liigestuse teostamine uuritava ala ulatuses ongi käesoleva töö üheks ülesandeks.

KEILA ÜMBRUSE MAASTIKU-VORMIDE ANALÜÜS.

I. Pinnamood.

1. Keila ümbruse reljeefi põhijooned.

Üldjoontes võetuna esindab Keila ümbrus astang-lavamaad, mille reljeefi põhijooned on hästi selgitatud A. T a m m e k a n n'u (1926, 1934, 1940-b), A. Ö p i k'u (1927) jt. töödega. Iselise kõrguse suhtes kuulub ta madalmiku alasse ning moodustab prof.J.G. G r a n ö liigestuse kohaselt Põhja-Eesti lava-lauskmaa osa (J.G. G r a n ö 1922, A. T a m m e k a n n 1932).

Suurtes joontes võime uuritaval alal pinnamoe suhtes eraldada põhja-lõuna suunas kolm vöödet. Valdava osa kõnesolevast maa-alast võtab oma alla kõrge p a e l a v a, mis moodustab Põhja-Eesti paese aluspõhjaga lavamaa madalduva lääneserva. Paelava merepoolset külge palistab Soome lahe rannikul järsk astang - p a e k a l l a s ehk glint (pank). Paekalda jalamile jääb üldiselt kitsavõitu mereni küündiv madal maariba, mis käesolevas töös leiab käsitlemist r a n n a m a a nime all.

Üksikasjus on kirjeldatava ala pinnamood märksa mitmekesisem. Paelaval, osalt ka rannamaal, kerkib lavajaid ning voorjaid aluspõhja-kühmi ja -künniseid, vaheldudes suuremate või vähemate tasandikkude, nõgude ja orunditega. Paekalda astangute kõrval on need reljeefi peamisi suurvorme. Neile lisandub alati veel mitmesuguseid väikevorme - künniseid, seljakuid ja kühmi luidete, randvallide ja mannerjää-kuhjatiste näol, vähemaid astanguid, orgusid, lohkusid jne. Selletõttu on vormide mitmekesisus küllalt suur ning reljeefi üldilme võrdlemisi vahelduv.

Uuritava ala pinnamoe üheks iseloomustavaks jooneks on kogu Loode-Eesti rannikule omane reljeefi loode-kagu-suunaline viirulisus. See avaldub selgesti kõnesoleva ranniku liigestuses ning tuleb veelgi paremini nähtavale paekalda kulus. Samas suunas on orienteeritud ka kõik peamised kõrgendikud, orud ja orundid nii paelaval kui ka rannamaal, mille tõttu pinnamood omab kohati selgesti loode-kagu suunas viirulist ilmet. Tavaliselt aga ei paista reljeefi viirulisus maastikus otseselt silma, kuid on detailsemal vaatlusel alati hästi jälgitav.

Reljeefi mitmekesisus on eriti suur rannikul, kus sügavalt pae-aluspõhja lõikunud orundid liigestavad paelava serva loode-kagu-suunalisiks paeseiks neemikuiks ja neid eraldavaiks panga-lahtedeks. Peale selle moodustab paekallas kohati veel vähemaid käärusid ning soppisid, mis jaotavad panga lühemaiks, sageli kaar-jaiks, enam etteulatuvaiks järkudeks. Need on ühtlasi ka paekalda järsumaid osi, mida eraldavad vahepealsed lühemad või pikemad la-medamad kohad (lamendid).

Kirjeldataval alal moodustab pank kaks suuremat neemikut (1) Suurupi ja (2) Türisalu-Laulasma kohal. Neid eraldavaid pae-kalda-lahti esindavad vastavalt Tallinna madalik, Vääna orund ja Lahepere laht. Väiksemad sälgud paekaldas esinevad veel ka Keila-Joa ning Rannamõisa kohal. Suurupi neemik on suuremaid kogu Põhja-Eesti panga ulatuses - kõrge kaljuse poolsaarena sirutub ta Kaku-mäe (Tiskre) lahe ja Vääna orundi vahel kaugele loodesse. Türi-salu-Laulasma neemik omab tömbima üldkuju ja on Keila-Joa kohal jaotatud kahte ossa. Panga-lahtedest on suurim Tallinna madalik, mis omab üldiselt poolringi kuju. Ta pära on Nõmme Mustamäe kohal

mattunud tüsedate jääaegsete kuhjatiste alla. Vääna orund ja Lahepere laht seevastu esindavad laiu vagumusi, mis loode-kagu suunas ulatuvad õige kaugele sisemaale. Neist on Vääna orund suurelt osalt täidetud setetega, kuna Lahepere orundi kohal lainetab veel praegugi merelaht.

Sellest tingitult on rannamaa laius õige vahelduv. Paelava neemikute kohal on mereäärne madal maariba üldiselt kitsam ning kohati, näit. Tiskre k. kohal ja Türisalu kaldal, ulatub kõrge pank otse mereni (31. ja 35. joon.). Panga-lahtede kohal aga laieneb rannamaa silmapaistvalt, avardudes kohati laialdaseks tasandikuks. Rannamaa alasse kuulub ka Lohusalu neem, mille läänеosas kerkib astanguliste nõlvadega lavajas saarkõrgendik. Ka mujal esineb rannamaal lamedaid kõrgendikke, millede nõlvad on murrustatud järsakuiks (Suurupi rannik, Kakuneem - 34. joon.). Need sarnanevad panga jalamil esinevate liivakivist järsakutega seal, kus pank liigestub kaheks või rohkemaks astanguks.

Rannamaa taustal kerkib kogu tema vahelduvas ulatuses järsuma või lamedama astanguna kõrge pank, mis moodustab Põhja-Eesti paelava järsu serva. Nagu juba mainitud, omab pank õige sopilist kulgu. Et paelava moodustavad aluspõhja-kihid kalduvad kergelt lõunasse, on paelava perv ning ühtlasi paekallas kõige kõrgem põhja ja loode poole sirutuvate neemikute otstel (Suurupi, Rannamõisa, Türisalu). Lõunasse ja kagusse ulatuvate lahtede kohal on pank tunduvalt madalam ning kaob kohati sootuks. Kus neemik ulatub otse mereni, seal murrustab panga jalamit lainetus, purustades panga alumises osas avanevaid liivakivi-kihte. Merest eemale jääva panga jalamil olev vana rusukalle on aga kattunud juba metsa ja

võsaga ning ka kõrgemal järgnev järsk paene sein muutub vähehaaval lamedamaks ning rohtub.

Pangast lõunasse levib kõrge paelava, mille reljeef kirjeldataval alal on samuti vahelduv. Enam-vähem tüüpilist tasandikku esindab ainult paelava kõrge perve lähedane ala, mille laius ei ületa tavaliselt paari kilomeetrit. Vastavalt aluspõhja-kihtide kallakule järgneb sellest lõuna poole nõgus vööde, kus levivad sood, metsad ja rabad. Kaugemal sisemaa pool kerkib maapind taas kõrgemale, moodustades kohati selgeid astanguid. Mainitud astangud on mitmeti sarnased paekalda-järsakutega, kuid on üldiselt madalamad ja lamedamad. Ka need astangud on jagatud orundeist üksikuiks neemikuiks, mis samuti on valdavalt loode-kagu-suunalised. Mainitud astangud on samuti kõrgemad neemikute otstel, lamenduvad ja kaovad aga orundite kohal.

Seesugune astanguist ja orundeist iseloomustatud pinnamood jätkub läbi kogu uuritava ala kesk- ja lõunaosa. Igal pool märgivad astangute kulgu kõrgemad paesed neemikud, lahutatuna lamedaist orundeist, kus aluspõhi on moldjalt kulunud. Paelava neemikud on enamasti põllumaa ja asustuse koondumiskohiks ja tulevad seeläbi maastikus veelgi selgemalt nähtavale. Orundid aga on tähistatud madalaist soiseist ribadest, millel looklevad Vääna, Keila ja Vasalemma jõgi ning mitmed vähemad ojad, või levivad ilma otsese äravooluta sood ja rabad. Osalt on paelava neemikud kirjeldataval alal kulutatud selgesti loode-kagu-suunalisiks voorjateks künnisteks, mis näit. Keila lähemas ümbruses annavad reljeefile selgesti viirulise ilme. Ka nende voorjate kõrgendikkude ehituses tuleb reljeefi lavajas üldlaad selgesti nähtavale. Põhja ja loode poolt

piiritlevad neid selged astangud, kuna nende lagi on tasane ning kaldub vastavalt aluspõhja, kihtide kallakusele lõunasse.

Kohati on paeseile neemikuile kuhjunud moreenist kühmi ja künniseid, mis omakorda annavad maastikule kergelt lainja ilme (Valingu ümbrus, Ääsmäe-Metsaküla). Esineb ka vähemaid seljakuid ning väikevoori, mis eriti iseloomustavad Ääsmäe ja Saku ümbrust. Nõmme-Männiku liivikul on pae-aluspõhi kaetud tüsedate glatsifluviaalsete kuhjatistega. Mainitud liivik ulatub Tallinnast lõunasse kuni Sakuni ja on kohati piiritletud selgete astangutega (Nõmme Mustmägi, Männiku astangud). Liiviku pind on üldiselt õige tasane, ainult kohati esineb tuulest kuhjatud suuremaid või vähemaid luiteid.

A b s o l u u t s e d k õ r g u s e d (3. joon.) pole kirjeldataval alal kuigi suured. Eriti madal on rannamaa, mis küünib keskmiselt 10 m iselise kõrguseni. Selle taga kerkib maapind järskude astangutena kõrgeks paelavaks, mille keskmiseks kõrguseks võib lugeda 30 m ü.m. Kõige kõrgem on paelava perv Suurupi neemel, tõustes siin kohati 42 - 43 m kõrguseni ü.m. Teistes kohtades on kõrgused paelava pervel vähemad, nii Tiskre küla kohal 35 m ü.m., Mäeküla kohal kuni 32 m, Kadaka küla kohal - 28 m, Türisalu kaldal 30 m ning Keila-Joa ja Laulasma vahel keskmiselt 28 m. Maapinna tõus sisemaa suunas toimub õige aeglaselt. Nii on maapinna iseline kõrgus kirjeldatava ala piiril Vääna (Tõdva) jõe ääres Saku kohal 36,8 m, Keila jõe ääres Trelli kohal 34,8 m ja Vasalemma (Vähevere) jõe ääres Suure-Aru kohal 27,9 m ü.m. Üldiselt on paelava pind edelas ning läänes madalam, tõustes pikkamööda ida ja kagu suunas.

Ka paelava kõrgendike absoluutsed kõrgused ei küüni tavaliselt 50 m-ni. Kõrgemaiks punktideks on Kloogal 25,6 m ü.m. Tõstre kõrgendikul 34,7 m, Käesalus 40,8 m, Karjakülas 42,7, Keila mäel 48,7 m, Kumnas 40,5 m, Pagavere kõrgendikul 42,7 m, Harku kõrgendikul 45,2 m, Pääskülas 49 m, Ohtus 40,5 m, Tuulas 41,8 m ja Saku-Uksnurme kõrgendikul 49 m. Suuremad kõrgused esinevad ainult neis kohtades, kus pinnakatte tüsedus pae-aluspõhjal on suurem, nii Ääsmäe kõrgendikul - 51,9 m ja Nõmme-Männiku liivikul. Siin, Männikult 2,5 km põhja pool, asetsebki enam-vähem tasasel liivikul kirjeldatava ala kõrgeim punkt - 54,1 m ü.m.

Suurimad s u h t e l i s e d k õ r g u s e d kirjeldataval alal esinevad paekalda joonel. Järsu seinana kerkib pank Türisalu kaldal 30, Rannamõisas isegi 35 m kõrgusele. Suurima kõrguse - 40 m - saavutab ta Ilmandu küla kohal. Need on panga kõige kõrgemad ning järsumad osad, nende kõrval on 10 - 20 m kõrgused astangud sagedamad. Umbes samades piirides kõigub paelava kõrgendike suhteline kõrgus; kõrgeim neist - Keila lava - ulatub isegi kuni 25 m üle Keila soo tasase pinna. Paelava astangute kõrgus on väiksem, tavaliselt alla 10 m-i. Ka rannamaal esineb astanguid ja kõrgendikke, mille relatiivne kõrgus küünib 20 m-ni. Astangute ja kõrgendike kõrval jäävad orud vähemate kõrgusvahede tõttu tahaplaanile; sügavaim on Keila jõe org allpool juga, kus kallaste kõrgus tõuseb kuni 15 m-ni (113. joon.). Väikevormide suhteline kõrgus kõigub tavaliselt 2 - 3 m piires, ulatudes kohati ka 4 - 5 m-ni või isegi üle selle.

2. Pinnavormid.

Nagu eelnevast lühikesest ülevaatest selgub, on kirjeldatava ala pinnavormide vaheldumine küllalt mitmekesine ja huvitav. Eriti silmapaistev on astangute sage esinemine, mis kahtlemata on lavamaa iseloomustavaid tunnuseid. Üldiselt aga on siingi ülekaalus lauskmaa vormid - ulatuslikud tasandikud, laialdased nõod ja lamedad orundid, mis vahelduvad õige lamedate ning madalate kõrgendikkudega.

Kirjeldatava ala kõrgendikke, samuti ka teisi pinnavorme, võime nende maastikulise mõju alusel liigitada kahte rühma - suur- ja väikevormid. Suurvormide hulka kuuluvad kahtlemata paekallas, paslava ja rannamaa tasandikud, peamised kõrgendikud, orud ja orundid. Väikevormid - randvallid, luited, vähemad astangud, orud, lohud jne. - on maastikus vähem silmapaistvad ning liituvad harilikult reljeefi suurvormidega, moodustades aga sageli ka omaette vormistikke. Seega põhjeneb antud liigitus oluliselt mainitud vormide suurusevahel ning võib mõnel juhul olla meelevaldne. Harilikult esineb aga ka oluline vahe suur- ja väikevormide koostises ja tekkes, mille tõttu see liigitus on kirjeldataval alal üldiselt hästi läbiviidav.

Astangud.

Pinnamoe lavajast üldlaadist tingituna on kirjeldataval alal kõige mõjukamaiks pinnavormeks astangud. Teiste vormide hulgast paistavad nad silma nii oma järskude kaldenurkadega kui ka suurema suhtelise kõrgusega. Astangute hulk kirjeldataval alal on õige suur ja nende morfoloogia väga mitmekesine. See oleneb suu-

rel määral astangut moodustavate kihtide omadusist, kuid samuti astangu asendist ja tekkest. Üldjoontes võime siin asendi, väliskuju ja tekke alusel eraldada astangute hulgas järgmisi rühmi: paekalda, rannamaa ja paelava astangud ning astangud glatsifluviaalseis kuhjatisis.

P a e k a l l a s. Suurejoonelisim astangute hulgas ning silmapaistvaim kirjeldatava ala pinnavormest on paekallas - glint, mis moodustab Põhja-Eesti paelava järsu serva. Kõrge järsakuna kerkib ta kohati otse rannalt, teisal taandub ta sisemaale ning muutub märgatavalt madalamaks ja lamedamaks. Sageli liigestub pank mitmeks astanguks, milliseist alumisi, liivakivist astanguid võime lugeda rannamaa astangute hulka. Kohati on pank kaetud luidetega, mis jätavad vabaks ainult panga ülemise serva. Pealegi liigestub pank panga-lahtedest ning lamenditest lühemaiks järkudeks, mille kuju ja suurus on õige vahelduv. Seetõttu on siin vormide ning paljanduvate kihtide hallide, mustade, kollaste ja roheliste värvitoonide mitmekesisus õige suur.

Paekallast moodustavad aluspõhjakihid lasuvad näiliselt rõhtsalt, kuna nende lõunasuunaline kallakus ei avaldu piiratud ulatusega paljandeis. Panga alumine osa koosneb üldiselt õige pudedast liivakivist, mis kirjeldataval alal avaneb kõikjal merepinna tasemel. Panga ülemises osas avanevad mitmesugused lubjakivid, mis on läbitud arvukaist vertikaalseist lõhedest - kuristest e. diaklassidest. Nende asetuses valitseb teatav korrapärasus, mille tõttu panga serv omab tavaliselt iseloomulikku sakilist piirjoont. Ka avanevate kihtide erinev murenemis-vastupidavus tuleb panga profiilis selgelt nähtavale. Vähema vastupidavusega kihid murenevad kiiremini ning tekitavad pangal õnarusi,

kuna kõvemad kihid üleulatuvaid räästaid tekitavad. Eriti sügav õnarus esineb panga profiilis glaukoniit-liivakivi kohal, millest lasuvad lubjakivid kohati 3 - 5 m võrra üle ulatuvad. Ka osa merglisi lubjakive murenevad võrdlemisi kiiresti ning moodustavad pangal samuti silmapaistvaid õõnsusi.

Kohtades, kus mere lained ulatuvad uhtuma panga jalamit, võib tähele panna panga alalist varisemist. Neis kohis on panga järsak täiesti taimkatteta. Paekaldalt varisenud liivakivi-pangased alluvad hõlpsasti lainete purustavale toimele ning muutudes lühikese aja jooksul peeneks liivaks, kantakse hõlpsasti rannast eemale. Seetõttu puudub siin rusukalle täiesti või on õige nõrgalt arenenud, ning panga järsak kerkib otse rannalt suurele kõrgusele. Seesugune järsk profiil ongi iseloomustav Loode-Eesti paekalda otse mereni ulatuvatele osadele, kus paekalda alumises osas paljandub liivakivi.

Seesugust järsku kallast esineb ainult mereni ulatuvate paelava-neemikute kohal. Panga kõige järsumaks järguks on siin T ü r i s a l u k a l l a s (35. joon.), mis kerkib kohati otse merest 30 m kõrguseni. Pakri neeme kõrval on Türisalu pank väheseid kohti Eestis, kus lühikesel ulatusel lained tungivad otse kõrge kalda alla. Tormide ajal on siin võimatu kalda all liikuda ja ka vaikse ilmaga pääseb vaid suuri vaevu kalda alt läbi. Liivakivisse panga jalamil on lainetus uuristanud suuri kulpaid. Järsaku kalle ulatub kohati 80°-ni ning pank ise on täies ulatuses paljandunud.

Seesugune järsk osa Türisalu pangal on võrdlemisi lühike. Enamasti jääb siin panga jalamile 5 - 10 m laiune kitsas ranna-

riba, mis on üle külvatud rändkividega ning pangalt varisenud rusuga. Seda tüüpi esindab ka Tiskre pank (31. joon.), kus ainult kõrgvee-seisu ajal lained kohati ulatuvad panga jalamile. Ka siin esineb panga jalamil tormide ajal tekkinud vähemaid kulpaid ja õõnsusi, kuid üldiselt kaitseb mainitud rannariba panka lainete murrutava tegevuse eest. Ka siin on pank sama järsk ning enam-vähem kogu ulatuses paljandunud, kuid üksikuis rohkem varjatud kohtades esineb panga järsakul ning jalamil ka juba puid ja põõsaid.

Rannajoone eemaldudes ei ulatu lained enam järsakut lõhkuma ning pank kaotab oma värskuse. "Surnud" panga jalamile kuhjub rusukalle, mis aja jooksul kasvab järjest suuremaks. Sääl, kus pank veel võrdlemisi hiljuti on allunud mere murrutavale tegevusele, näit. Ilmandu küla kohal, on rusukalle nõrgalt arenenud ning panga profiil endiselt järsk. Rannast kaugemale jäävate panga lõikude ees aga muutub rusukalle järjest kõrgemaks, pangajärsak aga üha madalamaks. Sellisel sisemaisel pangal moodustab ainult ülemine osa vertikaalse järsaku. Ka rusukalle on ülemises osas järsk (kuni 40°), muutub madalamal aga järjest lamedamaks. Enamasti katab rusukalle täielikult panga alumises osas paljanduvad liivakivi-kihid ning jätab vabaks ainult ülemise paese müüri. Pea alati on rusukalle kaetud tiheda metsa ja võsaga ning ka ülemisel järsakul esineb üksikuid puid ja põõsaid. Seesugune surnud pank esineb kõikjal paekalda-lahtede kohal, kus võime panna tähele ta kõrguse pidevat vähenemist sisemaa suunas (näit. Rannamõisast Kadaka külani). Lõpuks väheneb panga kõrgus mõne m-ni ja ta mattub kvaternaarsete setete alla.

Kohati liigestub pank selgesti kaheks astanguks, mida eraldab kitsas, tavaliselt 50 - 200 m laiune tasane või kaldev maariba. Seesugune a s t a n g u l i n e p a n k esineb kirjeldataval alal Rannamõisas, Kallastel (36. joon.), Suurupi neemel, Vääna-Jõesuus jm. Tavaliselt on ülemine astang murrustatud lubjakivisse ning sarnaneb täielikult panga madalamaile järkudele. Alumine astang aga on uuristatud liivakividesse ning neid võime vaadelda rannamaa astangutena.

Luiteline pank esineb kirjeldataval alal Keila-Joa ja Laulasma ümbruses, osalt ka Rannamõisas. Neis kohis on pank kaetud luidetega, mis jätavad vabaks ainult panga kõige kõrgema lubjakivist järsaku. Mõnes paigas, näit. Lohusalu poolsaare kohal, ulatuvad luited isegi paelava pervele ning matavad panga täielikult tuiskliiva alla. Sel juhul esineb panga kohal järsult kaldev nõlvak, millel kerkib suuremaid või vähemaid, surnud või elavaid liivahangi. Osalt on neisse murrustatud madalamaid astanguid, millede kõrgus piirdub tavaliselt mõne m-ga.

R a n n a m a a a s t a n g u d. Võrreldes paekalda kõrgete järsakutega on rannamaa astangud võrdlemisi tagasihoidlikud. Nende kõrgus ei ületa kuski 20 m-it, piirdub sageli ainult mõne meetriga. Kõrgemad neist on uuristatud aluspõhja liivakividesse, kuna pinnakatte moodustatud astangud jäävad üldiselt teiste varju.

Tuntumaid aluspõhja liivakividesse uuristatud rannamaa astanguist on Kakumäe pank (34. joon.), mis teises seoses on üksikasjalikumalt kirjeldatud. Ka Suurupi rannas esineb markantseid paljandunud aluspõhja-astanguid, mis oma üldilmelt sarnanevad Rannamõisa liivakivist astangutega.

Rannamõisas ulatub alumine, liivakivist moodustatud pae-

kalda astang otse mereni ja on uuristatud 20 - 21 m kõrguseks järsakuks (70 - 80°). Selle jalamisse on lainetus pudedas liivakivis murrustanud sügavaid kulpaid, sambaid ja kaari (37. joon.). Kohati jääb panga jalamile kitsas kivine rand, mis tormide ajal üle ujutatakse. Meri on siin õige lausk ning üle külvatud suuremate ja vähemate rahnude ja kividega. Järsul paljandunud pangal esineb vaid üksikuid puid ja põõsaid.

Teistes kohtades ei ulatu astangulise panga liivakivised järsakud otseselt mereni. Ainult Kallastel on panga alumine astang veel osaliselt paljandunud (36. joon.), siit sisemaa poole muutub ta lamedamaks ja madalamaks ning kattub puude ja põõsastega. Samasugusena esinevad astangud ka Suurupi neemel ja Väänа-Jõesuu kohal, Naage külast mereni.

Markantseid liivakividesse uuristatud astanguid, mis maatõusu tagajärjel on jäänud rannast eemale, esineb Lohusalu neemel, kus nad moodustavad Lohusalu kõrgendike järskusid nõlvasid. Eriti selged on kaks astangut kõrgendiku loode- ja põhjaküljel, millede kõrgus on 7 ja 5,5 m (jalami kõrgus vastavalt 9,53 ja 4,17 m ü.m.) (P. K e n t s 1939, lk. 58). Lohusalu küla kohal kõrgendiku idaküljel mõlemad astangud liituvad üheks, ligi 14 m kõrguseks järsakuks. Mainitud astangud, kuigi õige järsud (45-50°), on täielikult rohtunud, ning ainult kohati avaneb kõrgendiku loodeküljel alumisel astangul hele liivakivi, mis paljandub kohati ka läheduses mererannas.

Kirjeldatud pankade kõrval esineb rannamaal veel rohkesti vähemaid, pinnakattesse uuristatud astanguid. Need kuuluvad väikevormide hulka, mille kõrgus on tavaliselt 1 - 2 m, harva suurem. Rohkem paistavad nad silma sääl, kus nad moodustavad praegu-

seid randasid ja neid moodustavad kihid on lainete tegevuse tagajärjel paljandunud.

Seesugust madalat astangut võime, näiteks, pikal ulatusel jälgida Laulasma rannikul (44. joon.). See algab Lohusalu maakaelal Männassääre kohalt, saavutab oma suurima kõrguse - 4 m Laulasma ümbruses ning lõuna suunas pikkamööda madaldudes kaob lõpuks Klooga rannas. Astang on uuristatud kruusa ja liiva kihtidesse, mis hõlpsasti varisevad ning moodustavad järsu (kuni 25°) kalde. Osalt on astangul paljanduv liiv kuhjatud luiteiks, mis kohati täielikult katavad astangu. Astangu ja veepiiri vahele jääb kitsas, kuni 15 m laiune kruusa ja liivaga kaetud rannariba. Lohusalu pool leidub rannal rohkesti rändkive ning suuremaidki rändrahne; kagu suunas nende arv väheneb ning Laulasma suvilaist alates avardub Lahepere lahe päras ilus liivane rand.

P a e l a v a a s t a n g u d. Maapinna tõus paelaval ei toimu sisemaa suunas mitte ühtlaselt, vaid tavaliselt markantsete astangute näol. Need astangud ümbritsevad põhja ja loode poolt paelava neemikuid ja on oluliselt uuristatud paesesse aluspõhja. Kohati esineb paelava neemikul ülestikku 2 - 3 seesugust astangut, mis lõuna ja kagu suunas madalduvad ning lõpuks kaovad. Võrreldes paekalda kõrgete järsakutega on need paesed astangud märksa madalamad ning lamedama nõlvaga. Nende suhteline kõrgus on keskmiselt 6 - 7 m, ulatudes üksikuil juhtudel 15 m-ni. Nõlvade kaldenurk tõuseb neil kohati 40 - 50°-ni, on aga tavaliselt palju väiksem. Looduslikke paljandeid leidub neil astanguil harva. Enamasti on nad kaetud sarapuu-, kadaka- ja kukerpuu-põõsastikkudega (38. joon.), lamedamad nõlvad on ka põllustatud. Neid esineb

arvukalt Keila, Humala, Tõstre, Harku, Pagavere, Pääsküla ja paljude teiste paelava kõrgendike nõlval.

A s t a n g u d g l a t s i f l u v i a a l s e i s l i i v a d e s j a k r u u s a d e s. Eri tüübi moodustavad astangud glatsifluviaalseis liivades ja kruusades Nõmme-Männiku ümbruses. Paekalda järsakutega võrreldes on nende profiil hoopis rahulikum, kuigi ka siin nõlvade kaldenurk järsumais kohis võib tõusta 20 - 30°-ni. Kohati rikuvad nende astangute üldiselt õige korrapärast kuju vähemad luited astangu nõlval või pervel, teisal katkestavad nende pidevat kulgu lühikesed järsud sälkorud. Nende kõrgus küünib 30 m-ni (Nõmme Mustmägi). Need astangud on liiga kõrged, järsud ja ulatuslikud selleks, et olla tekkinud ainult murrutuse tulemusel endistes randades. Nähtavasti jäi siia manner-jää sulades maha järskude nõlvadega kuhjatisi, milledesse mainitud astangud hiljem lainete poolt on murrustatud.

Kõrgendikud.

Astangutega võrreldes on kõrgendikud kirjeldatava ala maastikus vähem silmapaistvad. Selle põhjuseks on asjaolu, et pinnamoe üld-iseloomule vastavalt esineb siin vähe kõrgemaid, järskude kaldenurkadega latv- ja selgkõrgendikke. Domineerivad peamiselt lamedamad vormid - kühmad ja künnised, mille ehituses sageli tuleb nähtavale reljeefi lavajas üldlaad. Väikevormidest leidub siin kõikjal vähemaid kühmi, künniseid ja seljakuid, mis tekkelt kuuluvad randvallide, luidete, vallseljakute, väikevoorte ja manner-jää kuhjatiste hulka. Vastandina suurvormidele, mis oluliselt on ülesse ehitatud aluspõhja paatest ja liivakividest, koosnevad mainitud väikevormid peamiselt lahtisest kvaternaarsest pinnakat-

test.

Kõnesoleva ala peamisi kõrgendikke - suurvorme võime üldistes joontes liigitada kolme rühma, mis omavahel on seotud paljude üleminekute varal. Esimese rühma moodustaksid selgesti lavaja ehitusega kõrgendikud, mis põhja ja loode poolt, sageli ka teistest külgedest on piiratud selgete astangutega. Nende keskmine läbimõõt on 2 - 3 km ümber, harva suurem, suhteline kõrgus keskmiselt 10 - 15 m. Sageli omavad ka need kõrgendikud loode-kagu suunas piklikku põhijoonist. Nende lagi on enamasti tasane ning kaldub ühtlaselt lõunasse ja kakku. Tüüpilisemaid selliseist kõrgendikest on Pääsküla, Harku, Pagavere, Saku-Uksnurme jne. lavad. Teise rühma näiteiks võiksid olla Lehmja, Aäsmäe, Ohtu jne. kõrgendikud, mis esindavad lamedaid kühmi ilma selgete lavajate tunnusteta. Ka nende läbimõõt on tavaliselt paari km ümber, suhteline kõrgus aga tõuseb harva üle 10 m. Nende nõlvad on õige lamedad ning üleminek ümbritsevaile tasandikele toimub enamasti märkamatult. Kolmandaks esineb kirjeldatava ala keskosas pikki (kuni 9 km), loode-kagu-suunalisi künniseid, mis kuuluvad selgesti voorjate kõrgendikkude hulka. Nende suhteline kõrgub küünib 25 m-ni. Sageli tuleb ka nende ehituses selgesti nähtavale reljeefi lavajas üldlaad, mille tulemusel siin esineb huvitavaid astanguliste nõlvadega lavavoori (näit. Keila mägi).

Väikevormidest esineb kõige sagedamini, eriti kirjeldatava ala kesk- ja kaguosas, vähemaid kühmi ning kühmjaid künniseid, mille kuju ja suurus vahelduvad õige suurel määral. Nende keskmine läbimõõt ulatub 0,5 km-ni, on aga tavaliselt palju väiksem. Nende kõrgus ületab harva 4 - 5 m piiri. Neid kühmi esineb pae-

laval nii üksikult, kui ka rühmiti, moodustades kohati selgeid kühmastikke. Nagu selgub paljandeist ja kaevude andmeist, domineerib mainitud kõrgendikkude koosseisus rühksavi ja munakaline kruus.

Eriti tihedasti rühmitub seesuguseid kühmi Valingu ümbruses, kus reljeef omab selgesti lainja ilme. Siin jääb kühmade vahele rohkesti vähemaid sulgjaid lohkusid, milles levivad sood ja niidud. Samasugune kühmastik esineb veel kirjeldatava ala äärmises kaguosas, Ääsmäe-Metsakülas. Siin moodustab mainitud kühmastik laia vöötme, mis, vaheldudes suuremate ja vähemate nõgude ja lohkudega, ulatub läbi kõnesoleva ala kagusopi Kuilast Maidla asunduseni. Vähemaid, üldiselt õige lamedaid kühmastikke esineb näit. Keila, Ohtu ja Kulna vahemikus, Nahkjalas, Kangusti-Kuivaveski ümbruses (Mugasselja jt.) jm., sagedamini aga leidub seesuguseid kühmi üksikult või vähemate rühmadena.

Võrdlemisi sageli esineb kirjeldataval alal pikliku põhijoonisega vähemaid künniseid, mis asetsevad teatud kindlas suunas ja mida võiksime nimetada väikevoorteks. Eriti iseloomustavad on seesugused väikevoored Ääsmäe ümbrusele. Nende suund on siin kõrgendiku läänеosas, Pällu asunduses ja Arudevahel, kirdest edelasse, keskel - Ääsmäe asunduses aga põhjast lõunasse, kuna ida pool muutub domineerivaks põhjaloode - lõunakagu suund. Nende künniste pikkus ületab harva 0,5 km, nende suhteline kõrgus piirdub tavaliselt 4 - 5 m-ga. Nagu nähtub Arudevahe suures kruusaaugus, koosnevad mainitud künnised oluliselt moreenist; võib-olla ainult üksikud neist on välja voolitud aluspõhjast (väike künnis Keldi t. juures). - Samasuguseid piklikke moreenist künniseid esineb Saku ja Üksnurme ümbruses, Saku-Üksnurme aluspõhja-kõrgendiku külgedel.

Ka siin valitseb nende asetuses põhjaloode-lõunakagu suund. - Mujal kirjeldataval alal esineb samas suunas orienteeritud piklikke künniseid vaid üksikult, näit. Jõgisu, Tapi ja Aila, Rahula, Jälgimäe ja Saue ümbruses.

Eespool kirjeldatud väikevoorte kõrval esineb kõnesoleval alal kohati ka järskude nõlvadega lühikesi (0,5 - 2 km) seljakuid, mis eelmistest erinevad ka oma suurema suhtelise kõrgusega. Neist on nimetatav kõigepealt Veskimägi Tallinna madalikul (pikkus 1,5 km, suhteline kõrgus 12 m), seljakute rida Klooga asunduses (Linnumägi, Liivamägi jne.) ja mõned teised. Tüüpilised pikad vallseljakud ei ole kõnesoleval alal esindatud.

Sagedamini esinevaid väikevorme on randvallid, mida kirjeldataval alal võib leida väga sagedasti, nii rannamaal kui ka paelaval. Randvallid esinevad pikkade kitsaste künniste ja seljakutena, mille suhteline kõrgus ei ületa tavaliselt 2 m-it. Harva leidub randvalle üksikult (näit. huvitav ringvall Voore kõrgendiku lael), tavaliselt liituvad nad ulatuslikeks randvallistikeks. Neis moodustavad randvallid rööbitisi kaari ja lookeid, millest hargneb arvukaid vähemaid harusid. Kaldeval pinnal asetseb iga rannast kaugem randvall ühtlasi ka kõrgemal, moodustades nii randvallastmestiku (näit. kohati Keila voore põhjanõlval). Üksikuil juhtudel on isegi raske vahet teha, kas esinev astang on murrutuse või kuhje tulemus. Randvalle eraldavad suuremad või vähemad nõod, lohud ja tasandikud, milles esinevad soostunud või rabastunud metsad, sood ja niidud, üksikuil juhtudel ka vähemaid lõukaid (Kõltsu sopid jne. Klooga-Laulasma rannikul). Põllustatud aladel on vallide harjad osaliselt rikutud ja nende kulg raskemini jälgitav.

Randvallide materjaliks on sagedamini klibu, munakad, kruus ja liiv. Nii leiame paelaval, näit. Tuulinas, Keila voorel, Tuulas jm., ulatuslikke randvalle, mis koosnevad jämedast, ainult veidi ümmardunud lubjakivi-klibust, mida murrutus on lahti löhkunud paljanduvast pae-aluspõhjast. Õige sageli, eriti rühksavi-aladel, koosnevad randvallid ka munakaist ja kruusast, mereliiva-tasandikel aga tavaliselt liivast.

Üldiselt on randvallide hulk kirjeldataval alal õige suur ja viiks liiga kaugele hakata neid üksikult kirjeldama. Eriti rohkesti leidub neid kirjeldatava ala põhja- ja loodeosas, nii rannamaal kui ka kõrgel paelaval. Nii leiame siin kõigil loodepoolseil paelava kõrgendikel (Klooga, Tõstre, Keila, Käesalu-Karjaküla, Looküla, Humala-Kumna jne. kõrgend.) võimsaid ja ulatuslikke randvalle, mis kohati moodustavad Lääne- ja Loode-Eestile omaseid randvall-maastikke. Ka rannamaal on randvallid oluliseks maastikuvormiks, kuna paelava nõgudes leidub neid harvemini. Viimaseist on eraldi mainitavad kaks markantset randvalli-kaart, mis toetudes otstega paelava kõrgendikele, ulatavad risti üle kõrgendikkude/vaheliste nõgude (Liivaveski seljak ja Aarnamägi Klooga-Niitvälja-Tõstre-Illurma ümbruses).

Luited on kirjeldataval alal esindatud väikeste kühmade ja seljakutena, mille kuju ja suurus on väga vahelduvad. Nende suhteline kõrgus kõigub tavaliselt 4 - 5 m piires, ulatudes üksikuil juhtudel 10 m-ni ja enam. Nõlvade kallak on tuulepealsel küljel keskmiselt 20 - 25°, kuna tuulealused küljed on järsumad (30-35°). Kohati moodustavad luited selgekujulisi ahelikke (Mustamäe ja Harku mõisa vahel, Vahi külast loodesse, Vasalemmas, Kloogal jm.),

teisal kujundavad nad enam-vähem korrapäraseid vallisid (näit. Kadaka küla kohal, Pääskülas - 40. joon.) või liituvad tihedaiks, õige rahutu ilmega luidestikeks. Esineb ka liivikuid - enam-vähem tasaseid tuiskliiva-alasid, kus hajusalt siin-seal kerkib üksik suurem või vähem luide või tuulelaud (näit. Mustamäe jalamil, Lohusalu maakaelal - Lailiiv jm.). Seal, kus luited on roninud astanguile, mis vähemais paekalda-lahtedes on tavaline (Rannamõisa ja Keila-Joa ümbrus), omavad nende tuulepealsed küljed erakordse kõrguse.

Orud, orundid ja lohud.

Kirjeldatava ala maastikus veelgi vähem silmapaistvad on negatiivsed pinnavormid - orud ja lohud. Tõsi küll, paelaval, samuti ka rannamaal vahelduvad kõrgendikkudega laialdased nõgusad alad, kuid need on õige lamedad ja tasased ning tulevad seetõttu maastikus arvesse peamiselt tasandikkudena. Selgesti negatiivsete pinnavormide hulka kuuluvad suurvormidest ainult vähesed. Neist on silmapaistvaim Vääna orund, mis laia ja ulatusliku vagumusena lõikub sügavale paelavasse. Kuna ta laius (3 km) ületab tublisti ka meie suurimate orgude laiuse ning esineb muidki morfoloogilisi iseärasusi, ei saa teda pidada oruks selle sõna täpsas tähenduses, vaid pigemini orundiks. Teised paelava vagumused (Keila j. orund Keila linnast Keila-Joani, Vääna jõe orund Sakust Hüüruni jne.) on veelgi ebamäärasemad ning on õigem neid käsitleda koos tasandikkudega.

Muud orud aga kuuluvad kõik väikevormide hulka. Paelava kaljusel pinnal on nad vähe arenenud. Siin voolavad vooluveed õige madalais ja lamedais moldorgudes ning ainult paekalda joonel on

nad uuristanud endale sügavama sälkorulise sängi (Türisalu, Viti, Harku, Kadaka jt. ojad). Rannamaal aga, eriti seal, kus aluspinnaks on pehme liiv, muutub jõgede erosioon kohe tähelepandavaks. Nii voolab Vasalemma jõgi Vanaveski ümbruses kõrgete kallaste vahel ning Vääna jõgi on uuristanud endale kohati alamjooksul laia orundi tasasel põhjal ilusa lammoru. Isegi väiksemad ojad (Tiskre oja, Kõbista oja Kloogal jt.) moodustavad kohati hästi kujunenud, kuigi üldiselt õige kitsaid lammisid.

Sulglohkusid esineb harva ja õige väikeseid. Nende hulka kuuluvad ka karstilohud, mida leidub mitmel pool paelaval (41.joon.).

Tasandikud.

Astangud, kõrgendikud ja lohud vahelduvad suuremate ja vähemate tasandikkudega või õige lamedate nõgudega, mis katavad suurt osa kirjeldatavast maa-alast. Neid esineb nii rannamaal kui ka kõrgel paelaval, samuti erinevad nad mitmeti tekkelt ning geoloogiliselt ehituselt. Selletõttu on ka nende maastikuline ilme väga mitmekesine.

Panga ette jääv madal rannamaa riba esindab enamasti mere poole kaldevat tasandikku, kus pinnakatteks on harilikult mereliiv või kruus. Eriti lai tasandik avardub kirjeldatava ala läänepiiril, Klooga rannikul Lahepere lahe päras, kuna Lohusalu, Keila-Joa ja Suurupi rannikul on rannaäärne tasandik katkendiline ja märksa kitsam. Nimetatud tasandikud on harva ideaalselt tasased, vaid harilikult korratult lainjad, kuna siin sageli leidub luiteid, randvalle, kiirema tõusuga ribasid ja madalaid astanguid. Nende suund on enamasti rööbitine praegusele rannajoonele. Luidete ja randvallide taha on kujunenud nõgusad lohud, kus leidub

vähemaid järvi või levivad ribadena soised niidud.

Nõmme ja Männiku ümbruses ning kohati mujalgi esineb laialdasi tasandikke glatsifluviaalseil sandureil. Ka siin leidub vähemaid lohkusid ning kõrgemaid kohti, mille tõttu nendegi pind on harva täiesti tasane. Siiski puuduvad neil harilikult rannamaa tasandikkudele omased rööbitised rannarõõned, kuigi paiguti esineb luiteid.

Paelaval esineb tüüpilist tasandikku suuremas ulatuses ainult paelava perve läheduses vahelduva, tavaliselt mõne km laiuse ribana. Kalju-aluspõhi - paas on siin kõikjal päris maapinna lähedal ning ainult kohati moodustab pinnase pae-aluspõhja õhukese kihina kattev mereliiv (kohati Laulasma ümbruses). Vastavalt aluspõhja-kihtide lõunapoolsele kallakule madaldub maapind paelaval kohati selgesti lõuna suunas, kus tavaliselt järgneb soode, metsade ja rabadega kaetud nõgus vööde. Esineb ka mitmesuguseid väikevorme, näit. randvalle, ning kohati on maapind ka paelava perve läheduses voorestatud õige lamedaiks, maastikus vaevalt märgatavaiks künniseiks.

Laialdasi tasandikke esineb kõikjal paelava nõgudes ja orundeis, kus pinnaseks on jõe- ning järvesetted. Sageli on need ideaalselt tasased, näidates paljude kilomeetrite kohta õige väikest langust, mis maastikus pole üldse märgatav. Ainult seal, kus aluspinna vormid tulevad setete alt nähtavale, või kus esineb viimastel mereranna kuhjatisi, esineb vähemaid ebatasasusi. Neid esineb ka rannamaa vagumustes, peamiselt aga paelava kõrgendikkude vahelistes nõgudes ja orundites. Suurimad soised nõod ning vagumused leiduvad kirjeldatava ala kesk- ja lõunaosas, kus ulatuslikud settetasandikud vahelduvad paekaljuste lavade, kühmade ja künnistega.

2. Aluspõhi (6.joon.)

Geoloogiliselt ehituselt ei erine uuritav ala oluliselt muust Põhja-Eestist. Ta aluspõhja moodustavad samad paleozooilised alam-kambriumi ja ordoviitsiumi setted, mis avanevad pangal, selle jalamil ning paelava pinnal kogu Põhja-Eesti ranniku ulatuses. Enam või vähem täielikult on uuritaval alal esindatud Estonium (alam-kambrium) ning kõik ordoviitsiumi seeriad - Iru, Tallinna, Viru ja Harju - ning niisiis vastavad lademed:

Ordoviitsium	Harju seeria	Saaremõisa lade
		Rakvere lade
	Viru seeria	Vasalemma lade
		Keila lade
		Jõhvi lade
		Idavere lade
		Kukruse lade
		Uhaku lade
	Tallinna seeria	Lasnamäe lade
		Aseri lade
		Vaginatum-lubjakivi
		Megaluspis-lubjakivi
	Iru seeria	glaukoniit-liiv
		diktüoneema-kilt
		obolus-liivakivi
Alam-kambrium (Estonium)		Tiskre vööde
		Kakumäe vööde
		Maarjamäe vööde

Uuritava ümbruse geoloogilise ehituse peajooni on kõige hõlpsam tundma õppida paekaldal. Geoloogiliselt võttes on Põhja-Eesti pank suurejoonelisemaid looduslikke paljandeid, kus tule-

vad nähtavale kõik kihid, mis võtavad osa ta ehitusest. Seetõttu on ta juba ammust ajast tõmmanud endale uurijate tähelepanu ning suurem osa geoloogilisi uurimusi kõnesolevalt alalt käsitlevad just paekalda piirkonnas avanevaid kihtisid.

Nagu paekaldal hästi näha, lasuvad meie aluspõhja kihid üldiselt rõhtsalt, õige väikese kallakuga lõunasse. See kallak on teadaolevail andmeil keskmiselt 3 m ühe km kohta. Ka aluspõhjakihtide kivimuline iseloom tuleb pangal hästi nähtavale ning võimaldab siin üldjoontes eraldada kaks kihtide kompleksi. Panga alumises osas ning paekalda-eelsel rannamaal avanevaid aluspõhja sügavamaid kihtisid (Estonium ja Iru seeria) esindavad üldiselt pehmed, vähese kõvadusega kivimid - liivakivid, savid, liivad ja kiltkivid. Panga kõrgemas osas ja paelaval avanevad sellevastu mitmesugused paed - lubjakivid, dolomiidid, dolomiitsed ja merglised lubjakivid ning merglid (Tallinna, Harju ja Viru seeria), mis aluniste kihtidega võrreldes omavad hoopis suuremat kõvadust.

Seega võime Keila ümbruses aluspõhja suhtes eraldada kaks piirkonda, mida eraldab terav maastikuline piir paekalda näol. Panga jalamil levib üldiselt kitsavõitu madal rannamaa, mis kujutab endast õieti üle merepinna kerkivat Soome lahe põhja. Siin koosneb sügavam aluspõhi sinisavist, kuna merepinnast kõrgemal avanevad üldiselt õige pudedad heledad liivakivid. Neisse on murrutus uuristanud kõrgeid järsakuid, mis erinevad silmatorkavalt paelava lamedaist astanguist. Kohati on siin aluspõhi sügavalt kulunud, eriti mere lahtede kohal, mis madalate vagumustena jätkuvad sisemaale. Enamasti viljatu, soine või liivane pinnas, metsad, niisked puisniidud ja harv asustus iseloomustavad seda

rannamaa riba, mille taga kerkib kõrge paene lava, kõva lubjakivise pinnasega ning paljude sellest johtuvate maastikujoontega. Aluspõhja omadused ei tule siin nähtavale mitte ainult reljeefi iseloomus, vetevõrgu kujunemisel, taimkatte ja asustuse levikus, vaid kohati isegi maastiku üldises värvitoonis ja paljudes muudes üksikasjades. Ka praktilises elus on aluspõhja omadused igal sammul tuntavad ja teevad vajalikuks geoloogiliste tingimuste tähelepaneliku arvestamise.

Nagu mõningad andmed näitavad, esineb Põhja-Eesti aluspõhjas kohati õige lamedaid kohrusid ja vaondeid. On oletatud seesuguse aluspõhja-kohru olemasolu ka Tallinna kohal ning vastavalt sellele kihtide kaldumist läände (A.Ö p i k, 1925 lk. 3, A. T a m m e k a n n 1940, lk. 26). Täpsamad uurimused ei tõesta seda oletust. Kuigi meie aluspõhjas võivad esineda vähemad kõrvalekalded kallaku suunas ning suuruses, vajaks nende üksikasjalik selgitamine, nagu rõhutab K. O r v i k u (1940 lk. 38), eriuurimist.

Kuigi kallakus, mida meie aluspõhja-kihid omavad üldiselt lõunasse, on õige väike, tuleb see siiski kohati ka maastikus nähtavale. Eriti hästi on see jälgitav suurema ulatusega tasastel pae-aladel, näit. paelava perve-alal, kus maapind selgesti kaldub lõunasse (Suurupi neemik, Mäeküla jm.). Kuna lõuna suunas järgnevad paelaval uued aluspõhja lademed, kerkib maapind siit üldiselt õige pikkamööda sisemaa poole. Kuid ka kaugemal sisemaal leiame kohti, kus aluspõhja-kihtide lõuna-suunaline kallakus nähtavale tuleb, näiteks paeseil kõrgendikel, mille lavajad pinnad enamasti alati kalduvad ühtlaselt lõunasse (Keila ja Pääsküla lava jne.).

Kui ka meie aluspõhja kihid üldiselt lasuvad õige korrapäraselt, esineb neis siiski kohati vähemaid siirdeid kurdude, nihete ja murrangute näol. Need horisontaalselt õige väikese ulatusega rikked ulatuvad ainult aluspõhja ülemistesse kihtidesse, kuna sügavamad kihid on oma harilikus asendis. Seesuguseid rikutud asendis kihtisid võib Keila ümbruses tähele panna Peetri asunduses - väikeses murrus Vahi tee ääres, Vasalemmas - Suitsu ja Männiku t. murdudes jm. Mõlemal juhul on tegemist vähemate kurdude ja nihetega, mille tekkimist on põhjustanud mannerjää surve. Samas läheduses - Vahi külas on K. O r v i k u (1933, lk. 2 - 3) leidnud huvitavaid mannerjää ihkkeeli, mis näitavad suunda, kust jääsurve pidi tulema. Vasalemmas, Raudteede Valitsuse murrus paljandus 1945.a. suvel murru laiendamisel vähem murrang, kus kihid on siirdunud 0,5 m võrra. Murrangu suund on edelast kirdesse ja teda oli võimalik jälgida 70 m ulatuses. Murrangu joonest loodesse paljandub Vasalemma paas otse maapinnal; kagu pool aga on aluspõhi vajunud u. 0,5 m võrra ning kaetud liivaga, milles leidub sama lademe lubjakivist pangaseid. Murrangu serv on tublisti kulunud. Maapind on kogu ümbruses tasane ning murrangu koht pole väliselt kuidagi tuntav. Ka siin on nähtavasti tegemist mannerjää survest tingitud siirdega.

Siiretest hoopis suuremat tähtsust omavad aluspõhja-kihtisid läbivad püstlõhed - diaklassid. Püstlõhed on levinud üle kogu Põhja-Eesti, kus neid võib jälgida aluspõhja paljandeis. Eriti hästi on diaklassid nähtavad pangal, mille sakiline äärejoon on tingitud neist lõhedest. Kohati õhukese pinnakattega pae-aladel tulevad püstlõhed ka otse maapinnal nähtavale. Nii näiteks võib Rannamõisas paelava pervel panna tähele rohukatte omapärast "kär-

jelist" struktuuri, mille teke on otseselt seotud diaklasside esinemisega. Kui suvel siin põudade tulemusel rohukate kõrbeb, jäävad lõhede kohal, kus mulda ja niiskust leidub rohkem, taimed püsima ja haljendavad edasi (K. T e i c h e r t 1927).

Küllalt sageli esineb aluspõhjas ka horisontaalseid õõnsusi. Kahtlemata on nende arengus etendanud olulist osa karst. Seesuguseid lõhesid, mille kõrgus ulatub ligi 30 cm-ni, võime näha Vääna kuristis jm. Ka puurimistel satutakse aeg-ajalt horisontaalseile lõhedele, mille tulemusel puur järsku kukub (nii Ääsmäe as. Kuristu t. kaevu puurimisel 8 m sügavusel puur kukkus u. 50 cm). Vee tsirkulatsioonil pinnases mängivad need õõnsused tähtsat osa. Vasalemmas kasutatakse neid liigveest vabanemiseks, milleks näit. Raudteede Valitsuse murrus on ehitatud puurauk (sügavus 60 m), mis vee ära tõmbab.

Eriti suurejoonelised on püstlõhed paealuspõhjas Vasalemma ümbruses. Vasalemma lademe kõva rahkjas paas on olnud vastupidavam survele, mille tõttu siin tekkis vähem, seevastu aga hoopis laiemaid ja sügavamaid lõhesid. Vasalemma ümbruses võime neid kohata sageli otse maapinnal, näit. V.Kingissepa nim. Paberi ja Tselluloosi kombinaadi uue murru läheduses, kuhu sellest murrust juhitakse liigvesi, Raudteede Valitsuse murru piirkonnas, Ohtu Keskkülas Huntaugu maanteesilla lähedal, kus neis asetsevad rebaste urud, jm. Tuula Kaldamäel, Taari murrus, esineb Vasalemma paas püstlõhe, mille laius ulatub 0,5 m-ni. Diaklassidega ühenduses esineb ka kirjeldatud murrang Vasalemmas, Raudteede Valitsuse murrus. Samas läheduses võime kuulda ühes kaevises maa-aluse oja vooiamist, mis tõestab küllalt ulatuslike horisontaalsete õõnsuste olemasolu.

Uuritava ümbruse sügavama aluspõhja kohta, mis jääb merepinnast madalamale, on andmeid üldiselt väga vähe. Kristalse aluspõhjani, mis Tallinnas on teadaolevail andmeil 111 - 139 m allpool merepinda, ei ulatu kõnesoleval alal ükski puurauk. Sügavaimad puurkaevud lõpevad siin liivakivide ja konglomeraatide seerias, mis, nagu teame, on kõige rikkam vettandev tase Põhja-Eestis. Neil liivakividel lasub u. 40 m tüseduses sinisavi, mis paljandub merepinnast kõrgemal alles Tallinnast ida pool. Kõnesoleval alal jääb sinisavi ning selle all lamavate kihtide avamus aluspõhjas esinevate sügavate orundite kohal sügavale allapoole meretaset ja on tüsedalt kaetud kvaternaarsete setetega.

Merepinnast kõrgemal paljanduvad Estoniumi vanimad kihid Keila ümbruses Kakumäe pangal (34. joon.). Selle alumises osas avanevad Maarjamäe vöötme savid ja savikad liivakivid, kuna panga kõrgemas osas paljandub Kakumäe vöötme pankjas liivakivi. Mõlemaid vöötmeid on detailselt kirjeldanud A. Ö p i k (1925, 1929-b).

Nagu paljandeist hästi näha, koosneb M a a r j a m ä e v ö ö d e ülekaalukalt savikaist kihtidest. Domineerivad rohekad, kollakad ja mustjad savid vaheldumisi rohekas-halli savika liivakivi kihtidega. Liivakivi on õige nõrgalt tsementeeritud ja plaatja lõhenevusega. Panga kaguosas, Rocca-al-Mare kohal avaneb Maarjamäe vööde merepinnast arvates 3 - 5 m kõrguseni, Kakumäe neeme tipus ulatub ta tüsedus 8 - 9 m-ni. Siin võib märgata veel 1 m sügavuses rannavees Maarjamäe vöötme liivakivi, seega tõuseks vöötme maksimaalne tüsedus 10 m-ni.

K a k u m ä e v ö ö d e paljandub Kakumäe panga ülemisel, järsul osal 3 - 5 m tüseduses. Vastandina alumisile savikaile kihtidele on siin ülekaalus heledad savivaesed, ilmastiku mõjul kol-

laseks ja pruuniks muutuvad pankjad liivakivid. Vöötme alumise osa moodustab valkjas liivakivi, mis on osalt dolomiidistunud ning lõheneb suurte, sageli 4 - 5 m^3-liste pangastena. Neis esineb silmapaistvalt rohkesti püriidi neerjaid ja muguljaid konkretsioone, mis liivakivist murenemisel kergesti välja pudenevad ja mida Kakumäe rannal võib hõlpsasti suurel hulgal koguda. Sellel dolomiit-liivakivil lasub õhuke konglomeraadi-kiht, kuna vöötme ülemise osa moodustab hall-valge või kollakas põimjaskihine pude liivakivi. Ka selles leidub püriidi-mugulaid ja savi-vahekihte, mis kohati on koguni ülekaalus. Võrreldes lamava dolomiit-liivakiviga on need kihid märksa pudedamad ning lagunevad savivahekihtide tõttu kergesti võrdlemisi õhukesiks kihtideks.

Estoniumi ülimaid kihtisid Keila ümbruses esindab T i s k r e l i i v a k i v i resp. v ö ö d e (A. Ö p i k 1929-b, 1933), mis paljandub panga alumises osas ja paekalda-eelsel rannamaal, teadaolevail andmeil 8 - 10 m tüseduses. Vöötme moodustab ülekaalukalt puhas, valge või kollakas peenterine "kivististeta" räni-liivakivi. See liivakivi on pude ning sisaldab kohati õhukesi sinise või halli plastilise savi suiduvaid vahekihte: mõned kihid sisaldavad ka vilku. Vanemais paljandeis värvub liivakivi rauaühendite mõjul intensiivselt kollaseks, isegi pruuniks. Vööde koosneb vaheldumisi rõhtsaist ning põiksaist kihtidest; üldiselt on kihisus õige peen ning värskelt paljandunud pindadel vähe silmapaistev. Kivimit läbivad arvukad vertikaalsed lõhed ja ta laguneb kergesti suurteks pangasteks. Ilmastiku mõjul mureneb ta kergesti lahtiseks liivaks.

Vöötme tüüp-leiukohaks on pank Tiskre küla kohal (36.joon.). Rannamõisas paljandub Tiskre liivakivi meretasemel, moodustades

kõrge järsaku, mille jalamit vahetult uhavad Soome lahe lained. Murrutus on siin liivakivisse uuristanud sügavaid kulpaid - suurimaid Eestis (37. joon.). Nende tekkimist soodustab pude kivim, mis lainete purustavale tegevusele on vähe vastupidav. Eriti kergesti uhutakse välja savi-vahekihid, samuti pudedamad osad liivakivist. Kohati aga on liivakivi tugevamini tsementeerunud karbonaatsest ainesest, mis siia on tunginud lõhesid jm. teid kaudu kõrgemaist kihtidest. Need liivakivi osad on murrutusele vastupidavamad ning põhjustavad sammaste, kaarte ja muude omapäraste vormide tekkimist. Suuri kulpaid leiame Tiskre liivakivis veel Suurupi rannal, vähemaid võime jälgida ka Türisalu kaldal. Keila-Joal on tuntud Tiskre liivakivi paljandid jõe sängis allpool juga. Uute leiukohtadena olgu märgitud Türisalu oja, kus ta paljandub joast kuni mereni, ning Lohusalu poolsaar. Lohusalus leidub Tiskre liivakivi häid paljandeid Nabe "mäel" ning Põllumäe astangulistel nõlvadel. Mitmel pool paljandub Tiskre liivakivi madalas rannavees, näit. Türisalu kalda kohal, Nabe ümbruses jm.

Ordoviitsiumi vanim lade, Iru seeria lamamit moodustav o b o l u s - l i i v a k i v i (A. Õ p i k, 1929-a, Aruanne Geoloogilise Komitee tegevusest..., 1940, A. L u h a, 1946, lk. 88-104) avaneb uuritaval alal nagu mujalgi Põhja-Eestis, panga alumises osas ja selle jalamil, 3,5 - 5 m tüseduses. Lademe põhimises osas esineb konglomeraat, mis koosneb lamava räniliivakivi munakaist. Sellele järgneb vilku sisaldav kollakas pude liivakivi, vaheldumisi õhukeste savikilda kihtidega. Lademe ülemise osa moodustab põimjas, hulgaliselt lukuta käsijalgse Obolus apollinis'e karpisid sisaldav liivakivi - nn. obolus-detriit. Õhuke kiht (kuni 0,3 m) püriidiga tihedasti imbunud liivakivi eraldab ladet järg-

nevast diktüoneema kildast.

Keila ümbruses paljandub obolus-liivakivi täielikult Türisalu, Rannamõisa ja Tiskre pangal, kuid järsul kaldal on mainitud paljandid raskesti juurdepääsetavad. Looduslikke paljandeid leidub veel Keila-Joal, kuristikus allpool juga, samuti Türisalu ja Harku oja sängis panga joonel ning Viti ojal Rätsaka talu lähedal. Kunstlikest paljandeist on tähtsamad: Kallaste öönestee Tiskre kohal ning kaevikud Mäeküla kohal, Suurupi majaka lähedal, Viti mõisa juures, Naage küla lähedal jm., mis osalt juba kinni on varisenud.

Paekalda profiilis järgneb obolus-lademele d i k t ü n e e m a k i l t (A. T a m m e k a n n, 1924, A. L u h a, 1945, lk.74-80). See on tuhm, kuivanult hallikas-pruun, niiskelt pea must bituumne savikiltkivi, mis laguneb kergesti õhukesiks, 0,5 - 2 cm paksusiks tahvlikesiks. Niiskelt on ta pehme, kuivades muutub ta tunduvalt kõvemaks. Kildas leidub püriidi suiduvaid vahekihte, triipe ja mugulaid, üldiselt aga on lade väga ühtlase koostisega. Lademe tüsedus on kõnesoleva ala piires u. 5 m. Koos teiste lademetega paljandub diktüoneema-kilt Tiskre, Rannamõisa ja Türisalu pangal. Häid paljandeid leidub veel Mäeküla pangal, eelmise maailmasõja ajal ehitatud tunnelite ümbruses. Klassiliseks diktüoneema-kilda leiukohas on Keila-Joa, kus Helmersen 1838.a. toimetas esimesi täpsamaid diktüoneema-kihi uurimusi. Diktüoneema kiltkivi paljandub siin jõe sängis otse allpool juga. Mitmel pool avaneb diktüoneema-kilt paekalda astangute vahelisel kitsal maaribal, nii Kallastel ja Türisalus. Uue leiukohana olgu nimetatud Lohusalu poolsaar, kus 1945. a. suvel paljandus diktüoneema-kilt kaevikus Lohusalu Põllumäe nõlvakul, u. 1 m sügavusel maapinnast. Pinnakatte

moodustab siin omapärane "punane savi", mis sisaldab kiltkivi tükke ja näib olevat tekkinud diktüoneema-kilda murenemisel.

Maapinnal avanev diktüoneema-kiltkivi on mitmel korral olnud suuremate "maapõlemiste" põhjuseks, nii 1807.a. Suurupi majaka lähedal, 1837.a. Keila-Joal ning 1917.a. Mäeküla s (A. T a m m e k a n n 1924, lk. 32).

Diktüoneema-kildal lasuv roheline g l a u k o n i i t - l i i v (A. L u h a 1946, lk. 80-84) esindab Iru seeria noorimat lüli. Lade koosneb räniliivast, mis sisaldab suurel hulgal rohelise mineraali glaukoniidi teri. Lademe alumised kihid on savikad, märjalt isegi plastilised. Ülemistes kihtides on glaukoniit-liiv nõrgalt tsementeerunud ja kujutab endast pudedat liivakivi. Võrreldes teiste aluspõhja lademetega on ta vastupidavus õige väike. Paekalda profiilis, kus glaukoniit-liiv paljandub, on ta alati sügavalt erodeeritud. Häid glaukoniit-liiva paljandeid leidub Mäeküla ja Harku pangal, Türisalus ja Keila-Joal. Lademe tüsedus on siin 1,8 - 3,6 m.

Järgnev Tallinna seeria koosneb lubjakividest, mis paljanduvad panga ülemises osas ja selle lähemal tagamaal. Seeria lamav lüli - M e g a l a s p i s- ehk g l a u k o n i i t - l u b j a k i v i (A. Ö p i k 1927, lk. 41 - 48) lasub vahetult glaukoniitliival ning esindab vanemaid lubjakive meie aluspõhjas üldse. Lademe moodustab roheline ja hall, alumises osas ka punakas või kirju lubjakivi, vaheldumisi mergliste kihtidega. Lademe kõigis kihtides leidub suuremal või vähemal määral rohelisi glaukoniitteri. Lademe alumisim osa on räniliiva-rikas, pude roheline lubjakivi, mis moodustab ülemineku Iru seeriast Tallinna seeriasse (Mäeküla kihid); kõrgemais võõtmeis domineerib kõva, peenterine,

osalt dolomiitne lubjakivi. Üldiselt on glaukoniit-lubjakivi meie aluspõhja kõvemaid kihte. Lademe tüsedus on Keila ümbruses väike, keskmiselt 1 m ümber. Glaukoniit-lubjakivi paljandeid leidub pangal, näit. Mäekülas, Suurupi majaka lähedal, Vailas ja Keila-Joal.

V a g i n a t u m - l u b j a k i v i on kõnesoleval alal üksikasjalikult kirjeldanud A. Ö p i k (1927, lk. 54 - 55). Lade koosneb Lääne-Eestis mügarjast fosforiiti sisaldavast Pakri lubjaliivakivist, mille tüsedus uuritaval alal ulatub 0,5 m-ni. Mäeküla kohal moodustab lademe juba kõva hall lubjakivi, mille all siiski veel õhukese kihina liivakat lubjakivi esineb. Lade paljandub pangal Keila-Joal, Türisalus, Vailas, Vitis, Rannamõisas ja Mäekülas.

Paekalda profiilis järgneb kõrgemal A s e r i l a d e (K. O r v i k u 1940), mis on kõnesoleval alal samuti nõrgalt esindatud. Lade koosneb hallist, tihedast, osalt merglisest või dolomiitsest ooliit-lubjakivist. Lademe tüsedus on õige väike, keskm. 0,5 m, ja ta paljandub kõikjal panga ülemises osas.

Tähtsaim Tallinna seeria lademeist ning selle seeria lasuv lüli - L a s n a m ä e l a d e moodustab Keilas panga kõrgema osa ning avaneb paelava pervel kuni 10 km laiuse ribana. Lasnamäe ladet on kõnesoleval alal üksikasjalikult uurinud K. O r v i k u (1940), kelle järgi lademe tüsedus Tallinna ümbruses on u. 10 m, vähenedes lääne suunas. Üldiselt koosneb Lasnamäe lade kõvast, paksude kihtidena murduvast peenterisest kuni peenkristalsest lubjakivist, mis häade ehitustehniliste omaduste tõttu on leidnud laialdast kasutamist ehituskivina ("ehitus-paas"). Lademe rohkest kasutamisest kõnelevad arvukad murrud ta avamuse piirkonnas, neist tähtsamad uuritaval alal Kadaka, Harku ja Rannamõisa murrud.

Üksikasjalikul vaatlusel liigestub Lasnamäe lade K. O r v i k u järgi 3 - 4 teineteisest selgesti eraldatavasse ossa. Lademe ülemine osa u. 6 m tüseduses koosneb hallist kõvast paksukihilisest lubjakivist. See murdub sügavamal, murenemata osas 20 - 25 cm paksuste ühtlaste kihtidena, maapinnale lähemal aga õige õhukeste, 7 - 10 cm paksuste plaatidena. Ehituskivina leiab kasutamist peamiselt see lademe osa, mis murenemisele on üldiselt hästi vastupidav. Selle all esineb 0,4 - 0,6 m paksune kõva dolomiit-lubjakivi või dolomiidi kiht. See on murenemisele õige vastupidav ning seetõttu panga profiilis kergesti tuntav. Ilmastiku mõjul omandab ta vanemais paljandeis punaka värvuse. Suuremais murdudes see kiht murtakse koos lubjakiviga. Lademe alumine osa koosneb kergesti murenevast merglisest lubjakivist, mis ehitustarbeiks on vähe kohane. Paekaldal on see lademe osa tavaliselt sügavalt erodeeritud. Kohati on lademe kõige alumisem osa vähem mergline, koosnedes õhukesekihilisest lubjakivist.

Ala geomorfoloogilisest ilmest tingituna leidub uuritaval alal rohkesti Lasnamäe lademe häid paljandeid. Nii paljandub Lasnamäe lade kõikjal paekalda ülemises osas, Kadaka külast kuni Laulasmani. Neis looduslikes paljandeis tulevad lademe kivimulised omadused isegi paremini nähtavale kui murdudes, mis on lühemat aega allunud murenemisele. Kuna lademe merglised kihid murenevad õige kergesti, tekivad paekaldal suuremad või vähemad õõnsused, millest ülemised lubjakivid ja dolomiit katuseräästa-taoliselt üle ulatuvad. - Häid paljandeid leidub ka jõekallastel. Paekaldast alla langedes moodustavad nad jugasid: Treppoja kaskaad, Keila juga, Vääna juga, Harku juga jt. vähemad. Kõigil neil juga-

del on astangu ülemine osa moodustatud Lasnamäe lademest. Paelava pervel ei ole pinnakatte tüsedus tavaliselt kuigi suur ning aluspõhja paas paljandub sageli ka kraavides ja vähemais ojades. Kohati puudub loodudel aluskaljut kattev pinnas üldse.

Ehitus-lubjakivi katab lõuna pool U h a k u l a d e (K. O r v i k u 1946), mis kivististe põhjal kuulub Viru seeriasse. Uhaku lademe kivimiks on enam või vähem mergline õhukesekihiline pude lubjakivi. Värskelt on ta värvus hall, murenedes muutub see kollaseks ning kivim laguneb kergesti õhukesteks kihtideks. Lademe avamus on Keila ümbruses lähemalt selgitamata. K. Orviku mainib siit ainult üht Uhaku lademe paljandit - Vahi külas. Lademe tüsedus võiks lähimate paljandite järgi otsustades olla 2 - 3 m.

Järgnev K u k r u s e l a d e, mis Ida-Eestis sisaldab tootsaid põlevkivi kihtisid, koosneb siin lubjakivist, milles ainult vähesel määral leidub kukersiiti. Kukruse lademe paljandeid leidub uuritaval alal Peetri, Humala ja Adra küla piirkonnis, eelmise maailmasõja aegseis kaevikuis. Kukruse lademe leiukohti on veel Harku, Kodasema, Vatsla ja Käesalu. Lademe tüsedus koos järgneva Idavere lademega on 7 m (A. Ö p i k 1930, lk. 27).

Kukruse lademega on tihedasti seotud I d a v e r e l a d e, mida käsiteldi varemalt Kukruse lademe ülemiste vöötmetena. A. Ö p i k'u (1930, lk. 23) järgi ei saa olla juttu Idavere lademe lokaalsest levikust, vaid ta avaneb kogu Põhja-Eesti ulatusel. Lade koosneb vahelduvaist lubjakivi, bituumse lubjakivi ning mergli kihtidest. Idavere lademe tähtsaim paljand läänes on Allika murd (A. Ö p i k 1934, lk. 202). A. Ö p i k (1930, lk. 17)

on Kukruse lademe paljandites Peetri, Humala ja Adra küla piirkonnas pannud tähele ka Idavere lademe kihtisid. Avamuse kulg on lähemalt selgitamata, kaardile on ta kantud koos Kukruse lademega (N.F. P o g r e b o v 1920).

Idavere kihtisid katab lõunas J õ h v i l a d e (Fr. S c h m i d t 1881, lk. 33; L. J ü r g e n s o n - E. M ö l s 1946, lk. 36 - 38; A. L u h a 1946, lk. 46). See koosneb sinkjast, murenenult kollasest lubjakivist ja merglist u. 12 m tüseduses. Rohke savisisalduse tõttu omab Jõhvi lademe paas vähest vastupidavust, lagunedes ilmastiku mõjul mõne aasta jooksul peeneks klibuks. Jõhvi lademe avamus Keila ümbruses on ulatuslik ning häid paljandeid leidub rohkesti. Pääsküla ümbruses võime panna tähele Jõhvi ladet kaevikuis ning murdudes Pääsküla voore jalamil. Pääsküla jõel paljandub Jõhvi lade ülevalpool raudteesilda- ja Koro veski kohal, kus jõesäng on u. 2,5 m sügavuselt uuristatud selle lademe lubjakivisse. Ka Lehmja, Ämari ja Harku mõisa ümbrus kuuluvad Jõhvi lademe avamuse piirkonda, kuigi siin häid paljandeid on vähe. Ämari asunduses võime jälgida Jõhvi ladet tankitõrjekraavides. Edasi võib jälgida Jõhvi lademe avanemist Püha, Peetri-Kindluse ja Humala piirkonnas eelmise maailmasõja kaevikuis. Suuremate kindlus-ehitiste läheduses näeme siin kohati, näit. Väina-Postil, suuri rusuvälju, mis on tekkinud väljakaevatud Jõhvi lademe pae murenemisel. Vanamõisa asunduses paljandub Jõhvi lade Kivimurru mäel ja uues murrus Laane t. lähedal. Keila ümbruses esineb rida murdusid Keila voore jalamil (Lepiku, Juurika, telliskivivabriku juures, Pähklimetsa, Ahvardi-Juhani ja Suurekivi t. mail), samuti Keila-Paldiski maantee ääres kaevikuis. Karjaküla

ja Keelvas murtakse sama lademe paat murdudes Aru, Uuemõisa ja Tõmmiku t. lähedal. Edasi järgnevad murrud Tõstre külas ning paljandid Kugli t. kohal, Klooga raudteejaama juures raudtee muldkeha kraavis ning Klooga järve kaldal. Lõpuks paljandub Jõhvi lade veel Vasalemma jõe sängis Uueveski t. kohal.

K e i l a l a d e (Fr. S c h m i d t 1881, lk. 33, L. J ü r g e n s o n - E. M ö l s 1946, lk. 36-38, A. L u h a 1946, lk. 46) on uuritaval alal hästi esindatud ning siin asuvad selle lademe tähtsamad paljandid. Lademe tüüp-leiukohaks on Keila murd, 2 km Keila raudteejaamast, Aedevahe t. juures. Keila lademe kivim on hall, kõva, murenenult kollane kivistisrikas mugul-lubjakivi, mis sisaldab ka mergliseid osiseid ning muutub murenemisel auklikuks. Saue ümbruses näib ta olevat tihedam. Lademe tüsedusena märgitakse kirjanduses enamasti 10 m-it, kuid vähemalt Keila ümbruses peaks see olema suurem - u. 15 m. Keila lademe avamus läbib uuritavat ala laia vöötmena Pääsküast Vasalemma jõeni; häid paljandeid esineb avamuse piires rohkesti. Pääsküla-Tänassilma ümbruses moodustab Keila lademe paas Pääsküla voore tasase lavapinna, kus ta sageli paljandub vanus, eelmise maailmasõja aegseis kaevikuis. Jälgimäel avaneb Keila lade vanades murdudes Tuuleveski mäel ning Jälgimäe koolimaja juures. Sakus paljandus Tõdva (Vääna) jõe süvendamisel 1936.a. suvel Keila lademe paas Saku tehase kohal jõe sängis, maantee sillast allapoole. Saue ümbruses paljandub Keila lade murdudes Kanama end. postijaama lähedal, uues murrus Männimäe t. juures jm. Siit lõunasse leiame Keila pae paljandeid Rahulas, Rahuvälja t. juures kaevikus (1945.a. suvel), Pae talu ümbruses Keila jõe põhjakaldal ning arvatavasti ka Keila jõe sängis Koppelmanni mõisa kohal. Keilas avaneb lade Keila voore

kõrgemas osas ja siit lõunasse; suurim murd on Aedevahe t. lähedal, vähemaid leidub mitmel pool. Keila-Aru mäel paljandub õhukese mullakihi all kõikjal paas ning rohked kiviaiad koosnevad siin kõik Keila lademe ilmastiku käes auklikuks muutunud lubjakivist. Kulna ja Nahkjala ümbruses puuduvad hääd paljandid, kuigi siin aluspõhja paas on kohati päris maapinna lähedal. Edasi võime jälgida Keila lademe avanemist Kuivaveski, Kangusti ja Maeru ümbruses kuni Paeso taluni Vasalemma jõe ääres. Ka Alavainu veski kohal Vasalemma jõe sängis paljanduv paas kuulub arvatavasti Keila lademesse.

V a s a l e m m a l a d e (A. L u h a 1946, lk. 46-47; J ü r g e n s o n - M ö l s 1946, lk. 39 - 41) esineb tüüp-leiukohas - Vasalemma ümbruses Vasalemma "marmori" näol. See on hall, õige jämedateraline kristalne krinoid-lubjakivi, mis murdub kuni 70 cm paksuste pangastena. Lademe tüsedus on Vasalemmas u. 10 m.

Keilas avaneb Vasalemma lade ala lõunaosas - Vasalemmast Sakuni, moodustades rea aluspõhja-kõvikuid, mida ümbritsevad pehmemad kihid on ära kantud. Nähtavasti on Vasalemma lade, vähemalt osalt, tekkinud ordoviitsiumi meres rahudena, mis tänapäeval maastikus kõrgendikena silma paistavad (Tuula, Ohtu, Vasalemma jm.). Ka vähemate rändpangastena esineb Vasalemma lademe paas sageli, eriti Vasalemmas ja Ohtus. - Vasalemma lademe häid murdusid on Keilas rohkesti. Tähtsamad murrud leiduvad Vasalemmas: V.Kingissepa nim. Paberi ja Tselluloosi Kombinaadi uus ja vana murd, Vasalemma lubjatehase 2 murdu, Raudteede Valitsuse murd ja mitmed vähemad (Suitsu ja Männiku talu maal). Siin moodustab aluspõhi kõrgendiku, mis eriti Haapsalu maantee kohal on hästi jälgitav. Vasalemma aedlinna kohal on avamuse piiri tähistav

astang nähtavasti kaetud tuiskliivaga. Vasalemmas ja mitmel pool Ohtus paljandub Vasalemma paas sageli otse maapinnal. Ohtus, Paadiku murdudes paljanduv kõva, raskesti lõhenev lubjakivi pole enam nii ühtlane kui Vasalemma ümbruses. Edasi paljandub Vasalemma lade Tuula Kaldamäel, mis kujutab endast hästi väljakujunenud aluspõhja-kõvikut. Tuula murdudes esineb ühtlane, Vasalemma marmori taoline kivim. Veelgi edasi paljandub Vasalemma lade Jõgisu ja Koppelmanni vanades murdudes, Sepa murrus Uksnurmes ning Saku Lubjaahju murrus. Koppelmanni kohal moodustab Vasalemma lade astangu, mis on jälgitav Kroodu taluni Voores. Jõgisu uue koolimaja kohal, nagu selgub kaevude andmeist, on sama astang pinnakattest varjatud. Uksnurmes ja Sakus vaheldub kõva, kristalne lubjakivi mergliste ja savikate kihtidega, esineb ka eriti jämedateralisi, õige suurist murdosist koosnevaid kihtisid.

R a k v e r e l a d e (A. L u h a 1946, lk. 47 - 48) avaneb Keila ümbruse kaguosas - Voores ja Ääsmäel. Rakvere lademe kivim on karplise murruga, kollakas või hall, litograafilise kivi välimusega tihe lubjakivi. Lademe tüsedust hinnatakse vähemalt 6,5 m-le. Rakvere lademest on siin teada ainult vähesed paljandid. Üldisemalt on tuntud Voore murrud, kus paljanduvad Rakvere lademe alumised kihid. Näib, et Rakvere lade on siin tugevasti kulunud ning esineb Voores jääksaarena. Ka Ääsmäe kõrgendiku aluspõhjaks on Rakvere paas, mida siin varemalt murti Keldi-Karumäe murdudes. Praegu neid murdusid enam ei kasutata ning paljandid neis on täiesti kinni kasvanud.

Uuritava ala äärmine kaguosa - Ääsmäe Metsaküla näib kuuluvat juba järgneva S a a r e m õ i s a l a d e m e avamuse piirkonda. Tüseda pinnakatte tõttu puuduvad siin aga aluspõhja pal-

jandid ning avamuse piir on kantud kaardile ligikaudu. Lähim Saaremõisa lademe paljand on nähtavasti Esku kuristi Maidla asunduses.

Nähtav pinnamood Keila ümbruses matkib üldjoontes aluspõhja reljeefi. Aluspõhi võtab oluliselt osa kõigi pinnamoe suurvormide - astangute, kõrgendike, orundite ja tasandike moodustamisest. Ka aluspõhja reljeefis avaldub sama loode-kagu-suunaline viirulisus, mis on omane kogu Loode-Eesti rannikule. Seejuures on aluspõhja vormide kõrgusvahed isegi suuremad nähtava pinnamoe relatiivseist kõrgusist. Paljudes kohtades on aluspõhja reljeef varjatud, näit. Jõgisu koolimaja kohal, kus esineb varjatud paeastang. Üldiselt on kõrgendikel ja muil asustatud aladel enamvähem alati võimalik paljandite ning kaevude andmeil aluspõhja reljeefi kindlaks teha. Madalamatel aladel aga - orgudes, nõgudes jne. asetseb aluspõhi üldiselt sügavamal ning aluspõhjani ulatuvaid paljandeid leidub harva.

Eriti väärivad selles mõttes tähelepanu sügavad vagumused aluspõhjas Vääna-Jõesuu ja Kopli lahe kohal. Vääna-Jõesuus, laste-suvikodu puuraugus on kvaternaarsete setete tüsedus 93,0 m, mis J. Karki järgi on suurim Eestis. Seega esineb Vääna pangalahe kohal aluspõhjas sügav, kvaternaarsete setetega täidetud org. Selle laius on Vääna-Jõesuus 2,8 km, sügavus aga paelava pinnalt arvates ligi 120 m. Vagumuse profiil ja maa-alaline ulatus pole selgitatud. Igatahes ulatub paekalda-laht Vääna orundi kohal 8,7 km kagusse kuni Vahi külani, kus Vääna jõgi orundisse voolates moodustab madala joa. Vääna as. kohal, 5,4 km Jõesuust, Vääna metsniku puuraugus, mis asetseb orundi ühel serval, näib kvaternaarsete setete tüsedus olevat veel 17 - 18 m (kaevumeistri

andmeil) (7.joon.).

Samuti on lähemalt selgitamata Kopli lahe kohal asetseva aluspõhja-vagumuse morfoloogia. J. Kark'i järgi asetseb Tallinnas, Paldiski mnt. 52 haigla puurkaevus kambriumi aluspõhi vähemalt 56,8 m allpool maapinda, võib-olla ka märksa sügavamal. Et mainitud puurauk asetseb 5 - 6 km kaugusel lahe suudmest, võib Kopli vagumus olla isegi sügavam Vääna omast. Ta laius ulatub 2,5 km-ni; teda piiritlevad Kakumäe ja Kopli neemed, kus kambriumi aluspõhi paljandub merepinnast kõrgemal. Vagumuse ulatus kagu suunas pole teada, igatahes ei ulatu ta Tondini, kus esinevad aluspõhja paljandid. - Arvatavasti samasugune aluspõhja-vagumus esineb ka Tiskre lahe ja Harku järve kohal. Kahjuks puuduvad siit puuraukude profiilid, mitmesuguste andmete põhjal otsustades asetseb ka siin aluspõhi võrdlemisi sügaval. Nii ei näi Järve k. Kangru t. 36 - 37 m sügav puurkaev ulatuvat aluspõhjani.

Ka Lahepere laht esindab sügavat aluspõhja kihtidesse kulutatud vagumust, mis pealegi näib olevat tunduvalt suurem eelmisist. Ka selle morfoloogiast puuduvad andmed pea täielikult. Kaevude andmeil näib Kloога ja Sooda järvede vahelisel maa-alal paas puuduvat, kuna liivakivist aluspõhi asetseb üle 40 m sügavusel. Ka Koska suvila puuraugus Kloogal näib aluspõhi asetsevat vähemalt 35 m sügavuses (omaniku andmed).

3. Pinnakate (8.joon.).

Pinnakate, mis paksemalt või õhemalt varjab aluspõhja vormisid, koosneb Keila ümbruses kvaternaarsetst setteist. Neid setteid võime tekkimise järgi liigitada mannerjää-, mere-, ranna-, jõe-, järve-, tuule- ja allika-setteiks. Neist on algseim manner-

jää-tekkene rühksavi, mis pea kõikjal esineb teiste nooremate setete all. Mannerjää toimel on tekkinud ka glatsifluviaalsed setted - jäävee-kruusad ja liivad ning viirsavi. Pärast jääaega on tekkinud mere tegevuse tulemusel mereliiv ja -kruus, rannakruus, tuiskliiv, klibu ja munakaline kruus. Mandriliste setete hulka kuuluvad peale tuiskliiva veel jõeliiv, järvemuda ja kriit, turvas ja alliklubi.

Kuuludes mannerjää kulutuspiirkonda, on Keila ümbruses pinnakate üldiselt õhuke. Väga paljudes kohtades paljandub laiematel aladel aluspõhi otse maapinnal või on kaetud õige õhukese lokaalmoreeni-kihiga. Seesuguseid loopealseid leidub Keilas mitte ainult paelava perve lähedal - Türisalu, Vääna, Muraste, Rannamõisa, Harku ja Mäeküla ümbruses, vaid ka kaugemal sisemaal paelava kõrgendikel ja tasandikel (Pääsküla voor, Keila lava, Kurma-Tutterma k. ümbrus jm.). Üldiselt on pinnakate paelava kõrgendikel õhem, nõgudes ja orundeis tüsedam. Tüsedam on pinnakate mannerjää marginaalsete kuhjatiste kohal - Ääsmäe kõrgendikul ja Nõmme-Männiku glatsifluviaalse delta piirkonnas. Nõmmel ulatub jäävee-kruusade ja liivade tüsedus 30 m-ni. Eriti suur on kvaternaarsete setete tüsedus kalju-aluspõhjas esinevais orundeis.

K. O r v i k u (1934), A. L a a s i (A. Ö p i k - A. L a a s i 1937) ja P. K e n t s'i (1939) järgi võime uuritava ala pinnakatte erimeid iseloomustada järgmiselt. Põhimoreenne r ü h k s a v i ("saueräbk") koosneb siin suurel määral kohaliku päritoluga materjalist - lubjakivi-munakaist ja lubjakast savist. Uuritaval alal on see paiguti väga kivine, sisaldades savikat ainest õige vähesel määral. Teisal on ülekaalus tihe, kollane savi ("plink") mõninga

Ex bibl. univ. Tart.

liiva ja kruusa lisandusega. Rühksavis ja tema peal leidub alati suuri rändrahne ning vähemaid rändkive, kohati (Vasalemma ümbruses) ka lubjakiviseid rändpangaseid. Marginaalsete kuhjatiste kohal, kus moreeni tüsedus on suurem, leidub selles rohkem kristalseid rändkive, kruusa ja liiva. Paremaid paljandeid kõnesoleval alal on Arudevahe kruusaauk.

Rühksavi avaneb uuritaval alal laialdaselt paelava kõrgendikel ja lainja reljeefiga tasasemail aladel. Rannikul, nõgudes ja orundeis jääb ta teiste, nooremate setete alla. Kohati, näit. Saku, Uksnurme, Saue ja Ääsmäe ümbruses, moodustab rühksavi vähemaid voorjaid kõrgendikke, kus moreeni tüsedus tõuseb 5 - 6 m-ni. Veelgi suurem näib see olevat Ääsmäe kõrgendiku lõunaosas, mis esindab mannerjää marginaalset kuhjatist. Mujal on rühksavi-katte tüsedus tavaliselt 1 - 2 m, üldiselt aga väga vahelduv.

Paljudes kohtades katab rühksavi õhukese kihina (0,1 - 0,2 m, harva rohkem) munakaline kruus. See on moreen, millest peenem aines - savi ja liiv on lainete tegevuse tulemusel välja uhutud. Paelava kõrgendikel, Humala ja Vatsla mäel, Loo, Kütke, Karjaküla ja Tõstre kõrgendikul, Keila mäel, Valingus, Tuulas jm. koosnebki pinnakate peamiselt seesugusest moreeni sortimisel tekkinud kruusast. Enam-vähem sortimata savikat moreeni leidub rohkem uuritava ala kaguosas, mis pärast jääaega maatõusu perioodil oli mõnevõrra rohkem kaitstud mere murrutava tegevuse eest kui nimetatud kõrgendikud.

Glatsiaalset päritolu on ka r ä n d r a h n u d, mida uuritaval alal leidub sageli ja suuri. Ka ajujää on aidanud kaasa nende kuhjumisele, mille tõttu leidub sageli rändkivi-külvisid prae-

gustel ja endistel randadel. Need kivid on lainete tegevusel kulutatud täiesti siledaks ning veepinna lähedal katab neid sageli must samblik - Verrucaria maura (43. ja 51. joon.). Seesuguseid kuhjumisi, kus on kivi kivis kinni, leiame Üismäe, Viti, Keila-Joa (Roodna) ja Lohusalu randades, Veskimäel, Luige t. juures Viti külas, Käesalus end. tuuleveski juures jm. Suuri rändrahne leiame rohkesti Rannamõisa (46. joon.) ja Suurupi rannas, Käesalu ja Laulasma ümbruses ja Lohusalu neemel (47. ja 71. joon.), mujal vähem. Eriti rohkesti on suuri rändrahne Käesalu-Takkanurga külas ning Tammekannu t. lähedal Ahtma külas, kus nad esinevad maastikus olulise elemendina.

Kohati esineb maapinnal või sügavamal moreenses pinnakattes kohalikust lubjakivisest aluspõhjast pärinevaid suuremaid või vähemaid panku, mis oma mõõtmeilt jäävad tavaliselt tublisti maha kristalseist rändrahnudest. Nende läbimõõt ulatub harva 1 m-ni. Neid leidub sagedamini Vasalemmas ja Ohtus, kus nad koosnevad kõvast Vasalemma lademe paest, mis nähtavasti on olnud vastupidavam mannerjää peenendavale toimele. Näib, et siin esineb ka suuremaid rändpangaseid, mis moodustavad maastikus väikesi pinnavorme (näit. Rebastelinn Ohtu-Takkanurgas ja kõrgendik Rangu t. karjamaal).

G l a t s i f l u v i a a l s e d l i i v a d j a k r u u s a d moodustavad ulatusliku Nõmme-Männiku liiviku, kus kihitatud kruusade ja liivade tüsedus ulatub puuraukude andmeil Nõmme kohal 20 - 30 m-ni. Parim paljand kirjeldataval alal asetseb Nõmme linna piiril, Mustamäe nõlvakul (49. joon.). Glatsifluviaalseist liivadest ja kruusadest koosnevad veel mõned lühemad seljakud ja künnised mitmel pool kirjeldataval alal.

S a v i d on uuritavas ümbruses laialdaselt esindatud madalamail aladel, kuid jäävad enamasti turba ja muude setete alla. Need kuuluvad osalt viirsavi, enamail juhtudel küll vist pärast jääaega settinud meresavi hulka. Eriti laialdane on savide levik Keila jõe ümbruses (paljandid jõe pervedel Koppelmanni ja Voore vahemikus, saviaugud Keila asunduses, end. tellistetehase juures ja maantee ääres Käesalu - Keila-Joa vahel jm.), samuti Vasalemma jõe keskjooksul (saviaugud Vasalemma asunduses jm.). Vääna orundis katab savisid tüse liivakate, mille tõttu need paljanduvad ainult tuiskliiva all allpool Vääna juga. Ka Tallinna madalikul on teada savide esinemist üsna õhukese liivakihi all (Mäeküla panga ja Harku järve vahel).

Peenem või jämedam m e r e l i i v ja - k r u u s (sõmer) katavad Keila ümbruses laialdasi alasid rannamaa tasandikel - Klooga-Laulasma ümbruses, Lohusalu poolsaarel, Vääna orundis, Suurupi rannikul ja Tallinna madalikul, kohati suures tüseduses (Vääna-Jõesuus ca 10 m). Peeni kihitatud liivasid ning liivakaid savisid leidub kaunis laialdaselt Vääna, Keila ja Vasalemma jõe ümbruses. Need on tekkinud endistes laguunides jõgede poolt kohale kantud materjalist.

Rannakruusad ja -liivad on laialt levinud Klooga-Laulasma rannikul, Lohusalu poolsaarel, Vääna orundis, Suurupi rannikul, Tallinna madalikul jne. Ka paelava kõrgendikul, kuhu varematel aegadel on meri ulatunud, leidub liivasetteid (näit. Keila voore lael). Markantseid rannaliivast randvalle esindavad endised (Litorina-aegsed) maasäärad Klooga-Tõstre ja Illurma-Sitpeksi vahemikus.

Sagedaseks randvallide materjaliks kirjeldataval alal on

lubjakivi k l i b u, mis on lainete tegevusel aluspõhjast lahti murtud ning üsna vähe kulutatud. Eriti tüüpilisel kujul leiame seesugust klibu Tuulinas, kus ta lamedal nõlvakul katab võrdlemisi laialdast ala. Enamasti aga koosnevad randvallid munakaist, s.o. rühksavist, millest kõik peenem aines on välja uhutud. Võimsaid randvalle leidub Keila ümbruses kõikjal paelava pervel ja kõrgendikel (Muraste-Rannamõisa ümbrus, Humala-Kütke kõrgendik, Karjaküla, Tõstre ja Keila voored jm.).

T u i s k l i i v a - alasid esineb uuritaval alal liivikute ja luidete näol. Sagedamini leidub tuiskliiva rannikul - Klooga ja Laulasma ümbruses, Lohusalu maakaelal ("Lailiiv") (73. ja 115. joon.), Keila-Joal, Vääna-Jõesuus, kohati Suurupi rannas (Meriküla talude ümbrus) ja Rannamõisa kohal; sisemaal harvemini (Vasalemmas, Vahi küla ja Sõrve vahemikus, Koro veski juures Pääsküla lähedal (40. joon.), Kadaka külas ja mitmel pool Nõmme-Männiku liiva-alal.

R u s u katab järsakute jalameid praeguste ja endiste rannajoonte kohal. Siin leiame igas suuruses panku, mis on alla varisenud järsakut moodustavaist kihtidest. Sageli leidub rusu hulgas rohkesti rändkive ning kohalikust ainesest munakaid. Türisalus (155. joon.) ja Kallastel, kus kõrge pank ulatub otse mereni, koosneb rusu peamiselt lubjakivist, teisal, Kakumäe ja Suurupi järsakuil aga liivakivist. Liivakivist pangad lõhutakse lainete poolt peagi peeneks liivaks, mida lainetus rannast eemale kannab. Eriti tüse on rusukalle "surnud" pankadel. - Rusu esineb veel jõgede sängis, eriti kärestikulistel kohtadel ning allpool jugasid (Keila ja Vääna juga), kuristites jm. Enamasti on neil juhtudel tegemist rühksavist väljapestud ainesega, mida tõendab rohke ründ-

kivide esinemine kõrvuti kohalikust aluspõhjast pärinevate paatega. - Lõpuks on ka inimese tegevuse tulemusel tekkinud ulatuslikke rusuvälju endiste kindlusehituste piirkonnis.

Limnilisi setteid - lubimuda resp. järvekriiti, põhja- ja turbamuda leidub järvenõgudes ning järvede soostumisel tekkinud soode ja rabade põhjas. Osalt toimub nende setete teke kirjeldatava ala järvedes veel praegugi. Lubimuda leidub õhukese kihina (kuni 0,5 m) 5 - 6 m sügavuses Vääna ja Ohtu raba põhjas, Klooga järvetaguses rabas isegi kuni 1 m tüseduses. Klooga järves, mille kaldail paljanduvad aluspõhja lubjakivid, toimub lubimuda settimine praegugi (P. T h o m s o n 1929, lk. 30 - 31; H. H a b e r m a n 1938). Lubimuda katab suuremas või vähemas tüseduses põhja- resp. mädamuda (jütja) kiht. Eriti paks on mudakiht järvedes, mille soostumine on jõudnud lõppjärku, näit. Tõlinõmme (Paistama) järves - 6 m (kohalike elanike andmeil), Sooda järves jm. Sellesse staadiumi langeb ka turbamuda tekkimine rabastuvais järvis. Eriti silmapaistev on see protsess Klooga järve läänekaldal, kus toimub järve kiire kinnikasv. Siin ulatub turba kate isegi üle vaba vee, mille põhja toimub intensiivne turbamuda settimine (P. T h o m s o n, ibid.).

Olulise pinnakatte liigina tuleb Keila ümbruses arvesse veel t u r v a s. Kirjeldataval alal leidub laialdasi soid ja rabasid, mis on tekkinud osalt veekogude soostumisel, enamasti aga on kujunenud kõrge põhjavee-seisuga aladel maapinna nõgudes ja lohkudes. Eriti suure ulatuse omavad soostunud alad, kus pinnakatte moodustab kuni 0,5 m tüse halvasti kõdunenud orgaaniliste jäänuste kiht. Leidub aga ka laialdasi soid (Saku s., Tuula s., Ohtu Suur-

soo jne.), kus turba tüsedus ulatub mitme meetrini. Uuritava ala rabad pole küll just suured, kuid neid leidub võrdlemisi rohkesti. Tähtsamad neist on Harku, Pääsküla, Valdeki, Männiku, Ääsmäe, Ohtu, Tapiste, Tabasalu, Muraste, Vääna, Humala, Joa, Karjaküla, Keelva, Kiimsoo ja Klooga Järvetagune raba. Suurim turbakihi tüsedus - 7,5 m - on tehtud kindlaks Ohtu rabas (A. R a u d s e p p 1946, lk. 85). Vähemaid rabastuvaid alasid leidub sageli, eriti rannikul luiteist ja randvallest eraldatud nõgudes.

A l l i k l u p j a leidub vähemate lasudena Türisalu ja Rannamõisa panga jalamil, kus ta sadeneb paekihtide vahelt väljuvate allikate lubjarikkast veest.

4. Mullastik.

Samuti kui pinnakate, nii on ka mullastik Keila alal õige kirju ja vahelduv. See mitmekesisus pole tingitud mitte ainult pinnast moodustavate kvaternaarsete setete vahelduvast levikust, vaid suurel määral ka aluspõhja omadusist, reljeefist, niiskusest ja muist kohalikest tingimusist. Ülekaalus on siin mitmesugused lubjarikkad mullaliigid, kuid ka kruusa-, liiva- ja soostunud muldade ala pole väike. Üldiselt ei saa Keila ümbruse maapinda lugeda kuigi viljakaks, kuigi vähemas ulatuses leidub ka häid muldasid.

Kasutades A. L i l l e m a (1946) mullaerimite liigitust saame uuritava ala mullastikust järgneva ülevaate.

Suuremalt osalt domineerivad kirjeldataval alal m a d a l a p õ h j a g a l u b j a r i k k a d r ü h k m u l l a d (79.joon.). Nende tavaliselt sõmera struktuuriga mustjas-pruun huumuslik pealiskiht sisaldab palju lubjakivi kilde ning munakaid ja on kesk-

miselt ainult 10 - 25 cm tüse. Selle all leidub harilikult õhuke kiht valkjas-kollakat lubjarikast rähka, millele peagi järgneb muutumatu aluskiht - rähk või paas. Nende muldade künnipinnas leidub rohkesti paekive, kruusa ja munakaid; ka nende aluspind on õige kore ning laseb hõlpsasti vett läbi. Suurt tähtsust nende muldade niiskuserežiimi kujunemisel omab ka paene aluspõhi, mis on lõhestunud ja auklik ning ühenduses kuristi aukudega maapinnal. See asjaolu teeb taimekasvu sõltuvaks sademete rohkusest, mille tõttu rühkmullad sageli kannatavad kuivuse all.

Eriti kehv on pinnas loodudel, kus moreenne pinnakate paesel aluspõhjal on õige õhuke või puudub hoopis. Seetõttu on neil aladel aluskaljut kattev mullakiht sageli ainult 5 - 15 cm paks. Harilikult on loopealsed mullad õige kivised, ka on nende harimine aluskalju läheduse tõttu raskendatud. Paiguti esineb loodudel nõgusais lohkudes pruuni või kollast värvust, tihti kruusa sisaldav ning kuivades pragunev nn. "sarapuusavi". Ka see, keskmiselt 25 cm paksune savi ei ole viljakas.

Sügavama põhjaga vähem või rohkem leetunud rühkmulla liikisid leidub Keila ümbruses peamiselt reljeefi vähemais nõgudes, lohkudes ja kallakuil, kus on settinud moreenist välja uhutud peenem aines - savi ja peenliiv. Siingi on mullakihi tüsedus keskmiselt 20 - 25 cm, harva rohkem, kuid porsumata lubjarikas rähk algab alles 50 cm sügavuselt. Tavaliselt on need mullad eelmistega võrreldes vähem kivised. Rohke peenese sisaldus ning lõimise savikam koostis soodustavad vee paremat säilimist. Kõige selle tõttu on nad Keila ala viljakaimad mullad.

Veelgi vähem viljakad on k l i b u m u l l a d, kus üle-

kaalus on kore lubjarikas aines - lapikud lubjakivi-tükid (klibu) või ümmarguseks kulutatud lubjakivi-munakad. Sageli selline pinnas vaevalt vääribki mulla nimetust, sest kohati on ainult 2-3 cm sügavuseni klibu vahel peenemat savikat ainest ja huumust. Teisal küünib küll huumust sisaldava mureda ainese kiht 10 - 20 cm-ni, kuid siiski puudub neil muldadel suurem väärtus, sest mullakihi all olev klibu on liiga kore, et pidada kinni vett ja toitesooli. Kohati kasutatakse neidki muldasid põllumaaks, näit. Tuulina külas, sest luiteliivadega võrreldes annavad nad siiski veidi paremat saaki.

Vähe viljakad on ka jämedast kruusast ning kividest kuhjatud randvallide mullad, mis sarnanevad klibumuldadega. Rohke liiva, kruusa ja kivide sisaldus teeb need mullad söredaiks, mille tõttu neil pinnas kannatab kuivuse all.

Rannamaal, eriti Suurupi ja Laulasma ümbruses, kohati ka mujal, leidub kergeid kruusakaid saviliiv-muldasid, mis on tekkinud lainete poolt uhutud Fennoskandia päritoluga moreenil. Kohati on need väga kivised, enamasti aga vähe leetunud.

Laialdast levikut kõnesoleval alal omavad l i i v a- j a k r u u s a m u l l a d ulatuslikel glatsifluviaalsetl kuhjatisil ning hilisjäänegsete ja pärastiste merede setteil ja endiste rannajoonte piirkonnis. Nende muldade viljakus on õige väike, mille tõttu nimetatud aladel kõikjal valitsevad okasmetsad, vaheldudes vähemate heinamaa- ja põllulaikudega selleks sobivais kohis. Eelkõige oleneb nende muldade kõlbulikkus põllu- ja heinamaaks põhja- ja pinnavee oludest, kuid ka muud asjaolud, näit. aluskihi (paas, savi, rähk jne.) sügavus ja omadused mängivad selles suh-

tes sageli tähtsat osa.

Eriti vähest viljakust omavad n õ m m e l i i v a d, mida leidub laialdaselt Nõmme-Männiku liiva-alal, Klooga ja Vääne-Jõesuu ümbruses ja mitmel pool mujal. Koosnedes peamiselt söredast sortimata räniliiva-teradest ja kruusast, on nõmmemullad äärmiselt toitevaesed ning sageli tugevasti leetunud. Enamasti on neil muldadel toorhuumustik mullakiht ainult 2 - 5 cm tüsedune. Sageli esineb nõrgkivi ning nõgusail aladel arenev rabastumine. Nende muldade kultiveerimine pole tasuv; kõige ratsionaalsem näib olevat nõmmede kasutamine metsamaana.

Samuti pole väljavaateid t u i s k l i i v a - a l a d e kultiveerimiseks.Ka need kuuluvad metsastamisele, mis on seda vajalikum, et kohati tuiskav liiv ähvardab matta oma alla põldusid ja niitusid (Metsavahi t. Suurupi rannikul).

Rohkem sobivad põllumajanduslikuks kasutamiseks on s e t t e l i i v a d, mida leidub laialdaselt Tallinna madalikul, Vääna orundis jm., kattes sageli sügavamal asetsevaid savisid. Neil aladel on pinna- ja põhjavesi kohati lähedal, mille tõttu siin leidub häid heinamaid. Kraavitamise abil on siin rohkesti maad haritud ka põlluks, mis tugeva väetamise korral annab rahuldavat saaki.

P e e n l i i v a j a s a v i m u l l a d on kõnesoleval alal laialdaselt esindatud paelava nõgudes ja orundeis. Levides madalail aladel on need mullad sageli soostunud. Seetõttu pole need sobivad põllumaaks, vaid leiavad kasutamist peamiselt niitudena. Need on enamasti kõrge põhjavee-seisuga alad, mis kannatavad ühtlasi pinnavee all ning vajavad selletõttu tihedat

kraavitamist. Nende alade ulatuslikum kultiveerimine eeldab põhjalikke maaparandustöid, mida uuritaval alal on alustatud Saku-Uksnurme asunduses jm.

U h t m u l l a d esinevad uuritaval alal kitsa ribana suuremate jõgede ümbruses. Neile muldadele on kujunenud rikkaliku taimekasvuga aasad, näit. Harjumaa kuulsamaid niitusid - Trelli aas Keila jõe ääres. Samas leidub neil muldadel vähemate laikudena ka põldusid.

T u r b a m u l d e esineb uuritaval alal rohkesti laialdastes soodes ning rabades. Kõnesoleva ala soid kasutatakse enamasti niitudena, ent looduslikus seisundis on nende toodang väike. Melioratsiooni abil aga on võimalik nende viljakust märksa tõsta. Et enamik kirjeldatava ala soodest on lubjarikkad, annab nende kultiveerimine häid tulemusi. On astutud esimesi samme ka rabade kultiveerimiseks (näit. Oismäel), kuid üldiselt on neid põllumajanduslikult veel vähe kasutatud. Suuremate nõmmeliiva- ja kruusa-alade läheduses, näit. Männiku ja Saku ümbruses jm., leiame ka toitevaeseid üleminekusoid. Neid alasid oleks otstarbekas pärast kuivendamist metsastada, kuna nende kultiveerimine vaevalt annab soovitud tulemusi.

5. Pinnavormide genees.

Keila ümbrus moodustab ühe osa Põhja-Eesti lava-lauskmaast, sellele omaste vormide ja iseärasustega. Nagu mujalgi Eestis, on ta pinnavormid tekkinud peamiselt jääajal, mannerjää tegevuse tulemusel. Ühtlasi aga on kirjeldatava ala maastikus õige silmapaistvad aluspõhja-vormid, mille kujunemine ulatub tagasi preglat-

siaalsesse perioodi. Hiljem, pärast mannerjää lahkumist, on reljeefi kujundamisest võtnud osa mitmesuguse veepinna tasemega mere de murrustav, kuhjav ja nivelleeriv töö, voolav vesi ja tuul.

Reljeefi peamisist vormest oleles Põhja-Eesti pank kahtlemata juba enne jääaega (Fr. S c h m i d t 1883 - A. T a m m e k a n n u järgi, H. H a n s e n 1913-b, lk. 11. A. T a m m e k a n n 1926, lk. 124, A. Ö p i k 1929, lk. 11). Ta kujutab endast ulatuslikku denudatsiooni-astangut Põhja-Eesti paelava serval, millest põhja pool avanevad pehmemad kambriumi lademed.

Milline oli paekalda preglatsiaalne kuju, pole teada, kuna praegused panga järsakud on tekkinud pärast jääaega mere-abrasiooni tulemusel. A. T a m m e k a n n u (1926, lk. 124) oletuse kohaselt moodustas pank enne jääaega lameda, ühtlaselt kaldeva või astangulise nõlvaku, mille kõrgus võis olla isegi suurem panga praegusest kõrgusest. Nii esineb kõnesoleval alal mitmel pool rannameres (Lohusalu poolsaare kohal, Suurupi rannikul jne.) teatavas sügavuses järsk astang - parras, mis on analoogne paekalda astanguga. Samasuguseid astanguid on pandud tähele ka mujal Eesti rannikul. Seega pidi meretase kunagi asetsema märksa madalamal praegusest ning arvatavasti omas pank hoopis suuremat kõrgust.

Arvatavasti enne jääaega esinesid ka juba paekalda-lahed Lahepere lahe, Vääna orundi ja Tallinna madaliku kohal (H. H a u s e n 1913-b, lk. 14). Hausen'i järgi kujutavad need endist preglatsiaalseid jõgede orusuudmeid. A. Ö p i k u oletuse kohaselt (ettekanne IV Eesti Loodusteadlaste Päeval) on Vääna orund glatsiaalne ruhiorg, mille on uuristanud jääaja algul Põhja-Eesti paelavalt loode suunas merre laskunud liustik. Kuna Vääna orundi

morfoloogia ning teda täitvate setete stratigraafia on veel puudulikult tuntud, ei saa seda oletust pidada tõestatuks.

Igatahes avaldab paelava reljeef kõnesoleval alal igivana pikaajalise kulumise jälgi. Paelava pinda on kulutatud lamedaid nõgusid ja orundeid, mis eraldavad astanguist piiratud paelava kõrgemaid osi. Mainitud astangud peavad olema preglatsiaalset või vähemalt glatsiaalset päritolu, sest hilisemad rannajoone peatused on olnud liiga lühikesed suuremate astangute abradeerimiseks kõvas pae-aluspõhjas. Millisel määral nende astangute kujunemine on olnud sõltuv aluspõhja-lademete erinevast kõvadusest, vajab veel täpsamat selgitamist. Pole igatahes kahtlust, et aluspõhja kivimilised omadused on mänginud tähtsat osa paelava reljeefi kujunemisel. Kõvemad kohad aluspõhjas avaldasid denudatsioonile, eriti aga mannerjää kulutavale toimele suuremat vastupanu ja moodustavad nüüd paeseid kõrgendikke. Eriti näib see olevat nii uuritava ala lõunaosas, Vasalemma lademe avamuse piirkonnas, kus Tuula, Ohtu, Saku-Uksnurme ja mõned muud vähemad kõrgendikud esindavad seesuguseid aluspõhja-kõvikuid.

Keila ümbruses on aluspõhja-kõrgendikud ja neid eraldavad nõod ja orundid selgesti loode-kagu suunas orienteeritud. Sama suund avaldub selgesti kogu Loode-Eesti ranniku reljeefis ning tahtmatult tekib mõte selle nähte põhjust otsida mannerjää liikumissuunas peamisel glatsiatsiooni-perioodil (A. Ö p i k 1927, lk. 12). Nähtavasti valitses see suund ka preglatsiaalses reljeefis, kuna selles suunas on orienteeritud paekalda-lahed, mis tõenäoliselt olid olemas juba enne jääaega. Igatahes on aluspõhja kõrguste vahed liiga suured selleks, et mainitud reljeef võiks olla tekkinud ainult mannerjää kulutava tegevuse tulemusel.

Nii asetseb aluspõhi Keila lava lael vähemalt 30 m kõrgemal kui lähedal Keila orundis. Mannerjää pinnaline kulutus on olnud arvatavasti palju väiksem (A. T a m m e k a n n 1926, lk. 127).

Seega esinesid kirjeldatava ala peamised pinnavormid - paekallas, panga-lahed, paelava kaljuvoored, nõod ja astangud juba enne jääaega. Üldjoontes omas preglatsiaalne pinnamood samuti lavajat ilmet, olles läbistatud sügavaist orgudest, mis liigestasid paelava kõrget perve. Paelaval enesel valitses pikaajalisel denudatsioonil kujunenud pigatasandik - peneplaan, kõrgemate kaljuste kühmade ja künniste vaheldudes orgude ja nõgudega.

Järgneval jääajal kattis kogu Põhja-Euroopat valdav mannerjää, mis liikus üle Eesti üldiselt loode-kagu ja põhja-lõuna suunas. Õieti näib ka Põhja-Eestis olevat tegemist vähemalt kahe jäästusega, mida eraldas jäävaba periood. Sellele viitab turbaosakeste esinemine moreeni all Naissaare puuraugus (A. Ö p i k 1929-b, lk. 13). Samuti näib esinevat Vääna-Jõesuu puuraugus (J. K a r k 1943) 2 moreeni, mille vahel esineb glatsifluviaalseid setteid. Et Lõuna-Eestis on Röngu interglatsiaali põhjal vastuvaidlematult kindlaks tehtud kahe, vanema (Riss-) ja noorema (Würm-) jääaja esinemine, mida eraldas jäävaba periood (Eem-interglatsiaal (K. O r v i k u 1939)), näib olevat tõenäolik, et mainitud jäävaheaeg ulatus ka Põhja-Eestisse.

Mannerjää tegevus on olnud kirjeldataval alal kahesugune - kulutav ja kuhjav. Ühtlasi on põhjustanud mannerjää surve vähemaid siirdeid aluspõhjas. Liikudes üle Eesti ala Fennoskandiast lõunasse ja kakku, silus ja tasandas mannerjää preglatsiaalset reljeefi, kulutades kõrgendikud lamedamaks, orundid aga laiemaks

ja sügavamaks. Sel ajal vooliti lõplikult välja paelava voorjad kõrgendikud, kuna paekallas kulutati lamedaks nõlvaks, mis osaliselt paekalda järsumate järkude vahel on säilinud tänapäevani. Kõik enne jääaega maapinnal esinenud lahtine aines kanti jääga kaasa ning selle asemele kuhjus osalt kohalikku, osalt võõrast päritolu moreeni.

Milline oli mannerjää liikumissuund kirjeldataval alal? Tõenäoliselt pole see kogu jääaja kestel olnud ühesugune, vaid on allunud suurile muutusile. H. H a u s e n'i järgi (1913-b,1.kaart) valitses mannerjää liikumises peamise glatsiatsiooniperioodi kestel loode-kagu suund. See on hääs kooskõlas reljeefi valitseva suunaga kogu Loode-Eesti rannikul ning tuleb eriti selgesti nähtavale Keila ümbruses. Hiljem, jääaja lõpul on mannerjää liikumine olnud põhja-lõuna-suunaline, mida tõendavad arvukad jääkriimud Põhja-Eesti alalt. Jääaja lõpupoole muutus mannerjää sulamisel jääkate õhemaks ning allus kergemini reljeefi mõjudele. Siis moodustasid ka paelava kõrgendikud mannerjääle küllalt tõhusa takistuse, millest kahelt poolt mööda liikudes vooliti moreenist välja väikesi voorjaid kõrgendikke (näit. Saku-Uksnurme ja Ääsmäe kõrgendikud).

Mannerjää sulades nihkus jääserv vähehaaval põhja ja loode poole, jättes maha kaasakantud moreeni rühksavi-katte näol. Paksemalt kuhjus jäävee-kuhjatisi ning moreeni jääserva ette, eriti neis kohis, kus mannerjää-serv taandumisel peatus pikemat aega. Seesuguste marginaalsete mannerjää-kuhjatiste hulka kuulub kahtlemata kühmade ja künniste rida Ääsmäe kõrgendikul, Esku talust Maidla asunduseni (Hageri v.). Mainitud kõrgendike koosseisus domineerib rühksavi ja kruus, kohati ka liiv. Arvatavasti tähis-

tab see kühmastik jääserva asendit Risti-Palivere seljaku tekkimise ajal ning moodustab seega ühe osa Loode-Eesti otsmoreenist (A. T a m m e k a n n 1940-a). Mainitud otsmoreeni jätku kirde suunas tuleb otsida Tõdva ümbrusest. - Mainitud joonelt taandus mannerjää serv algul Männiku, siis aga Mustamäe astangu joonele. Selle peatuse ajal tekkisid glatsifluviaalsete deltadena Nõmme ja Männiku liivikud (sandurid). Männiku ja Mustamäe joonelt läände ja edelasse on raske jälgida jääserva omaaegset asendit. Nähtavasti kuuluvad marginaalsete kuhjatiste hulka kruusast koosnev kõrgendik Harku juures ning samuti kruusase ja liivase koostisega Valingu kühmastik. Ilmsesti marginaalseid kuhjatisi esindavad veel kaarjalt asetatud kühmad Peetri asunduses Suure-Korma t. kohal. Moreenist kuhjatisi leiame veel mujalgi, kuid nende sidumine ühe või teise faasiga mannerjää taganemises pole võimalik. Radiaalseid jäävee-kuhjatisi, vallseljakuid e. oosisid esindavad Keilas mõned vähemad künnised ja seljakud.

Pärast mannerjää taandumist osutus Keila ümbrus, samuti nagu teisedki Madal-Eesti alad, merest kaetuks ja on alles hilisema maapinna tõusu tulemusel kerkinud järk-järgult üle merepinna. Maapinna iidne tõus on kõnesoleval alal kestnud kogu pärastjääaja ning jätkub, kuigi õige aeglaselt, tänapäevalgi. Selle tulemuseks on praegugi maismaa juurdekasv randades ja mere taganemine.

Täpsamaid andmeid endiste rannajoonte kohta kirjeldataval alal omame vanemate autorite (W. R a m s a y 1929) poolt tehtud mõningate tähelepanekute kõrval peamiselt P. K e n t s'i (1939) poolt teostatud loodimiste põhjal. Nende järgi on võimalik täpsasti määrata endiste rannajoonte kõrgusi kuni Ancylus-aja algu-

seni ka Keila ümbruses. Kahjuks on Ancylus-ajast vanemate rannajoonte relatsioondiagramm Eesti ala kohta veel koostamata, mille tõttu nimetatud rannajooni kõnesoleval alal ei saa täpsasti identifitseerida.

Üldse tuleb kirjeldataval alal arvestada järgmisi rannajooni:

Yoldia IV	ca	47 - 49 m ü.m.
Rhabdonema	I	40 - 47 m ü.m.
"	II	36 - 43 m ü.m.
Ancylus	I	33 - 39,5 m ü.m.
"	II	30,5 - 36 m ü.m.
"	III	28 - 32,5 m ü.m.
"	IV	25,5 - 29 m ü.m.
"	V	24 - 26,5 m ü.m.
Litorina	I	22,5 - 24,5 m.ü.m.
"	II^a	20,5 - 22,5 m ü.m.
"	II^b	18 - 19,5 m. ü.m.
"	III	16 - 17,5 m ü.m.
"	IV	13 - 14,5 m ü.m.
Noorema kiviaja rannajoon		11 - 12,5 m ü.m.
Pronksi-aja "		9 - 10 m ü.m.
Raua-aja "		7 - 7,5 m ü.m.
Rannajoon ca 250 a-l		4,5 - 5 m ü.m.
" ca 1100 a-l		2,5 m ü.m.

Pärast mannerjääst vabanemist oli uuritav ala üle ujutatud Balti jääpaisjärvest, mille rand asetses kirjeldatavast alast kaugel kagus. Balti jääpaisjärve setteiks on viirsavid, mida leidub kõnesoleval alal sageli paelava nõgudes ja rannamaal. Ka järg-

neval Yoldia mere staadiumil oli uuritav ala veel mere all. Yoldia mere setteid - kihilisi savisid ning viirliivasid esineb mitmel pool, näit. Jälgimäe ja Pääsküla vahelisel alal Vääna jõe orundis.

Vastavate andmete puudumisel pole võimalik öelda, millal täpsasti esimesed osad kirjeldatavast alast kerkisid üle merepinna. Igatahes toimus see Y o l d i a aja lõpul. Kõige enne kerkis üle veepinna võrdlemisi laialdane maa-ala Männiku ümbruses, praeguse Tallinn-Nõmme kohal ning uuritava ala kaguosa Ääsmäel. Veidi hiljem kerkisid saartena merest Pääsküla lava, Saku-Uksnurme kõrgendiku lagi ja arvatavasti - väikese laiuna kaugel ulgumeres - ka Keila voore kõrgeim osa. Yoldia aegset rannajoone peatust tähistavad nähtavasti randvallid Keila Aru mäel, vaatetorni juures (ca 49 m ü.m) ja Pääsküla voore lael (ca 47 m ü.m topograafilise kaardi järgi).

Järgneva staadiumi - R h a b d o n e m a - I rannajoon on kirjeldataval alal esindatud rohkete astangute ning randvallidega. Selle ajal uuristati Nõmme ja Männiku glatsifluviaalsetesse liivadesse ja kruusadesse markantsed astangud. Nähtavasti tähistavad rannajoone asendit nimetatud staadiumil veel randvallid ja astangud Voores, Pääsküla lava nõlvadel (ca 41 m ü.m), astangud ja randvallid Keila laval (ca 43 m ü.m) jm. Arvatavasti liitus selleks ajaks Ääsmäe ümbrus mandriga, kuna Pääsküla, Saku-Uksnurme ja Keila kõrgendikud esinesid saartena. Väikeste saartena kerkisid selleks ajaks üle merepinna veel Harku kõrgendik ja mõned kohad Saue, Rahula ja Valingu ümbruses.

Mere edasisel regressioonil suureneb maismaa hulk veelgi, eriti jõudsasti uuritava ala ida- ja kaguosas. Mandriga liituvad Pääsküla, Jälgimäe, Saue, Valingu, Rahula ja Saue-Uksnurme ümbrus.

Saartena kerkivad selleks ajaks Tuula, Pagavere ja Lehmja kõrgendikud ning kaugel ulgumeres esimesed laiud Muraste-Rannamõisa vahemikus. Rannajoone asendit Rha-II ajal tähistavad nähtavasti randvallid Muraste ja Rannamõisa vahel paelava pervel (ca 42 m ü.m.) ja Keila voorel (ca 38 - 39 m ü.m.), astangud Harku kõrgendiku nõlvadel, Pääsküias, Jälgimäel ja Sauel jne.

Kui kaugele taandus meri Rhabdonema-aja lõpus, pole teada, kuna osa vahepeal merepinnast kõrgemale kerkinud alasid ujutati järgneva Ancylus-transgressiooni ajal uuesti üle. Igatahes kerkisid sel ajal üle merepinna Kumna ja Humala ümbrus, Karjaküla-Käesalu künnis, võib-olla ka Tõstre kõrgendik. Suurupi neeme kohal esinev saar kasvas jõudsasti. Ala lõunaosas kerkis saarena merest Ohtu kõrgendik, võib-olla esinesid mõned laiud ka Kulna kohal. Arvatavasti sel ajal eraldusid maatõusu tulemusel nüüdse Saku soo ja Pääsküla raba kohal järved, mis hiljem soostusid.

A n c y l u s -aegne transgressioon (Ancylus-I), mis saavutas oma haripunkti u. a. 6000 e. m.a. (E. H y y p p ä aastaarvud, P. K e n t s'i järgi), on esimene, mille kohta meil on kõnesolevalt alalt kindlaid tõendeid. Nimelt esineb P. T h o m s o n'i järgi (1933) Jälgimäel vanem Ancylus-aegne turvas Ancylus-aegsete rannamoodustiste all. Et Ancylus-aegne transgressioon on olnud õige suur, näitavad ka randvallid ja astangud, mis on markantsemaid kogu Eestis. Nende põhjal saab ka Keila ümbruses kaunis täpsasti määrata Ancylus-transgressiooni aegset rannajoont, mis üldiselt on olnud kaunis kääruline. Et Ancylus-järve veepind asetses kirjeldataval alal kõrgemal paelava pervest, on mainitud rannajoon tähistatud võimsate paeklibu-randvallide ja astangutega. Eriti

markantsed on Ancylus-aegsed rannamoodustised neis kohis, mis tol ajal asetsesid väikeste saartena kaugel meres. Seesuguseid saari esines Muraste-Rannamõisa ümbruses, Suurupi tuliku kohal, Käesalus (vana tuliku kohal), samuti Karjaküla, Keila, Kumna, Pagavere ja Lehmja kõrgendiku kohal. Sel ajal on tekkinud Harku ja Mustamäe vaheline luidestik, mille taha eraldus järv praeguse Harku raba kohal. Ämari asunduse kohal tähistab markantne astang Ancylus-aegset rannajoont, kuna Koro veski ümbruses taas esineb luidestik (40. joon.). Pääsküla voor oli liitunud mandriga, kuigi Pääsküla ja Valdeki raba kohal veel kaua aega lainetas järv. Randvalle ja astanguid leidub ka Jälgimäe, Saue, Valingu, Jõgisu, Koppelmanni ja Äämäe ümbruses. Kohati esines siin käärulisi lahtesid, mis ulatusid kaugele sisemaale. Seevastu on Tuula kõrgendikul, mis kerkis saarena avamere rannikul, Ancylus-aegsed rannamoodustised hästi esindatud, samuti Ohtua, mis esines siis väikese saarekesena kaugel avameres.

Peale Ancylus-transgressiooni taganes meri Ancylus-ajal enam-vähem ühtlaselt, arvesse võivad tulla ainult regressiooni ajutised peatumised. P. Kents'i poolt on looditud Anc-V astang Pagaveres (jalami kõrgus 23,88 m ü.m.). Ulatuslikke Ancylus-aegseid randvalle ja astanguid, mille täpne iga on määramata, leidub veel H a r k u k. juures, Kodasema-Vatsla ümbruses, Liikvas, Humalas, Käesalus, T õ s t r e k õ r g e n d i k u l, Keilas, Kulna ja Ohtu ümbruses jm. Seega oli maismaa kasv Ancylus-aja lõpuks õige ulatuslik. Üldiselt taandus rannajoon selleks ajaks pea kõikjal paekalda joonele. Paelava nõgudes eraldusid mitmed järved, mis tänapäevaks on enamasti soostunud (Tabasalu raba, Muraste raba,

Tõlinõmme järv jne.).

L i t o r i n a -aja algul jätkus seega mere taganemine, mis saavutas oma sügavaima seisu Clypeus-staadiumi ajal (ca a. 4600 e.m.a.). Selleks ajaks oli juba suurem osa kirjeldatavast alast kerkinud üle merepinna. Endiselt kattis meri Tallinna madalikku, Suurupi rannikut, Vääna orundit, Laulasma ja Klooga ümbrust. Vääna laguuni kõrval esinesid samasugused lõukad Keila orundis ja arvatavasti ka Kloogal (Kiimsoo raba). Väikese saarekesena kerkis sel ajal üle merepinna Lohusalu poolsaare kõrgeim osa.

Suur transgressioon Litorina-I ajal (ca a. 4000 e.m.a.) ujutas üle vahepeal kuival olnud alasid. Vääna laguunil tekkis uuesti ühendus merega ning Lohusaare laid ujutati üle pealetungivast merest. Litorina-I rannajoon on Keila ümbruses hästi jälgitav. Sel ajal tekkisid luidestikud Vasalemmas, Keila-Joal ja Vahi veski lähedal, võimsad randvallid Kloogal, suurejoonelised maasääred Niitväljal ning Illurmal, astangud Tuulina ja Laulasma ümbruses jne. Mujal ulatus meri Litorina-I ajal enamasti pangani, mille astangud on tekkinud suurelt osalt nimetatud ajal.

Litorina-aja järgnevail staadiumel toimus maismaa kasv eriti intensiivselt ala läänеosas. Siin eraldus Litorina-IV ajal Klooga järv (P. K e n t s 1939, lk. 87), mis kahtlemata oli palju suurem praegusest. Eriti hästi on jälgitavad Litorina-aja üksikute faasida rannajooned Klooga, Tuulina ja Laulasma ümbruses. Laulasma rannikul kerkib Lohusaar pärast suurt transgressiooni Litorina-I ajal uuesti üle merepinna. Väänas eraldub taas vahepeal merelaheks muutunud laguun ning jookseb Litorina-II^{a} ja II^{b} vahel tühjaks (P. K e n t s 1939, lk. 86). Siin toimus maismaa jõudne kasv ning

Litorina-aja lõpul ulatus meri veel ainult Vääna asunduseni. Suurupi neemel ja Rannamõisas taganes meri kohati pangast, uuristades madalamaid astanguid rannamaa liivakividesse. Tallinna madalik oli endiselt kaetud merega, kuigi siin rannajoon Litorina-aja lõpuks taandus Kadaka küla joonele. Peagi kerkis siin merest väikesi saari - Veskimägi ja mõned kohad Õismäe ümbruses.

Maismaa kasv pärast Litorina-aega on toimunud peamiselt Tallinna madalikul, Vääna orundis ja Klooga-Laulasma rannikul. Tallinna madalikul kerkis järk-järgult merest Kakumäe poolsaar. Nooremal kiviajal (ca a. 1500 e.m.a.) esines siin veel rida saari, mis aga peagi, arvatavasti juba raua-ajal, liituvad mandriga. Mustjõe madalik ja Harku järve nõgu esinesid aga veel kaua pärast seda lahtedena. Nähtavasti on Harku järv eraldunud merest alles ajaloolise aja alguks. - Suurupi rannikul on meri taandunud võrdlemisi vähe ja ulatus Ilmandu rannas veel võrdlemisi hiljuti kõrge panga jalamile. Seevastu toimus Vääna orundis, kuhu jõgi kandis rohkesti setteid, maismaa kasv eriti kiiresti. Siin tähistavad endisi rannajooni luited, mille taga jõgi moodustab suuri lookeid. Rohkesti luiteid esineb ka Keila-Joal ning Laulasma ümbruses, eriti Lohusalu maakaelal. Viimase kaudu toimus Lohusaare ühinemine mandriga nähtavasti alles ajaloolise aja algul. Kiire maismaa kasv on toimunud ka Klooga rannas. Siin eraldus randvallide ja luidete taha rohkesti vähemaid järvi, mis enamasti on juba soostunud, osalt esinevad aga veel praegugi (Sooda järv, Kõltsu sopid).

Hilisemaist sündmusist kirjeldatava ala reljeefi arengus tuleks mainida veel orgude jätkuvat süvenemist jõgede uuristava te-

gevuse tulemusel, eriti kohtades, kus jõgede lang on suurem ja vool kiirem. Eriti kiire on uuristus neil aladel, kus jõed voolavad liivasel pinnasel (Vääna jõe alamjooks, Klooga rannik jne.). Neil jõgedel esineb sageli ka allikaist või kevadisest suurveest uuristatud lühikesi, kuid sügavaid lisasälkorgusid. Paelaval on jõgede lang, samuti uuristus, üldiselt väike.

Kus paekallas või liivakivist pangad ulatuvad mereni, jätkab lainete murrutus nüüdki oma purustavat tööd. Neis kohis meri purustab võrdlemisi kiiresti panka ja see taandub aeglaselt maa suunas. Selle tulemusel varises mõni aasta tagasi Ilmandu külas kaldalt alla Tilgu saun (kohalike elanike andmeil). Kakumäe pangal on kalda varisemine suurenenud eriti pärast seda, kui eelmise maailmasõja eel Kakumäe rannast veeti rohkesti kive Vene-Balti tehase sadama ehituseks. Nii kulges siin varem nn. Lageda kalda kohal tee pangalt alla randa; praegu pole sellest teest enam jälgegi. Ka Türisalu pangal on kohalike elanike andmeil pandud tähele kalda suuremat varisemist viimastel aastatel.

Pankadel abradeeritud liiva ja muu peenema ainese kannavad lained lauskranna osadele, kus toimub maismaa kiire juurdekasv veel praegugi. Eriti märgatav on see Tiskre küla kohal, kus vanemate inimeste mälestuse kestel on meri märgatavalt taandunud. Kiire maismaa juurdekasv toimub veel jõgede suudmeis, kuhu kantakse rohkesti liiva ja muid setteid. Siin võime panna tähele alalist võitlust jõevee ja mere vahel, milles tugevamaks pooleks on harilikult viimane. Sageli ummistuvad tormide ajal jõgede, eriti aga vähemate ojade suudmed liivaga, ning vesi peab uuristama endale uue tee merre. Seetõttu on siin jõgedel pea kõigil siirdunud suud-

med, eriti Vääna jõel, mille suue iga aastaga nihkub tublisti Türisalu kalda poole. Ka Klooga rannas võime jälgida seda alalist võitlust ning siingi on ülekaal mere poolel. Ka Klooga rannas suubuvail ojadel on kõigil siirdunud suudmed. Siin suubusid veel mõne aasta eest eraldi Treppoja ja Öti oja, mis omavad nüüd ühise suudme. Ka iidne maatõus avaldub endiselt rannajoone taandumises, kuid üldiselt toimub see õige aeglaselt ja on märgatav alles pikemate ajavahemikkude jooksul.

Lubjakivist aluspõhi, mis on läbitud arvukaist püstlõhedest - diaklassidest, loob soodsad eeldused karsti tekkimiseks. Üldse esineb karstinähteid kirjeldataval alal õige sageli, kuigi mitte just silmapaistval kujul. Pea kõikjal paelaval esineb vähemaid pugemeid ja kurisuid, millede kaudu sademete ja kevadine suurvesi kaob maa alla. Suuremaid kurisuid esineb harvemini ja nimelt kohtades, kuhu laiemalt alalt koguneb pinnavesi. Üksikuis kohis leiame ka langatuslohkusid ja vooluvete maa-alla kadumist, mida järgnevas peatükis lähemalt on käsiteldud.

II. Veed.

Pöörame järgnevalt tähelepanu sellele, millisel määral on vesi kirjeldataval alal maastikus levinud. Kahtlemata on siin meri - Soome laht - mõjukaim maastikuline tegur, mille kõrval maisveed - jõed ja järved - omavad vähemat tähtsust. Siiski on ka sisevete võrk Keilas küllalt tihe ning pakub lähemal vaatlusel mõndagi huvitavat. Selles peegelduvad ilmselt aluspinna ja reljeefi õige mitmekesised tingimused ning vastavalt neile eeldusile vahelduvad ka veed nii oma asendi ja suuruse kui ka vormi poolest.

Meri.

Meri - Soome laht - uhab Keila randu põhjast ja loodest 53,9 km ulatusel. Lahtedena tungib ta sügavale rannikumaasse ning suurendab seega märgatavalt oma maastikulist mõju. Ühtlasi etendab meri kirjeldatava ala rannikul rahvastiku töös ja tegevuses olulist osa ja on mitmeti mõjustanud selle majanduslikku ning sotsiaalset arengut.

Nagu juba mainitud, on rannik kirjeldatava ala piires liigestatud õige suurtes joontes - suuri poolsaari ning sügavaid lahti nende vahel. Saared puuduvad; poolsaarte ja neemede tipul avardub vaatlejale lage ääretu veeväli, kus vaid kauguses sinab Naissaare üksik siluett (50. joon.). Lahed on enamasti korrapärased, loode-kagu suunas piklikud look- ja kaarlahed, mis vahelduvad samas suunas orienteeritud kaljuste neemedega. Seega avaldub kogu kõnesolevale alale omane reljeefi loode-kagu-suunaline viirulisus erakordselt selgesti ka ranniku vormide asendis ja kujus.

T a l l i n n a l a h t, suuremaid Põhja-Eesti rannikul, kuulub kirjeldatavasse alasse vaid osaliselt. Ta moodustab Suurupi ja Viimsi poolsaare vahel avara, Naissaarest osaliselt varjatud veevälja, mis Keila rannikul liigestub kaheks vähemaks - Kopli ja Kakumäe laheks.

K o p l i l a h t (157. joon.) Kakumäe ja Kopli neeme vahel on lai orglaht, mis 5 - 6 km pikkuselt ja keskmiselt 2,5 km laiuselt ulatub loode-kagu suunas maismaasse. Ta täidab sügavale aluspõhja uuristatud vagumust, mille jätkuks kagus on soine Mustjõe madalik. Selletõttu avardub lahe päras, Mustjõe ümbruses, soine madalrand, kuna edelast piiritleb Kopli lahte järsk Kakumäe pank. Sügavused lahe keskosas tõusevad 25 m-ni. Kakumäe kohal esineb u. 0,5 km kaugusel rannast järsk parras, kuna loode-kagu suunas toimub madaldumine õige pikkamööda. Madalas rannavees esineb, eriti Rocca-al-Mare ümbruses, rohkesti kive ja ka suuremaid rändrahne, sügavamal omab laht mudapõhja. Et Kakuneeme ots ulatub kaugemale loodesse kui Kopli neem, on laht avatud mitte ainult loodesse, vaid ka mõnevõrra põhja.

T i s k r e (K a k u m ä e) l a h t on avalaht, mida läänest ja edelast piiritleb kõrge Suurupi poolsaar (109. ja 151. joon.), idast aga madalam Kakuneem. Läänes ulatub ta Meriküla nukini, kuna loodes, põhjas ja kirdes on ta avatud nimetatud kaartest tulevaile tormidele. Kagus aga omab Tiskre laht madalat rannikut ning sügav vagumus, milles asetseb Harku järv, näitab, et ta varemail aegadel on ulatunud märksa kaugemale sisemaale.

Suurupi, Keila-Joa ja Lohusalu rannikuid uhub ulgumeri, millele kõrgelt pangalt avaneb kaugele küündiv avar vaade. Ainult Vää-

na-Jõesuu kohal kaardub rannajoon veidi kagusse ning moodustub liivase põhjaga tõmp V i t i l a h t. See on endise suurema Väna lahe taandvorm, mis varemail aegadel kõrgete paeste kallaste vahel ulatus kaugele sisemaale, nüüd aga on pea täielikult setetega täitunud. Ka Keila-Joa ja Lohusalu neeme vahel kaardub ilus liivaste kallastega merekäär - L o h u s a l u l a h t (115. joon.), mille põhi on enamasti liivane, kohati ka liivakivine. Mujal esineb rannikul vaid vähemaid abajaid ja soppisid, mis eriti tüüpilised on Suurupi rannikule. Siin liigestab rannikut rida neemikuid ja sääri (Meriküla nukk, Roisu nina, Sääre nukk, Neeme ots, Ninamaa, Saugi kari, Viti kari jne.), mis eraldavad hulga väikesi, enamasti ümmaraid lahekesi. Türisalus ja Keila-Joal on randjoon sirgem, kuigi ka siin esineb vähemaid karisid (Türisalu kari, Tiiru kari jt.) (72. joon.). Neid leidub ka Lohusalu neemel, eriti selle põhjatipus, mille jätkuks on kaugele merre ulatuvad madalad.

Lohusalu neemest läände ulatub taas sügavale maismaasse avar L a h e p e r e l a h t (51., 118. ja 152.joon.). Ta pikkus loodest kagusse on üle 8 km, laius aga Lohusalu ja Leetse vahel 3,7 km. Lahepere laht on hästi varjatud kõrgest Pakri poolsaarest ning Lohusalu neemest. Eriti vaikne on lahe kaugem kagusopp, kus Klooga ja Laulasma kohal avardub ilus liivane supelrand (45.joon.). Lohusalu poole muutub rand kiviseks ning ühtlasi looklevaks. Karid ja säärad (Männasäär, Suursäär jt. (47. ja 71. joon.) liigestavad siin ranniku arvukaiks abajaiks, mis suuresti tõstavad ranniku maastikulist ilu. Siin istub madalas rannavees kõikjal rohkesti suuri rändrahne ja kive ning kummaline Nabe mägi (42. ja 117.joon.). Sügavused ulatuvad lahe suudmes 25 m-ni, kuigi laht üldiselt on

õige lausk ning liivase põhjaga. Eriti pikkamööda madaldub meri Laulasma ja Klooga rannas, kus pikad liivarahud - nasvad ulatuvad risti üle lahe.

Üldiselt on meri Keila rannikul lauskmeri, mis kohati järsumalt, harilikult aga pikkamööda süveneb põhja ja loode suunas. Merepõhja reljeef on muutlik, tuletab aga üldjoonis meelde rannikumaa pinnamoodi. Vahelduvad sügavamad nõod loode-kagu-suunaliste künnistega, mis moodustavad kaugele merre ulatuvaid karisid ja madalaid. Nii esineb Kakumäe neeme kohal rannavees kaks laidu (Kivi- ja Liivakari) ning loode suunas ulatub siit merre künnis, mis u. 1 km kaugusel rannast lõpeb rahuga (U l g u m a d a l). Suurupi rannikul on Ninamaa otsast 2 - 3 km loodesse ohtlik rahu, kuna Lohusalu neeme kohal, neeme tipust 2 km põhja-loodesse, on L o h u s a l u m a d a l (mere sügavus 5,2 m). Paiguti esineb meres teatud sügavuses veealune järsak - parras, mis on võrreldav rannikumaa astangutega. Sellised astangud esinevad näiteks Kakumäe tipust kirdesse, Suurupi rannikul (Meriküla parras) ja kohati ka Lohusalu neemest loodesse. Eriti järsku läheb meri sügavaks Suurupi rannikul, kus 2 - 3 km kaugusel rannast sügavused ulatuvad juba üle 50 m, kuna rannavesi on õige madal ja kivine. Ka mujal on merepõhi sageli kivine või kruusane. Liivast merepõhja leidub Lahepere, Lohusalu, Viti ja Tiskre lahes, Kohati moodustab laialdastel aladel merepõhja sile liivakivi - "pae" (Lohusalu neeme ümbruses, Türisalu ja Suurupi rannikul, Rannamõisas jm.). Sügavamal on ülekaalus peenemad setted - savi, peenliiv ja muda.

Avar mereline veeväli, varjatud lahed, küärud ning sopid toovad maastikku vaheldust ning meelitavad juurde tuhandeid

suvitajaid. Vaikse ilmaga on merepind tasane või peeglina sile. Ta värvus on veidi roheka varjundiga, pilves ilmaga aga terasene. Mere õitsemist on pandud tähele vaiksete ilmadega varjatud lahtedes, nii Lahepere lahes jm. Vaikset ilma aga esineb siiski võrdlemisi harva, sagedamini suvel (152.joon.). On aga tuult, siis pakub meri hoopis teist pilti. Siis tõuseb lainetus, mis eriti tugev on põhja- ja loodetuulega, tuues kaasa veetõusu. Esinevad nii tuulekui ka vahutavate harjadega murdlained ning pärast tormisid ümmaravormilised ummiklained. Kõva tuulega ulatub laine kõrgus ulgumerel mitme meetrini. Juba kaugel rannast, madala vee algul murdlevad lained suure kohinaga, loopides valget vahtu kõrgele. Siit tõttavad veerlained suure kiirusega ranna poole, kuhjates sellele vallidena liiva, sõmerat ja klibu ning uuristades pidevalt pankade järsakuid (50. ja 155.joon.). Kõrgvee ajal ujutab meri laialt üle Mustjõe, Tiskre ja Viti ranna ning jätab taandudes madalatesse loimedesse soolast vett, rannale aga adruvalle ning muud mereheidet. Sagedamini esinevad kõrgveed sügisel ja talvel, paguveed aga kevadel ja suvel. Voolused pinnavees olenevad täiesti valitsevaist tuulist ja on pärast kestvaid tormisid sageli õige tugevad. Looded seevastu on vaevalt märgatavad (Tallinnas keskmiselt 4,3 cm) ning ilmuvad ainult üks kord päevas.

Merevee soolsus on Tallinna lahes veepinnal keskmiselt 6.28‰. Lahesoppides on vesi üldiselt magedam, samuti ka jõgede suudmete ümbruses. Ulgumerel aga on vesi soolasem ja ka jahedam, kuna varjatud lahtedes (näit. Klooga rannas) tõuseb pinnavee temperatuur suvel 20°-ni.

Järved.

Järvede arv Keila ümbruses ei ole suur, pealegi kuuluvad siinsed järved enamasti väikeste hulka. Ainult kaks neist - Harku ja Klooga järv - omavad pindala üle 1 km^2 ning pääsevad selletõttu maastikus rohkem mõjule. Peale mainitute leidub vaadeldaval alal veel kaks vähemat järve - Tõlinõmme ja Sooda, kuna ülejäänud on järvikud või lombid. Kõik nimetatud vormid esinevad üksikult.

Keila ümbruse suurimaks järveks on H a r k u j ä r v (103. joon.), pindalaga 1,59 km^2 (H. R i i k o j a 1934), seistes seega Harjumaa järvede hulgas kolmandal kohal. Ta asetseb paekalda eelsel madalikul, Tiskre lahe jätkuks olevas vagumuses, 0,9 m kõrgusel üle merepinna. Vastavalt reljeefi üld-iseloomule omab ta korrapärast, loode-kagu suunas piklikku kuju, millesse vooluvete poolt kantud väikesed deltad kärkadena esile tungivad. Loode-kagu suunas on ta pikkus 1,97 km, suurim laius aga küünib 1,10 km-ni. Kohalike elanike andmeil on järv keskelt üle 3 m sügav ja mudase põhjaga. Järve kaldad on enamasti madalad ja roogu kasvanud; ka kaugemal kaldavees leidub üksikuid roosaari. Ümbritsevaid niitusid ujutab järv igal kevadel laialt üle. Järve toovad vett mitu vähemat oja, merega ühendab teda Tiskre (Fišmeistri) jõeke. Kõrge veeseis järves oleneb sageli ka merel puhuvaist tuulist, mis mõnikord tublisti paisutavad ta veepinda.

K l o o g a j ä r v (52. ja 138. joon.) (H. R i i k o j a 1934, H. H a b e r m a n 1938) jääb pindalalt - 1,42 km^2 ainult veidi maha Harku järvest, mille ta aga pikkuselt - 3,10 km - tublisti ületab. Ta asetseb Klooga asundusest läänes, 2,5 km kaugusel merest, ca 12 m kõrgusel merepinnast. Järve pikitelg orienteerub

täpsasti põhja-lõuna suunas, suurim laius sellele risti on 0,76 km. Järve lõunatipp - Järguna ots aheneb pikaks kitsaks laheks, kuna läänes ta moodustab väikese, nüüd pea täiesti umbe kasvanud poolsaare (Võika sopp ja nina). Järve sirgem idarand oma keskmises osas on moodustatud puhtast astmelisest paest, mida vaid kohati katab munakatega liivane ja klibune pinnakate. Põhja- ja lõunaosas omab järv madalaid liivaseid ja mudaseid kaldaid, kuna läänekallas vastu Järvetagust raba on kogu ulatuses turbane. Siin toimub järve kiire soostumine ning kohati ulatub kõikuv turbakate isegi üle madala kaldavee. Huvitav on ka järve nõo kuju. Piki järve idaosa kulgeb umbes 100 m laiune sügavam vagumus, kus suurim sügavus ulatub 2,5 m-ni. Vagumusest läände jääv järve osa on õige madal ning täidetud pideva ja paksu mändvetikate (Characeae) kattega, mis kuplitena veest välja ulatub ning järvele omapärase ilme annab. Järve põhja täidab siin suures tüseduses vedel ja õige kohev sinakas-hall põhjamuda, mida kattev vabavee kiht on ainult mõnekümne cm tüsedune. Võika sopp ning Järguna ots on täidetud tiheda kaislastikuga ning kiiresti soostumas, liiva-aladel esineb ka roogu. Järve toidavad arvukad paate vahelt voolavad allikad, mille tõttu vesi on õige lubjarikas. Teisest küljest aga valgub järve ka rohkesti rabavett, mille tõttu ta vesi on kaunis intensiivselt kollane. Väljavool toimub järve lõunatipust kraavi kaudu Vasalemma jõkke, looduslik väljavool on toimunud nähtavasti Võika sopist.

T õ l i n õ m m e, varasema kohaliku nimetusega P a i s t a m a j ä r v (46. foto) (E. S i t z 1932, E. K u m a r i 1939) asetseb paelava nõos Vääna - Keila-Joa maanteest lõunasse. See on pruuniveeline rabajärv, ümbritsetud tihedasse võsasse kasvanud soost ja rabast, mille tõttu ta maastikus vähe silma paistab.

Ainult idas, kus soine niit järve kaldal aheneb kitsaks ribaks, helgib järv põõsaste vahelt kaugele lagedale loole. Siin paljandub Järve t. kohal veepiiril aluspõhja paas, kuna mujal järve kaldad on mudased või turbased ning kohati inimest mitte-kandvad. Järve sügavus on alla 1 m, kuna ta põhjas ladestub kohalike elanike andmeil üle 6 m tüseduses vedelat muda. Väljavool toimub järve kagusopist väikese oja kaudu kuristisse. Järve veepinda alandati 1937. a-l nimetatud oja ning kuristi süvendamise teel u. 1 m võrra, mille tõttu järve pindala tunduvalt vähenes (praegu ca 0,12 km^2, enne reguleerimist 0,38 km^2). Järve kõrgus merepinnast on pärast alandamist 23,15 m (Maaparand. ameti andmeil). Järve endine põhjaosa on jäänud kuivaks ning paljandunud vedel muda kattub pikkamööda kõikuva kamaraga. Järve ümbruses levivad ulatuslikud roostikud, osjaväljad ning tarnastikud ja ka järv ise on tublisti roogu kasvanud. Varem oli Tõlinõmme Eesti silmapaistvamaid linnujärvi, kus rohkel arvul pesitses kõiksugu vesilinde, naerukajakaid üksi mitmetuhande-pealises koostises. Järve kuivenduse tulemusel on endine kihav linnuelu hävinud ning endisest lindude paradiisist on jäänud järele veel vaid riismed.

Kõnesoleva ala läänepiiril, Klooga järve ning Lahepere lahe vahelisel tasandikul paikneb metsade ja soode taga väike S o o d a j ä r v (53., 75., 120. ja 150. joon.). Ta asetseb madalas soises nõos, mille põhjakaldal leidub vanu rannarööneid, läheduses aga ka kõrgemaid seljakuid (Kääbaste mägi, Liivoja ja Plangiselja seljak). Järv omab ida-lääne suunas 440 m-list pikkust, sellele risti 210 m-list laiust ning 5,3 ha-list pindala. Järve kaldad on üldiselt madalad, kohati isegi kõikuvad; ainult metsane põhjakallas

ja siit järve ulatuv väike poolsaar (Saaruke) on kõrgemad. Järv on mudase põhjaga, ta idaosa on sügavam - kohalike elanike andmeil 2 - 3 m, kuna väike laheke järve põhjakaldal (Mudasopp) on õige madal. Järve kaldad on soostumas. Sooda on läbimisjärv (H. R i i k o j a 1934 järgi ekslikult umbjärv); siia voolab sisse kaks vähemat soont - Liiv- ja Tõrvoja, välja aga Lahepere ehk Sooda oja. Merepinnast asetseb ta 2,5 m kõrgemal.

Kõrgeimal (47,6 m ü.m.) asetseb vaadeldava ala järvedest K u i a r u järvik, Männiku raudteejaama läheduses (H. R i i k o j a 1934). See on umbjärv, mis õnardub liivasesse maapinda ja omab ülimalt 0,5 m-list sügavust. Ta pindala on ainult ca 0,7 ha; suvel kuivab ta harilikult väikeseks lombiks ning põuastel suvedel kaob täiesti. Kevadise suurvee ajal on ta tunduvalt suurem, ujutades laialt üle ümbritsevaid madalaid alasid. Varem oli ta märksa ulatuslikum (6,5 ha), kuid ainult järve lõunaosa on säilinud. Ta põhjaosa on ehitatud ümber 700 m pikkuseks basseiniks, mida Tallinna Vineeri- ja Mööblivabrik kasutab vineeripakkude leotamiseks.

H a r k u j ä r v i k end. Harku mõisa juures (pindala 3,3 ha) (H. R i i k o j a 1934) on jäänuk endisest Harku raba kohal asetsenud suuremast järvest, mis kõrguse (38,2 m ü.m.) järgi otsustades Ancylus-aja algul eraldus merest. Nüüd on ta taimi täis kasvanud ja kiiresti soostumas. Siit lähtuvat Harku oja joodavad pruunid rabaveed, mis kraavide kaudu lähedasest rabast järvikusse kogunevad.

K õ l t s u s o p i d Klooga rannas (55. joon.) on kaks merest eraldunud lahesoppi, mis on täiesti taimedega kattunud. Selletõttu puudub neil vete iseloom, kuna nad mõjuvad maastikus rohkem taimistutena kui veekoguna. Siit 2 km Laulasma poole näeme

samasugust äsja tekkinud soppi, mis veel on taimedeta.

Ajutisi randjärvi leidub ka Viti rannas, kus kõrgvee ajal koguneb soolast merevett maapinna nõgudesse ja seal savikal pinnasel püsib mõnda aega. Vääna jõe suudmejärv aga on samuti kui Kõltsu sopidki täiesti kaetud taimedega, millede vahel võime märgata vaid kitsast vaba vooluteed.

Esineb veel tiikisid ja veskijärvi ning vähemaid lompisid, millel puudub suurem maastikuline väärtus.

Vähemad järved, järvikud ja lombid on maastikulise nähtusena ajutised: nad soostuvad ja surevad. Kuid ka suuremad järved aja jooksul täituvad setetega ning kasvavad kinni. Nende esinemine tuginеb aluspinna ja reljeefi teatud eeldusil. Nagu nägime, on suurem osa kirjeldatud järvedest jäänusjärved, mis mere taandumisel on eraldunud maapinna lohkudes ja nõgudes. Ainult laialdasest glatsifluviaalsest liiva-alast ümbritsetud Kuiaru järv esineb teistest oma madala veega ja ühtlaselt tasase, haudadeta põhjaga. Paelava järved - Tõlinõmme ja Harku asund. järvik - on taandvormid endisist suuremaist järvist. Näib, et nõgu, milles asetseb Tõlinõmme järv, on preglatsiaalset päritolu, samuti kui Klooga järve nõgu ja Harku järve vagumus. Klooga järv, mida paisutavad glatsifluviaalsed kuhjatised ning luited, eraldus merest lõplikult Litorina-III ajal, Sooda ja Harku järv veelgi hiljemini.

Jõed.

Keila ümbruse vooluvete valgalaks on Soome laht. Kagu-loode suunas läbivad kirjeldatavat ala kolme suurema jõe - Keila, Vääna ja Vasalemma kesk- ja alamjooksud. Sellest näeme, et Keila vooluveed ei jälgi mitte alati maapinna üldist kallakut, vaid dominee-

rivaks osutub reljeefi kagu-loode-suunaline viirulisus. Samas suunas voolavad ka mitmed vähemad jõed ja ojad, täiendades seega üldist pilti. Üldiselt on vooluvete võrk küllalt tihe, kuigi kohati lubjakivise aluspõhja tõttu esineb ka maa-alune vete äravool. Keila ümbruse jõgedele on omased kõik Põhja-Eesti paeala jõgede tunnused: madal, enamasti kivine või paene säng, kärestikuline vool ning languse koondumine peamiselt suudmeossa. Paelavalt laskudes tekitavad nad pea kõik koski ning jugasid, mis moodustavad ühe osa Põhja-Eesti "jugade joonest".

K e i l a j õ g i on Harjumaa suuremaid jõgesid (Sisevete Uurimise Andmed - I, lk. 30 ja XI, lk. 123 - 129). Ta ürgab Juuru ja Rapla ümbruse soodest ning voolab paelava nõgudes ja orundites üldiselt loode suunas, suubudes Keila-Joal Soome lahte. Ta pikkus küünib 105 km-ni, millest Keila piiridesse mahub 40 km; kuna jõgikonna pindala on 668 km^2. Torkab silma lisajõgede vähesus ja jõgikonna kitsas kuju: jõgikonna keskmiseks laiuseks on vaid 6,6 km! Keskmine vooluhulk on jõe suudmes 4,22 m^3/sek, samuti on siia koondunud suur osa (ca 800 HP) jõgikonna võimsusest (1874 HP).

Vaadeldava ala piiridesse voolab Keila jõgi allpool Kiisa alevikku, end. Trelli veski läheduses. Silmuskelles rajab ta endale teed läbi Voore, Uksnurme ja Rahula soode ja aasade. Siin on ta sile või nõrgalt virdav jõgi, voolates liivadesse ja savidesse uuristatud sügavas sängis, kust ta kevadise suurvee ajal tõuseb üle kallaste. Ainult Trelli kohal, kus jõepõhjas paljandub sile paas, samuti ka Pulga ja Kroodu kohal, esinevad kärestikud. Siit peale käändub jõgi lääne, ta kulg muutub märgatavalt sirgemaks ja vool kiiremaks. Kroodu t. ja Koppelmanni vahel on ta veel

üldiselt sügav ja ta säng on uuristatud kihilistesse savidesse. Koppelmanni kohal esineb Keila jõel ulatuslik kärestik. Siit Jõgisu veskini voolab tugevasti virdav jõgi (58. joon.) paeste kõrgendikkude vahel madalas, kivises või kruusases sängis ning moodustab Aaviku ja Pae talu ning Pärnu maantee kohal kärestikke. Ka Jõgisu asünd.kohal esineb kärestik, mille veejõudu kasutab vesiveski (paisu kõrgus 1,3 m). Jõgisust edasi on jõesäng muutlik: esineb madalaid kiviseid ja kruusaseid kohti, kuid ka sügavaid haudasid. Üldiselt muutub siiski vool rahulikumaks ning viimane madalam koht ja voolutõtt esineb Aila k. (Tõtu talu) kohal.

Tuulast Keilani voolab Keila jõgi taas loode suunas läbi laudtasase Tuula soo, kus jõe lang on vaevalt märgatav. Looked on siin nõrgalt arenenud, jõgi on sügav ning aeglase vooluga. Harilikult on voolus sedavõrd nõrk, et ta veepinnal suuremal määral ei avaldu või ainult nõrga virvenduse või pöörisena silma torkab. Kohati ulatub savidesse uuristatud jõesängi sügavus 6 m-ni. Kevadeti tõuseb jõgi üle kallaste ning ujutab üle laialdase maa-ala (918 ha Maakorrald. Valitsuse andm.), katkestades mitmeks päevaks liikluse jõe perve pidi kulgeval Keila-Tuula maanteel.

Keila lähedal hargneb jõgi ning jätab kahe peamise haru vahele saare (148. joon.), millel asetseb Keila sovhoos. Kahelt poolt lähenevad siin paesed kõrgendikud jõeni, mille säng muutub madalaks ja kiviseks ning vool kiireks. See on iidne sillakoht, mida tänapäevalgi kasutavad jõe ületamiseks raudtee ja Tallinn-Paldiski maantee (96. ja 135. joon.). Ka jõe veejõud leiab siin ammust kasutamist igivana Keila vesiveski näol (130. ja 175. joon.). Seetõttu on looduslikku kärestikku säilinud vähe, jõe voolu suleb graniidist ülevoolupais, millel langus on 2,2 m. Ainult paisu-

alune osa 0,75 km ulatuses on madal, paerähast põhjaga ning tõtleva vooluga. Jõe laius küünib siin üle 40 m.

Keila linnast Käesaluni lookleb jõgi meile juba tuttava orundi (134. joon.) tasasel põhjal sügavas savidesse, liivadesse ja turbasse uuristatud sängis. Jõe lang on selles osas õige väike - 12,5 km kohta ainult 0,32 m, ning vool kohati vaevalt märgatav. Sügavused ulatuvad siin 5,2 m-ni ning jõge võiks kasutada laevatamiseks vähemate aluste tarvis, kui kõrvaldada ajutine sild, mida heinalised Humala as. kohal üle jõe paigutavad. Ainult Joa küla kohal esineb madalam koht, kus sügavus küünib ainult 0,9 m-ni. Jõe kaldad on üldiselt madalad ning ulatuvad enamasti 0,2 - 0,3 m võrra kõrgemale ümbritsevast tasasest soost. Kevadise suurvee ajal tõuseb vesi jões kuni 2,5 m võrra ning ujutab üle kõik ümbritsevad madalad alad. Siis muutub kogu Keila orund üle 10 km pikkuseks järveks, mille laius küünib 0,5 - 2,3 km-ni. Üleujutatav maa-ala hõlmab siin Maakorralduse Valitsuse andmeil 1465 ha (= 14,65 km^2).

Käesalu kohal moodustub Keila jõel jõehargus ("Saaruksed"), kus juba 20 a. eest on jõge süvendatud ja õgvendatud. Edasi muutuvad jõe kaldad kõrgemaks, vool aga õige tasaseks ning esineb sageli voolusoike (56. joon.). Alles 3,7 km kauguselt suudmest alates suureneb jõe lang järk-järgult ja ta sängis ilmuvad nähtavale paas ning rähk. Algul esineb ka veel sügavaid kohti, kuid peagi muutub jõgi ühtlaselt madalaks (kuni 0,1 m) ning kärestikuliseks. Maantee silla kohal Keila-Joal on ta laius 70 m ning jõe põhjaks sile paas. Voolates aeglaselt ja väärikalt seda rohekaspruuni paest põrandat mööda edasi muutuvad ta vood peagi tõtlevaks, et siis kohiseva joana langeda alla paelava servalt.

Keila juga (60., 61. ja 163. joon.), 1,75 km kaugusel jõe suudmest Joa lossi kohal on meie kodumaa suuremaid ning tuntumaid jugasid. Ta kõrgus ulatub 6,1 m-ni. Joa rünk moodustub ülaosas rohekast ja hallist kõvast paest, kuna allpool paljandub rohekas, õige pude savikas glaukoniit-liiv, mille langev vesi on uuristanud õõnsaks. Ühtlasi omab juga korrapärast hoburaua kuju. Joa paremalt kaldalt sööstavad alla jõujaama kanalist tulevad vood. Kuival suvel on veehulk jões vähene ning joa tegevus tagasihoidlik; seda suurem on ta esteetiline mõju kevadiste suurvete ajal. Ribadeks käristatuna tormavad siis rahutud veed pangalt alla sügavikku ja purunevad siin valgeks vahuks. Halli auruna kerkib kõrgele pilvi pihustatud vett. Langevad veemassid meenutavad hõbedasi kangaid, mille kohal kummub päikeses särav vikerkaar. Langeva vee lakkamatu kohin täidab õhku, kuulutades kaugele ümbrusse joa lähedust.

Allpool juga voolab Keila jõgi kärestikulises sängis kõrgete kallaste vahel ning omab 1,75 km ulatusel veel 13,45 m-list langu (113. joon.). Väsimatult töttab siin metsikult käre voolus alla mere poole. Kohati liugleb mühav jõgi vahutava voolusena üle libedaks lihvitud liiva- ja kiltkivi, teisal voolab ta taas rahulikult ja aeglaselt kõrgete kallaste vahel. Siis aga muutub veevool jällegi kiireks ning tekitab kärestikke, kus kivised-kruusased saarekesed tõkestavad tõtlevaid vooge. Vast alles 0,5 km kaugusel suudmest raugeb käre vool ning madalate liivaste kallaste vahel saadab jõgi oma pruunikad veed Soome lahte. Siin on tekkinud jõe poolt uhutud liivast väike suudmekürk ning meres leidub jõe suudme ümbruses rohkesti liivaseid leetseljakuid, mis alaliselt oma kuju muudavad.

Uuritava ala piires suubub Keila jõkke ainult üks lisajõgi -

Ääsmäe (Ohtu) jõeke. See ürgab Hageri soodest ning voolab Ääsmäe kõrgendiku jalamil loode suunas, suubudes Keila jõkke Kokuta k. kohal. Ta laius küünib keskmiselt 10 m-ni. Voolates läbi soiste niitude on ta kaldad madalad ning vool tasane. Ainult Ääsmäe k. Mõldri t. kohal, kus varem asetses veski, on vool kiirem ja jõesäng kivine. Suurema osa veest saab ta allikaist Ääsmäe küla kohal. Ka väike Kuivajõe soon, mis Esku kurisuis Maidla asunduses maa alla kaob ning tõusmetena käesoleva ala piiril taas nähtavale tuleb, toob jõekesse vett lisaks.

Uuritava ala teine suurem vooluveesoon - V ä ä n a j õ g i (Sisevete Uurimise Andmed I, lk. 29 - 30) saab alguse Kesk-Harjumaalt, soiselt maastikult lõuna pool Nabala küla. Keila piirides voolab ta 41,5 km ulatuses ning kannab siin eri järkudel Saku, Topi, Hüüru ja Vääna jõe nime. Võrreldes Keila jõega on ta lühem (70,4 km) ning jääb sellest maha ka jõgikonna suuruselt (357,4 km^2) ning vooluvee rohkuselt (keskmine vooluhulk suudmes 1,98 m^3/sek). Ka Vääna jõgi omab üldist suunda kagust loodesse, ta lisajõgede arv on samuti vähene ja jõgikond omab Keila jõgikonnale sarnanevat pikka kitsast kuju. Pikiprofiili suhtes aga erineb Vääna jõgi tunduvalt Keila jõest: ta lang on ühtlasem ning kesk- ja alamjooks selgesti eraldatavad. Ka Vääna jõgi moodustab paelavalt laskudes joa, kuid see asetseb märksa kaugemal sisemaal - Vahi külas, mis viitab sellele, et ta kasutab vooluteena märksa vanemat orundit. Keila piires voolab Vääna jõgi Sakust alates. Siin läbistab ta uues sirges süvendatud sängis laudtasase Saku soo, kus ta laius küünib 15 m-ni. Ta vesi on tublisti pruunikat värvust ning vool

rahulik. Endine madal, suuri lookeid ja silmuseid moodustav jõesäng on pärast jõe õgvendamist muutunud kuivaks ning enamasti juba umbe kasvanud.

Vääna jõe keskjooks Sakust Vahi veskini on üldiselt õige vahelduv. Saku tehase kohal, kus jõesäng on süvendatud aluspõhja paatesse, on ta üldiselt madal ja kiire vooluga. Tänassilma k. kohal ja Jälgimäe ümbruses aga voolab ta madalate kallaste vahel liivadesse ja savidesse uuristatud sängis läbi ulatuslike soiste puisniitude. Ainult endise Topi kõrtsi piirkonnas, kus jõgi u.1,5 km ulatusel hargneb kaheks haruks, on ta säng kivine ning vool kiirem. Ühtlasi muutub ta nõrgalt looklevaks, kohati isegi siuglevaks, kuna ta Saku kohal on õgujõgi. Näib, et jõgi on siit varem voolanud põhja suunas ümber Pääsküla kõrgendiku ja on kunstlikult juhitud Topi jõe kaudu uude lühemasse sängi.

Endine ümber Pääsküla kõrgendiku voolanud Vääna jõe osa moodustab nüüd Pääsküla jõe, mida joodavad arvukad allikad Männiku ja Nõmme astangute jalamil. Silmuskledes rajab ta endale teed rabade vahelt algul põhja, siis loode ja lääne suunas, tehes suure ringi ümber Pääsküla raba. Et jõesäng on ummistunud ning lang väike, ei suuda ta kõike vett ära juhtida. Selletõttu on osutunud vajalikuks suure kraavi kaevamine ümber Pääsküla-Tänassilma kõrgendiku, mis märksa lühendab jõe jooksu ning hõlbustab vete äravoolu. Pääsküla kohal läheneb ta Pääsküla lava põhjanõlvale ning puhandab siin paese künnise madalas paeses sängis (39. ja 123. joon.). Edasi paneb ta käima Pääsküla ja Koro vesiveski ning voolates kõrgete kallaste vahel kärestikulises paeses või kivises sängis liitub ta Vääna (Topi) jõega Allika küla kohal. Ka Vääna (Topi) jõgi (Liivoja) omab siin kõrgeid liivaseid kaldaid ja on üldiselt kii-

re vooluga, eriti Padula ja Nõuma t. kohal, kus jões esineb ulatuslik kärestik. Pärast ühinemist Pääsküla jõega suureneb ta vooluhulk tunduvalt. Allika küla kohal omab ta tugevasti virdava jõe ilmet ning paneb käima uue vesiveski, millest 2 km allpool on vana veski ase. Selles osas on ta kaldad enamasti liivased, kohati aga ka savikast kruusast ning rähast. Siis voolab ta mõne km ulatuses läbi soiste niitude, kus ta vool on aeglasem ning kaldad madalamad. Hüürus aga on jõgi taas madal ja kärestikuline. Vana maanteesilla kohal, mõni samm allpool veskit, on ta laius 10 m ümber. Edasi voolab ta sirges süvendatud sängis läbi Vatsla soo, mis kevadise suurvee ajal laialt üle ujutatakse. Siin paljandub ta sängis paene või kruusane rähk. Paas tuleb jõesängis taas nähtavale Vahi küla kohal, kus Vääna jõkke suubub vasakult väike Pihu oja. Siin moodustab jõgi panga joonel Vahi veski lähedal madala joa.

Vääna juga (62. joon.) on üldiselt vähe tuntud ning puudub ka K. O r v i k u (1935) Põhja-Eesti jugade nimistus. See on tingitud ta vähesest kõrgusest, kuid ka sellest, et ta suurema osa aastast on kuiv, sest vesi jõest juhitakse Vähi veskisse. Suurvee ajal aga pakub ta kütkestavat vaatepilti. Mitmesaja meetri ulatuses on siin jõe põhjaks sile paas, mis astmeliselt madaldudes moodustab lõpuks 1,5 m kõrguse, korrapäraselt kaarja paese rünga. Jõe üldine lang joa piirkonnas on üle 3 m ja ta laius 30 m. Allpool juga leidub kivist jõesängi ainult mõnekümne m ulatuses; siis edasi on jõesäng uuristatud peamiselt savidesse ja liivadesse ning kuni suudmeni ei tule ta kaldail kusagil nähtavale aluspõhja paljandeid. Alamjooksul, Vahi veskist alates, kasutab Vääna jõgi vooluteeks sügavale sisemaale ulatuvat paekalda-lahte, mille paesed

veerud Vääna asunduse ja Liikva küla kohal katvate setete alt nähtavale tulevad ning siit loodesse suundudes avara Vääna orundi tekitavad. Selle tasasel põhjal voolab Vääna jõgi madalas lammorus, mis on uuristatud orundit täitvatesse liivadesse ja savidesse, tekitades kohati 4 - 5 m kõrgusi paljandunud järsakuid. Ka Vääna asunduse ümbruses jõkke suubuvad vähesed nired ja ojad omavad liivadesse uuristatud sügavaid sälklikke või lammilisi orge. Kooskõlas jõesängi iseloomuga on jõe rahulik, kohati nõrgalt virdav voolus ning suur sügavus, mis Vaila küla põldude kohal ulatub 6 m-ni. Ainult Nõmme küla kohal, Karijootma t. juures, kus jõesängis paljandub kivine rühksavi, esineb kärestik. Siit edasi moodustab Vääna jõgi luiteahelikkude taga suuri, orundi ühest kaldast teiseni ulatuvaid lookeid ning suubub lõpuks Vääna-Jõesuus pikka kitsasse suudmejärve. Peale hästi arenenud lammi on Vääna jõele ta alamjooksul omane ka tihe silmusklemine. Üksikuid meandreid eraldab kohati ainult ahtake maariba, mille puhandamist võib peagi oodata. Sääraseid kohti leidub Petsaku t. läheduses, Vaila ja Nõmme küla kohal, eriti aga Vääna-Jõesuus. Siin on üksikud silmused teineteisele väga lähedal (20 - 40 m) ning suurvee ajal voolab kohati vesi üle neid eraldava maariba. Selle tulemuseks on silmusjärvede ja koolmete tekkimine. Hästi markantseid koolmeid ja silmusjärvi leidub siin mitmel pool, nii Vääna-Jõesuus, Laadrevälja ja Nõmme küla kohal, kuid ka Vaila küla, Petsaku t. ja Vahi veski läheduses. Kohati on need koolmed juba sedavõrd kuivad, et neis veel ainult suurvee ajal vett leidub.

Vääna jõe suue on luidete mõjul siirdunud lõunasse. Merelt puhuvad tuuled uhuvad rannale tublisti liiva, kuhjates selle pikaks maasääreks, mille taha on kujunenud vaikne jõgilõugas. Selle suue

on õieti kitsas, lõugas ise aga ligi 250 m lai ja u. 800 m pikk. Uhutud liiva mõjul kasvab nimetatud maasäär pidevalt edela suunas ning jõe suue nihkub aasta-aastalt Türisalu kaldale lähemale.

V a s a l e m m a j õ g i (Sisevete Uurimise Andmed I, lk. 30 - 31) on Vääna jõest lühem, kuid veerikkam (pikkus 40,2 km, keskmine vooluhulk suudmes 2,55 m^3/sek). Jõgikonna pindalalt (426,2 km^2) ületab ta Vääna jõe; samuti erineb ta Vääna ja Keila jõest jõestiku kuju suhtes, mis meenutab korrapärast lehvikut. Vasalemma jõgi tekib kahest harust - Riisipere ja Vähevere (Tekma) jõest, mis ühinevad Vasalemma asunduse kohal. Neist jääb Riisipere j. väljapoole kirjeldatavat ala, kuna Vähevere ja Vasalemma jõed moodustavad pikas ulatuses Keila piiri edelas. Vasalemma jõgi suubub väljaspool uuritavat ümbrust Pakri lahte.

Vähevere jõgi on Keila alal kogu ulatuses reguleeritud. Enne süvendamist ning õgvendamist voolas ta madalas ummistunud sängis läbi ulatuslike soode ja niitude, ujutades laialt üle ümbritsevaid madalaid alasid. Nüüd on jõesäng puhastatud ning end. Vähevere veski pais maha lastud, mille tulemusel on võimaldunud lähedaste soode kuivendamine. Endist madalat ning tublisti ummistunud, laisalt silmusklevat jõekest asendab nüüd virdav õgujõgi. Ohtu soodes on ta mudase põhjaga ning liivaste, saviste või turbaste kallastega. Vähevere ümbruses aga paljandub ta sängis lrühksavi, kuna raudteesilla pool tuleb nähtavale hall hundisavi. Paar km allapoole raudteesilda ühineb ta Riisipere ojaga Vasalemma jõeks.

Ka Vasalemma jõgi on kuni Vasalemma asunduseni süvendatud. Vasalemma vana maanteesilla kohal aga on ta kivise põhjaga, madal ja kärestikulise vooluga (57. joon.). See on igivana sillakoht,

kus hõlpsasti on võimalik jõest läbi sõita. Siit allavett Paesu taluni on jõgi väga vahelduva, üldiselt aga kiire vooluga, pannes käima Tillika ja Alavainu veskid. Jõesäng on selles osas enamasti savikas või kruusane, kohati ka kivine või paene. Paest jõepõhja leiame siin muu hulgas Uuemõisa t. ja Alavainu veski (139.joon.) kohal ning siit 1 km ulatusel allavett, samuti ka Paesu t. maal.

Paesu talust alates voolab Vasalemma jõgi tasases soos, mis kevadeti laialt üle ujutatakse. Lang on jõe selles osas õige väike ning vool aeglane. Varem hargnes siin jõgi tihedaks harude võrguks (Saaruke), kus raske oli otsustada, milline harudest oleks emajõgi. Nüüd on ka see jõe osa süvendatud ning vanad koolmed juba enamasti umbe kasvanud.

Sassimäe nõmme kohal muutuvad jõe kaldad taas kõrgemaks ja ta vool kiiremaks. Uueveski talu kohal esineb kärestik, siin on jõe kallaste kõrgus 4 m ning jõe põhjaks sile paas. Vanaveski pool tõuseb kallaste kõrgus veelgi; siin lookleb jõgi kitsal lammil ja on üldiselt õige vahelduva vooluga. Jõe suudmeosa jääb juba väljapoole kirjeldatava ala piire.

1 km ülalpool Paesu talu suubub Vasalemma jõkke Maeru oja, mis algab mitme vähema soonena (Sõeoja, Vaesteristi oja jne.) Kulna ja Ohtu soodest. Need on kõik suveahtrad veed, mis voolavad paesel pinnal nõrgalt arenenud kivistes sängides ning algavad soodest kaevatud kraavidena. Neist väike Vaesteristi oja, mis ühineb Maeru ojaga end. Vaesteristi kõrtsi juures, kaob Kulna-Ülenõmme külas Soone t. juures maa alla ning tuleb taas nähtavale u. 1½ km kaugusel, Tallinna-Haapsalu maantee läheduses.

Vasalemma jõega on kraavi kaudu ühenduses ka Klooga järv.

Vähemaist merre suubuvaist jõgedest ning ojadest tuleb eeskätt nimetada Tiskre (Fišmeistri) jõekest, mis algab Harku järvest ning voolates liivases sängis läbi põldude ja niitude suubub Tiskre (Kakumäe) lahte. Ta on veerikas, kuna Harku, Kangru ja Kadaka ojad ning mitmed kraavid toovad Harku järve rohkesti vett lisaks. Neist saab Harku oja Harku rabast alguse ning moodustab paelavalt laskudes Harku külas väikese joa. Kadaka ja Kangru oja aga algavad lätteist Mustamäe jalamil; rannamaa liivasel pinnal voolavad nad töteldes maapinna kallaku suunas ning kannavad, nagu Harku ojagi, järve rohkesti setteid.

Ka Mustjõgi saab alguse lätteist Mustamäe jalamil. Siit voolavad veed kaevatud kraavisid kaudu põhja poole ning ühinevad seal suuremaks ojaks, mis suubub Kopli lahte. Nagu juba mainitud, on Mustjõgi piiriks Harku valla ning Tallinna linna vahel.

Suurupi ja Türisalu-Laulasma paeseil neemikuil on vaid väikesi vooluveesooni. Muraste kohal algav väike Palkoja, mis voolab paelava pervest lõuna pool levivaid nõgusaid alasid kaudu kagu suunas, suubub lõpuks Harku ojja. Vastassuunas voolab Viti oja, mis paelavalt laskudes hargneb kaheks: üks haru suubub Vääna jõkke, teine otse merre. Ta on kiire voolu ja kärestikulise sängiga suveaher oja, samuti kui Türisalu ojagi, mis moodustab Türisalu küla lähedal ilusa, 3,5 m kõrguse joa. Tõlinõmme järvest algav väike oja aga ei jõua mereni, vaid kaob kuristisse, et Vääna asunduses allikatena taas maapinnale ilmuda.

Laulasma rannikul Lahepere lahte suubuvad vooluveesooned (Rätsepa, Koppelmanni ja Kõltsu oja) on tähtsusetud nirekesed, mis suvel pea täiesti kuivavad. Voolates alla paelava järsult

nõlvalt omavad nad suurt langu ja on uuristanud endale aluspõhja katvatesse liivadesse järsud sälkorud, mille tõttu nad maastikulise tegurina tähtsaks muutuvad.

Silmapaistvaim Lahepere lahte suubuvaist vooluvetest on Treppoja (vanem kohalik nimetus Koskoja), mis suubub Klooga suvitusrajoonis. Ta saab alguse Karjaküla soos ning puhandab Illurma küla läheduses Aarnamäe seljaku. Oma alamjooksul, Klooga-Laulasma maantee kohal voolab ta omapärases astmelises treppi meenutavas paeses sängis, tekitades kauni joastiku (kaskaadi) (63. joon.). Ta laius ulatub siin 10 m-ni, joastiku kõrgus aga küünib ainult mõne m-ni. Treppoja suue on uhutud liivast tublisti ummistunud, samuti kui kõigil teistelgi Lahepere lahte suubuvail ojadel. Selletõttu võib siin tähele panna suudmete siirdumist: Treppoja, mis veel hiljuti suubus merre eraldi, liitub nüüd enne suubumist Kõbista ojaga.

Kõbista (Oto) oja tuletab meelde Vääna jõe alamjooksu miniatüüris: ta moodustab samuti luidete ja randvallide taga ulatuslikke lookeid ja on endale liivases pinnases uuristanud ilusa, kuigi kitsa lammi. Samas läheduses suubub Sooda järvest lähtuv Lahepere (Sooda) oja.

Lubjakivise aluspinna tõttu on k a r s t kirjeldatava ala vetevõrgu kujunemisel oluliseks teguriks. Vooluvete kadumist maa alla, nagu nägime, esineb mitmel pool (Kuristi oja Väänas) (59. joon.), Muraste oja, Soone oja Kulna-Ülenõmme k-s, Kuivajõe oja Keila ja Hageri piiril); kõik need salajõed aga on õige väikesed ning harva maastikuliste vormidega ühenduses. Saue aşunduses esineb u. 200 m pikkune kuivsäng. Sagedamini esineb vähemaid kuristeid

ning pugemeid, mille tekkimist soodustavad lõhed pae-aluspõhjas ja selle suhteliselt suur lahustuvus. Suvel on kõik need kurisud kuivad ning suuremate sadudegi korral niriseb neis ainult vähe vett, mis samas kivide ja kruusa vahele kaob. Ilmsesti on nad kevadiste suurvete tekitatud. Siis lainetavad kõikjal nõgudes ja lohkudes, kuhu kogunevad kevadised sulaveed, ajutised järved (näit. Järve t. juures Vanamõisa-Mäekülas). Siis aga kaovad maapinna sulades need ajutised järved järsku mõne päeva, sageli aga ka mõne üksiku tunni jooksul, kuna urbne maapind kiiresti neelab neisse kogunenud sulaveed.

Vähemad kuristid ning pugemed on kõnesoleval alal nimetatavad järgmistes kohtades: H a r k u vallas - Muraste as. Innu t. maal ja Püha k. Vainu t. maal (täidetud); K e i l a vallas - Karjaküla Uuemõisa t. põllus, Klooga as. Osaniidi t. juures, Kulna-Ülenõmme k. Kurisu t. põllukraavis, Ohtu as. Vahi t. juures. Tuula k. Kuristu t. maal, Keila linnas nn. "Leeri auk" Uuel t. (täidetud), Valingu as. Kuristu t. juures ja Tapi k. Karu t. nn. "Hanepaju" koplis; S a u e vallas - Vanamõisa-Mäekülas, Jõgisu as. Sepa t. maal, Rahula as. Kuristu t. juures, Ääsmäe as. Kuristu t. juures (täidetud), Ääsmäe k. Keldi t. juures (5 pugemega), Ääsmäe-Metsaküla Arusoo t., Palkaluse ja Karjatse t.(41. joon.) juures. Läheduses on Hageri v. Maidla asunduses suured Esku kuristid.

A l l i k a i d on Keila ümbruses rohkesti ja põhjaveest olenedes mitmes tasemes. Arvukad astangud ning rohked ja sügavad orundid, kus paljanduvad aluspõhja lademed ja kihid, pakuvad rohkesti võimalusi põhjavee esiletulekuks ja allikate tekkimiseks. Enamasti on nad oruveeru allikad, kuid sageli esineb allikaid ka

astangute nõlvadel. Kohati on neid seevõrd rohkesti, et nad ümbruses otse mõõduandvaks pääsevad. Nii näiteks leiame Männiku astangu jalamil Mäealuse külast põhja pool 7 allikat, mis joodavad Pääsküla jõge ning muudavad kogu ümbruse alliksooks. Suuremaid allikaid on Järvallikas Karjakülas, Tiikallikas Äsmäel ja Keilas, Suureloo allikas Tuulas jne. Need on loikallikad, kuid sugugi haruldased pole ka kihi- ja lõhevee-allikad. Pangal moodustavad nad suurvete ajal väikesi joastikke ning Väänas töötab Lähteallika veega väike elektrijõujaam. Esineb ka purskallikaid (Aru allikas Kloogal jt.), kus kevadise suurvee ajal vesi purskub paar jalga üle ümbruse.

P õ h j a v e s i esineb vahelduvate aluspõhja-kihtide tõttu mitmes tasemes. Rannamaal ja paelava orundeis on põhjavesi üldiselt maapinnale lähemal, kuna ta paelava kõrgendikel ja Nõmme-Männiku liiva-alal on sageli õige sügaval. Sügavamad puurkaevud ulatuvad kõik kambriumi ülemistesse või isegi alumistesse liivakividesse, mis on Põhja-Eestis kõige rikkalikumaks põhjavee taseneks. Lubjakivi-kihtides on põhjavee tasemed õige muutlikud: kohati esineb häid veerikkaid sooni, kuid samas edasi puurides vesi kaob. Viimast asjaolu kasutatakse Vasalemma marmori murdudes liigvee kõrvaldamiseks, mis kaevanditesse kogunedes takistaks seal tööd. Esineb ka arteesia-kaevusid, peamiselt kahes piirkonnas: Tallinna madalikul (Järve k. Kangru t-s, Mustjõel ja mujal) ning Vasalemma jõe ümbruses (Paesu ja Uuemõisa talus Maeru k-s; Vanaveskil ja Kloostri v. Ämari k-s). - Asulastiku kujunemisel on olnud põhjavee-olud varemail aegadel tähtsaks tingimuseks, mille juurde hiljem vastavas seoses tagasi tuleme.

III. Taimkate.

J.G. G r a n ö (1922) ja A. T a m m e k a n n'u (1933) järgi kuulub uuritav ümbrus taimkatte suhtes Loode-Eesti puisniitude ja loopealsete valdkonda. T. L i p p m a a Eesti geobotaanilise liigestuse (1935) kohaselt kuulub kirjeldatavast alast rannamaa saarte ja ranniku piirkonna põhjaranniku alavaldkonda, mida iseloomustavad halofüütide ühingud, sagedased liivikud ja männimetsad. T.Lippmaa liidab mainitud valdkonnaga ka nõmmemetsadest iseloomustatud Nõmme-Männiku liiva-ala. Paelava aga kuulub T.Lippmaa järgi siluuri piirkonna Loode-Eesti valdkonda, kus valitsevad puisniidud, niidud, rabad ja lood, kuna metsad on suhteliselt vähema tähtsusega. Lõpuks eraldab T. L i p p m a a paekalda e. glindi siluuri piirkonna omaette alavaldkonnaks.

Välja arvatud laialdased lagedad loopealsed (alvarid) ning ulatuslikud puisniidud on taimkatte vormide vaheldumine uuritaval alal üsna kirju, omapärane ja mitmekesine. Selles peegelduvad ilmsesti reljeefi ning aluspinna õige vahelduvad ning mitmekesised tingimused. Ühtlasi aga tingivad reljeef, aluspõhi ja mullastik vahelduva põhjavee taseme, aga ka põllumaa võimaliku levimise ning aitavad seega määrata ka kultuuri mõju taimkatte suhtes.

Ürgset looduslikku taimkatet on kirjeldataval alal säilinud vähe. Endised metsad, laiad ja põlised, on juba ammu kadunud. Seetõttu puuduvad siin laasmaistu-alad täiesti. Need on annud aset vahelduvaile rööv-, kasustus- ja kultuurmaistu laikudele, mille tulemusel esialgne taimkatte-pilt on muutunud veelgi kirjumaks.

Võttes aluseks J.G. G r a n ö (1922) ja A. T a m m e k a n n'u

(1933) maastikulise liigituse, võime uuritaval alal eraldada järgmisi taimkatte formatsioone (liit-põhivorme): metsad, puis- ja põõsasniidud, põõsastikud ja võsad, kaasa arvatud loopealsed ja nõmmed, sood ja rabad, niidud ja rohustikud ning põllumaa. Järgnevas käsitluses on püütud üksikasjalikumalt selgitada nimetatud formatsioonide maastikulist ilmet, kasutades selleks K. E i c h w a l d'i (1932, 1934, 1939, 1940), T. L i p p m a a (1928, 1930, 1933, 1935), P.W.T h o m s o n'i (1924), G. V i l b a s t e (V i l b e r g'i) (1927, 1929, 1938) jt. töid. Taimkatte vormide levik uuritaval alal selgub 12. jooniselt, mille koostamisel on isiklike tähelepanekute kõrval kasutatud Eesti vegetatsiooni-kaardi vastavaid kaardilehti.

Metsad.

Maastiku ilmendajana omavad taimkatte vormidest suurima tähenduse metsad. Olenedes valitsevast puuliigist ning metsa-ala ulatusest, on nende maastikuline tähendus väga mitmekesine. Tuleb teha vahet suuremate suletud metsa-alade ja vähemate, piiratud ulatusega metsade ja salude vahel. Kirjeldataval alal on esindatud mõlemad tüübid.

Keila ümbruse metsad asuvad peamiselt aladel, kus põlluharimine ei ole tasuv, s.o. kuivadel liivastel nõmmedel, soostunud ja rabastunud madalikel ning harvemini ka paese pinnaga lavadel. Ainult õige väikesel ulatusel leidub uuritava ala lõunaosas metsi, kus põllukultuur oleks mõeldav. Suurem osa metsi on kasustusmetsad, mis sihtidega lankideks lõhestatud ja paiguti ka kraavitatud. Esineb ka istutatud metsi. Möödunud sõja-aastail on kõnesoleva ala metsad laastamise all palju kannatanud. Seetõttu leiame siin sageli lagedaid raiesmikke, kus madala võsa vahelt silma paistavad vaid luitunud kännud.

Kirjeldatava ala metsadest on valdavas enamuses o k a s m e t s a d. Neis on valitsevaks puuks mänd, mis moodustab suuremaid metsi Nõmme-Männiku piirkonnas, Vasalemmas, Klooga-Laulasma rannikul, Lohusalu neemel, Keila-Joal, Väänas ja Sõrve ümbruses. Et männi ökoloogiline amplituud on väga suur, kasvavad siinsed m ä n n i m e t s a d õige mitmesugustel aladel, alates luiteliivadest rabastuvate soodeni. Seetõttu on ka nende maastikuline ilme väga erinev.

Ilusamaid metsi kirjeldataval alal on Keila-Joa metspark vana orusuudme endisil jõeterrassidel ning luitekinkudel. Selle moodustavad kõrgetüvelised põlised laanemännid, mille rohekad võrad kerkivad hallruugete või merivaiguste tüvede kohal. Leidub ka nooremat metsa. Aluskattes esinevad põdrasamblik (Cladonia), samblad, pohl (Vaccinium vitis-idaea) /Nomenklatuur L. E n a r i, K. E i c h w a l d, A. V a g a ja A. Ü k s i p - Kodumaa taimestik (Tartu 1943) järgi./, kukemari (Empetrum nigrum), mustikas (Vaccinium myrtillus) jne. Teisal kasvavad oksaköduga kaetud kinkudel kanarbik (Calluna vulgaris), sõnajalgade puhmad ning terve mets vaarika-võrseid (Rubus idaeus). Kevadel katab metsaalust elav õitevaip, milles suuremaid laikusid moodustavad sinilill (Hepatica nobilis), metsülane (Anemone silvestris) ja lepiklill (Chrysosplenium alternifolium) /J. P i i p e r'i (1944) järgi/.

Enamik kirjeldatava ala männimetsi esineb toitainetevaeseil leetunud liivastel aladel, kus pinnasekiht on võrdlemisi kuiv ja põhjavesi sügaval (49. joon.). Need on tüüpilised nõmmealade männikud, üksluise ja vaese ümbrusepildiga. Männid kasvavad siin võrdlemisi hõredalt ja on madalatüvelised, peenikesed ja enamasti nooreviitu. Metsaalused lagedad alad on kohati kanarbikpruunid, sealsamas samblikhallid, kõigi üleminekutega kuni soiste padudeni. Laia-

del aladel on pinnarindes domineerivad pohl, kukemari, leesikas (Arctostaphylos uva-ursi) ja kollad (Lycopodium), harvemini leidub üksikuid roht- ja heintaimi.

Igal sammul võib näha siinseis metsis metsaraie jälgi. Selle tulemuseks on suuremate või vähemate lünkade tekkimine pidevasse metsarindesse (40. joon.). Seetõttu esineb sageli noort metsa, kus männile rohkesti seltsib kaski ja haabu, moodustades seega segametsa. See on ilmsesti üleminekuvorm - lõplik formatsioon ei ole veel suutnud kujuneda. Kui aga inimene või tuli on pideva metsakatte hävitanud, tekivad nõmmed, kus kaugele ulatub punetav kanarbiku vaip (70. joon.). Teiselt poolt aga lähevad need metsad üle rabastunud männikuiks ning lõpuks tüüpiliseks rabaks.

Niiskel turba-aluspinnal kasvavate rabastunud metsade välisilme on hoopis erinev. Pinnas on siin märg või vesine ning põhjavesi kõrgel. Männid on peenlased ja märksa madalamad tavalisis tingimustes kasvanud metsapuist, sageli kattunud samblikega. Ülal on mändide võra kitsas ning lühi- ja peeneoksine. Maapinda katab kollakas või punane turbasambla-polster, milles suurte mätastena kasvab soovilla (Eriophorum vaginatum), lõhnavaid sookailu (Ledum palustre) puhmaid, kanarbikku, sinikaid (Vaccinium uliginosum) ja pohli - omaette kogumikena või omavahel seltsivalt. Kohati esineb ka samblikke ja tarnasid. Seesuguseid rabastunud männikuid leidub kirjeldataval alal sageli näit. Harku ja Männiku ümbruses, Klooga-Vanaveski vahemikus ja mitmel pool Sõrve metsis.

Erinev ilme on samuti rannikumetsadel, kus tuleb nähtavale tugevate tuulte mõju. Neis metsades on puud tavaliselt madalad, viltuste tüvede ja laia võraga. Sellaseid jändrikke tuulemände võib sageli kohata Klooga, Laulasma ja Keila-Joa rannikuil (47., 71. ja 118. joon.).

Kuuse-männi segametsi liivasel pinnal leidub Lohusalu Kõrgemäel (116. joon.), kohati ka Laulasma rannikul jm. Üldilme annab neile metsadele kuusk; mänd kaob, sest sageli leidub võsarindes noort kuuske. Kohati kasvab metsa all ka noori pihlakaid (Sorbus aucuparia), vaarikaid ja suuri sõnajalgu. Rohukattes on valitsev mustikas, sageli esinevad ka pohl, kukemari, samblad ja kollad, jänesekapsas (Oxalis acetosella), laanelill (Trientalis europaea), leseleht (Majanthemum bifolium) ja uibulehe (Pyrola) liigid.

Eri rühma moodustavad männikud looaladel. Need esinevad kohtades, kus pae-aluspõhja kattev mullakord on õige õhuke, sageli ainult mõne cm paksune. Harilikult omavad need metsad tavalisist männikuist erinevat ilmet. Kuigi neis metsis mänd üldiselt on valitsev, esineb siiski sageli ka kuuski, kaski, haabu, tammi ja saari. Nende puistute täius on väike ning mändide kõrgus vanades puistutes küünib vaevalt 10 m-ni. Puud on seega harilikult madalad, sageli jändriku kasvuga ja laia, ümmardunud või sirmja võraga. Alusmetsa moodustavad sageli kõrged ja püstised kadakad ja pihlakad, esinevad ka harilik kuslapuu (Lonicera xylosteum), sinine kuslapuu (Lonicera coerulea), harilik tuhkpuu (Cotoneaster integerrima), kukerpuu (Berberis vulgaris), mage sõstar (Ribes alpinum), kibuvitsad (Rosa) jm. põõsad. Kohati leidub neis hõredais metsis ka põõsasmaranat (Potentilla fruticosa), näit. Meremõisa ja Laulasma vahemikus, vana kivimurru ümbruses. Sageli esineb neis metsis kuuse järelkasv. Seal, kus sellised metsad on karjamaaks, on nende rohukate tublisti kärbitud; karja eest kaitstud kohtades aga areneb neis rikkalik aluskate, kus sageli on domineerivad kserofiilsed liigid. Ilusamaid loopealseid männikuid kirjeldataval alal on Klooga ja Kulna Aru mets (65. joon.), vähemaid leidub mitmel pool mujal. Seal aga, kus

pae-aluspõhja katab liiv (näit. Laulasma panga pervel, kohati Keila-Arul jm.), on metsade ilme tavaline.

Niiskemate aladega on seotud männi-segametsad, kus mändide kõrval kasvab puudest veel sookask ja haab, harva ka kuusk. Tavaliselt esineb neis metsis tihe võsarinne, kus kasvavad kadakas, lepp, pihlakas, paakspuu (Rhamnus frangula L.), harilik lodjapuu (Viburnum opulus) ja pajusid. Ka rohurinne on lopsakas. Niiskematel aladel, kus mänd veel üsna hea kasvab, moodustavad aluskatte peamiselt tarnad. Päris soostunud ja rabastunud aladel esinevad sookail, sinikas jt. neile aladele tüüpilised puhmad ja rohud. Lõpuks ilmuvad turbasamblad, villpea jt. rabadele omased liigid, ning rabastumise jätkudes arenevad need metsad päris rabaks. Rabastunud männi-segametsi esineb kirjeldataval alal sageli, nii näit. Harku ümbruses, Sakus jm.

K u u s e m e t s a d eelistavad üldiselt paremat, viljakamat pinnast. Seetõttu on neist Keila ümbruses jäänud järele ainult riismed. Neid leidub peamiselt tüsedama moreense pinnakattega aladel uuritava ala kesk- ja lõunaosas, mujal vähem.

Siin leidub ka puhtaid kuusikuid, näit. Pällu laanes ja Ääsmäe-Metsaküla Ristikivi t. läheduses jm. Need on kirjeldatava ala ilusamaid metsi, kõrged ja ühtlased. Tihedad ja varjurikkad, on need kuusemetsad alataimistu poolest õige ühetoonilised. Enamasti on neis sammalkate õige rikkalik. Kohati katavad siin sambad tihedalt maapinda, kuna rohttaimed puuduvad hoopis.

Hõredamais kuusemetsis männi seguga (64. joon.), mida leidub ka paestel aladel, näit. Rannamõisas panga pervel ja Pihu mets Ohtus, on aluskate õige rikkalik ja mitmekesine. Siin moodustavad sarapuu (Corylus avellana), pihlakas, kadakas, paakspuu jt. põõsad

tiheda võsarinde, mille all kasvab kirju segu mitmesuguseid metsataimi.

Kuuse-segametsi niiskemal pinnal esineb sageli rannikul, luidete ja randvallide vahelistel tasandikel (näit. Klooga rannikul) (55. ja 63. joon.) jm.). Siin on metsarindes kuusk täiesti valitsev, millele seltsib mänd, kask, haab, saar ja harvemini ka vaher. Alusmets on tihe ja koosneb peamiselt pihlakaist, sarapuist ja noortest pärnadest; esineb ka muid põõsaid, nagu harilik kuslapuu, näsiniin (Daphne mezereum), lodjapuu (Viburnum opulus), mage sõstar (Ribes alpinum) jt. Kohati leidub tihedaid vaarika-puhmaid ja sõnajalgade kogumikke. Üldiselt on neis rohurinne lopsakas ja mitmekesine.

Randvallide vahelistes nõgudes jm. esineb ka rabastuvaid kuusikuid, näit. Viti rannikul Sompaugu ja Klaose t. vahel. Neis esineb sageli turbasambla-polstreid ja vähemaid loikusid, kuid üldjoontes on nende metsade ilme eelmistega sarnane.

Puhtaid, ühest liigist koosnevaid l e h t m e t s i esineb kirjeldataval alal harva. Siiski leidub kogu uuritava ala ulatuses vähemate saludena puhtaid kaasikuid, haavikuid, saarikuid ja lepikuid, mis toovad maastikku rohkesti vaheldust. Kõik need salud on tekkinud inimese tegevuse kaasabil. Sagedamini esineb neist lepikuid ja nägusaid arukase salusid. Kevadel õige valguserikkad, on nad sel ajal eriti värviküllased suurel määral neisse koondunud kevadtaimede esindajaist. Ilus väike kasesalu, kuhu seltsib vähemal määral ka haabu, kasvab näiteks Udriku mäel Keila linna lähedal (134. joon.). Niiskemal pinnal esineb sagedamini sookask, moodustades kohati kuivendatud soode aladel ilusaid valgetüvelisi kaasikuid (näit. Tuula-Pällu vahemikus).

Esineb ka tammemetsa sugemeid. Vähemaid tammikuid esineb Sauel (66. joon.),Valingu raudtee-peatuskoha lähedal ja Keila-Arul, Kahari t. juures. Need koosnevad õige suurtest haralistest tammedest, millede kõrgus küünib 20 m-ni. Koos tammega esinevad arukask, saar ja mänd. Et tamm pakub üldiselt vähe varju ning kusagil ei moodusta tihedat puistut, on neis alusmets hästi arenenud. Tähelepandav on siin noorte tammede, sarapuude, hariliku kuslapuu ja kadaka hulgaline esinemine, mis näit. Keila-Aru tammikus moodustab kohati läbistamatu tihniku. Lagedamail kohtadel on ka aluskate rikkalik ning lilleliselt kirju. Kahtlemata on tammemetsa levik varematel aegadel olnud palju laialdasem praegusest, millele viitavad arvukad tamme-tüvelised kohanimed mitmel pool Keila ümbruses. Kohalike elanike andmeil on praegu lagedal Keila-Arul (129. joon.) kasvanud varem ulatuslik tammik, mis mõisa poolt laastati. Üksikuid suuremaid tammi on säilinud mitmel pool, tuntuimad neist on "Tasuja tammed" Harku mõisas ja suur tamm Liivaaugu t. maal, 0,7 km Keilast (looduskaitse all).

Sega-lehtmetsi kõrgemal viljakamal pinnasel ("salu-lehtmetsi") on kirjeldataval alal säilinud vähe. Nende näiteks võiks olla Veskimägi ja Rooca-al-Mare mets, mida on hoitud nende maastikulise ilu pärast. Siia kuuluvad ka soosaarte metsad, mis tumeroheliste kantsidena tõusevad ühetoonilisest lagedast rabast või soost (näit. Ohtu Linnamägi, Keldrimägi jt.). Need on tamme-pärna-arukase segametsad, kus puudest kasvavad veel saar, haab, lepp jt. Veskimäe mets on ümbritsetud euroopa lehise (Larix europaea) ja kuuse istutatud vöötmest. Nende metsade võsarindes esinevad sarapuu, harilik paakspuu, türnpuu (Rhamnus cathartious), harilik kuslapuu, harilik lodjapuu, näsiniin (Keldrimägi Keila lähedal), verev kont-

puu (Cornus sanguinea, Keila linnamägi) jt. põõsaid. Aluskattes paeluvad tähelepanu paljud värvikūllased liigid (sinilill, võsaülane, kollane ülane (Anemone ranunculoides L.), kuldtäht (Gagea), kuldking (Cypripedium calceolus L.) jt.). Olgu tähendatud, et Linnamäe mets on viimastel aastatel tublisti rüüstatud, samuti kui eelmise maailmasõja järel hävis ainulaadne hiiemets Klooga järve kaldal.

Eriti lopsakas ja liikiderikas on paekalda-alune lehtmets, mis kitsa ribana kasvab panga jalamil ja rusukaldel (36. ja 109. joon.). Asupaiga-tingimused on siin küllalt omapärased ning vaheldavad. Mets kasvab siin nõlvakul, mille kaldenurk ulatub 40 - 50°-ni. Et pank suuremalt osalt on eksponeeritud vastu põhja, on alumistes rinnetes päikest väga vähe ning hanged püsivad siin kevadeti õige kaua. Pinnase moodustab pangalt varisenud rusu, mille vahel esineb kohati rikkalikult musta viljakat huumust. See aluspind on ühtlasi küllalt niiske ning soodus kaltsifiilseile liikidele. Puudest kasvavad siin kirjus segus saared, pärnad, vahtrad, jalakad, pihlakad ja toomingad, kuna tamm valgusenõudliku liigina tavaliselt puudub. Sageli näeb siin puid tõusvate tüvedega. Puude kõrgus ulatub kohati 20 - 30 m-ni, oleneb aga suurel määral panga kõrgusest. Huvitav on, et kõikjal, kus panga pervel levivad lagedad alad, ei tõuse mets kõrgemale panga pervest. Alataimestik neis metsades on õige rikkalik. Põõsaist on sagedamad sarapuu, harilik kuslapuu, türnpuu, mage ja must sõstar, kibuvitsad jne. Väga rikkalik ja kirju on ka rohukate, eriti lõunasse ja edelasse eksponeeritud panga järkudel (näit. Liikva küla kohal), kus leiame tõelise botaanika-aia.

Panga jalamil, eriti allikastes kohtades, moodustab hall lepp

kohati puhtaid kogumikke. Need on nähtavasti meie ainsad primaarsed halli lepa metsad, kus sageli näeme puid üllatavalt tugevate tüvedega. Neis varjukais metsis lokkab sageli kõrge sõnajala-tihnik ja ka aluskate on üldiselt õige lopsakas.

Paekalda ülemisel järsakul on kaljupind sageli liiga noor selleks, et anda võimalusi taimkatte arenemiseks. Seetõttu saavad siin kasvada ainult vähesed taimed, mis kinnituvad juurtega kaljupinna pragudesse. Sageli esineb siin ümmarlehine kellukas, mis oma siniste õite tõttu hallil kaljul on küllalt silmapaistev. Rohkesti esineb siin sõnajalgu: habras põisjalg (Cystopteris fragilis), paesõnajalg (Dryopteris Robertiana), pruun raunjalg (Asplenium trichomanes), müüri-raunjalg (Asplenium ruta-muraria), mitmed samblad ja samblikud. Järsaku serval kasvab sageli suurte padjanditena samblaid ja harilikku kukeharja (Sedum acre), mis kohati suurte puhmastena kaldaservalt alla ripuvad. Peale nimetatute esineb siin sageli veel valget kukeharja (Sedum album), kivirikke (Saxifraga) ja mitmeid põõsaid, nende hulgas haruldast musta tuhkpuud (Cotoneaster melanocarpa).

Seal, kus järsk pank ulatub mereni, ulatuvad lained murrustama panga jalamit ning teevad siin puude kasvu võimatuks. Neis kohis on pank täies ulatuses paljandunud; ainult rohkem kaitstud kohis saavad kasvada üksikud puud ja põõsad (31., 34. ja 35. joon.) Sageli juhtub aga ka seda, et lainete hävitava tegevuse tulemusel kallas variseb ning seal kasvavad puud langevad rannale, moodustades seal tiheda rägastiku.

Vähemate fragmentidena leidub paekalda-alust lehtmetsa ka Kakumäe ja Suurupi pangal.

Sega-lehtmetsi madalamail, niiskeil pinnastel esineb piiratud

ulatuses, näit. Sooda järve kallastel (53. ja 75. joon.). Siin kasvab peale soo- ja arukase veel sangleppi, kuuski, haabu, pihlakaid ja rohkesti tavalisemaid põõsaid. Aluskate, kuigi õige rikkalik, jääb liikide arvult ja mitmekesisuselt maha salu-lehtmetsade kirevast rohuvaibast; sageli on siin sõnajalad arvukalt esindatud.

Ka lodumetsi on kirjeldataval alal säilinud vähe - enamasti on need juba ammu muudetud soisteks niitudeks. Niiske lodumets sanglepa, sookase, kuuse jt. liikidega esineb näit. Ohtus, kus ta läheb üle Ohtu mõisa pargiks. Kitsas lodumetsa riba esineb ka Harku oja lähikonnas, Tallinna-Vääna raudtee ääres. See on tüüpiline suurte mätastega lodu, kus põliste sangleppade all kasvab lopsakas aluskate paljudest liikidest (kollane võhumõõk (Iris pseudacorus), soovõhk (Calla palustris), metsvits (Lysimachia vulgaris), ojamõõl (Geum rivale), maavits (Solanum dulcamara), angervaks (Filipendula ulmaria) jne.). Mätaste vahel on loigud, mis paistavad sageli mustadena neis kõdunevate lehtede paksu kihi tõttu.

Ka mujal kasvab sanglepp sageli jõgede, järvede (Klooga j.) ja ojade ääres, moodustades kohati kitsaid ribametsi (näit. Vaila küla kohal Vääna jõe ääres). Seal, kus jõed voolavad läbi okasmetsade (Vääna j. alamjooks, Kõbista oja Kloogal jt.), toovad need uhtlamm-metsad oma värvikirevate liikidega - lõokannus (Myosotis), lepiklill, muskuslill (Adoxa moschatellina), jänesekapsas, kollane ülane, varsakabi jt.) helerohelises rohukattes suurt vaheldust (E. S i t s 1932).

Õige rohkesti on Keila ümbruses suuremaid ja vähemaid parkisid ja puiestikke, mis maastikuliselt samuti mõjuvad metsasalude ja -tukkadena. Eriti paistavad silma endiste mõisade pargid, mis aga enamasti on hooletusse jäetud. Vähemate rühmadena esineb puid ka külade ja talude ümbruses, tuues maastikku teatud vaheldust.

Parkidesse on istutatud peamiselt haruldasemaid leht- ja okaspuude liikisid - vahtraid, saari, jalakaid, tammi, lehiseid, kastaneid jne.,sageli ka välismaisi puid ja põõsaid. Eriti rikas on neist Keila-Joa park (Ed. V i i r o k 1936) (123. joon.). Siin leidub fraseri ja balsami nulgusid (Abies fraseri ja A. balsamea), lehiseid (Larix sibirica ja L. europaea), seedrimände (Pinus cembra), kõrgeid puukujulisi elupuid, harilikke ja punaselehiseid pööke (Fagus silvatica ja F. silvatica f. atropurpurea), punaselehiseid vahtraid (Acer platanoides f. Schwedleri), punaselehiseid mägivahtraid (Acer pseudoplatanus f. purpurascens), hõbevahtraid (Acer dasycarpum), ameerika ja hollandi pärni, pooppuid (Sorbus scandica), dalekarlia kaski (Betula dalecarlia), põõsaist aga villast lodjapuud (Viburnum lantana), rohelist viirpuud (Crataegus viridis), toompihlakat (Amelanchier vulgaris), alpi kuslapuud (Lonicera alpigena) jne. Haruldasi puid leidub rohkesti ka teiste endiste mõisade parkides. Ka suuremaid puiestikke esineb endiste mõisade läheduses, näit. Väänas, Kumnas, Ohtus, Keilas (148. joon.), Ääsmäel, Kloogal jm. Lõpuks olgu mainitud veel kuuskedest, pajudest jne. põõsastarad, mida leidub sagedamini suurte maanteede ääres (tolmukaitse!). Madal kuusetara servab pikal ulatusel raudteed, varjates igava, ühetoonilise kattena mööduvat maastikku. Maanteede ääres esineb kohati ka kõrgemaid puid, näit. Paldiski mnt. ääres Tuulina, Tõstre ja Valksa küla kohal, moodustades omapärase lookleva saare-puiestiku.

Puis- ja põõsasniidud.

Metsade ja põõsastikkudega võrreldes omavad puis- ja põõsasniidud uuritaval alal märksa suuremat levikut. Need on metsa ja niidu vahemised formatsioonid, heinamaad, kus kasvab suuremal või

vähemal määral puid ja põõsaid. Nende maastikuline ilme on väga vahelduv ning sõltuv sellest, millisel määral puisniitu heinamaana kasutav peremees seal puid ja põõsaid sallib või mitte. Seal, kus puud kasvavad üksikult, tulevad nende mitmekesised kasvuvormid sageli hästi nähtavale ja on kohati maastikule iseloomustavad. Kasvavad aga puud tihedamini, jätab puisniit hõreda metsa mulje. Ka põõsaste koosseis ja kujud on õige mitmekesised. Samuti pole rohurinne puude ja põõsaste vahel kaugeltki ühtlane, vaid seal leidub ühinguid ja nende fragmente nii metsast kui ka niidult. Ühtlasi oleneb puisniitude ilme suurel määral ka pinnasest ja niiskusest.

Nagu juba mainitud, on puisniidud tekkinud kõik inimese tegevuse tulemusel. Heinamaalt on raiutud maha suurem osa puid ja põõsaid, jättes kasvama ainult üksikud. Sageli jäetakse harvendamisel kasvama ainult teatud puuliigid, sagedamini kaski ja saari, mis tingib eri jooni nende niitude välimuses. Kasvama hakanud võsud hävitatakse niitmisel või raiutakse aeg-ajalt hagudeks. Seejuures laasitakse sageli ka puude alumisi osi. Samuti aitab inimene kaasa ka rohurindes esinevate taimede valikule. Niites iga aasta vähemalt üks kord taimi heinaks, võimaldab ta seega ainult kärpimist taluvate liikide kasvamist. Omalt poolt suurendab niitmise mõju taimedele ka sügisene karjatamine niitudel. Seetõttu on neil niitudel enamuses püsikud, mis paljunevad juurikate või teiste maa-aluste osade kaudu. Seemnete valmimiseni jõuavad ainult üksikud liigid.

Moodsate põllutöö-masinate, eeskätt rohuniitjate tarvitusele-võtt, heinamaade kraavitamine, kuivendamine jne. on muutnud mõnevõrra meie puisniitude tavalist ilmet. Heinamaa puhastamisel jäe-

takse puud ja põõsad kasvama ainult kraavide, ojade, piiride ja teede äärde, kuna vahepealsed alad laasitakse puhtaks. Selle tulemusel tekivad lagedate niiduribade ja -ruutudega vahelduvad pikad puude ja põõsaste galeriid, mis annavad maastikule viirgpuistu ilme. Seesugused riba-puisniidud iseloomustavad eriti Tallinna madalikku (103. joon.), kuid ka mujal on nende hulk õige tähelepandav. Ainult harva laasitakse heinamaa täiesti lagedaks, sest metsa vähesuse tõttu saavad talud neilt ka vajalikku kütet ja tarbepuitu.

Nagu eespool tähendatud, erinevad puisniidud oma floristilise koostise ja seetõttu ka maastikulise ilme poolest õige tunduvalt. Lubjavaesel pinnasel, näit. Tallinna madalikul, on puudest valitsevad sanglepp, soo- ja arukask, harilik lepp ja haab; põõsaist esineb peamiselt pajusid. Rohukate on siin tavaliselt õige lopsakas ja vahelduv. Värviliste õitega liikidest esinevad sagedamini kibetulikas (Ranunculus acris), varsakabi (Caltha palustris), kullerkupp (Trollius europaeus), kuldtulikas (Ranunculus auricomus), maarjahein (Anthoxanthum odoratum), peetri piibeleht (Succisa pratensis), ojamõõl, soopihl (Comarum palustre), angervaks, metsputk (Sanicula europaea) jt. Vastavalt sellele, millised liigid parajasti õitsevad, on värvide vaheldus neil niitudel silmapaistvalt mitmekesine. Kevadel ja suve algul tulikate ja sarikaliste mõjul kollakasvalge, muutub see südasuvel kõrreliste ja nelkõieliste mõjul pruunikaks ja punaseks.

Veelgi liikide- ja värvirikkam on aru-puisniitude taimkate kõrgemail lubjarikkail pinnastel. Neid leidub kitsaste ribadena paelava kõrgendike nõlvadel ja vahel (näit. Keila voore nõlval Joosti t. juures, Saku-Uksnurme kõrgendiku lael, Vääna jõe orun-

dis Ämari ja Allika ümbruses jm.), kohati ka panga jalamil (Suurupi tuliku kohal) ja mõnel soosaarel (Võllasmägi). Nende liikiderohke ja värvitore taimkate moodustab üllatava kontrasti lagedaile loodudele ja ühetoonilistele soodele. Puudest on siin kõige sagedamad arukask, saar ja sanglepp; neile seltsivad tamm, pärn, jalakas, haab ning harvemini ka kuusk. Pihlakas, toomingas jt. harilikumad lehtpuud on kõikjal sagedased. Põõsaist esinevad tamme harilik saatja - sarapuu ja peale selle hulk tavalisemaid põõsaid: paakspuu, pajud, harilik kuslapuu, sinine kuslapuu jt. Ei puudu ka haruldasemad lehtpuud ja põõsad, nagu türnpuu (Rhamnus cathartica), verev kontpuu, kukerpuu jt. Rohukate puude ja põõsaste vahel on liikiderikas ja lilleliselt kirju. Siin on kõrrelised tähtsal kohal, millele seltsivad jaanililll (Primula farinosa), kullerkupp, maamõõl (Geum urbanum), madal mustjuur (Scorzonera humilis), käpad (Orchis), ristikud (Trifolium), kurerehad (Geranium), kellukad (Campanula) ja suur hulk teisi värvikate õitega liike.

Kuivad aru-puisniidud vahelduvad märjematega ning suuremad puisniitude-alad (Keila j. ülemjooksu piirkonnas jm.) koosnevad alati mõlemast. Neil märgadel niitudel kasvavad puudest peamiselt kask ja sanglepp, kuna kuuski, haabu ja mände esineb tavaliselt vähem. Kohati aga on mänd koguni ülekaalus, moodustades omapäraseid männik-niitusid (näit. Keila j. lähedal Uksnurmes). Põõsaist esineb siin peamiselt pajusid, paakspuid ja kadakaid, harvemini teisi. Koos tammega kaob ka ta rikkalik saatetaimestik, kuigi lubjalembese taimkatte ilme jääb neilegi niitudele. Üldiselt on tarnad neil märgadel niitudel suures ülekaalus, tuues endaga kaasa värvikehvust ja ühetoonilisust. Kõrgemais kohis kasvavad siingi

jaanilill, nurmenukk (Primula officinalis), madal mustjuur jt. kuivemaile puisniitudele omased liigid. Neile ilusaile, õiterikkaile aladele aga järgnevad rohelised tarnastikud, kus kasvab lubikas (Sesleria coerulea), soopihl, ubaleht (Menyanthes trifoliata), varsakabi jne.

Ka päris soo-puisniidud turbasel pinnal on laialt levinud. Liigvesi on siin põhjuseks, miks puude kasv on üldiselt kidur. Siin kasvavad kõrgemail mätastel sookask, remmelgas ja sanglepp ja nendega koos rohkesti pajusid, sinine kuslapuu, paakspuupõõsaid ja porssa (Myrica gale). Märgadel kohtadel mätaste vahel kasvavad tarnad, pilliroog, roostepruun sepsikas (Schoenus ferrugineus), soopihl, ubaleht, konnaosi (Equisetum limosum), villpea (Eriophorum) jne. Kohati on siin tarnade rohkus otse üllatav. Kuivendamise tulemusel muutub neil niitudel rohukatte koosseis hoopis teiseks ja ka puude kasv jõudsamaks.

Põõsastikud ja võsa.

Põõsastikud ja võsa katavad Keila ümbruses laialdasi alasid, moodustades kohati hõredaid formatsioone, teisal aga tihedaid, raskesti läbitavaid tihnikuid. Neis on võsarinne valdav, kuna puid esineb ainult üksikult või puuduvad need täiesti. Metsaga võrreldes on põõsastikud maastikus vähem silmapaistvad, kuid pääsevad kohati maksvusele oma suure ulatuse tõttu. Ka nende formatsioonide ilme on õige mitmekesine ja vahelduv. Osa neist esindab enam-vähem stabiliseerunud formatsioone, kuna teised moodustavad ajutise ülemineku-staadiumi leht- või okasmetsaks.

Kõrgemail nõlvakuil, loodudel, kiviseil kangruil väljade keskel, mis taradega kaitstud kariloomade eest, tihti ka põldu

piirava tara ääres ja metsa serval kasvavad sageli ilusad s a r a - p i k u d või üksikud suuremad sarapuu-põõsad (48., 69. ja 111. joon.). Kasvades arumaa sigusas pinnas, moodustab sarapuu 4 - 5 m kõrguseid tihedaid põõsastikke, millede hele rohelisus meeldivalt erineb kadastikkude rohekashallidest toonidest. Nende põõsastikkude varjukus ning hea külmakaitse varisenud lehtede näol mõjustavad tublisti nende aluskatet, milles sageli esineb ilusate värvikate õitega liikisid. Ulatuslikke sarapikke leidub kirjeldataval alal Keila Arul (69. joon.), Valingu raudteepeatuse lähedal, Kangustis, Saue ümbruses jm. Karjaküla künnisel katab laialdast maa-ala tihe põõsastik, kus sarapuuga seltsib noori tamme, rohkesti kukerpuid ja kadakaid. Kohati on kukerpuu isegi ülekaalus, moodustades tiheda astelvõsa, mis sügisel punaste marjakobarate valmides pakub meeldejäävat vaatepilti.

Kadastikud (67., 127. ja 129. joon.) on levinud peamiselt loodudel ja arudel, kus nad katavad sageli ulatuslikke alasid (Keila Arul, Kurma-Tutterma, Humala, Muraste, Vatsla ümbrus jne.). Kohati esindavad need kõrget tihedat okasvõsa, millest isegi loomadel raske on läbi pääseda (Keila-Aru, Koppelmanni as.). Enamasti aga esinevad kadastikud madala, osalt lahtise põõsastikuna. Siin areneb kadakas sageli kidurate, nagu maapinnale surutud, tihti pooleldi kuivanud vormidena. Selle meie muidu nii vähenõudliku põõsa kidurus näib, vähemalt osaliselt, olenevat talviste külmade kuivatavate tuulte mõjust lagedatel loodudel. Ka alatine karjatamine mõjustab tublisti nende alade taimkatet, sest pea kõik kadastikkudega kaetud alad on karjamaaks, asudes kohtadel, mis pinnase tõttu on põlluks või niiduks kõlbmatud. Arudel ja loodudel, kus rohukasv

on võrdlemisi kidur, kasutavad loomad, eriti lambad, tihti kadakate noori võsusid toiduks. Alatise kärpimise tulemusel muutuvad kadakad ümmarguseks, nagu oleks neid püganud aedniku hoolas käsi. On aga põõsad laiemad ja loomad ei ulata neid keskelt kärpima, kasvavad keskmised põõsaosad kõrgemaks. Harva esineb ka kõrgeid käävja võraga küpressi-kujulisi kadakaid, üksikult või rühmiti (näit. Pääsküla laval Juhani t. lähedal, Kulna-Ülenõmme k-s, Kangru t. juures, Kurma-Tutterma k. jm.). Niitväljal moodustavad nad isegi huvitava allee-taolise puiestee. - Harvemini esineb kadastikke liivasel pinnal (näit. Vääna Nõmme külas) ja vanadel randvallidel (näit. Viti rannikul, Luige talude juures).

Veelgi sagedamini esinevad lepikud, kus kasvab tihedalt peamiselt halli leppa. Üldiselt eelistab lepp paremat pinnast, kuid kasvab hästi ka õhukese mullakihiga pae-aladel (näit. Pääsküla laval). Kõikjal kasvab lepp tülika umbrohu-põõsana ka teede, tarade, kraavide ja väljade ääres. Metsavaeseis kohis leidub lepikuid igal pool karjamail, kus tihe lepavõsa katab sageli laiu alasid. See kolm-neli, kohati veel rohkem meetrit kõrge võsa on sageli nii tihe, et noorte sirgete puude vahelt on raske läbi tungida. Eriti nooremad lepikud on väga tihedad ning lepad lämmatavad neis kõik teised puud, koguni kadakad. Enamasti on nad haometsaks. Haotegemisel kasutatakse harilikult raiumist jalalt, peaaegu vastu maapinda. Kändudest tekib juba järgmisel aastal tihedalt võsusid, mida lastakse jälle kasvada paraja jämeduseni. Suvel palavaga on neis tihnikuis loomad kärbeste ja parmude eest varjul ning sõtkuvad siis pisutki niiskemaisse kohtadesse omapärased teerajad, mille tõttu lepad sageli kasvavad kõrgemail mätastel. Nende lepikute rohurinne on võrdlemisi hõre.

Liivasel pinnasel esineb sageli noori männistuid, mis näit. Vasalemmas, Männiku ja Nõmme ümbruses ning mitmel pool rannikul hõlmavad laialdast ala. Need 2 - 4 m kõrged tihnikud koosnevad harilikult puhtalt noortest mändidest, mis omavad vanemaist puist tublisti erineva püramidaalse võra ja õige tiheda oksastiku. Vastandina vanemaile puistuile on neile omane sinakas-roheline värvus, mis maastikus sageli hästi nähtavale tuleb. Nähtavasti sellest on tekkinud ka Nõmme "Siniste mägede" nimetus (Mustmägi, saksa k. Blaue Berge). Rohurinne on neis tihedais männistuis õige kehv: harilikult on maapind tihedalt kaetud varisenud okastega, mille vahelt harva kerkib üksik sammal, samblik või kõrreline.

Savikal või paesel pinnasel, kus esineb kuuse järelkasv, on pilt hoopis teine. Neil aladel kasvab sageli karjamail ja metsa servadel noori kuuski, sekka sarapuid, leppi jm. põõsaid ja mõni üksik suurem tüvipuu. Need on endised s õ õ r u d, mis tänapäeval on enamasti karjamaaks, kuid varematel aegadel on olnud ajuti ka põldude all. Sagedamini leidub neid külade ääremaal, näit. Käesalus, Tõstres, Kloogal, Tuulas, Ääsmäel jm. Vabal arenemisel kasvaks neile aladele võrdlemisi varsti ilus kuusemets.

Tihedat kasevõsa, millesse seltsib haabu, mände ja üksikuid pajusid, leidub endisel Õismäe rabal, kraavituse tagajärjel kuivaks muutunud turbapinnal, Saku ümbruses jm. See on võsamets, milles noored puud kohati tihnikuid moodustavad. Rohurindes esineb veel rohkesti rabataimi, kuna endine pidev kanarbiku kate on hävimas. Kui taimkatte areng võib toimuda takistamatult, näeme siingi mõne aja pärast noort kaasikut.

Pajustikke esineb kohati jõgede ääres (näit. Pääsküla j.),

sagedamini aga soodes. Neis moodustavad pajud [tuhkur paju (Salix cinerea), hanipaju (S. repens) jt.],sookase põõsad (Betula pubescens), paakspuu, madal kask (Betula humilis) ja sinine kuslapuu tiheda soo-lehtvõsa, millesse kohati seltsib kadakaid ja mände. Ilmsesti kannatavad need alad liigvee all, mille tõttu puude kasv on kidur. Tavaliselt ulatub selle tihedasti põimunud risuvõsa kõrgus 3 - 4 m-ni. Põõsaste all on tublisti porssa ning sageli esineb pilliroogu. Rohurindes on rohkesti roostepruuni sepsikat, tarnasid, ubalehte jm. soodele omaseid liikisid. Sellane lehtvõsa katab kirjeldataval alal ulatuslikke soid ning esineb eriti sageli rabade lähikonnas (Kulna Ristissoo, Klooga Lehmasoo, Pääsküla raba ümbrus, osalt Karjaküla ja Tuula soo, eriti Valingu ja Ohtu raba poolsed osad).

Lood ja nõmmed.

Paelava tasandikel ja kõrgendikel, kus kalju-aluspõhi on õige maapinna lähedal, levivad Põhja- ja Lääne-Eestis sageli ulatuslikud tasased metsatud alad - l o o d e. a l v a r i d. Nende maastikuline ilme on, nagu nägime, õige mitmekesine. Nagu juba mainitud, esineb loodudel sageli ulatuslikke kadastikke, kohati ka sarapuu-põõsastikke ja lepavõsa. Joa-Vääna-Humala ja Harku ümbruses katab alvareil suuri alasid põõsasmarana-puhmastik, omapärasemaid formatsioone meie kodumaa taimkattes. Samuti aga esineb kirjeldataval alal tüüpilisi lagedaid loodusid, väheste madalate kadakatega, lõpmatute paekivi-aedadega ja lühikese kuivanud rohuga kõval kalju-aluspinnal (107., 108. ja 127. joon.). Ulatuslikud põõsasmarana kogumikud Vääna, Keila-Joa, Humala ja Harku ümbruse loodudel, mis on ainulaadsed Eesti NSV-s (68., 111. ja 112.joon.).

Põõsasmaran (Potentilla fruticosa , kohalik nimetus "kollane kanarbik"), kuni 1 m kõrge õige hargnevate ja peente okstega põõsas. katab siin tihedate puhmastena laiu alasid. Vähemaid põõsasmarana kogumikke leidub uuritavas ümbruses sageli, ulatudes kirdes Mäeküla-lani, idas Saueni, edelas Ohtuni ning läänes Laulasma asunduseni. Loodudel eelistab põõsasmaran madalamaid kohti, mis sügisel ja kevadel on aeg-ajalt vee all. Seetõttu võib sageli näha, kuidas vahelduva reljeefiga aladel lohkudes valitseb põõsasmaran, kõrgemais kohis aga kadakas. Siiski kasvavad nad üldiselt läbisegi. Nende ulatuslikkude puhmastikkude tavaliselt hallikas-roheline mediterraanseid gariige meenutav välimus muutub elavamaks suve teisel poolel (augusti lõpul) põõsasmarana rohkete kollaste õite tõttu (P.W. T h o m s o n 1933, Th. L i p p m a a 1935).

Lagedat loodu esineb Keila ümbruses õige mitmel pool, nii Mäeküla, Karku, Ilmandu ja Mõraste ümbruses ning vähemate laikudena ka mujal. Enamasti on nad karjamaaks. Pinnas on siin õige õhuke, kohati tuleb siin paas otse maapinnal nähtavale, või on kaetud ainult õhukese mullakihiga. Seetõttu on loo kserofiilne rohukate tõeliselt kehv ja kidur. Paljal kaljupinnal suudavad püsida ainult valge kukehari, samblad ja samblikud. Lubjakivine pinnas, kuivus, tugev insolatsioon ja talvised külmad sageli katmata maapinnal, samuti maapinna kõvakstallamine kariloomade poolt, on põhjuseks, et loo taimkate sageli moodustub paljude liikide kääbusvormidest. Üldiselt domineerivad siin liigid, mis moodustavad pinnasele surutud, raskesti kättesaadavaid lehtede padjandeid või rosette, samuti taimed, mis lepivad perioodilise paljaksnärimisega. Paremini arenevad liigid, mida loomad ei puutu, näit. varretu ohakas jt. Kus aga

puudub karjatamine, areneb sealgi üsna huvitav ja omapäraselt kirju rohukate, kus sagedamaiks liikideks on lubikas (Sesleria coerulea), lamba-aruhein (Festula ovina), kassikäpp (Antennuaria dioeca), angerpist (Filipendula hexapetala), kuldkann (Helianthemum nummularium), mägi-ristikhein (Trifolium montanum), harilik nõiahammas (Lotus corniculatus), mugultulikas (Ranunculus bulbosus) jt.

Aspekti muutused lool on aastaaegade järgi üsna suured. Kevadel ja suve algul on taimkate küll madal, kuid roheline ja õiterohke. Südasuvel aga hävivad taimed kestvate põudade tagajärjel ja lood on pruuniks põlenud. Kõrgemail taimil on viljad valminud, paljud neist kuivavad, muutuvad kollakaspruuniks ja purunevad kariloomade jalge all. Ka samblikud kuivavad. Sambladki kortsuvad ja on erilist pruunikat tooni, mida veelgi suurendab samblikkude rohkus lool. Varsti omavad koguni kadakad erilise oliiv-rohelise kuni pruunika värvuse. Lagedad ja ühetoonilised, pakuvad need troostitud tasandikud rändajale vähe vaheldust. Karastavate vihmade saabudes aga kosub taimkate ja algab uus elu lool. Samblad on nüüd rohelised ja paljudel liikidel valmivad roheliste lehtedega rosetid just sügisel. Peagi aga satuvad taimed lume alla, et kevadel tsüklit uuesti alata. (G. V i l b e r g 1927, Th. L i p p m a a 1933, K. E i c h w a l d 1934, T. L i p p m a a 1935, G. V i l b a s t e 1938)

Suuremad n õ m m e d esinevad uuritaval alal Männiku ümbruses (70. joon.). Siin ulatub kaugele punetav kanarbiku väli, milles kohati suured leesika ja kukemarja kogumikkude laigud. Harva tõuseb üksik madal mänd või kadakas. Kanarbiku õitsemise ajal on siin laialdased alad kaetud lillaka vaibaga, mis meelitab juurde

lugematul hulgal mesilasi ja liblikaid. Iseloomustav on siin ka põdrakanepi (Chamaenerion angustifolium) massiline esinemine, mille õitseajal (augustis) nõmm omab laiguti roosat värvust. Hõredamail kohil kaevavad nõmmenelk (Dianthus arenarius), karukollad (Lycopodium clavatum), palukad jt. liivalembesed liigid. On aga nõmme põlemisel või muil põhjusil (ala on laskeväljaks!) taimkate hävinud, tuleb nähtavale paljas liiv. Sel viisil tekkinud uudismaal ilmuvad esimesena lamba-aruheina püstised lehetutid ja samblikud. Kui maapind sel viisil on teatava määrani kinnitunud, ilmuvad mõned samblad ja samblikud, mis samas sihis teotsevad. Pärast asuvad siia nõmme-liivatee, kukemari, leesikas ja paljud muud liivataimed. Nende õitseaeg aga on lühike: tihe kanarbiku-kate matab varsti kõik oma alla. Madalamad liigid - leesikas jt. ei saa valgust ja hävivad. Need liigid kaoksid varsti või vähemalt esineksid palju harvemini, kui inimene alatasa ei hävitaks kanarbiku pidevat katet. Kuid ka nõmme olemasolu siin on tingitud inimese tegevusest. Vabal arenemisel muutuks siin nõmm varsti nooreks männikuks, kus kanarbik peagi kiduraks jääb ning lõpuks kaob, et anda ruumi sammaldele ja samblikule (T. L i p p m a a 1928).

Sood ja rabad.

Aladel, kus liigse niiskuse tõttu metsakasv pole võimalik, on kujunenud rabad. Vähemaid rabu esineb kõnesoleval alal võrdlemisi sageli, suuremaid esineb vaid üksikuid. Nende taimkate on üksluine ja kidur. Raba äärtel esineb hõredalt madalaid kääbusmände. Nende kasv on õige kidur - vanade puude kõrgus ulatub vaevalt 1,5 - 2 m-ni, sageli on need kuivanud ning kattunud tihedalt

samblikkudega. Kõik uuritava ala rabad on enam-vähem täielikult kattunud kanarbikuga, millele seltsivad murujäneslill (Trichophorum caespitosum), villpead, sookail, harilik murakas (Rubus chamaemorus), sinikas (Vaccinium uliginosum), jõhvikas (Vaccinium oxycoccus), kukemari ja küüvits (Andromeda polifolia), kohati leidub ka madalaid vaevakaski. Kaugemal rabas püsivad turbasambla-mättad, kuigi ka siin kanarbik on ülekaalu omandamas. Kohati võib näha raba punakas, kollakas või pruunrohelises vaibas helerohelisi vööte ja laike, mida moodustab vesistel loikudel kasvav rabakas (Scheuchzeria palustris). Siin-seal näib mättail halli põdrasambliku tortisid ning sambla seest paistavad huulheina (Drosera) punased lehed. Suve algul annavad maastikule omapärase ilme valged lainetavad villpead. Kidurad jässikpõõsad, pehme, poole sääreni, tihti põlvini vajuv vett lirtsuv turbane pinnas, kohati hulgana mülkaid - see on tüüpiline raba ümbrustik, mida hõredalt kasvavad kääbusmännid ei suuda palju elustada.

Kakumäe rannikul moodustab kukits (Cornus suecica L.) kohati turbasel pinnal puhtaid kogumikke. Need valgeõielised ja punasemarjalised laigud, kuigi piiratud ulatuses, toovad raba värvikeha ümbrusse meeldivat vaheldust. Raba kuivendamise tulemusel on siin viimaseil aastail kasvanud tihe võsa, mille all kukitsa kogumikud vähe silma paistavad.

Inimese ja edeneva kultuuri mõju ei ole ka teisi kirjeldatava ala rabasid puutumata jätnud. Nende rabade ilme on enamikul juhtudest tublisti muutunud, vast ainult suuremais rabus on looduslik taimkate muutumatuna säilinud. Kraavituse tulemusel on samblakate

hävinemas ja selle tulemusel raba edasikasv täiesti pidurdatud. Asemele on tulnud kanarbik, mis katab rabasid pea pideva kattena. Tegelikult tähendab see rabade juurdekasvu lõppu ja rabaturba laostumise algust, vähemalt pealmistes kihtides.

Kohtades, kus küll rabastumine on alanud, kuid siiski rohtsoo taimed on ülekaalus, esineb kirjeldataval alal küllalt sageli porss (Myrica gale L.). See Loode-Eesti soo-võsaniitudele omane madal põõsas moodustab kohati (näit. Saku soos) ka puhtaid kogumikke. Tavaliselt moodustavad porsikud madala, keskmiselt 0,5 m kõrguse jässikvõsa, millesse kohati seltsib madalat kaske ja kääbuspajusid. Vähemate fragmentidena leidub neid mitmel pool uuritaval alal (Klooga järve ümbruses jne.).

Looduslikke rohtsoid uuritaval alal ei esine - lagedad sood, mida kohati leidub, on selleks muudetud inimese poolt metsasoodest ning lodudest.

Niidud.

Lagedaid niitusid esineb Keila ümbruses puisniitudega võrreldes märksa vähem. Siiski leidub vähemaid kuivi niitusid kõikjal põldude naabruses ja vahel, kuna ulatuslikumad sooniidud on seotud suuremate nõgude ja orunditega. Üldse oleneb niitude iseloom sageli rohkem niiskusest kui muldkonnast, kuigi ka see omab suurt tähtsust.

Kuivi lagedaid aruniite esineb, nagu juba mainitud, kõnesoleval alal võrdlemisi sageli, kuid enamasti on need õige kitsaalalised. Nagu vastavad puisniidud, nii on ka need õige liikide- ja värvirikkad. Sageli kujutavad nad enne heinaaega tõelist Mille-

aeda (41. joon.). Üldiselt on neil kuivadel niitudel kõrrelised tähtsal kohal. Madalamatel aladel on sageli luha-kastevars (Deschampsia flexuosa) valitsev. Harilikud on siin veel kastehein (Agrostis), angervaks, ojamõõl, kibetulikas, soopihl, varsakabi, jaanililli, nurmenukk (Primula officinalis), kullerkupp, tõrvalill ja kohati esineb hulgana ka käpalisi. Et igal liigil on oma õitseaeg, siis omavad need niidud suve jooksul mitmesuguseid värvinguid: levides ribadena metsade, põldude ja soode vahel, on nad kord pruunid (kasteheinad), kord punased (jaanililled), kord kollaste laikudega (tulikad), kord punasetäpilised rohelisel põhjal (käpalised), kevade algul ja suve lõpul pärast heinategu aga ühtlaselt rohelised.

Lubjavaeste niitude taimkate Tallinna madalikul (Mustjõe, Kadaka ja Harku järve ümbruses) on liikidevaesem ja vähem värvirikas. Üldjoontes sarnaneb nende liigiline koosseis vastavate puisniitude rohurinde koosseisule, mida on kirjeldatud eespool. Sageli vahelduvad siin suuremad või vähemad niidulapid riba-puisniitudega, ning terava piiri tõmbamine mõlema liigi vahel on meelevaldne.

Lagedad sooniidud on palju ulatuslikumad. Need on kuivendatud ja heinamaaks muudetud sood, kus üksikuid puid ja põõsaid esineb sagedamini kraavide kallastel. Tüüpilisi lagesooniite on suuremalt osalt Tuula soo, Vääna Uhasoo ja palju vähemaid. Üldjoontes on nende soode taimkate sageli kaunis ühetooniline, sest üksikud liigid, eriti tarnad, kasvavad hulgi ning teisi väljatõrjuvalt. Sagedamad liigid lubjarikkail aladel on rabatarn ja roostepruun sepikas (Schoenus ferrugineus), mis kohati moodustavad

puhtaid kogumikke. Madalamais kohis, kus suurvee ajal esineb lausvesi, kasvab ahtalehine villpea (Eriophorum angustifolium), ubaleht, metsvits (Lysimachia vulgaris) ja kohati isegi roog. Suuremad sood, kus turbakiht on paksem (näit. Tuula soo keskosa) omavad lubjast vähem mõjustatud taimkatet.

Ka luhad on esindatud. Laialdane luht, mis kevadeti ja sügiseti suurvee aegu täielikult üle ujutatakse, levib Keila orundis, Keila linnast Käesaluni (Keila paes). Ka Tuula soos jm. tõuseb Keila jõgi kevadeti üle kallaste, mõjustades tublisti taimekasvu. Luhti esineb ka Vääna jõe ääres, Vatsla küla kohal (Vatsla paes), kohati ka Vasalemma jõe ääres. Kitsa ribana servavad luhad ka Harku, Klooga ja Scoda järvi. - Suurim ja ilmekaim neist on Keila luht (134. joon.). Kõrgemad puud puuduvad siin täiesti, põõsaist esineb peamiselt pajusid, mis rohkemal arvul seadavad jõe jooksu. Suvel kasvab siin tihe luharohi, milles valitsevaiks liikideks on lõikheinalised. Eriti on tarnad need, mis võivad moodustada massilise katte väheste, sageli ainsa liigiga. Siiski näeme ühtlases rohekas-hallis tarnastikus kohati ka heterogeenseid laike, mida moodustavad punenduvad kukesabad (Lythrum salicaria), kollased ängelheinad (Thalictrum flavum), kõõluslehed (Sagittaria), konnarohud (Alisma plantago aquatica) jt. liigid. Kohati leidub luhas ka pilliroo-saarekesi ning tarnade asemel osje. Niiskemais loikudes vahelduvad ubalehtede-laigud, kuna käsikäes aluspinna kuivenemisega tarnade hulka kasteheinad ilmuvad. Kohati aga siirdub tarnastik pruuniks rabaks, kus valitsevad kanarbik, sookail jt. kääbuspõõsad. Selliseid lammirabu esineb näit. Karjaküla ja Joa küla kohal (Lüdresti e. Karjaküla ja Joa raba).

Kenad ja värvirikkad on Keila jõe uhtlamm-niidud uuritava ala kagupiiril, Trelli ümbruses (Trelli aas). Neid esineb kohati mujalgi jõgede kaldail, kuid alati piiratud ulatuses. Kitsa, kohati katkendilise ribana saadavad nad jõe pervi ning lähevad sellest mõnesaja m kaugusel üle soiseks luhaks. Neile aasadele on omane lilleliselt kirju lopsakas rohukate, milles esinevaist liikidest on olulisemad järgmised: kullerkupp, ojamõõl, lubikas, harilik nurmenukk, süstlehine teeleht (Plantago lanceolata), harilik kortsleht (Alchemilla vulgaris), kandiline naistepuna (Hypericum guadrangulum), harilik värihein (Briza media), angervaks, arujumikas (Centaurea jacea), oras-tähthein (Stellaria graminea) jt.

Madalamat mereranda Tiskre küla ja Viti kohal ümbritseb randniit. Ajutiste merevee üleujutuste tulemusel esineb siin sageli halofüüte, nagu tuderluga (Juncus Gerardi), rand-õisluht (Triglochin maritima), rannikas (Glaux maritima) jt. Et mainitud alad on karjamaaks, on nende halofiilsete niitude rohukate kidur ja kohati tükline, vaheldudes paljaste liivaste või kruusaste lappidega. Siin-seal moodustavad mainitud halofüüdid kogumikke, kasvades allpool piiri, milleni ulatub kõrgeima veeseisu ajal soolane merevesi.

Kirjeldatava ala ranniku-veed on enamasti taimkatteta. Selle põhjuseks on asjaolu, et siin meri tugeva lainetuse tõttu alatasa kaldaid lõhub, mis taimede kasvu võimatuks teeb. Ainult rohkem kaitstud kohis, lahtede soppides leidub Mustjõe ja Tiskre rannikul kareda kõrkja kogumikke, kus seltsivad pilliroog, rand-õisluht jt. liigid.

Järvede taimkate on mitmekesisem. Üksikud järved (Kõltsu

sopid, Vääna suudmejärv, Harku järvik jt.) on sõna tõsises mõttes taimedega läbi kasvanud (55. joon.). Ka Tõlinõmme järves (76. joon.) ja selle ümbruses katavad roostikud, kaislastikud ja ulatuslikud konnaosja-väljad laiu alasid, vaheldudes vähemate vabaveelaikudega. Harku, Klooga (52. joon.) ja Sooda (75. ja 120. joon.) on vabavee-järved, kuigi siingi leidub tähelepandavaid roostikke. Nende järvede liivased ja uhutud kaldad on harilikult taimedeta. kuna mujal tarnad, ubaleht, soopihl, soovõhk jt. liigid moodustavad nõtkuva katte. Kaldavees leidub konnaosja kogumikke ning sagedamini laiade lehtedega ujuvaid vorme (kollane vesikupp, valge vesiroos, ujuv penikeel jne.), mis aasta-aastalt tungivad järve keskuse poole. Sügavamal kasvab kaisel ja pilliroog, mis eraldab järve süvaosa madalamast kaldaveest. Juurdudes ligikaudu meetri sügavuses, tõuseb pilliroog kohati tiheda müürina 2 m kõrgusele. Klooga järve kaldail moodustab ka mõõkhein kohati tihnikuid.

Ka jõgede kaldavees ja ojades, eriti aeglasemalt voolavas vees, esinevad enamasti samad vormid. Peale kollase vesikupu (Nyphar luteum) ja valge vesiroosi (Nymphae alba) on siin rohkesti penikeeli (Potamogeton), kõõluslehti (Sagittaria sagittifolia), harilikku konnarohtu (Alisma plantago-aquatica) jt. veesiseseid ja ujulehtedega varustatud liikisid. Ei puudu ka pilliroog, kaisel (Scirpus lacustris), kalmus (Acorus calamus), luigelill (Buttomus umbellatus), jõe- ja vesiputk (Sium latifolium, Oenanthe aquatica) jm. tavalisemad liigid. Eriti palju on neid vanades kooletes ja lõugastes, mis harilikult täiesti on taimedega kattunud.

Paljastud.

Paljastuid esineb sagedamini rannikul. Kitsas rannariba, mis on alaliselt lainete uhtuda, on harilikult täiesti taimedeta. Sellele järgneb kõrgem vööde, kuhu lained tormide ajal on kõntsa (pilliroo ja kõrkjate jäänused, merimuda jne.) või adru kaldale uhtunud. Adruvallid, mis pikkade pruunide triipudena palistavad randa (44. ja 45. joon.) on soodsaks substraadiks halofüütidele jt. rannataimedele. Siin kasvavad okasmalts (Salsola kali), merihumur (Honckenya peploides), merisinep (Cakile maritima), randmalts (Atriplex litorale), harvemini rannikas (Glaux maritima), moodustades kohati (näit. Keila-Joal) iseloomulikke vöötmeid. Veelgi kõrgemal leidub liivasel pinnal vareskaera (Elymus arenarius) halle kogumikke vaheldumisi hariliku kukeharja (Sedum acre) ja nõmme-liivatee (Thymus serpyllum) laikudega (54. ja 74. joon.). Esinevad veel liivtarn (Carex arenaria), väike oblikas (Rumex acetosella), liiv-hanerohi (Arabis arenosa), hõbemaran (Potentilla argentea), nõmmekannike (Viola rupestris) jt. liivalembesed liigid. Kus rohukate pidevam, kasvab ka üksikuid kadakaid, mändisid ja madalaid kibuvitsapõõsaid (Klooga j. Laulasma rannal). Sagedamini esineb kirjeldataval alal kivist randa, kus kohati on kivi kivis kinni (42., 43.,47., 51. ja 71. joon.). Sageli on need siledaks kulutatud rahnud ja kivid musta värvi neil kasvava sambliku Verrucaria maura tõttu. Üldiselt aga on need kivised rannad õige taimekehvad; ainult rohkem varjatud kohis kasvab üksik kõrs või rohi.

Omapärast tüüpi esindab lausk liivakivist rand Rannamõisa ja Suurupi kohal. Et liivakivi on taimedele kinnitumiseks sobivam substraat kui lahtine liikuv liiv, on need alad rannameres tihedasti vetikatega kattunud ("sammaldunud"). Paguveega jäävad need alad

osalt kuivale ning tuletavad oma rohelise libeda ja mudase pinnasega elavalt meelde miniatüürset padumerd.

Ka arvukate pankade järsakud moodustavad paljastuid, mille ilme sõltub neil avanevaist kihtidest ning ekspositsioonist. Nende taimkatet on lühidalt kirjeldatud juba eespool (108. lk.).

Suuremaid paljastuid leidub veel tuiskliiva-aladel, nii rannikul kui ka sisemaal. Laialdane liivik tuiskava liivaga esineb Lohusalu maakaelal (Lailiiv) (73. ja 115. joon.). Suuremalt osalt on see juba kinnistatud noore männimetsaga. Ka Nõmme Mustamäe jalamil levib laialdane liivik, kus harvade noorte mändide, pajude ja kadakate vahel kasvavad lamba-aruhein (Festuca ovina), nõmmeliivatee, liivtarn ja kohati ka ilus valgete õitega nõmmenelk. Läheduses, Kadaka küla kohal, moodustab vareskaer endisel liivasel raudteetammil suuri kogumikke.

Kultuurmaastu.

Põldude maastikuline ilme on õige mitmekesine ning perioodiliselt vahelduv. Selletõttu on otstarbekas eraldada põllu- ja aiamaa ning muu kultuurmaastu omaette taimkatte vormitüübiks, mida muidugi raske on võrrelda looduslike formatsioonidega.

Põllumaa levikut kirjeldataval alal takistab ühelt poolt pinnase kuivus pae-aluspõhjaga tasandikul ja lavadel, kus lubjakivist aluspinda katab õige õhuke mullakord, teiselt poolt aga kõrgendikkude vaheliste nõgude liigne niiskus. Seetõttu levib põllumaa peamiselt künniste, kühmade ja lavade nõlvadel, kuna kõrgendikkude lagesid katavad loopealsed (38. joon.). Laialdasemad pideva kultuurmaastu alad leiduvad tüsedama moreense pinnakattega aladel uuritava ala kesk- ja lõunaosas (121. joon.). Rannamaal,

kus pinnas on ülekaalukalt liivane, levivad põllud ja väljad vähemate laikudena keset valitsevaid okasmetsi ja puisniite (115. joon.). Kõnesoleva ümbruse kirde- ja idaosa nõmmedel aga puuduvad põllud hoopis.

Nagu juba mainitud, vaheldub kultuurmaistu maastikuline ilme aastaaegade järgi õige tunduvalt. Talvel valendavate, kevadeti haljendavate ning sügiseti kollendavate ruutude ja võõtidena katavad nurmed värvikate vaipadena seljakute ja kühmade nõlvu ja lagesid. Torkab silma kartuli- ja ristikupõldude ning Tallinna ümbruses ka aedade rohkus (104. joon.). Sellevastu on väljad hilissügisel ja varakevadel enamasti ühetooniliselt hallid ja ainult rukkioraste hele rohelisus toob neil üldiselt värvikehvadel aastaaegadel maastikku mõningat vaheldust.

Põldudel ja nende läheduses kaaslevad viljaga paljud umbrohud, mis puhuti söötidel ning kesadel koguni valitsevad (149. joon.). Selliseiks kaaslasiks on sagedamini kollased karikakrad (Anthemis tinctoria), ilusad sinised rukkililled (Centaurea cyanus, harilikud käokannused (Linaria vulgaris), väikeste verevpunaste õiekestega kitsalehised kõrvikud (Galeopsis ladanum) jne.

Taimkatte genees.

Käesolevas töös ei ole vajadust hakata kordama Eesti NSV ala metsade ajalugu, mida P.W. T h o m s o n on paljudes töödes üksikasjalikult käsitlenud ja mille suhtes Keila ümbrus kahtlemata ei erine naaberaladest. Küll aga huvitab meid küsimus uuritava ümbruse algupärasest looduslikust taimkattest, millest inimese ja kultuuri mõjul on kujunenud mitmesugused tänapäeva taimkatet moodustavad formatsioonid. Viimati mainitud küsimusi on

lähemalt käsitlenud T. L i p p m a a (1937).

Kahtlemata on kogu kirjeldatav ala olnud algupäraselt kaetud metsadega, milles vähemaid lagedamaid laikusid moodustasid rabad, osalt sood ja mereranna-formatsioonid. Need metsad võisid olla küllalt mitmekesised: arvesse tulevad siin eelkõige 1) männimetsad liivasel pinnal, 2) loo-männimetsad ja 3) salu-lehtmetsad lubjarikkal pinnasel, 4) kuuse-segametsad paksema moreense pinnakattega aladel, ja 5) sanglepa-kuuse lodumetsad ning rabastuvad männi- ja männi-segametsad reljeefi nõgudes ja orundeis. Peale selle esines kahtlemata veel uhtlamm-metsi jõgede ääres ja ka halli lepa metsad panga jalamil olid varem kahtlemata palju suurema levikuga.

Ühenduses inimese otsese või kaudse tegevusega on kirjeldatud primaarse taimkatte asemele tekkinud suur hulk mitmesuguseid sekundaarseid formatsioone. Enamikul juhtudel võimaldab nende vegetatsioon küllalt hästi konstrueerida ka algupärast taimkatet. Nii on T. L i p p m a a järgi (1937) lehtmetsad liivasel pinnal, kadastikud liival ja ka nõmmed tekkinud algupärase männimetsa asemele. Lehtmetsad savikal pinnal, kadastikud savil ja enamasti ka lepistikud aga on kujunenud endise kuuse-segametsa alal. Uuritavas ümbruses eriti laialt levinud soised puisniidud on tekkinud peamiselt sanglepa-kuuse lodumetsadest, osalt nähtavasti ka rabastuvaist männi-segametsist. Kuivade lubjavaeste puisniitude asemel on varem kasvanud kuuse-segametsad, kuna kuivad lubjarikkad puisniidud on tekkinud salulehtmetsa asemele. Samuti on ka sarapikud ja kadastikud rühal tekkinud endistest salu-lehtmetsadest, kuna paepealsete kadastikkude ja loodude asemel varem kasvasid loo-männikud. Primaarseid kadastikke leidub piiratud ulatu-

ses rannikul. Erilist huvi ka taimkatte geneesi seisukohast pakuvad Keila ümbrusele omased ulatuslikud põõsasmarana-lood. Nähtavasti on need alad olnud varem kaetud metsaga, tõenäoliselt loo-männikuga, kuna seda kääbuspõõsast ka praegu võime leida loomänniku aluskattes (Laulasma-Meremõisa vahemikus vana paemurru ümbruses). P.W. T h o m s o n (1933-c, lk. 177 - 178) on avaldanud ka teissuguseid seisukohti, mille järgi põõsasmaran on relikt metsavaesest või metsatust boreaalsest perioodist. Siin esines Ancylus-ajal saari, mis asustati inimese poolt P.W. T h o m s o n'i arvates kohe peale nende tõusu merest ja on jäänud metsatuks tänapäevani.

IV. Asustus.

1. Asustuse sotsiaal-majanduslikud eeldused.

Mitmesuguste eespool-kirjeldatud looduslike maastiku-vormide kõrval on uuritava ala maastikulise ilme kujunemisel määrav tähtsus inimese tegevusest tingitud tehisvormidel. Enne aga, kui asuda nende detailsele vaatlusele, on antud lühike ülevaade kõnesoleva ala sotsiaal-majanduslikest tingimusist, mis määravad inimese tegevuse ning selle mõju ulatuse uuritavas ümbruses. Loomulikult ei saa järgnev käsitlus olla uuritava ala detailseks sotsiograafiliseks analüüsiks, vaid on mõeldud ainult teatava sissejuhatusena inimese maastikulise tegevuse vaatlusel.

Uuritav ala - Keila ümbrus - kuulub keskmiselt tihedasti rahvastatud Eesti NSV osade hulka. Elanike arv 1 km^2 kohta ulatub siin 1945.a. kohapeal kogutud andmeil ligi 20 inimeseni, kaasa arvamata mõningad rahvastiku eri-kategooriad. Kõnesoleva ala ulatuses on rahvatihedus võrdlemisi ühtlane, mõnevõrra tihedamini on rahvastatud Saue ümbrus. Ligikaudu 1/8 uuritava ala rahvastikust elab Keila linnas, muu osa aga külades, alevikes ning Tallinna kaugemaid eeslinnu moodustavais asulais.

Kodanliku režiimi aastail enne II maailmasõda osutas kõnesoleva ala rahva-arv pidevalt kahanemise tendentsi. Kahanemine toimus peamiselt maalise rahvastiku arvel, kuna linlik rahvastik osutas mõnevõrra tõusu. Nii kahanes 1922. - 1934.a. vahemikus maalise rahvastiku arv ligikaudu 7,5% võrra, kuna Keila linna elanike arv samal ajal tõusis 22,8%. Eriti kiiresti on kasvanud alevikud: 1922.a. ei registreeritud kõnesoleval alal peale nüüdse

Keila linna alevikuna ühtki asulat, 1934.a. aga oli neid juba 6, kokku 709 elanikuga. (Neist on ainult 3 - Saku, Vasalemma ja Saue - tõeliselt alevikud, Klooga raudteejaama ümbrus on selleks arenemas, kuna Türisalu ja Rannamõisa suvituskohti ei saa lugeda alevike hulka tavalises mõttes.)

Rahvuslikult koostiselt on Keila rahvastik ühtlane: valdav enamus kirjeldatava ala elanikest on eestlased. Väikese osa rahvastikust moodustavad venelased ja muude NSV Liidu rahvaste esindajad. Neid leidub peamiselt töötajatena sovhoosides ning käitiste ja asutiste majandeis. Õige vähesel hulgal - mõni üksik inimene - elab Keila rannikul rootslasi, kes siia on asunud sõja ajal Naissaarelt.

Uuritava ala rahvastik on suuremalt osalt püsivat laadi. 1922.a. andmeil (hilisemad andmed puuduvad) on ligikaudu 2/3 elanikest sündinud oma valla piires. Suurema osa tulnukaid on annud Harjumaa, rohkesti on rahvast sisse rännanud aga ka Läänemaalt. Tulnukate protsent on kõrgem Keila linnas, alevikes ja ka Tallinna lähemas ümbruses, mis rahvastikuliselt on tugevasti suurlinna mõju all.

Kõnesoleva ala, nagu muugi Eesti rahvastiku sotsiaalne struktuur on 1940.a. saadik oluliselt muutunud. Põhilise osa rahvastikust moodustab talurahvas, valdavas enamuses praegu veel üksiktalupojad. Ühismajandite rajamine on alles algusjärgus; esimesena Harjumaal ühinesid Keila ümbruses Harku v. Tabasalu küla talupojad 1947/48.a. talvel kolhoosiks "Sangar". Õige tugevasti on kõnesoleval alal esindatud sovhoosid (Harku-Järve, Sepa, Karjaküla) ning käitiste ja asutuste abimajandid õige suure arvu töö-

liste ning teenistujatega. Tähelepandav on ka tööstuse, kaubanduse, transpordi ja side alal ning mitmesuguseil ühiskondlikel tegevusaladel (haldus, haridus, hügieen jne.) rakendunud töölis-te ja teenistujate arv. Käsitöölisist on suurem osa koondunud artellidesse, vähesel arvul leidub ka veel mitte-koopereerunud käsitöölisi.

Rahvastiku hariduslik tase ei erine oluliselt Põhja-Eestis üldiselt valitsevaist olukorrist. Vanem põlv on omandanud hariduse enamasti endisis vallakooles, kuid õige suur on ka nende hulk, kes üldse ei ole koolis käinud (1934.a. 26,6%). Kahtlemata on siin põhjuseks rasked majanduslikud ja sotsiaalsed olud varemail aegadel, mis jättis suure osa rahvast ilma mingisugusestki kooliharidusest. Kirjaoskus on siiski üldine; leidub ainult vähe-seid vanemaid inimesi, kes ei oska lugeda ega kirjutada (1934.a. 3,4% üle 10 a. vanustest elanikest). Nooremad on üldiselt kõik omandanud algkoolihariduse ja ka keskkooli lõpetanute arv pole väike; vähem leidub kõrgema haridusega isikuid.

Suurlinna Tallinna vahetu lähedus on tugevasti mõjustanud mitte ainult kõnesoleva ala rahvastiku sotsiaalset struktuuri, vaid on samuti põhjustanud siin kaugemaist aladest mitmeti eri-neva vaimse keskkonna kujunemist. Eriti on see tuntav Tallinna lähemas ümbruses, raudtee-äärseis alevikes ning teataval määral ka rannikul, kus alaliselt või ajuti eluneb rohkel arvul linlasi. Need toovad endaga kaasa linlikud harjumused ning maitsed, mis ehitustiku kaudu saavad arvestatavaks ka maastikulise tegurina. Linlikud eeskujud leiavad jäljendamist ka kohalike elanike poolt, mille tulemuseks on vanade tavade järk-järguline taandumine.

Siiski on ka kõnesoleval alal kohati õige rohkesti säilinud vanema rahva-kultuuri sugemeid, eriti kõrvalisis paigus. Eeskätt on see maksev ehitustiku kohta, mis rohkesti on alal hoidnud vanapäraseid jooni. Paiguti leidub veel suitsumaju (77. ja 170. joon.). Osalt on neid aidanud säilitada rasked majanduslikud olud: on ju Keila ümbruses,nagu suuremalt osalt kogu Põhja- ja Lääne-Eestis üldse, põllupind üldiselt õige kehv ning rahvas suhteliselt vaesem ega ole suutnud kogu maa arenguga sammu pidada. Selletõttu on mitmed nähted, mis mujal Eestis juba ammu kadunud, Keilas paiguti veel säilinud. Veel mõne aasta eest võis siin näha (Maeru k.) härgi kündmas ning koormat vedamas (165. joon.). Rahvarõivas on siiski täiesti tarvituselt kadunud ja ka mitmesugused vanad kombed ja pruugid jäävad aasta-aastalt üha enam unustusse.

Keila ümbruse rahvastiku peamisiks e l a t u s a l a d e k s on põllundus koos karjandusega, Tallinna lähemas ümbruses ka aiandus (köögiviljus), rannikul aga kalandus. Silmapaistvat tähtsust omab veel tööstus, kaubandus ning transport ja ka mitmesuguseil ühiskondlikel tegevusaladel töötajate arv pole väike. Asetsedes suurlinna Tallinna vahetus läheduses on kõnesoleva ala majandus õige tugevasti seostunud Tallinna turuga ning kannab selgesti linnalähedast ilmet.

Kaugelt suurem osa - ligikaudu 2/3 Keila ümbruse rahvastikust elatub p õ l l u m a j a n d u s e s t. Nagu eespool nägime, on kõnesoleval alal praegu veel ülekaalus üksiktalundid, kuigi nende kõrval sotsialistlik sektor (kolhoosid, sovhoosid ning käitiste ja asutiste abimajandid) on juba õige tugevasti esindatud. Kaugelt suurem osa maast on põllumajanduslikult kasustatud;

selle kõrval hõlmavad riigimetsad, eriotstarbelised maad ning põllumajanduslikult kasutamata sood ning rabad vähema osa pindalast. Üksiktalundite suurus ei ületa 30 ha, riiklikud ning ühiskondlikud majandid on aga tavaliselt suuremad.

Ligikaudse hinnangu järgi on kõnesoleval alal kogupindalast: põllumaad - 21%, heinamaad - 33%, karjamaad - 22%, metsa - 9% ning kõlbmata maad 15%. Üksikasjalikuma pildi talundite maa kohta saame 1939.a. põllumajandusloendi andmeist, mida praegu muidugi ainult võrdluseks võime kasutada.

Kõlvikute ositus talundite maal %%

(1939.a. põllumajand. üleskirjut. andmeil)

	Põllu- ja aiamaa	Heina-maa	Karja-maa	Metsa-maa	Ehitiste ja teede all ning kõlbmata maa
Keila agrojaoskond	24,7	39,1	25,9	2,5	7,8
Vabariiklik keskmine	35,2	29,2	21,9	5,9	7,8

Talundite tarbemaa-aladest (kõlvikutest) torkab eelkõige silma põllumaa vähesus: põllu- ja aiamaad on ainult 1/4 (24,7%) talundite kasutada olnud maast (vabariikl. keskm. 35,2%). Põllumaa vähesus on tingitud peamiselt looduslikest tingimusist - liigvee all kannatavate soode, toitevaeste liivikute ja paljaste loodude rohkusest. Juba ammu on enam-vähem kõik põllumaaks sobi-

vad alad üles haritud ning ainult kohati ala lõunaosas leidub piiratud ulatuses põllumaaks kõlbulikke maid, mis on metsa all. Üldiselt aga on põllumaa üldpinna edasine laiendamine võimalik üksnes pärast põhjalikke maaparandustöid, millede teostamine nõuab rohkesti kulutusi ning hulga tööjõu rakendamist. Osalt on siin võetud põllu alla isegi alasid, mida oleks ratsionaalsem kasutada metsana (kuivad lood ja liivikud). Eriti teravasti annab end põllumaa vähesus tunda Tallinna lähemas ümbruses, kus on üles haritud ja võetud põllu alla isegi rabasid (Õismäe ja vähemas ulatuses ka Pääsküla raba), samuti ka rohkesti heina- ja karjamaad. 1939.a., näiteks, hõlmas ajuti põlluks haritud pindala Harku vallas 12,0% kogu põllumaast. Tallinna madalikul, Vääna orundis ja vähesel määral ka mujal vajab põllumaa kuivendamist ning suuremal osal vaadeldaval alal ka kividest puhastamist. Eriti tihedasti on kraavitatud Tallinna lähem ümbrus, kus on põllu-, peamiselt aga aiamaaks haritud rohkesti niiskeid niitusid. 1929.a. põllumajand. üleskirjut. andmeil (hilisemad andmed puuduvad) oli Harku vallas kogu põllumaast kuivendatud 31,0% ning kuivendamist vajas veel 16,5% põllumaast; teistes valdades on vastavad arvud väiksemad.

Heinamaad on Keilas ligikaudu 2/5 (39,5%) talundite maast, seega märksa rohkem Eesti NSV vabariiklikust keskmisest (29,2%). Lialdased sood, luhad ja aasad, samuti ka kuivad ning märjad puis- ja pärisniidud kasvatavad rohkesti heina ja on seetõttu tähtsaks eelduseks intensiivsele piimakarja-pidamisele. Suurem osa heinamaad kannatab liigvee all ning vajab kuivendamist, ühtlasi ka võsast puhastamist. Eriti sood kasvatavad looduslikus

seisundis sageli ainult kidurat, vähese toiteväärtusega heina; kraavitamise ja harimise teel aga on hõlpsasti võimalik nende rohukasvu tunduvalt parandada. Jõgede, eriti Keila, Vääna ja Vasalemma jõe äärsetel luhtadel takistab suurvesi sageli heinatöid, mille tõttu mõnel aastal heinategu tublisti hilineb või jääb hein hoopis tegemata. Seetõttu on rohumaade paremaks kasutamiseks vajalikud ulatuslikud tööd jõgede reguleerimise, soode kuivendamise jne. alal. Selles suunas on Keilas töötatud juba üle 50 aasta. Suuremaist töist võiks siin nimetada Vääna jõe reguleerimist Sakus ja Hüürus, Keila jõe süvendamist ülalpool juga, Vasalemma jõe ulatuslikku reguleerimist ning Tõlinõmme järve kuivendamist. Pakilist lahendamist ootavaist töist võiks nimetada Pääsküla jõe veepinna alandamist ning Keila jõe lõplikku reguleerimist, mis enne sõda jäid teostamata valitsevate ringkondade vastuseisu tõttu (kavade teostamine oleks kahjustanud Pääsküla ja Keila veski tegevust ning vähendanud veehulka ka Keila joal). On kaevatud suuri magistraal-kraavisid, näit. Tuulas, Ohtus, Karjakülas, Väänas jne., mis võimaldavad kuivendada ka jõgedest eemal asetsevaid soostunud alasid. Kõige selle tulemusel on Keila ümbrus heinamaade, peamiselt soode kultiveerimisel esikohal Eestis. 1939.a. andmeil oli vaadeldaval alal kultuur-niitusid ligi 1/5 (18,7%, Harku vallas isegi 23,0%) heinamaade pindalast (vabariikl. keskm. 4,6%). Kultuur-niitusid omas enne sõda silmapaistvalt suur osa (38,6%, Keila vallas isegi 46,2%) talundeist (vabariikl. keskm. 9,4%), mis kõneleb järjekindlast tööst piimakarja söödabaasi laiendamisel. Kahtlemata võimaldab rohumaade rohkus nende kultiveerimisel tulevikus piima-

karja arvu ja toodangut ja sellega ühenduses ka põldude viljakust veelgi märgatavalt tõsta. Pärast Suurt Isamaasõda on soode kultiveerimine uuesti päevakorda võetud, nüüd juba hoopis suuremas ulatuses.

Ka karjamaad on Keilas rohkesti - ligikaudu 1/4 (25,9%) talundite maast (vabariikl. keskm. 21,9%). Enamasti on karjamaaks põuaõrnad ja seetõttu kidura rohukasvuga lood, mis laiadel aladel on kaetud hõredama-tihedama leht- ja okasvõsa (kadakas, lepp, sarapuu, kukerpuu jne.) või põõsasmarana-puhmastikuga. Madalamatel aladel kannatavad karjamaad sageli liigvee all. Selletõttu on karjamaade toodang looduslikus seisundis väike. On tehtud hoogsalt algust ka karjamaade kultiveerimisega ning kultuurkarjakoplite rajamisega. Enne sõda (1939.a.) omas kultuur-karjamaad juba 12,6% taludest (vabariikl. keskm. 3,0%) ning kultuuri all oli 4,7% karjamaade pindalast (vabariikl.keskm. 1,8%). Raskusi on just loodude kultiveerimisega, kuna siin põldhein, eriti ristik kuiva aluspinna tõttu ei taha edeneda. On tehtud katseid ristiku asendamiseks lutserni jt. sügavamalt juurduvate kultuuridega, mis võimaldaks tõsta loopealsete karjamaade tootlikkust; senini pole nimetatud katsed veel leidnud Keilas laialdasemat rakendamist. Siiski näib, et on otstarbekam loopealseid karjamaid, vähemalt osaliselt, metsandada, asendades neid madalamatel aladel rajatavate kultuur-rohumaadega.

Mets moodustab talundite maast õige väikese osa ning suudab rahuldada ainult talundite oma vajadusi kütte- ja tarbepuidu alal. 1939.a. andmeil omas metsa ainult 15,2% talundeist (vabariikl. keskm. 33,3%), kuna ülejäänud talundeil oli ainult heina- ja karjamaametsa või puudus neil mets üldse. Metsa vähesuse tõttu

hangitakse puit-ehitusmaterjali Tallinnast või Läänemaa metsadest.

Vastavalt Tallinna turu nõuetele on Keila põllumajandus suurel määral kohastunud värske piima, kartuli, värske köögivilja jne. tootmisele, kuna teravilja tootmine müügiks on tähtsusetu. Osa talundeid Tallinna lähemas ümbruses ei kasvatanud enne sõda isegi leivavilja oma tarbeks vajalikul hulgal, vaid ostsid leiva linnast. Seega iseloomustab kõnesoleva ala põllumajandust õige kaugeleulatuv spetsialiseerumine, loomakasvatuse, eeskätt piimakarja pidamise keskmisest kõrgem tase ning üldiselt õige intensiivne põlluviljus. Ainult kaugemais kõrvalisis kohis on põllumajanduse spetsialiseerumine vähem arenenud ning põllumaa kasutamine märksa ekstensiivsem.

Põllumaa kasutamine toimub enamasti 5 - 7 välja süsteemi kohaselt. Suurima osa külvipinnast võtab oma alla teravili, millele järgneb põldhein ja kartul. Siiski kasvatatakse tera- ja kaunvilju vähem vabariigi keskmisest ja ka kesa pindala ei ulatu Eesti NSV keskmiseni. Peamiseks toiduviljaks on rukis, kuid ka nisu kasvatatakse rohkesti. Kaunviljad - hernes, uba, lääts jne. on vähese tähtsusega. Söödaviljadest on esikohal oder ja segavili. Põldheina kasvatatakse peamiselt heinaks, vähemal määral seemneks ning haljassöödaks. Kartuli all on maad ligi kaks korda rohkem vabariigi keskmisest, eriti laialdane on värske kartuli kasvatamine Tallinna turu tarvis. Ka juurvilja, eriti aga köögivilja külvipind on suurem vabariigi keskmisest; eriti ulatuslik on köögivilja kasvatamine Tallinna lähimas ümbruses. Lina kasvatatakse õige vähe, peamiselt oma vajadusiks.

Vaatamata hoolsale harimisele ei ole põlluviljade saagid

kehva pinnase tõttu kõrged. Eriti kuivadel suvedel ikaldub sageli tõuvili ning rukis ja ka põldheina saak on vähene. Paremat saaki annab kartul ja ka oder kasvab hästi siinseil lubjarikkail pinnastel.

Põlluharimise viisidelt on Keila ümbrus edenenumaid Eestis. Tunduvalt ees vabariiklikust keskmisest on Keila ümbruse vallad külvimasinate, kartulivõtjate, eriti aga vilja- ja rohuniitjate arvult. Moodsaid kahe- ja mitmehobuse-atru on aga veel suhteliselt vähe, samuti ka kultivaatoreid. Põllumaa vähesuse tõttu võrreldes heina- ja karjamaaga saab põld rahuldava loomuliku väetise; rohkesti tarvitatakse aga ka kunstväetisi.

Põlluviljuse kõrval omab loomakasvatus sellega võrdset, kui mitte suurematki tähtsust. Tallinna turu lähedusest tingitult seisab esikohal piimakarja pidamine, kuna teised loomakasvatuse harud on keskpärasel tasemel või isegi alla seda. Piimakari on talundeile tähtsaimaks rahalise tulu allikaks, mille tõttu selle majandusharu arendamisele on pühendatud palju tähelepanu. Rohkesti leidub puhtatõulist hollandi-friisi karja. Karja toodang turustatakse enamasti piimana Tallinnas resp. Tallinn-Nõmmel. Vööde, kust piim veetakse talundeist iga päev resp. üle ühe-kahe päeva Tallinna, ulatub Tallinnast 15 km-ni. Meiereides, mida leidub Keilas, Väänas, Saue alevikus ja Arudevahel, ei valmistata võid, vaid ka siit saadetakse piim enamasti värskelt Tallinna.

Hobuseid kasvatatakse peamiselt talundite oma majapidamistes vajaliku tööjõu saamiseks. Spetsiaalse hobusekasvatuse farmi omab Harku-Järve sovhoos. Sigu peetakse keskmisest vähem, peamiselt oma tarbeks. Uus ajakohane sigala on rajatud Sepa sovhoosis.

Ka lambakasvatus on tublisti alla keskmist taset, eriti Tallinna lähemas ümbruses, kus puuduvad selleks kohased karjamaad. Rohkem on arenenud kodulindude kasvatus, mille saadused samuti lähevad Tallinna turule. Peetakse peamiselt kanu, muid kodulinde vähem. Mitmel pool leidub spetsiaalseid kanalaid, mis täielikult on kohandunud vastavale tootmisharule.

Erilist tähelepanu väärivad kõnesoleval alal töötavad karusloomade-farmid, milliseid leidub Karjakülas (100. joon.), Liikva k., Jälgimäel, Saku-Mõisakülas ja Tammemäel (Saku alevikust põhja pool). Neis kasvatatakse peamiselt hõbe- ja sini-, vähemal määral ka plaatinrebaseid. Suurim neist on "Karjaküla" sovhoos, kus puhuti on kasvatatud üle 3000 looma.

Tallinna lähemas ümbruses on talundite peamiseks tulualaks k ö ö g i v i l j u s, mille tõttu siin põllupidamine omab suurel määral aianduse ilmet. Siin kasvatatakse suurte väljade viisi kapsaid, kaale, söögipeete, porgandeid, kurke, rabarberit, ube ja herneid, samuti ka salatit, spinatit, tomateid, sibulaid, sigureid jm. köögivilju, eeskätt Tallinna turu vajadusteks. On arenenud köögiviljus ka kaetud aladel - lavades ja kasvuhooneis, milliseid leidus 1939.a. Harku vallas 134 talundil (ca 15% talundite arvust) pindalaga 35 810 m^2, teistes valdades vähem. Üldse oli nimetatud aastal köögivilja all Harku vallas 6,9% põllumaast (vabariiklik keskmine 0,7%). Intensiivse köögiviljuse piirkond hõlmab eeskätt Tallinna madalikul asetsevaid Harku valla külasid: Kadaka k., Mustjõe (104. joon.) ja Habersti as., Järve k., Õismäe as., Pikaliiva k., Fišmeistri ja Jõe k., vähemal määral ka Kakumäe ja Tiskre k., kus niiskeil liivamuldadel köögivili

tubli väetamise korral annab häid saakisid. Paelava kuivadel ja kivistel põldudel ei anna köögiviljade kasvatamine soovitud tulemusi; siin omab suurema tähtsuse varase kartuli kasvatamine, mille piirkond ulatub Keilani. Ka Saue vallas on mainitud põhjusel, ühtlasi ka suurema kauguse tõttu Tallinna turust köögiviljus vähem arenenud, välja arvatud Pääsküla ümbrus, kus setteliivadel leidub köögivilja-aedu (39. joon.). Ka Saue alevikus ja Keila linnas leidub kasvuhooneid ja aedu, mis, tänu hõlpsale raudtee-ühendusele Tallinnaga, varustavad Tallinna turgu värske köögivilja, marjade ja lilledega. Mõnevõrra omab köögivilja ja marjade kasvatamine majanduslikku tähtsust ka rannikul, eriti Klooga, Laulasma, Keila-Joa, Türisalu, Vääna-Jõesuu ja Rannamõisa ümbruses, rahuldades peamiselt suvitajate vajadusi värske köögivilja, marjade jne. suhtes.

Ühenduses köögiviljusega areneb ka marjapõõsaste kasvatus, mille suhtes Harku vald samuti sammub esirinnas (40,9 marjapõõsast ühe talundi kohta, Saue v. - 36,3, Keila v. - 25,3, vabariiklik keskmine 20,6). Kasvatatakse rohkel arvul punaseid ja musti sõstraid, karusmarju, aga ka vaarikaid, mis turustatakse suuremalt osalt Tallinnas.

Viljapuu-aiad on Keila ümbruses peamiselt talundi oma vajaduste rahuldamiseks. Ärilise sihiga rajatud aedu on talundeis harva. Paremini korraldatud ning viljapuude arvult suuremaid aedu leidub vaid kohati viljakama pinnasega aladel Saue vallas. Rannikul, suuremas osas Keila, eriti aga Harku vallas pinnas on vähe sobiv aedade rajamiseks. Keskmiselt tuli 1939. a. ühe talundi kohta viljapuid Saue vallas 36,3, mis on suurim Põhja-Eestis,

Keilas 26,6, Harkus aga 17,5 (vabariiklik keskmine 21,1). Mainitud aastal omasid Harku vallas ainult 56,9% talundeist õunapuid, kuna Keila vallas vastav arv oli 76,9%, Sauel isegi 86,8%. Torkab silma kirsipuude rohkus Keila ümbruse aedades; nimetatud aastal moodustasid kirsipuud Sauel 38,2% ja Keilas 38,8% viljapuude arvust (vabariiklik keskmine 15,2%). Peamist tähtsust omavad siiski õunapuud; ploomi- ja pirnipuid on suhteliselt vähem. Nagu mujalgi Eestis, nii ka Keila ümbruses kannatasid aiad tugevasti 1940.a. pakase ning sõja-aastate laastava mõju all.

Mesindus ei oma kõnesoleval alal tulunduslikku tähtsust. Varematel aastatel leidus suurem mesila Männiku nõmme-ala piiril, Tänassilma k. maal, mis aga sõja ajal on hävinud.

K a l a n d u s omab tulunduslikku tähtsust vaid rannikul. 1945.a. suvel loendati Harku ja Keila valdades kutselisi kalureid 148, tegelikult on kalanduse alal teotsejate arv märksa suurem. Kalureid leidub peamiselt Lohusalu, Roondla, Ranna, Tilgu, Tiskre, Jõe, Fišmeistri ja Kakumäe külades, üksikuid ka Lahepere, Klooga ja Laulasma rannikul, Türisalus, Vääna-Jõesuus, Vitis, Suurupi rannikul jm. Kalurid, kellele kalapüük on ainsaks või peamiseks tulualaks ja kes ei oma põllumaad üldse või ainult õige vähesel määral, leidub vähe. Rohkem on neid, kes harrastavad kalapüüki vaid hooajati ning selle kõrval harivad põldu või teotsevad mõnel muul kutsealal (käsitöö, aiandus jne.). Igatahes leidub nimetatud külades ligikaudu võrdselt kutselisi kalureid ning kalapüüki kõrvaltööna harrastavaid kalureid-põllumehi, kuid rohkesti on ka neid, kes on kalapüügist hoopis loobunud. Viimaste arv suureneb eriti kiiresti viimastel aastatel enne sõda, peamiselt kalapüügi kindlustamatuse ning vähese tasuvuse tõttu kapitalistliku majanduse tingimusis.

Pärast Suurt Isamaasõda on organiseeritud Kakumäel ja Lohusalus kalurite artellid, mis on varustatud moodsate püünistega ning muu varustusega. Selletõttu on toodang tõusnud endisest märgatavalt kõrgemale ning kalurite elujärg tublisti paranenud. - Peale kohalike kalurite teostavad Keila rannikul neile määratud piirkonnis kalastamist ka paljud Tallinna asutised.

Kalapüük toimub kogu ranniku ulatuses ning enam-vähem aasta läbi, ka talvel, kui meri on lahti. Peamise osa toodangust moodustavad räim, kilu, tursk ja lest; vähemal määral püütakse ka angerjaid, lõhesid, ahvenaid, haugisid, vimbu, siigu jne. Vastavalt liigile vahelduvad ka püügiviisid ja -ajad, sõltudes suurel määral ka ranniku laadist ning merepõhja omadusist. Eriti suur on koelmuile liikuvate kalade püük. Püünistena on kasutusel peamiselt võrgud (1945.a. suvel 1444 tk.), vähemat tähtsust omavad mõrrad (rüsad 136 tk.) ja noodad (21 tk.); laialdast kasutust leiavad ka õnged (72 800 tk.). Kalapaate oli 1945.a. Keila rannikul 131, neist mootorpaate 38, purjepaate 11 ja sõudepaate 82.

Räimesaak on suurim kevadel - maist juunini, kilusaak sügisel - septembrist novembrini. Nii räimi kui ka kilusid püütakse peamiselt võrkudega, räimi ranniku läheduses ka rüsadega. Suurim räimesaak saadakse tavaliselt madalikelt Naissaarest ida pool, kuna kilusaak on parim Suurupi ja Naissaare vahelises meres, samuti Suurupist läände. Turski püütakse õngedega sügavamast veest Naissaare ümbruses, peamiselt suvel; varem toimus suurim tursapüük käsiõngede abil kudeajal Lohusalu madalal. Kammeljaid ja lesti püütakse kogu rannikul; peamine püük toimub suvel nootadega Kakumäe , Viti ja Lahepere lahes, kus merepõhi on liivane. Angerjaid püütakse nende rändeajal - suve lõpul mõrdade ja õnge-

dega ranniku läheduses, eriti Lohusalu ümbruses. Lõhesid saadakse võrkudega merest, peamiselt püütakse neid aga Keila jõest, kuhu nad sügisel tungivad kudema. Ahvenaid, vimbu, siigu ja hauge saadakse peamiselt ranniku lähedalt ning lahtedest; eriti rohkesti ahvenaid aga püütakse kevadel Tiskre jõest, kuhu nad massiliselt tungivad kudema. Toodangu kokkuost ja turustamine toimub kaluri-ühistute kaudu, milliseid Keila rannikul töötab 2: Kakumäel ja Lohusalus. Kalade töötlemist Keila rannikul ei toimu, toodang turustatakse värskelt või soolatult Tallinnas.

Sisevete kalapüük ei oma majanduslikku tähtsust. Enamik Keila ümbruse järvi ja jõgesid on pealinna mitmesuguste kalastusspordi-kollektiivide kasutada. Siin leidub terve rida tuntud kalastuspaiku, mis sõja-ajal on küll tublisti röövpüügi all kannatanud. Eriti väärib mainimist Keila-Joa, kuhu hilissügisel lõhi ning vähemal määral iherus kudema tõuseb. Siis toimub siin kärestikes lõhepüük spinningute ning tõkete abil, milleks kalastussportlasi kaugelt kohale sõidab. Vääna jõkke tuleb lõhi harva, selle eest leidub siin iherusi ning teibi, mida Keila-Joal pole. Ka vähemais jõgedes ning ojades - Viti, Türisalu, Kõbista ja Treppojas leidub iherusi, varem esines neid ka Tiskre ja Mustojas. Tiskre ojas saadakse kevadeti rohkesti ahvenat, kui see Harku järve kudema tõuseb.

Tähelepandav osa - ligikaudse hinnangu järgi u. 1/10 Keila ümbruse rahvastikust elatub t ö ö s t u s e s t. Siia on juurde arvatud ka see osa tööstuslikust rahvastikust, mis on seotud tööga Tallinna käitistes (osa Tallinna lähedaste külade, raudtee-äärsete alevike ja Keila linna elanikest), samuti ka ehitustel, murdudes, käsitöö alal jne. töötajad.

Üldiselt leidub Keila ümbruses tööstuse alal peamiselt väikemaid, kohaliku tähtsusega käitisi, mis on rajatud kohapeal leiduvate toorainete töötlemisele. Selles suhtes võime siin eraldada kaks põhimist suunda: 1) kohapeal leiduvate maarete kasutamine (murrud ja kaevandused, turba-, lubja- ja savitööstused) ning 2) kohalike loonustoodete töötlemine (jahu- ja villaveskid, meiereid, koorejaamad jne.). Nii ühes kui teises rühmas on ülekaalus väikesed ettevõtted, kuid ei puudu ka suuremad käitised, millede tähtsus ulatub kaugemale vaadeldava ala piiridest (Saku Õlletehas, Harku turbatööstus ning Vasalemma "marmori" murrud).

Keila ümbruse mineraalsetest toorainetest leiavad tänapäeval laialdasimat kasutamist lubjakivid. Lubjakivide varud on kõnesoleval alal praktiliselt piiramatud, nende tootmine aga on koondunud peamiselt kahte piirkonda: Tallinna lähikonda (Kadaka, Harku ja Rannamõisa murrud) ning Vasalemma ümbrusse (Vasalemma murrud).

Tallinna lähema ümbruse murrud asetsevad peamiselt Lasnamäe lademe ehitus-lubjakivis. Eriti suured on Kadaka murrud, kus murtakse kuni 6,35 m sügavuseni. Harku murrud leiavad suurema kauguse tõttu Tallinnast vähem kasutamist. Rannamõisas töötas varem suur tööstus kõnnitee-kivide, trepiastmete, hauaristide jne. valmistamiseks, mille toodang veeti väikese sadama kaudu Peterburgi ning Soome.

Veelgi suuremat tähtsust omavad Vasalemma murrud, kus toodetakse Vasalemma lademe puhast kristalset lubjakivi, Vasalemma "marmorit". See leiab kasutamist paberi- ja suhkrutööstuses, kõlbab hästi lubja põletamiseks ja on väärtusliku ehitus- ja

tarbekivina kohane ka dekoratiivtöödeks. Enne sõda veeti siit lubjakivi Paldiski sadama kaudu ka välismaale, peamiselt Rootsi. Vasalemma murdudest jääb ainult osa uuritava ala piiridesse. Suurimad on V.Kingissepa nimelise Paberi- ja Tselluloosi Kombinaadi uus ja vana murd Vasalemma aedlinnas, Raudteede Valitsuse murd Vasalemma raudteejaamast kirdesse ja Vasalemma Lubjatehase 2 murdu; vähemaid murdusid on veel Suitsu ja Männiku t. maal ning mujal. Mitme murru juures töötasid lubjaahjud, mis nüüd on lagunenud; uus suur lubjatehas, mille ehitus sõja tõttu jäi pooleli, praegu veel ei tööta.

Vasalemma lademe lubjakivi murtakse veel ehituskiviks, osalt ka muuks otstarbeks veel Tuula, Uksnurme ja Saku murdudes. Voores kasutatakse ehituskiviks ja teede sillutamiseks Rakvere lademe paat, mis omab küll vähemat vastupidavust, kuid on hoopis kergemini murtav. Keila lademe lubjakivi kasutamine on viimasel ajal toimunud kohalike vajaduste piires. Esimese maailmasõja ajal veeti Keila Aedevahe murrust rohkesti kivi Tallinna sadama ehitusteks. Ka hiljem on Keila linna ümbruses paat murtud müügi jaoks. Saue asunduses Männimäe t. maal töötab suur murd teede ehitamisel tarvitatava killustiku saamiseks. Jõhvi lademe paas on vähese vastupidavuse tõttu vähe sobiv ehituskiviks. Viimasel ajal on teda rohkesti kasutatud teedeehitusel (murrud Pääskülas ja Vanamõisa asunduses).

Lubja põletamiseks kasutatakse kohalikku paat praegu ainult Vasalemmas. Varematel aegadel on aga töötanud kõnesoleval alal suur hulk lubjaahje, mis enamasti juba ammu on hävinud (Ääsmäel, Voores, Koppelmannis, Jõgisus, Tuulas, Kuivaveskil, Sakus, Jälgi-

mäel, Vanamõisas, Väänas, Tõstre k., Harkus jne.).

Ka savi kasutatakse praegu vaid vähesel hulgal Vasalemmas, kus on väike saviasjade tööstus. Telliskivitööstused on töötanud Keilas (Keila as.), Väänas (Vahi k.), Jälgimäel (Topi) ja Tuulas, neist lõhuti Keila tehas alles möödunud sõja ajal.

Rannamõisas toodeti enne sõda vähesel hulgal puhast liivakivi, mida veeti Tallinna, kus ta peeneks jahvatatuna tarvitamist leidis. Varemail aegadel on nimetatud liivakivi kasutatud ka tahkude ja käiade valmistamiseks. On uuritud ka liivakivi kasutamiskõlvulikkust klaasiliivana.

Suuremaid kruusaauke kõnesoleval alal on Mustamäel (49. joon.), kuhu ulatub nii kitsa- kui ka laiaröõpmeline raudtee.

Laialdasemat kasutust leiab turvas, mille varud uuritaval alal ligikaudse hinnangu järgi ulatuvad kütteturba osas 38 400 m^3-ni, alusturba osas üle 70 000 m^3 (A. R a u d s e p p 1946). Suurim turbatööstus on Harku rabas. Ka Ohtu rabas toodetakse kütteturvast, peamiselt Keila linna, osalt ka ümbruskonna koolimajade ja talupidajate vajadusiks. Teistes rabades toimub peamiselt alusturba toomine kohalike talupidajate poolt.

Praegu kasutamata on kõnesoleval alal esinevad obolus-fosforiidi varud, diktüoneema-kilt, glaukoniit-liiv ja püriit, mis suuremal või vähemal määral omavad maardelist tähtsust. Jõgede veejõud on enamasti kasutatud arvukate veskite ning Keila-Joa elektrijõujaama poolt, mis varustab ümbruskonda elektriga.

Teise peamise rühma moodustavad põllu-, karja- ja metsasaadusi töötlevad tööstused. Nende hulgas on arvult esimesel kohal veskid, kuna piimatalitused on nõrgalt esindatud. Sellesse

rühma kuulub ka Saku õlletehas, mis on suuremaid tööstusi uuritaval alal.

Töötavate veskite arv on uuritaval alal praegu 11. Neist töötab enamik (9 veskit) veejõul, üks on tuuleveski (Vanamõisas) ning ainult üks kasutab aurujõudu (Keila linnas). Aastatel enne II maailmasõda vähenes veskite arv tunduvalt, osalt nende omavahelise võistluse tulemusel, osalt on neid kaotatud jõgede reguleerimisel. Kolm laualõikust töötavad kõik veejõul veskite (Keila, Jõgisu ja Vahi) juures. Mujal ajuti töötanud vähemad saeveskid (Ääsmäel, Väänas, Kloogal jne.) on kadunud. Metsade pindala kõnesoleval alal pole suur, saadav puit veetakse enamasti autodega Tallinna.

Piimatalitusi oli Keilas 1945.a. 4 (Keilas, Väänas, Sauel ja Ääsmäel). Nende poolt kokku võetav piim turustatakse enamasti värskelt Tallinnas, ning ainult väike osa töötatakse ajuti ümber võiks ja kooreks.

Tööliste arvult (keskmiselt 40 - 50 inimest) ja toodangu väärtuselt on Saku õlletehas suurimaks tööstuseks Keila ümbruses. Ta töötab aurujõul ning toodab õlut ja mõdu, millega ta varustab peamiselt Põhja-Eestit.

Piiritusetööstus, mis mujal Eestis omab tähtsat kohta, ei ole Keilas esindatud. Selle põhjuseks on Tallinna turu lähedus, mis võimaldab hõlpsasti realiseerida kartuli jm. põllusaaduste jääkisid. Varemail aegadel leidusid ka küll siingi mõisades viinaköögid, mis aga juba ammu enam ei tööta.

Peale Saku aleviku, mis on puhtal kujul töölisasula, omab tööstus olulist tähtsust ka veel Keila linnas. Siin leidub, nagu

juba nimetatud, auru- ja jahuveski, laualõikus ja meierei, peale selle aga ka veel 2 villakraasimise ja -kudumise tööstust, väike karastavate jookide tööstus, 2 nahaparkimiskoda ja, enne sõda, ka väike trükikoda. Olgu veel nimetatud, et Keilas on 1933.a. asutatud meie suuremaid tekstiilkäitisi - riidevabrik "Keila", mis 1935.a. viidi üle Tallinna.

Käsitöö on oma laadilt lokaalsema iseloomuga kui tööstus: käsitöö toodete resp. teenuste tarvitajaiks on peamiselt lähema ümbruskonna elanikud. Keilas on suurem osa käsitöö alal töötajaist koondunud Keila linna ja alevikesse, väiksem osa eluneb külades. Kõige arvukamalt on käsitöölisist esindatud rätsepad ja õmblejad, sepad, puusepad, kudujad ja kingsepad; neile lisandub mõni kellasepp, päevapiltnik jne. Keila linnas ja Vasalemmas. Rohkem leidub ehituse alal töötajaid: müürseppi, pottseppi, kaevutegijaid jne. Eraldi väärivad mainimist kuulsad sepad - vikatimeistrid, kelle tooted - u. 1600 vikatit aastas - leiavad Harju- ja Läänemaal laialdast kasutamist (Vasalemmas).

Küllalt arvukalt on kõnesoleva ala rahvastikus esindatud ka transpordi alal töötajad. Nagu juba mainitud, omab uuritav ala õige soodsat liiklusasendit, mille tõttu nii raud- kui ka maanteede võrk on küllalt tihe. Raudteed on esindatud kõnesoleval alal nelja liiniga, kokku 67,2 km pikkuses. Seega tuleb siin iga 100 km^2 kohta 11,1 km raudteid. Peale selle leidub mõningaid haruteid tehastesse, murdudesse jne. Raudteejaamu on vaadeldaval alal 9, peatuskohti aga 7. Suurimad kaugused raudteest ei ulatu kuski üle 10 km ning raudteede-võrgu tiheduselt omab Keila ümbrus esimesi kohti Eestis.

Raudteeliiklus on uuritaval alal õige elav ning omab suurelt osalt linnalähedase liikluse iseloomu. Kõige sagedam rongiühendus on Tallinn-Keila liinil, kus 1947.a. suvel oli käigus 7 paari rongisid päevas (neist 6 paari linnalähedasi rongisid). Keilast edasi liikus rongisid Kloogani 4 paari, Kloogalt Paldiskini aga ainult 2 paari päevas (kõik linnalähedased rongid); Keila-Vasalemma vahel liikus rongisid 3 paari päevas (neist 2 paari linnalähedasi); Vasalemmast edasi aga liiguvad ainult kaugsõidurongid (1 paar päevas). Tallinn-Viljandi (Pärnu) kitsarööpmeline liin omab kõnesoleva ala suhtes vähema tähtsuse: siin liikus mainitud ajal 6 paari rongisid päevas, neist Tallinn-Rapla vahelisi linnalähedasi rongisid 1 paar). Tallinn-Vääna raudtee on Keila ümbruse kohalik liin; siin oli 1947.a. suvel käigus 3 paari rongisid päevas.

Raudteedega võrreldes omavad maanteed võrdset, kui mitte suurematki tähtsust. Ka maanteede võrk on kõnesoleval alal õige tihe, kuigi kohati takistavad laialdased sood ja rabad tõsiselt liiklemist. I klassi maanteid on uuritava ala piires 73,6 km ehk 100 km^2 kohta 12,2 km; II ja III klassi teid 171,6 km ehk 100 km^2 kohta 28,4. Kokku on klassiteid 245,2 km ehk 100 km^2 kohta 40,6 km. Peale nende leidub rohkesti veel kohalikke teid. Taliteed aga on kaotanud oma endise tähtsuse; vähesel määral kasutatakse neid veel kohalike talupidajate poolt raskemateks vedudeks.

Liikluskoormatus on suurim peamistel magistraalidel - Paldiski ja Pärnu maanteel. Neil teedel mõjutab suurlinna - Tallinna - lähedus tublisti liikluse kasvu ja neid tuleb pidada elavaima liiklusega teedeks Eesti NSV-s. Neil domineerib mootorsõidukite liiklus, mis suuremalt jaolt on kaugliiklus, s. o.

suundub väljapoole kõnesoleva ala piire. Eriti silmapaistev on autoliiklus suveti nädalalõppudel. Kohalik liiklus toimub seevastu ülekaalukalt hobuveokeil ja on kõrvalistel teedel märksa tagasihoidlikum. Erilist tähelepanu pälvib varajane turuliiklus Tallinna ümbruses, kus hommikuti voorib teedel pikkade rodudena suuri turu-plaanvankreid linna suunas.

Tiheda raudtee-võrgu tõttu omab autobuseliiklus kõnesoleval alal vähemat tähtsust. Peale sõda on jõutud taastada vaid Tallinn-Pärnu vaheline ühendus, mis kohalikus liikluses ei mängi mingit rolli. Varem läbisid kõnesolevat ala veel Tallinn-Kuressaare, Tallinn-Haapsalu ja Tallinn-Riguldi kaugeliinid. Kohalikest liinidest omasid erilist tähtsust Tallinn-Rannamõisa-Suurupi ja Tallinn-Laulasma liinid, mis olid rakendunud peamiselt suvitajate veoks, samuti kui ainult suveti töötanud Klooga raudteejaam-Laulasma, Keila - Keila-Joa ja Tallinn-Nõmme - Pelguranna liinid.

Tähtsaim kohalik liikluskeskus on Keila linn, kus hargnevad Tallinna kaug-tagamaa eriosi ühendavad teed, eeskätt Tallinn-Paldiski ja Tallinn-Haapsalu raud- ja maanteed. Ühtlasi lähtub siit Keila-Hageri maantee ja mitmeid kohaliku tähtsusega teid. Kihelkonna kaguosas on tähtis maanteede hargnemiskoht ja teederiste Arudevahel, kus Keila-Hageri tee ristub Tallinn-Pärnu magistraaliga ning viimasest hargneb Lihula maantee. Mõnevõrra on teestiku koondumiskohtadeks veel Vääna ja Saku, osalt ka Saue alevik.

Kaubanduse alal töötajate arv pole suur. Esindatud on ainult ühistegelised ettevõtted, milliseist suurim on Keila Tarbijate Kooperatiiv 4 - 5 kauplusega. Kaupluste võrk pole veel lõplikult

kujunenud ning kahtlemata tiheneb tulevikus. Lisaks väärib mainimist veel Keila linnas tegutsev Keila Ühispank.

Peamiseks turuks Keila ümbruse mitmesuguseile loonustooteile on Tallinn. Otseselt või kaudselt realiseeritakse Tallinna turul kõik ülejääv osa kõnesoleva ala talundite toodangust mitte ainult põllu- ja karjasaaduste, vaid ka muude toodete alal. Tallinnas turustatakse piim, või, liha, munad, jahu, köögivili, kartul jne., hooajati tuuakse turule ka kala, marju, lilli, heinu, kütteputu jms. Eriti tihe on seos Tallinna turuga linna lähema ümbruse talupidajail, kes tegelevad peamiselt köögivilja kasvatamisega; suur osa neist omab Tallinna turul alalisi müügikohti ning käivad turul pea aasta läbi igal turupäeval. Märksa suurema maa-ala hõlmab piirkond, kust tuuakse müügile peamiselt piima ja kartulit. Ala kaugemaist osist käiakse turul harvemini ning mitmesugused majapidamise tooted turustatakse enamasti tarbijate kooperatiivide vahendusel.

Tallinnaga võrreldes omab Tallinn-Nõmme turg kõrvalist tähtsust, leides külastamist peamiselt Saue valla talupidajate poolt. Turgu peetakse ka Keila linnas ning suvekuil (1.V - 1.X) Vasalemmas (3 korda nädalas). Nende tähtsus on väike, Keilast sõidavad perenaised sageli ka Tallinna turule.

Laadapaiku on Keilas 5 (Keilas, Harkus, Sauel, Arudevahel ja Vasalemmas); neil on peetud viimastel aegadel keskmiselt 7 laata aastas. Laatade pidamisel on kaks hooaega - kevadel ja sügisel. Suurim neist on sügisene Keila mihklilaat (131. joon.), mida peetakse Keila kiriku juures juba keskajast alates. Laatadel tuuakse müügile peamiselt elusloomi, eriti põrsaid, kuid ka muid

põllu- ja karjasaadusi ning käsitöö tooteid. Ühtlasi on laadad kujunenud teataval määral ka rahva kohtumis- ja lõbustuspaikadeks ning sageli käiakse laadal rohkem huvi kui vajaduse pärast.

Ühiskondlik tegevus sellevastu seob tähelepandava osa Keila ümbruse rahvastikust. Peale tavaliste ühiskondlike asutiste (valdade ja Keila linna TK-d, külanõukogud, koolid, rahvamajad, tervishoiu-asutised jne.) on siin linnalähedase asendi tõttu ka üldisema tähtsusega asutusi, näit. töö- ja kasvatuslaager Harkus, Punase Risti lastekodud Pääskülas ja Tabasalus, invaliidide kodud Leholas ja Saue asunduses.

Soodsa asendi tõttu suurlinna läheduses on kõnesolev ala tähtsal määral kohaks, kuhu siirdub suveti rohkel arvul Tallinna töötajaid puhkeaja veetmiseks. Selle tulemusel tõuseb kirjeldataval alal elanike arv suveti vähemalt 3000 - 4000 võrra, millele lisanduvad linnarahva hulgad, kes nädalalõpuks või ka ainult puhkepäevaks linnast välja sõidavad. Seetõttu palistab Keila rannikut pidev suvituskohtade rida - Õismäe, Rannamõisa, Vääna-Jõesuu, Keila-Joa, Laulasma ja Klooga, kuid ka kõikjal külades, eriti Kakumäel, Tiskres, Türisalus, Lohusalus jm. leidub suvilaid. Igaühele nimetatud kohist, mis puutub ta asendisse, looduslikku ümbrusse ja suvitajate koostisse, on omane oma eriline joon. Õismäe omab suurt pioneeride laagrit. Tabasalus, Murastes ja Vääna-Jõesuus töötavad laste-suvikodud, ka kirjanikud ja kunstnikud on Vääna-Jõesuus arvukalt esindatud. Keila-Joa on kõigist nimetatud suvituskohist looduslikult kauneim ning siin asetsevad ENSV Ministrite Nõukogu suvilad. Laulasma ja Klooga rajoonis on arvukad puhkekodud ja suvilad mitmesuguste Tallinna asutuste ja käitiste kasutada, kuna Rannamõisas ja Vääna-Jõesuus domineerivad

nädalalõpu-veetjad. Rohkesti on siin ka töötajate isiklikke suvilaid. Varemail aegadel domineeris kõigis nimetatud suvituskohis tugevasti saksa element. Enamik suvilaid Rocca-al-Mare, Rannamõisa, Laulasma, eriti aga Klooga piirkonnas kuulus sakslasile ning Klooga rand oligi enne sõda peamiselt sakslaste suvituskohaks. Ka eestlasist tööstureil, kaupmeestel jne. oli siin villasid. Alles viimastel aastatel enne sõda tekkis seni ehistamata kõrvalistel aladel (Vääna-Jõesuu, "Merevahe" Lohusalu kaelal, Klooga raudteejaama ümbrus jne.) rohkesti ka töötajate väikesi ühe-perekonna-suvilaid. Sisemaal on suvituskohaks Vasalemma, mis omab ilusat männimetsa ning Vasalemma jõe ja Alavainu veskitiigi näol ka vett. Enne sõda domineeris siin väikekodanlus - ametnikud, insenerid, väikekaupmehed, näitlejad jne. Ka Keila linna elanike arv tõuseb suveti tublisti, kuigi linnale endale Keila-Joa on peamiseks väljasõidukohaks. Olgu veel tähendatud, et ka enamik talupidajaid rannikul üürib suveks ruumisid puhkeaja-veetjaile, piirates ruumitarvitust miinimumini. Üksikult ja perekondadena leidub suveks maale siirdunud linlasi kõikjal uuritaval alal.

Suvikülaliste teenindamine ning suvilate ja puhkekodude korrashoid seob teatava osa kõnesoleva ala rahvastikust hooaja kestteks või kogu aastaks. Kohalikele elanikele aga on peale muu suvikülaliste varustamine värske piima, kala, kartulite, köögivilja ja marjadega märgatavaks lisatuluallikaks.

Erilist tähelepanu väärib see osa Keila ümbruse rahvastikust, kes ei ole otseselt seotud tootmisega kõnesoleval alal, vaid leiab tööd Tallinna ja Tallinn-Nõmme käitistes ja asutistes. Arvesse tulevad selles suhtes peamiselt linnaümbruse külade ja raudtee-äärsete asulate elanikud, kes - omades töökohta linnas -

ruttavad hommikul rongiga, jalgrattail või jala linna tööle, õhtul aga tagasi koju. Märgatav osa neist elab taludes, need on enamasti kohalikud elanikud, kes otsivad tööd ja teenistust linnast, kuid on säilitanud oma elukoha maal. Peamise hulga kõnesolevast elemendist aga moodustavad linlased, kes on soetanud endale väljaspool linna väikese krundi ja elamu. Linliku asustuse tekkimisele on kaasa aidanud ka ühelt poolt soov asustada ja muuta tulutoovaks laialdased ebaproduktiivsed ja tühjad linna ümbruse maa-alad, mida on osalt väikeste kruntidena müüdud soovijaile, teiselt poolt ka linna rahvastiku sugulussidemed maaga, mille tõttu talude tükeldamisel linlased neist sageli omandasid suuremaid või vähemaid osi. Eriti tugevasti on linlik rahvastik esindatud Tallinna lähedasis külis - Haberstis, Kadaka külas ja Pääskülas, kuna Mustjõe on sisuliselt ja ka füsiognoomiliselt Tallinna agul. Ligi 100%-liselt domineerib linlik rahvastik ka Tallinn-Nõmme külje alla, Mustamäe raudtee-peatuskoha ümbrusse tekkinud samanimelises asulas. Ka Pääskülas on linlikke osi, mis moodustavad Tallinn-Nõmme asulastiku kaugemaid eelposte. Tugevasti on Tallinnas töötav rahvastik esindatud ka Saue alevikus (1 tund raudteesõitu Tallinnast) ja Keila linnas (1¼ tundi Tallinnast). Isegi Vasalemma (1¾ tundi raudteesõitu) kuulub veel sellesse piirkonda, kuid suurema kauguse ja mitte küllalt sageda rongiühenduse tõttu on kõnesolev osa rahvastikust siin nõrgalt esindatud. Keilas, eriti aga Vasalemmas torkab silma eriti suur pensionäride protsent rahvastikust. Need on endised ametnikud jne., kes siinset rahulikumat ja ka odavamat elu silmas pidades on endale siia eluaja jooksul soetanud krundid ja majad, millest nad üürivad ruume osalt töötajaile, eriti aga suvitajaile.

2. Asulastik.

Eespool-kirjeldatud rahvastikuliste ning sotsiaal-majanduslike eelduste kohaselt on kõnesoleva ala asustuse üldpilt küllalt vahelduv ning mitmekesine. Valdavas ülekaalus on siiski maa-asulastik, mis koosneb üksikult esinevaist või küladeks koondunud taluõuedest. Nende kõrval on olulise tähtsusega ka maalised suurõued-sovhoosid ning muud suuremad majandid, kuna kolhoosikülad on alles kujunemas. Rannikul lisanduvad neile veel kalurióued. Linlikke elemente maa-asulastikus esindavad kooli- ja rahvamajad, vallamajad ja muud ühiskondlikud ehitised, kauplused, tööstused, raudteejaamad jne., mis esinevad hajusalt või koonduvad alevikeks. Rannikul ning mujal looduslikult ilusamais resp. soodsama liiklusasendiga paigus on kujunenud suvitusasulad. Lõpuks omab kõnesolev ala ka oma linliku keskuse väikese Keila linna näol.

Kõnesoleva ala maa-asulastikku on üksikasjalikult uurinud K. P ä r n a (1940), kelle andmeid järgnevas ülevaates on rohkesti kasutatud.

Uuritava ala asustuse põhijooned on kujutatud 13. joonisel. Puht-maaline asustus on muidugi esmajoones sõltuv kultuurmaistu levikust ning koondub koos sellega peamiselt paelava kõrgemaile aladele. See on tingitud pinnavee kõrgest seisust ning pinnase niiskusest üldse kõrgendikkude vahelistes nõgudes ja orundeis, millisel põhjusel need pole kohased põllumaa ega asulastiku levikuks. Ka liivasel rannamaal ning Nõmme-Männiku liivikul on viljatu pinnase tõttu põllumaad vähe ning asustus hõre. Teatavas mõttes erandi moodustab Tallinna madalik ja osalt Vääna orund, kus levib tihe asustus madalamail liivastel aladel; asustus on

siin aga märgatavalt noorem kui paelava kõrgendikel. Enamasti on need alad läbitud tihedast kraavide võrgust, mille kaudu liigne vesi ära juhitakse. Kõrgemail aladel kraavid üldiselt puuduvad; siin esineb tavaliselt vastupidine nähe: koreda lubjakivise pinnase tõttu kannatavad siin põllud sageli kuivuse all. Sel põhjusel on kõrgendike lael, kus pinnakate on tavaliselt õige õhuke, põllumaad vähe ning need leiavad kasustamist karjamaana. Põllumaa levib sellevastu peamiselt kõrgendike nõlvadel, kus pinnakate on tüsedam ja mullastik üldiselt viljakam. Ka asulad levivad peamiselt kõrgendike nõlvadel, sageli just põllu- ja heina- resp. karjamaa piiril, mis pakub mõningaid paremusi kõlvikute kasutamisel. Ka on siin põhjavesi lähemal ning vesi selletõttu hõlpsasti kättesaadav, milline asjaolu varemail aegadel omas suurt tähtsust. Paljude külade, talude ning endiste mõisade asetuses võime kindlaks teha nende paiknemise allikate ümbrusse, mida rohkel arvul avaneb kõrgendike nõlvadel. Alles uuemal ajal on puurkaevude tarvituseletulekust saadik vee hankimise probleem kaotanud oma endise tähtsuse ning asulastiku leving on muutunud mõnevõrra ühtlasemaks. Jõe-äärset asustust leidub Keilas vähesel määral Pääsküla, Vääna ja Vasalemma jõe ääres, enamasti aga levivad jõgede ümbruses soised niidud, sood ja rabad. Rohkem leidub mademe-asendiga asulaid, peamiselt suuremate jõgede ääres (Pääsküla - 123. joon., Jõgisu as., Hüüru, Keila sovhoos, Keila-Joa jne.). Paekalda piirkonnas asetsevad külad panga lamendeil, kus üles- ja allapääs paelavalt on hõlpsam (Harku k. - 105. joon, Mäeküla, Rannamõisa as., Viti as. Liikva k., Naage k. - 112. joon., Türisalu jne.). Seal aga,

kus pank on kõrge ning järsk, või kus ta ulatub mereni, asetsevad külad panga pervest eemal, järgneva nõgusa vöötme piiril (Tabasalu, Ilmandu, Muraste k. jt.). Seega omab pank silmapaistva loodusliku tõkkena asulastiku levikus paiguti määrava tähtsuse.

Asulastiku suhted teestikuga on väga mitmesugused. Vanemad külad asetsevad harilikult suurtest teedest kõrval: peale mademeasendiga külade asetseb uuritaval alal vanemaist küladest ainult Kulna otse suure maantee ääres. Sageli ehitatakse talud meelega suurtest teedest eemale, et olla kõrval seal valitsevast liiklusest ja ka tolmust. Ka tõsiasi, et suured teed on sõjateed, näib siin kaasa mõjuvat; on ju suurte teede ümbrus sõja ajal hoopis rohkem ohustatud, mille tõttu neist eemale hoidutakse. Ainult endised kõrtsid ja neist tekkinud taluõued paiknevad vahetult ka suurte teede ääres (97., 98. ja 167. joon.). Uuemate asulate kujunemisel on sellevastu maantee olemasolu ning asend sageli otsuliseks teguriks, mis määrab õuede asetuse ning seega kogu asula põhiplaani.

Kaluri-asustus on Keilas täielikult koondunud rannikule, seega alale, kus kivise ning liivase pinnase tõttu põlluharimiseks puuduvad eeldused. Põllumaad ongi rannikul vähe; enamasti on rannamaa kaetud metsaga, kuid leidub ka niitusid ning karjamaid. Seal, kus taludes peamiseks elatusalaks on põlluharimine ning kalapüüki harrastatakse vaid hooajati, on ka rannikul asustuse levik sõltuv eeskätt põllumaa levikust, kuigi kohati ka muud asjaolud arvesse tulevad. Eriti huvitav on selles mõttes Lohusalu küla asend Lohusalu kõrgendiku varjus, mis teda kaitseb läänest ja loodest tulevate tormide eest (116. joon.). Puhtal kujul kaluri-

tega asustatud külad (Ranna k. Suurupis ja Roondla Keila-Joal) aga asetsevad otse mere ääres: on ju meri kalurile ta tööpõld, millele ta sageli suunab oma pilgu, otsides tormi või ilusa ilma märkisid. Ka oma välisilmelt erinevad puht-kalurikülad taluõuedest koosnevaist küladest. Kahtlemata on kaluri-asustusele tähtsaks eelduseks ranniku iseloom, kuna sellest olenevad merelepääsu võimalused, sadamakohtade asupaigad jne. Nagu juba mainitud, on Keila kõrge ning järsk rannik üldiselt õige liiklemisvaenuline, mille tõttu siin kaluri-asustus on ka hoopis nõrgemini esindatud kui näit. Ida-Tallinnamaa, eriti aga Lahemaa rannikuil.

Suvitusasustuse levikut on üksikasjalikumalt käsiteldud allpool, samuti vaadeldakse eraldi uuritaval alal esinevaid linlikke asulaid.

Hooned.

Uuritava ala hoonestik on üldiselt õige mitmekesine ning mitmest seisukohast huvitavgi. See on ilmsesti tingitud majanduslike ja sotsiaalsete tingimuste suurest mitmekesisusest, samuti ka Keila sündmusterikkast ajaloolisest minevikust, mis peegeldub rohkeis endisist aegadest päritolevais ehitisis. Kõrvu vanapäraste vormidega esineb ehitustikus ka õige rohkesti uusi moodsaid hooneid, mis muudavad üldpildi õige kirjuks.

Juba hoonete suurus vaheldub õige suurtes piirides. Muude hoonete hulgas paistavad oma mõõdete suuruselt silma eelkõige mitmesugused ühiskondlikud ehitised - kooli- ja rahvamajad (136. joon.) ning suuremate majandite laudad, tallid, rehed, küünid jm. kõrvalhooned, vabrikud (Saku) jne. Väiksemaid ehitisi tänapäeva

asulastikus on uute rajatavate talu- ja suvitusõuede ajutised elamud ja esialgsed kõrvalhooned. Aja jooksul need väikesed "karbid" asendatakse järk-järgult suuremate püsivate hoonetega. Ka muu hoonestik varieerub suuruselt õige tunduval määral. Siiski on valdav enamus hooneid ühekorruselised. Kahekorruselisi hooneid leidub maa-asulastikus vaid erandina; nende hulka kuuluvad eeskätt kooli- ja rahvamajad, rannikul puhkekodud jne. Sagedamini leidub ühekorruselisi katusealuste, mansardkordade ja ülikutega hooneid, osalt uuemate talu- ja kalurielamute, eriti aga suvilate, linna- ja aleviku-majade hulgas.

Veelgi mitmekesisem on hoonete väliskuju. Valdavas enamuses on nelikülik-hooned, eeskätt sirukid, kuid ka vilakud ja ruudikud on tugevasti esindatud. Viimased on ülekaalus suvituskohis ning alevikes, kuna pikki vilakuid esineb suhteliselt rohkem vanade külade hoonestikus. Leidub aga ka keerukama põhijoonisega hooneid - kärgikuid, nurgikuid, kurmikuid jne., peamiselt endiste mõisade hoonestikus. Paljud neist on ümber ehitatud ning on selletõttu kaotanud oma esialgse kuju. Katused on kõnesoleva ala hoonetel enamasti viiluga; rohkesti leidub aga ka kelp- ja poolviil-katuseid. Uuema hoonestikuga suvilate piirkonnis valitsevad enamasti teravaharjalised katused, kuna Tallinna lähemas ümbruses leidub kõrvalhooneil rohkesti lamedaid ühe poolega kaldkatuseid. Suvilaile, samuti linna- ja aleviku-majadele ja uuemaile talu-elamuile on omased mitmesugused väljaehitised: ülikud, uugid, ärkli- ja nurgatoad, rõdud, uljed jne. (78., 132. ja 133. joon.).

Hoonete ehitusmaterjal on enamasti kohaliku päritoluga aineseist. Rohkesti kasutatakse Keilas ehitusteks paekivi, eriti neis

piirkonnis, kus avanevad maapinna lähedal nimetatud otstarbeks kõlvulised aluspõhja-kihid. Ka tard- ja tehiskivid leiavad kasutamist, kuigi hoopis vähemas ulatuses. Suurem osa hooneid omab siiski puitseinu, vähemal osal on seinad kividest. Puitseinad on omased kõigile elamuile, välja arvatud endised mõisade härrastemajad ja muud vähesed erandid. Puidust - palkidest on ka enamasti aitade seinad, küünid ja kuurid seevastu on tavaliselt laudadest. Kiviseinad on enamikul talude rehealustel (78. joon.), samuti ka lautadel, tallidel ja keldritel. Kivist on enamasti ka endiste mõisade hooned ja paljud tööstused.

Enamik hoonete välisseinu on ilma ühegi katteta. Puit-välisseinad luituvad peagi ilmastiku mõjul ning muutuvad värvuselt halliks; sama luitunud halli värvust omab ka paas, kus seda ehituskiviks on kasutatud. Väiksem osa hooneid - suvilaid, aleviku-majad ja osalt ka kaluri- ja taluõuede elamuid on vooderdatud ja värvitud. Domineerivad kollakad, rohekad ja muud heledamad toonid; esineb aga ka rootsi pruuni ja halli värvust (peamiselt taludes ja raudtee-majad). Vooderdatud ja värvitud on väheste eranditega elamud; kõrvalhooneist on vaid harukorril mõned, näit. laudadest küünid värvitud rootsi värviga. Endised mõisahooned on enamasti krohvitud ja värvitud resp. lubjatud; taluõuedes esineb krohvitud seinu vaid üksikjuhtudel. Sagedamini esineb valgeks lubjatud krohvimata kiviseinu, nii endistes mõisades, Tallinna lähikonnas ja ka suuremate teede ümbruses.

Katused on vanemais asulais sageli õlest, nooremais aga peamiselt laastudest, osalt ka sindleist. Vähemal määral esineb kõikjal kõnesoleval alal plekk-, kivi- ja pappkatuseid, viima-

seid eriti Tallinna lähemas ümbruses. Katused on ainult väikesel murdosal hoonetest värvitud, laastud pruuniks, plekk punaseks; nende kõrval leidub katuseid mustast papist, hallist plekist ja punakaist kividest. Värvimata laastkatused on luitunult hallid, õlgkatused aga sammeldunud ja rohekaspruuni värvust.

Otstarbe järgi liigituvad hooned elamuiks ning kõrvalhooneiks. Valdav osa õuesid kõnesoleval alal on ühe elamuga, leidub aga ka õuesid kahe elamuga (suurõued, eraldi suvilad ranniku taluõuedes, uue ja vana elamu kõrvu esinemine). Kõrvalhooneteta on suvilad ja vähesed muud õued. Sageli on kõrvalhooned ehitatud kokku elamuga ühise katuse alla (78. joon.). Elamuta õuesid leidub vaid ajutise nähtena.

Vanemad taluelamud on rehetoa ja rehealusega ühise katuse all ning kuuluvad seega rehielamute hulka. Nende hulgas leidub veel üksikuid tarvituselolevaid suitsurehtesid, s.o. korstnata elamuid (77. ja 134. joon.). Enamasti kasutatakse endisi suitsurehtesid, seal, kus need on säilinud, kõrvalhooneiks. Rehega elamud on tavalised vanades taluõuedes, esindades pikaajalise arengu läbiteinud kohalikku elamutüüpi. See on kelp- või poolkelp-õlgkatusega pikk hoone, tavaliselt ühe ukse ja 2 aknaga esiküljel ning 2 aknaga otsas. Sageli esineb rehetoa kohal esi- või tagaküljel, mõnikord ka mõlemas taand. Eluruumide ja rehetoa osa seinad on palkidest ning sageli vooderdatud ja värvitud; rehealuse seinad on tavaliselt paest, harvemini palkidest.

Tubade arv neis vanades talumajades on enamasti 2. Tavaliselt kasutatakse neis endist rehetuba köögiks ja söömisruumiks, sageli ka muuks otstarbeks (käsitöö tegemiseks jne.). Ka endist rehealust kasutatakse nüüdsel ajal teisteks otstarveteks - masi-

nate ja riistade panipaigaks jne. Harvemini esineb vanades taluõuedes õlgedest katusega ja vooderdatud ning värvitud seintega rehetoast lahku ehitatud elamuid.

Uuemad taluelamud on tavaliselt viilkatusega, samuti ühe uksega, kuid 3 aknaga pikiküljel. Tubade arv on neis tavaliselt suurem, harilikult 3, peale selle on eraldi köök jm. kõrvalruumid. Seinad on palkidest, katus aga tavaliselt laastudest. Seinad ja katus on harilikult värvimata, esineb aga ka vooderdatud ning värvitud seintega elamuid, millel esineb rõdusid jm. juurdeehitisi.

Suvilad erinevad tunduvalt taluehitisist. Need on enamasti teravaharjalised laastkatustega, värvitud voodriga, uukide ja rõdudega lampsirukid ja -ruudikud, kuid esineb ka lamedaharjalisi lamp- või tõmpruudik-suvilaid. Väheste eranditega on kõik suvilad puitehitised. Väikesuvilad on tavaliselt ainsakorterilised, suuremad sisaldavad mitu korterit ja on ka vormilt mitmekesisemad (119. ja 141. joon.).

Kõrvalhooned on taludes peamiselt põllumajandusliku otstarbega. Kõrvalhoonete arv on vahelduv; suuremais majandeis on neid märgatavalt rohkem kui vähemais, ühtlasi vaheldub laiades piirides ka nende suurus. Siiski leiame enamasti igas taluõues lauda ja aida, sageli ka veel küüni või kuuri, harvemini eraldi rehe, sauna või sepikoja. Sageli on mitmed kõrvalhooned kokku ehitatud, näit. küünid lautadega. Küünisid ja kuurisid leidub ka eemal õuedest - heinamail, rabadel jne., ka rehed asetsevad tavaliselt muudest hoonetest kaugemal põllul.

Laudad esinevad sageli koos küünidega, kuid ka eraldi; tavaliselt liitub laudaga ka tall, sigala või kanala, mis harva esine-

vad eraldi ehitistena. Tüüpiline talulaut on pae- või tardkivist seintega, vanemais õuedes õlg-, nooremais laastudest viilkatusega, esineb aga ka küllalt tehiskivist ja palkidest ehitisi. Sageli on just laut suurimaks hooneks talus.

Küünid ja kuurid on lihtsaimad hooned asulastikus. Vanemad küünid on tavaliselt palkidest seinte ja õlgkatusega ehitised, uuemad on tavaliselt laudadest ning laast- resp. laud-viilkatusega. Leidub ka küünisid, mis toetuvad paekivist sammastele või mille seinad on täielikult paest (109. joon.). Kuurid täidavad mitmesuguseid otstarbeid, peale loomasööda kasutatakse neid masinate, puidu, hagude, turba jne. paigutamiseks. Kaluriõuedes leidub väikesi võrgukuure ning rabadel lahtisi kuurisid turba kuivatamiseks (102. joon.).

Rehed on juba minevikku kuuluvad vormid, kuna nad rehepeksumasinate tarvituselevõtust saadik on kaotanud oma otstarbe. Neid esineb siiski õige sageli maa-asulastikus, tavaliselt koos elamuga, harva ka eraldi ehitisena muudest hoonetest eemal põllul. Eriti suured on vanad mõisarehed, mis küll enamasti on juba lammutatud. Tänapäeval kasutatakse neid osalt vilja masindamiseks, enamasti aga küünideks või muuks otstarbeks.

Aidad on olemas enamasti igas vanemas taluõues eraldi hoonena, millel puudub alusmüür ja mille lai räästas esiküljel kaugele üle ulatub. Aidad on märgatavalt vähemad peamistest hoonetest ja enamasti puitehitised. Uuemais taludes on aidad sageli ka muude hoonetega ühise katuse all.

Ainult vähestel taludel on olemas saunad väikese eraldi-hoonena, mis eranditult puidust. Seevastu on sepikojad ja suveköögid

sageli üles laotud paekivist ja kohati on nende katuski lahtistest paekivi-plaatidest. Keldrid asetsevad osaliselt maa sees ja omavad enamasti muldkatust.

Õ u e d.

Elamu ja kõrvalhooned moodustavad koos õue, millest omakorda koosnevad asulad. Harva moodustub õu ühest hoonest, enamasti on nende arv suurem. Sagedamad on 3 - 4-hoonelised õued, kuid leidub ka suurõuesid, kus hoonete arv ulatub 10-ni. Esineb ka juhuseid, kus kahe õue hooned on osalt ühised; sellised nn. kaksikõued tekivad talude poolitamisel. Peale nende hoonete, mis asetsevad elamu ümbruses ning moodustavad õue, esineb ka üksikhooneid mujal krundil (näit. küünid).

Kõnesoleva ala maalise asustuse õued on rajatud väga erinevail aegadel ning suurel määral erinevais majanduslikes ning sotsiaalsetes tingimustes. Selletõttu on ka nende maastikuline ilme õige mitmekesine. Õuetüüpide eraldamisel piisab, kui teeme vahet suurtalude, keskmiste ja väiketalude vahel, kuigi üksikuil juhtudel tuleb kasutada veelgi detailsemat liigestust. Teisest küljest aga tuleb teha vahet uute (XX sajandil rajatud) ja vanade taluõuede vahel, mis teineteisest tublisti erinevad.

Vanad taluõued on rajatud XIX sajandil ja enne seda. Sageli ulatub nende vanus sajanditesse, kuigi olemasoleva hoonestiku vanus harva ületab 100 aastat, tavaliselt aga on palju noorem. Neid iseloomustavad rehega elamud, laia räästaga aidad, hoonete ölgkatused ja tahumata palkidest seinad. Sageli on neis vana rehemaja

või muu hoone asendatud uuega ning koos sellega muutub järk-järgult õue esialgne ilme. Hoonete arv on õige mitmekesine, tavaliselt aga suurem kui uutes õuedes. Hoonete asetus on enamasti korratu, sageli leidub aga ka korrapärase põhiplaaniga õuesid. Vanu taluõuesid ümbritsevad pea alati viljapuu-aiad ning ilupuud; samuti on neile iseloomustavad ulatuslikud kivitarad (153. joon.).

Uued taluõued on tekkinud peamiselt käesoleval sajandil talude ja mõisade tükeldamisel, eriti rohkesti peale 1920. a. agraarreformi. Siia kuuluvad ka uudismaadel rajatud õued (80. joon.), samuti ka viimastel aastatel rajatud uusmaa kohad, mille hoonestik küll on õige noor ja osalt veel esialgne. Uute taluõuede elamuks on väheste eranditega laastudest viilkatusega lamsiruk-puitelamu. Kõrvalhooneid on enamasti kaks, harvemini üks või kolm, leidub aga ka ilma kõrvalhooneteta õuesid. Kõrvalhooned on sageli kivist ning samuti laastust viilkatusega, esineb aga ka puitehitisi. Kõrvalhooneist esineb pea alati laut ning sellega tavaliselt ühise katuse all olev küün. Eraldi ait, saun või kuur esineb harvemini. Neile õuedele on iseloomustav nelinurkne vähe piiriteldud õueplaan ja hoonete täisnurkne, harvemini rööpne omavaheline asetus. Uutes taluõuedes puuduvad enamasti tarad või on neid vähe; samuti torkab silma puude ja viljapuu-aedade puudumine või vähesus.

Tavalistest taluõuedest erinevad õige tunduvalt endised suurtalud, mis on tekkinud kahe või mitme talu liitmisest. Enamasti majandatakse neid sovhoosidena (Harku-Järve, Sepa) või mitmesuguste küitiste ja asutuste poolt. Nende hooned on tavaliselt suuremad tavalistest taluhoonetest, hoonete arv ületab tublisti keskmiste taluõuede hoonete arvu ning üldiselt on nende hoonestik ka

uuem, kuna majapidamise laienedes on tulnud hooneid vastavalt suurendada. Selles suhtes lähenevad nad tublisti mõisadele, kuid nad on hilisema aja arengu tulemus ja nende ehitustikus puuduvad endistele mõisadele omased disharmoonilised tunnused. Nende elamud on suuremad ja sageli linnalist tüüpi. Ka muud hooned on avarad ja tavaliselt hästi korras; sageli esineb vooderdatud ja värvitud või krohvitud seinu; katused on sageli kivist või plekist ning samuti värvitud.

Vähemad taluõued - endised vabadiku- resp. saunakohad jne. erinevad õige suurel määral eelmistest. Neis pole mitte ainult hoonete arv väiksem (sageli esineb ainult 1 - 2 hoonet), vaid ka hooned ise on tavaliselt vähemad keskmistest taluhoonetest. Eriti paistavad silma endised saunakohad oma laguneva hoonestikuga, kuna uuemad väikeõued jätavad üldiselt korraliku mulje. Endiste vabadiku- ja saunakohtade arv on vähenemas; koos sellega kaovad maastikust nende viltuvajunud ja lagunenud hurtsikud. Nad on meie rahva raske mineviku kurb pärand ning tuletavad elavalt meelde talumatuid sotsiaalseid olusid varematel aegadel (79. ja 170. joon.).

Mõningaid omapäraseid jooni esineb Tallinna lähema ümbruse taluõuedel, kus talundite majanduslik struktuur on tublisti erinev ning linna mõju tugevaim. Ehitustik omab siin tugevasti linnalist ilmet, moodustades seega teatava siirdevöötme Tallinna ümber. Elamud on tavaliselt linnamaja-tüüpi, sageli esineb ka koosehitisi, mida mujal harva leidub. Ehitusmaterjalidest asendavad palkisid sageli muud ainesed, katused on valdavas enamuses tõrvapapist. Kõrvalhooned on üldiselt väheldased, madalad ja kitsad,

paljudel esineb kaldkatus. Sageli esineb keldreid, kasvuhooneid ja lavasid; kõikjal õuede ümbruses levivad suured köögivilja- ja marjaaiad ning viimastega ühenduses sageli plank- ja elavtarasid (114. joon.).

Tüüpilisi kaluriõuesid ei leidu Keila alal palju; neid esineb Ranna külas Suurupi rannikul, Roondla külas Keila-Joal, üksikuid ka mujal (Kakumäel, Tiskres, Rannamõisas, Lohusalus jne.). Nende elamu on tavaliselt väiksem, rehi või rehealune puudub. Kõrvalhooneist esineb sagedamini väike laut, harva on eraldi küün või saun. Tüüpilised kaluriõuedele on kuurid võrkude jm. kalapüügiriistade hoidmiseks. Sageli esinevad võrgukuurid ka rannas, kus püüniste kuivatamiseks on erilised võrguaiad (110. ja 118. joon.).

Suvitusõued, nagu juba mainitud, levivad peamiselt rannikul, osalt ka mujal looduslikult ilusamais kohis. Enamikus on nad rajatud XX sajandil, ainult vähesed on vanemad. Suvitusõuesid iseloomustavad suvilatüüpi elamud ning väikesed kuuri laadi kõrvalhooned või nende puudumine. Sageli ümbritseb neid mets, kus ainult elamu läheduses leidub sillutatud kõnniteid, ilupuid ja -põõsaid ning lillepeenraid. Seal, kus suvitusõued asetsevad lähestikku, on nad tavaliselt eraldatud puit-püsttaraga. Üldiselt aga vaheldub suvitusõuede kuju ja asetus õige suurel määral. Suurimad neist on kasutatavad puhkekodude ja sanatooriumidena. Need on sageli kahekordsed stiilsed ehitised (118. joon.), peitunud ilusasse mereäärsesse metsa, mille tõttu nad maanteel matkajale harva kätte paistavad. Vastandi neile moodustavad väikesed üheperekonna suvilad, millede õige mitmekesistes vormides avaldub

nende ehitajate erinev maitse ning majanduslik jõukus. Leidub ka seeria-viisi ehitatud täiesti ühesuguseid suvilaid (näit. Merevahe suvituskohas Lohusalu neemel).

Maalistest suurõuedest pälvivad tähelepanu veel endised mõisad, mis maa-asulastikus on praegugi õige silmapaistvad. Need on enamasti minevikku kuuluvad vormid, sest ainult üksikud neist eksisteerivad veel suuremate majanditena (Harku, Keila, Niitvälja (137. joon.), Saku, Voore (145. joon.), Habersti jt.). Kuid ka neis endisis mõisades, mis on jaotatud taludeks, on võrdlemisi rohkesti säilinud endisi mõisahooneid.

Endiste mõisade hoonestik on enamasti kivist ning ka mõõtmeilt tublisti suurem talude hooneist. Tavaliselt on neis silmapaistvaim endine härrastemaja, enamasti kahekordne stiilne ehitis. Endiste härrastemajade hulgas, mis praegu on tarvitusel koolimajadena jne., leidub sageli väärtuslikke ehitusmälestusmärke (85., 88., 114., 143. ja 160. joon.). Vanemad härrastemajad endistes vähemates mõisades on sageli ühekordsed kivist poolkelpkatusega ehitised ning võrdlemisi väikesed (86. joon.). Aarjamõisades härrastemaja tavaliselt puudus. Endist härrastemaja ümbritseb tavaliselt park, milles sageli leidub tiikisid, lehtlaid, alleesid ja isegi mälestussambaid (Väänas, Keila-Joal, Sauel jne.). Parki ümbritseb enamasti kivimüür. Muist mõisahooneist paiknes endine valitsejamaja tavaliselt härrastemaja läheduses, sageli kasutati selleks ka vana härrastemaja. Tööliste elamud (moonamajad) asetsesid tavaliselt eemal ning sisaldasid suure hulga 1-2-toalisi kortereid. Enamasti on need tänapäeval ümber ehitatud talu-elamuiks (89. ja 90. joon.). Harkus ja Niitvälja sovhoosis

on endiste näotute moonaka-majade asemele ehitatud uued moodsad kahekordsed valgete krohvitud seinte ning punaste katustega korterielamud. Mitmesuguseist majapidamishooneist, millede arv ja suurus tunduvalt erineb vastavalt endise mõisa suurusele, on nimetatavad tallid, laudad, rehed, küünid, kuivatised, aidad, sepikojad jne. Tavaliselt rühmitusid laudad, tallid ja aidad ümber keskhoovi, mille lähedusse koondusid ka muud majapidamishooned. Tallisid oli sageli mitu - eraldi sõidu-, töö- ja noortele hobustele. Talli läheduses asetses tavaliselt tõlla- ja vankrikuur ning kutsari ja tallimehe korter. Ka lautasid oli sageli mitu - eraldi lüpsi- ja noorkarjale, sigadele jne. Ühenduses lautadega või nende läheduses asetses karjatalitaja korter ning meierei. Suuri küünisid leidus mitu - osalt lautade läheduses, kuid ka väljadel ning heinamaal. Rehed asetsesid reeglipäraselt õuest eemal väljadel; oma esialgse otstarbe kaotanud, kasutati neid viimasel ajal küünidena. Kuivatis oli sageli ühenduses aidaga, viimase läheduses paiknes sageli ka õlle- ja viinaköök. Sageli oli mõisades muidki tööstusi: vesi- ja tuuleveskeid, kivilööve jne. Kõige selle tõttu on endiste mõisade ehitustik ka välisilmelt õige mitmekesine (87. ja 161. joon.). Nii leiame endiste mõisahoonete hulgas mujal harva esinevaid vormisid - kärgikuid, nurgikuid, kurnikuid jne. Sageli esineb neil ka mitmesuguseid arhitektoonilisi ilustisi - sambaid, arkaade jne.

A s u l a d.

Jälgides õuede levikut, omavahelist rühmitumist ning asetust teiste maastikuliste elementide suhtes, näeme kõnesoleval alal ka selles valitsemas suurt mitmekesisust. Juba asustuse üldine laad

on mitmeti vahelduv: valdavas enamuses on asustus koondunud kõrgendikele, kuid esindatud on ka madaliku-, jõgede-äärne ning rannikuasustus. Vastavalt õige mitmesuguseile looduslikele, rahvastikulistele ja majanduslikele tingimusile ning pikaajalisele ajaloolisele arengule leiame siin rohkesti erinevaid asulatüüpe, mis lähemal vaatlusel pakuvad mõndagi huvitavat.

Üldiselt katavad kõnesolevas ümbruses maalised õued enam-vähem ühtlaselt kogu ala, välja arvatud muidugi asustamiseks täiesti kõlbmatud pinnad. Enamasti koonduvad siin õued tihedamaiks või hõredamaiks küladeks, mis vastavalt looduslikele, sotsiaal-majanduslikele ning ajaloolisile tingimusile on õige mitmekesiselt kujunenud. Tihedad külad kuuluvad siin enamasti sumb- või tänavküla tüüpi, kuid need ei esine kunagi puhtal kujul, vaid on alati suuremal või vähemal määral hajunud. P. J o h a n s e n (1925-b, lk.50) nimetab neid tabavalt tuumikküladeks. Hõredad külad on enamasti hajakülad, leidub ka ridaküli ning mõni üksik ahel- ja haguküla. Maastikus liituvad nad tavaliselt teineteisega ja nende eraldamine on meelevaldne. Üksikõu- ja erakasustus on Keila ümbruses esindatud vähemas ulatuses. Suuruselt kujutavad Keila ümbruse külad endast peamiselt taruküli (50 - 200 elanikku). Leidub ka väikesi kääbusküli (< 50 el.), näit. Pikaliiva k. Harkus, Tõlinõmme k. Keila v. jne. Suuremaid küli (> 200 el.) on Kadaka k., Ohtu, Pääsküla ja Käsmäe, mis koosnevad mitmest külaosast.

Sumb- ja tänavkülad.

Tihedad külad esindavad kõnesoleval alal sumb- või tänavküla tüüpi. Need on vanad külad, millede maastikuline ilme sarnaneb õige suurel määral. Nende peamine erinevus seisab õuede asetuses:

ühel juhul moodustavad õued korrapäratu sagariku (sumbküla), teisal paiknevad need korrapäraselt ühel- või kahelpool tänavat. Tüüpilisi sumbküli kõnesoleval alal on Kerguta (Vanamõisa) k. (125. ja 158. joon.), Vatsla, Joa-Suurküla (Jausma k.) (82. joon.), Ilmandu, Muraste, Illurma, Lohusalu (116. joon.), Naage (112. joon.), Ahtma, Adra k. ja mõned teised. Tänavküli esindavad Pääsküla (124. joon.), Äämäe, osalt ka Kumna k. vanad tuumikud, ühekülgseid tänavküli aga Aila k. (159. joon.), Allika k., Tõstre, Keelva, osalt ka Saue (81. joon.) ja Tänassilma k. (126. joon.).

Nii ühes kui ka teises asetsevad õued tihedasti üksteise kõrval, nii et õueplatside piirid üksteisega kokku puutuvad. Sumb- ja tänavkülad on vanemaid külatüüpe kõnesoleval alal ning koosnevad seetõttu ülekaalukalt vanadest taluõuedest. Seetõttu on nende külade hoonestik õige vanapärane. Neid külasid iseloomustab veel kiviaedade rohkus; need ümbritsevad õuesid ning palistavad külatänavat, mis sageli on vahelduva laiusega ja käänuline. Külatänava ääres ja kõikjal õuedes kasvab rohkesti leht- ja okaspuid ning sageli need külad otse upuvad rohelisse. Vanade õuede kõrval leidub neis külades aga ka uuemaid taluõuesid ning suvilaid (näit. Türisalus), mille tõttu ka nende hoonestik võib olla küllalt kirju.

Sumb- ja tänavküla tüübi teket tuleb otsida vanas maakasustusviisis, mis kõnesoleval alal oli veel üldiselt tarvitusel talude kruntimiseni möödunud sajandi kolmandal veerandil. Enne seda taludel ei olnud kindlaid kruntisid, maade kasutamine sündis suurelt osalt ühiselt ning õued asetsesid tavaliselt tihedasti koos küla maade keskel. Kõnesolevale alale on iseloomustav küla asend mäeveerul, sooserval, oja või allikate ääres, põllu- ja karja-

resp. heinamaa piiril. Selline asend omab mitmeid paremusi kõlvikute kasutamisel, näib aga eeskätt olevat tingitud vee saamise võimalusist. Küla põllud levivad enamasti kõrgendiku veerudel, kus pinnas on viljakam ning jagunes varem kolmeks väljaks (kesa-, rukki- ja kaeraväli). Neil väljadel haris iga küla oma lappe, kuid ta pidi seda tegema külakonna poolt maksma pandud kindla külvikorra järgi. Kaugemal külast oli söörumaid, mida küla ühiselt haris. Ka heinamaid kasutas iga talu eraldi, karjamaa kasutamine aga toimus ühe või mitme küla poolt ühiselt. Karjamaaks kasutati ning kasutatakse veel praegugi peamiselt õhukese pinnakattega kuivi loopealseid lavalagedel, kõrgendikel ja tasandikel. Karjamaale kulges külast taraga piiratud karjatänav (126. joon.), samuti ümbritsevad kiviaiad väljasid ja ka vähemaid eraldi põllulappe (neid nimetatakse seetõttu koha peal "aedadeks"). Küla juures olid koplid ning vainu, kuhu kari lõunaajaks ning õhtul kokku aeti. Harilikult oli vainul kaev loomade jootmiseks, peale selle oli teine ühine kaev veel küla keskel. Et kaevud varemail aegadel ei olnud küllalt sügavad, jäid nad suvel, vahel ka talvel sageli kuivaks ning siis tuli vedada vett nii endale kui ka loomadele sageli õige kaugelt allikaist.

Ka õuede arvus ja asetuses võib vanemais külades tähele panna teatud korrapärasust. Harilikult olid kõik talud külas enam-vähem ühesuurused ja nende arv vähemais külades tavaliselt 3, 4, 5 või 6, suuremais sagedamini 8, 10, 12 ja 16 talu. Suuremate kõrval leidus ka vähemaid talusid, vabadikukohti ning saunasid. Viimased omasid maad õige vähe või üldse mitte. Vabadikul oli maad veidi rohkem; tavaliselt omasid nad rehte ning pidasid ka hobust (varemail aegadel härgi). Küla tuumiku moodustavad kõikjal suuremad talundid,

kuigi üksikud neist asetsevad ka väljaspool külasid. Vähemaid talusid leidub nii külas kui ka sellest väljaspool; need on kahtlemata eelmistest nooremad, tekkinud hilisemal ajal, osalt endistel sõõrumaadel. Sama kehtib ka vabadikukohtade kohta, mis on tekkinud hiljem ning paiknevad tavaliselt küla ääremail - loodudel, sooservadel jne. Saunu leidus varemail aegadel külades rohkesti; enamik neist asetses algul nähtavasti talude läheduses koplis, vainul jne., kuid leidus ka omaette saunaküli, mis nähtavasti on hilisema (teoorjuse-aegse) tekkega.

Maade kruntimine, õuede arvu kasvamine ja mitmed muud tegurid on tublisti muutnud vanade sumb- ja tänavkülade ilmet. Uute õuede rajamine, samuti kui vanade siirutaminegi, on mõjunud kaasa tihedate külade hajumisele. Tavaliselt ümbritsevad mainitud õued hajusalt küla vana tuumikut, sageli aga rühmituvad nad kohalikele oludele vastavalt ahelaiks või ridadeks ning kannavad sel juhul enamasti ka omaette nime või pilkenime ("Soriküla", "Saunaküla" jne.). Varem või hiljem need külaosad ning tütarkülad irduvad täielikult emakülast, kujunedes omaette asulastiku osisteks (83., 84. ja 92. joon.).

Ridaküla.

Ridaküla esindab meil tiheda ning hõreda küla vahepealset asulatüüpi. Neis asetsevad õued tee ääres enam-vähem ühes reas, võrdlemisi lähestikku, kuid siiski sellevõrra kaugel, et õued teineteisega kokku ei puutu, vaid on selgesti eraldatud. Ridaküla esinevad sageli ühenduses ribakujuliste kruntidega, mille ühes otsas asetseb heinamaa, siis põllud ning lõpuks karja- ning metsamaa. Võrreldes vanade sumb- ja tänavküladega on ridaküla märksa

nooremad. Näiteks on Ääsmäe-Ridaküla ("Soriküla - 92. joon.), Saku-Mõisaküla jmt. tekkinud mõisamoonameeste-asulaina möödunud sajandi teisel poolel; nende praegune ilme on kujunenud alles peale mõisade jaotamist. Rahula, Uksnurme ja osalt Jõgisu-Ridaküla on tekkinud ca 80 a. eest, kui nimetatud külad nende esialgses asukohas hävitati ning talud pillutati nende praegustele kohtadele. Nimetatud külad esindavad rida- ning haguküla vahepealset tüüpi. Samuti on ka Keila v. Siili küla (1 talu ja 9 saunakohta) ning Pääsküla Saunaküla (8 väikekohta - 84. joon.) osalt rida-, osalt haguküla tüüpi ning samuti võrdlemisi hilise tekkega.

Hajaküla d.

Sumb- ja tänavkülade kõrval on kõnesoleval alal sagedamini esinevaks asulatüübiks hajaküla d, s.o. külad, kus õued levivad enam-vähem hajusalt, ilma kindla korrata üksteisest eemal, moodustamata ühist kogumikku. Kaugus üksikute õuede vahel on erinev; enamasti asetsevad õued siiski võrdlemisi lähestikku (keskm.200-300 m) ning koonduvad sageli selgesti küladeks, mis on eraldatud laiemaist või kitsamaist asustamata aladest. Tavaliselt moodustavad neis talude künnikrundid ühise pideva põlluala, kuna muu kasustusmaistu - heina- ja karjamaa ning mets puudub või asetseb kaugemail ümbritsevail aladel. Õuede asetus on korrapärata; kohati moodustavad õued reljeefist, teestikust jm. tegureist tingituna vähemaid ahelaid ja ridu, tekitades sel teel haja- ning ahel- resp. ridaküla segatüüpe.

Tekkelt esineb kõnesoleval alal kahesuguseid - vanu ja noori hajaküli. Vanad hajakülad koosnevad vanataludest ja on tekkinud enamasti endisist sumb- ja tänavküladest, mis on talumaade mõisas-

tamise tõttu või muil põhjusil hajutatud (Ohtu, Nahkjala, Tuula, Karjaküla, osalt Jõgisu jne.). Üksikuil neist on vana küla tuumik säilinud, kuigi õige redutseeritud kujul (Nahkjala k.), kuid osa hajaküli on nähtavasti juba algusest peale koosnenud hajusalt asetatud õuedest (Joa-Looküla - 127. joon., Kodasema, osalt Ohtu küla). Muude tunnuste (puistute ja kiviaedade rohkus - 108. joon.) kõrval on vanadele hajaküladele iseloomustav õuede teatud viisil rühmiti levimine. Neis rühmis esineb tavaliselt 2, sageli ka 3-4 õue, moodustades omaette külaosa või pisiküla (näit. Liikva k.). Selliseid õuede rühmi ühtlases asulavõrgus on nimetatud külasteks ning nende teket tuleb seada ühendusse asulavõrgu tihenemisega talude poolitamise teel, kusjuures tekkis ühe õue asemel kaks või enam õue. Neid leidub kõikjal üle uuritava ala ja iga asulatüübi juures, eriti iseloomustavad aga on nad vanemaile hajaküliile.

Noori hajaküli esindavad eelkõige asundused, mis on tekkinud endistel mõisaväljadel pärast mõisade jagamist (91., 144., 162. ja 163. joon.). Nende vanus on seega ainult ligikaudu 25 aastat. Enamasti on nad tüüpilised hajaküiad, sageli ilmsete haguküla tunnustega, kuna teedel asunduste rajamisel on õuede asupaiga-valikul olnud nähtavasti määrav tähtsus. Üldiselt aga levivad neis õued hajusalt endistel mõisapõldudel, eelistatult põllu-ala serval, põllu- ja karja- resp. heinamaa piiril. Sageli koondub 3 - 4 asula õue endisse mõisasüdamesse, moodustades praegugi teataval määral tuumiku. Et ka endiste mõisahoonete olemasolu oli uute taluõuede rajamisel küllalt arvestatavaks teguriks, ilmneb muu hulgas sellestki, et suur osa neist on ehitatud ümber asunike elamuiks ja mitmesuguseiks majandushooneiks (89. ja 90. joon.). Üldiselt aga on asunduste hoonestik, välja arvatud nimetatud erandid, õige

ühtlane.

Ahelkülad.

Ahelkülad on meie kodumaal omased voorestatud aladele, kus reljeefi viirulisus loob soodsad eeldused õuede reastikku levikuks. Tavaliselt paiknevad neil aladel õued kõrgendiku jalamil, põllu- ja heinamaa piiril. Piki kõrgendiku jalamit resp. nõlva kulgeb ka õuesid ühendav tee, mis seega samuti jälgib pinnamoes valitsevat suunda. Õued asetsevad tavaliselt hõredalt kahel pool teed, kuid mitte vastamisi teineteisega. Talude krundid aga kulgevad ribadena risti külateele, ulatudes ühes suunas kõrgendiku laele, teisel küljel aga kaugele ümbritsevale soole.

Kuigi reljeefi eeldused Keila lähemas ümbruses võiksid olla soodsad ahelkülade tekkimiseks, ei ole see külatüüp kõnesoleval alal siiski kuigi sage. Puhtal kujul ahelküli siin peaaegu ei esine, suuremal või vähemal määral lähenevad sellele tüübile Valksa küla (33. joon.) ja Keila asundus, osalt Tuulina küla, Metsaküla (Keila v.) ja vähesed muud külaosad. Kahtlemata on selle külatüübi vähene esinemine tingitud ajaloolisist põhjusist: varemail aegadel oli eelistatud asumine tihedais külis, mille tõttu hõredaid ahelküli ei saanud tekkida. Selles mõttes pole huvituseta märkida, et kõik eespool mainitud külad on nooremad vanadest sumb- ja tänavkületadest ja on algusest peale koosnenud hajataludest. Võiks veel märkida, et kirjeldatud reljeefitingimuste juures mitmed vanad sumb- resp. tänavkülad avaldavad tendentsi kujuneda ahelküliks, eriti seal, kus talude kruntimisel maad on planeeritud mitte kodar-, vaid rööpasetusega kruntideks (Joa-Suurküla, Äämäe küla jne.).

Siiski esineb ahelküli mitte ainult voorestatud aladel, vaid ka mujal, kus reljeef või muud tegurid loovad selleks vajalikke

eeldusi. Tüüpiliste ahelkülade hulka kuulub näiteks Harku-Nõmme küla, mis levib piki panga jalamit ja on selgesti kohandunud reljeefile. Tekkelt on ta noorem eelmisist, olles rajatud talude kruntimise ajal Harku külast välja viidud õuedest. Ka Vaila küla Väänas on ahelküla, kus õued asetsevad võrdlemisi tihedalt kahel pool sirget külateed. Ta asetseb Vääna orundi tasasel põhjal, ulatudes põiki orundi ühelt veerult Vääna jõeni ja on rajatud ca 70 a. tagasi metsa servale mõisatööliste külana. Tänapäeval aga asetseb ta põldude keskel ja on muutunud tublisti hõredamaks: endise 33 moonamaja asemel leiame siin 11 talu, millele lisanduvad mõned kaugemal asetsevad õued. Seega esindab ta tihedast ridakülast selle harvendamisel tekkinud külatüüpi, milliseid esineb meil mujalgi.

Ahelküli esineb ka jõgede ääres, kus õued sageli moodustavad kummalgi kaldal omaette ahela. Nende kuju on üldiselt kaunis korrapäratu. Kuigi külatee jõe kaldal kulgeb alati võimalikult otse ega tee kunagi kaasa kõiki jõe lookeid ning silmuseid, kujuneb ta siiski harva täiesti sirgeks. Selletõttu jääb enamasti osa õuedest teest eemale ning kujuneb ahel- ja haguküla vahepealne külatüüp, mis iseloomustab jõgede-äärset asustust. Keila ümbruses esindavad seda tüüpi Hüüru asundus, mõned osad Pääskülast, Alliku külast ja Lehmja asundusest, Kivioja (Fišmeistri) ja Jõe küla ning osalt Vasalemma asundus.

Samasugust ahel- ja haguküla vahepealset tüüpi esindavad ka Kakumäe ja Tiskre kalurikülad, mis koosnevad väikeõuedest ja on selletõttu märksa tihedamad eelnevaist. Neis külades moodustavad õued rannajoonega rööbitise ahela, eelistades asukohana vanu rannaröösneid, mida harilikult kasutab ka õuesid ühendav tee. Eriti tüüpiline on selles mõttes Tiskre küla asend. Ta vanim sumbjas

tuumik asetseb panga jalamil, paadisadama läheduses; ülejäänud õued aga moodustavad Harku (Fišmeistri) ojani ulatuva pika ahela, mis pidevalt seirab kõrgemat rannariba. Rohelisse uppuvate õuede ümbruses leidub vähemaid põlde ning aedu. Mere ääres levib siin lage karjamaa, mille mereveed tormide ajal laialt üle ujutavad; maa poolt aga ümbritsevad küla laialdased puisniidud.

Haguküla.

Enam-vähem tasase pinnamoega aladel ei ole reljeefil silmapaistvat mõju õuede asetuse suhtes. Seetõttu osutuvad neil aladel sageli mõõtuandvaiks tegureiks talukrundi asend ja sealt väljapääs, eriti just viimane. Sel eesmärgil on märgata püüdu paigutada õuesid külast välja viiva liiklustee lähedusse, kuid ühtlasi ka võimalikult krundi keskele. Nii tekib hajaküla lähedane asulatüüp - haguküla, kus õued asetsevad külateest eemal ja on sellega ühendatud vähemate õueteede kaudu. See külatüüp sobib hästi ka lameda reljeefiga aladele, kus õued koonduvad peamiselt kõrgematele kühmadele ning künnistele, mida tavaliselt kasutab ka maantee. Haguküla tüüp omab mõnesuguseid paremusi maistute kasutamisel, eelkõige aga tingib õuede sellise paigutuse liiklustee asend. Liiklustee olemasolu mõju selle külatüübi tekkel on silmapaistev: kõik nimetatud külad kõnesoleval alal on tekkinud pärast liiklustee rajamist või sellega samaaegselt.

Keila ümbruses esindavad haguküla puhast tüüpi ainult vähesed asulad. Eelkõige kuuluvad siia noored asundused ja külad Tallinna madalikul - Habersti ja Õismäe asundus, Pikaliiva küla, osalt ka mujal: Riidlemäe k. Väänas, Klooga asundus, Ämari as. Harkus, jt Siia hulka võiksime lugeda ka Kadaka küla, mis esindab tihedat haguküla kahe sumbja tuumikuga.

Linlik asulastik.

Linlikke asulaid esindavad vaadeldaval alal Keila linn ning Saku, Saue, Vääna, Vasalemma ja Arudevahe alevikud. Suurel määral omavad linliku asula ilmet ka kõnesoleval alal arvukalt esindatud suvitusasulad, eeskätt Rannamõisa ja Klooga suvituslinnad, mis oluliselt erinevad muust maa-asulastikust. Seetõttu on neid käesolevas töös vaadeldud koos linlike asulatega, kuigi esineb ka vastupidiseid seisukohti, olenedes sellest, milliseil põhimõtteil asulaid üldse liigitada (K. P ä r n a 1940, lk. 154 ja 158.).

S u v i t u s a s u l a d palistavad enam-vähem pideva ahelana Keila rannikut, mis on kujunenud Tallinnale lähimaks ning hõlpsamini juurdepääsetavaks suvitusrajooniks. Siin levivad suvitusõued peamiselt liivikuil, mis oma kehva pinnase tõttu ei paku põlluharimiseks mingeid eeldusi ja mis kuni kõige hilisema ajani olid täiesti asustamata. Kuid ka vanades külades rannikul (Türisalu, Lohusalu, Tiskre, Kakumäe jt.) on tekkinud suvilaid ja nende arv kasvab aasta-aastalt. Ka sisemaal on tekkinud või tekkimas seni asustamata aladel, kus leidub vett ja metsa, suvituslinnad (Vasalemma, Klooga aedlinn Klooga raudteejaama juures, Vääna raudteejaama ümbrus jne.). Rannikul aga on tähtsamaiks suvituskohiks Rocca-al-Mare, Rannamõisa, Vääna-Jõesuu, Keila-Joa, Laulasma ja Klooga suvitusrajoon. Oma asendilt ning looduslikult ümbruselt on neil igaühel omad eelised, ka langeb nende rajamine eri aegadesse, mis samuti pole jäänud nende välisilme kujunemisel mõjuta.

A l e v i k u d esindavad tüüpilisel juhul väikesi keskusi, kuhu on koondunud kauplused, käsitöölised, vähemad tööstusettevõtted ja mitmesugused asutused. Enamasti on nad tekkinud soodsa

liiklusasendiga kohtades - teederistmeil, raudteejaamade juures jne., osalt ka tehaste ja vabrikute juures. Nad on oma lähima ümbruse organiseerivaiks keskusiks ning vahendajaiks maa ja linna vahelises suhtlemises. Hinnates sellelt vaatekohalt kõnesoleva ala alevikke, võime nentida, et neis mainitud keksed funktsioonid on üldiselt nõrgalt arenenud. Kahtlemata on see seletatav suurlinna - Tallinna tugeva mõjuga ning silmapaistva abikeskuse - Keila linna olemasoluga, mille tõttu pole eeldusi rohkema arvu suuremate keskuste tekkimiseks. Osalt aga on kõnesolevad alevikud ja isegi Keila linn oma asendi tõttu Tallinna läheduses omandanud teissuguseid funktsioone: nad on kujunenud teataval määral Tallinna elamisrajooni osadeks, Tallinna kaugemaiks aed-eeslinnadeks.

Eriti on see maksev Saue raudteejaama ümbrusse kujunenud S a u e aleviku kohta (94. joon.), mis keskusena etendab õige väikest osa. Mitmekesisem on V a s a l e m m a (139. - 142.joon.) oma linlike funktsioonide poolest: ta on osalt suvituskoht, kuid omab ka silmapaistvat tööstust (Vasalemma marmori murrud ja lubjatehas) ja on mõnevõrra tähtis ka oma lähema ümbruse keskusena. S a k u on tüüpiline töölisasula. Ka V ä ä n a on kujunemas väikeseks alevikuks (raudteejaam, kauplus, koolimaja, metsniku kontor, suvilaid jne.), kuna H a r k u s on selle sugemed tugevasti pillutatud (raudteejaam on vallamajast u. 2 km kaugusel, nii ühe kui ka teise ümbrusse on tekkinud maju). Sama võib öelda ka K l o o g a kohta, kus üks keskus on Klooga suvituskohas (Koskoja ümbrus), teine aga raudteejaama juures. Teataval määral on kujunemas väikesiks keskusiks ka R a n n a m õ i s a suvituskoht (koolimaja, kirik jne.) ja K e i l a - J o a (elektri-jõujaam, kauplus, sidejaoskond jne.). Sõjas täielikult hävinud väike

A r u d e v a h e alevik (172. joon.) oli tähtis maanteeliikluse sõlmpunkt. Seega esineb kõnesoleval alal 9 - 10 vähemat keskust, keskmiselt 7 - 8 km kaugusel teineteisest. Neist moodustavad kompaktseid asulaid ainult Vasalemma, Saku ja Saue, kuna teised on selleks alles kujunemas.

Linliku ilmega on ka Mustamäe asula Tallinn-Nõmme piiril, Mustjõe Tallinna piiril ning mõned osad Kadaka ja Pääsküla (195. joon.). Need moodustavad Tallinna kaugemaid eelposte, millel puuduvad mingisugusedki keskse funktsioonid.

Kõnesoleva ala suurim linlik keskus - K e i l a l i n n leiab detailsema käsitluse allpool.

3. Teestik.

Nagu juba eespool mainitud, on kõnesoleva ala peamiste liiklusteede, nii raud- kui ka maanteede võrk küllalt tihe. Kõik nimetatud peateed väljuvad Tallinnast kui keskusest, esindades Tallinna kodarteestiku lääne-, edela- ja lõunapoolseid raadiusi. Kohalikest liikluskeskusist on tähtsaim Keila, läänest - Paldiskist - ning edelast - Haapsalust Tallinna suunduvate raud- ja maanteede tähtis sõlmpunkt.

Raudteed on kõnesoleval alal esindatud nelja liiniga. Neist on vanim Tallinn-Keila-Paldiski liin, mis läbib uuritava ümbruse ligikaudu keskelt. Paelavalt laskub ta Nõmme liiviku kaudu, sellest lõuna pool kasutab ta rabade vahelt Pääsküla jõeni ulatuvat liiviku-keelt ning ületab samas Pääsküla jõe (123. joon.). Edasi ületab ta Vääna jõe Nõuma kärestiku kohal ning kulgeb üldiselt edela suunas Saue kaudu Keilani, kus ta ületab Keila jõe. Siit edasi kulgeb ta sirgelt läände kuni Paldiskini. Keilas hargneb Tallinn-Paldiski raudteelt Haapsalu raudtee, mis kulgeb algul

edela, siis aga lõuna suunas ning ületab Vasalemmas uuritava ala piiri. Vasalemmas hargneb sellelt mitu haruliini Vasalemma "marmori" murdudesse. Tallinn-Paldiski liini pikkus on kõnesoleva ala piires 26,2 km, Keila-Haapsalu liinist jääb ainult 13,3 km vaadeldavale alale. - Tallinn-Viljandi (Pärnu) kitsarööpmeline liin läbib uuritava ala idaosa. Ta läbistab Männiku liiviku põhja-lõuna suunas, ületab Saku kohal Vääna jõe ning jääb vaadeldavasse alasse 11,5 km pikkuselt. Tallinn-Vääna raudtee kulgeb samuti Nõmme liiviku kaudu, vältides paekalda järsakut. Sõrve metsas teeb see endine kindluse-raudtee teravaid käänakuid. Ta pikkus uuritaval alal on 16,2 km.

Maanteedest on tähtsaimad kaugliiklusteed, mida vaadeldaval alal samuti on neli: Paldiski, Haapsalu, Pärnu ja Lihula maanteed. Tallinn-Paldiski magistraal, kulgedes Keila linna kaudu, läbib kõnesolevat ala 35,7 km ulatuses (98. joon.). Tallinn-Paldiski magistraalilt hargneb Keilas Haapsalu maantee, mis Vasalemma ja Padise kaudu ühendab Läänemaad Tallinnaga ning mahub uuritava ala piiresse 14,8 km pikkuselt. Teiseks peamiseks magistraaliks on Tallinn-Pärnu maantee, mis kulgeb Pääsküla, Saue ja Jäämäe kaudu ning omab Keilas 20,6 km-list pikkust (99. ja 122.joon.). Tallinn-Pärnu maanteelt hargneb Arudevahel Lihula maantee, mis ühendab Tallinnat Risti kaudu Haapsaluga, Lihula ja Virtsu kaudu aga Kuressaare linnaga. Lihula maanteest on uuritava ala piires ainult 14,8 km. - Kuigi peamiselt kaugliiklusteed, tuleb nimetatud magistraalidel ka kohaliku liikluse alal täita tähtis ülesanne.

Ka kohaliku tähtsusega teedest on elavaima liiklusega need, mis lähtuvad Tallinnast kui keskusest. Neist pälvivad erilist

nimetamist Rannamõisa ja Männiku teed. Rannamõisa maantee hargneb Haberstis Paldiski maanteelt ning ühendab Tallinnat Keila ranniku kõikide suvituskohtadega (Rannamõisa, Muraste, Vääna-Jõesuu, Keila-Joa, Laulasma), ühinedes Kloogal taas Paldiski maanteega. Ta pikkus on 37,3 km ja ta leiab, eriti suvel, rohket kasutamist. Männiku tee lähtub Liival Pärnu maanteelt ning kulgeb siit rööbiti Tallinn-Pärnu raudteega lõunasse, ulatudes Sakuni. Ta pikkus on uuritaval alal 10,1 km.

Valdav enamus Keila ümbruse teedest on kruusateed, mille sillutamiseks on kasutatud enamasti kohaliku päritoluga lubjakivist kruusa või lubjakivi-killustikku. Ainult Paldiski ja Pärnu maanteed on Tallinna läheduses lühemas ulatuses asfaldiga kaetud ning Rannamõisa tee osalt munakatega sillutatud. Lubjakivi-killustik ja -kruus moodustab kuludes õige rohkesti tolmu ja on seetõttu teede sillutamiseks vähe kohane. Eriti suvel tolmavad teed tugevasti ning teede ümbruses on rohi, puud, põõsad ja kõik muu paksult kaetud tolmuga. Seetõttu väldivad asulad suurte teede lähedust või püüavad kaitsta end tolmu eest kõrgete hekkidega (näit. Järve küla). - Suuremaid teid on viimasel ajal tublisti õgvendatud. Nii õgvendati 1939.a. Pärnu maantee pea kogu Keila kihelkonna ulatuses - Pääskülast Ääsmäeni. See noolsirge "Olümpia tee" (99. ja 122. joon.) ristub Sauel vana Pärnu maanteega, mis reljeefi kõrgendikke otsides moodustab suuri kõverikke ja on seetõttu tublisti pikem. Tähtsaks takistuseks on liiklusele kõrge pank, millelt ainult üksikuis lamedamais kohis alla pääseb. Neid lamendeid kasutavadki paljud teed (näit. Paldiski maantee Mäeküla kohal, Kadaka tee jne.), või puhandavad nad panga joone kunstlikult kaevatud kitsasteede kaudu (Tallinn-Rannamõisa maantee Kallastel).

Teedega ühenduses esineb mitmesuguseid muidki tehisvorme, milledel on teatav maastikuline tähtsus. Raudteid ning suuremaid maanteid saadavad alati telefoniliinid, sageli mõlemal pool teed. Raudteede äärde on istutatud laiarööpmelistel liinidel kaitseks lume vastu kuusehekid, samuti esineb teatava maa järgi vahimajakesi. Raudteejaamu on kõnesoleval alal 9: Saue, Keila, Klooga ja Vasalemma (142. joon.) laiarööpmelisel ning Männiku, Saku, Harku, Sõrve ja Vääna kitsarööpmelisel teel. Peatuskohti on samuti 9: laiarööpmelisel - Laagri, Valingu, Niitvälja, Klooga-aedlinn ja Kulna, kitsarööpmelisel - Mustamäe, Rannamõisa, Kõrgemäe ja Vatsla. Maanteede ääres leidub endisi postijaamu (168. joon.) ja kõrtsihooneid (97., 98. ja 167. joon.), mis osalt tühjad, osalt aga taluõuedena või muuks otstarbeks kasutusel. Vanemad sillad maanteil on enamasti paest, uuemad betoonist (96. ja 123. joon.).

KEILA ÜMBRUSE MAASTIKULINE ÜLDPILT JA LIIGESTUS.

(14. joonis.)

Eelnevas oleme jälginud peamiste maastikuliste elementide - reljeefi, vete, taimkatte ja asustuse esinemist ning levikut uuritavas ümbruses. Nagu nägime, pakub kirjeldatav ala selles suhtes võrdlemisi vahelduvat pilti, kuna siin kõigi maastiku-vormide suhtes valitseb õige suur mitmekesisus. Olgu näiteks nimetatud paeste kõrgendike ning lavade vaheldumine liiviku-tasandike ning soiste nõgudega, kõrgete järskude pankade esinemine kõrvuti madalate liivaste ning raudkivi-randadega, vaiksevoolulised silmusklevad jõed, vahutavad joad, kosed ning kärestikud, lagedad alvarid ning põllumaad, puisniidud ja metsad, põõsastikud, sood, rabad ja nõmmed, vanad tihedad sumb- ja ridaküla d ning hõredamad noored haja- ja hagaküla d, suvituskohad ja alevikud - kõiges selles avaldub suur vormide mitmekesisus ning suurtes joontes õige vahelduv maastikuline üldpilt.

Üksikasjalikum vaatlus muidugi avastab õige tiheda seose ning kooskõla kõigi nimetatud elementide esinemises ning levikus. Ühtlasi selgub, et maastikulise ilme vahelduvuse uuritavas ümbruses määrab peamiselt reljeef koos geoloogilise ehitusega, millest mitmesuguste muude maastikuliste elementide esinemine ja levik on otseselt või kaudselt sõltuv. Selletõttu ongi kohane kõnesoleva ala maastikulisel liigestamisel lähtuda reljeefist kui põhilisest tegurist, millega võrreldes teised maastikulised elemendid omavad sekundaarset tähtsust. Muidugi ei saa detailne

maastikuline liigestus põhjeneda ainult puht-morfoloogilistel tunnustel, vaid tuleb kogu aeg pidada silmas ka nende geneesi. Sest on ju selge, et ka maastikulises liigestuses tuleb lõpuks jõuda geneetiliste ühikuteni, kuna puht-morfoloogiline liigestus ei suuda rahuldada meie kõiki nõudeid.

Suurtes joontes võime uuritavas ümbruses eraldada maastikuliselt kaks piirkonda - ranniku ja sisemaa. Teatavate erinevustega vastab see jaotus üldjoontes J.G. G r a n ö (1922) liigestusele, mille järgi kõnesolev ala kuulub osalt Tallinna-, osalt Hagerimaasse. J.G. G r a n ö poolt on antud ka mõlema paigastiku üldine karakteristika, mis hästi sobib kahele nimetatud piirkonnale. Küll tuleks mõnevõrra muuta piiri nimetatud paigastike vahel, mis autori arvates näib olevat nihutatud liiga kaugele lõunasse (vaata K. P ä r n a 1940, kaart 1).

Rannik, mis moodustab osa Lääne-Tallinnamaast, esindab Põhja-Eesti paelava serva-ala, kus reljeefi lavajas üldlaad pääseb maastikus veel täiesti maksvusele. See piirkond hõlmab paelava kõrgema, üldiselt õige tasase pinnamoega perve-ala, mis piirdub mere poolt järsu pangaga. Viimase jalamile jääb katkendiline madal rannamaa-riba, mis panga-lahtede näol ulatub kohati kaugele sisemaale ning liigestab kogu paelava serva üksikuiks neemikuiks. Selletõttu on ka ranniku-piirkonna pinnamood sisemaa-aladega võrreldes märksa vahelduvam ning suhtelised kõrgused tublisti suuremad. Edasi tungib siin meri arvukate lahtedena kaugele maasse ja on taganedes jätnud maapinna lohkudesse ning nõgudesse mitmeid järvi. Siia koonduvad arvukad suuremad ning vähemad joad, mis

moodustuvad panga joonel jõgede ning ojade laskumisel sisemaiselt lavalt ranniku-madalikule. Võrreldes sisemaa aladega on rannik üldiselt veel õige metsarohke, kuigi ka siin paelava pervel leidub ulatuslikke loodusid ning nõgusail aladel puisniite. Lõpuks erineb sisemaa-aladest oluliselt ka ranniku-piirkonna asulastik, mida karakteriseerib rohkete suvituskohtade ning kalurikülade esinemine. Kuid ka vanadest taluõuedest koosnevate külade asendis ning kujunemises esineb ranniku-piirkonnas rida omapärasusi, mis peamiselt on tingitud panga kui õige silmapaistva loodusliku takistuse olemasolust.

On muidugi selge, et kõnesolevate paigastike vaheline piir ei esine maastikus kuski terava joonena, vaid siirdumine ühest teise toimub enamasti märkamatult. Käesolevas töös on arvatud ranniku-piirkonda ainult enam-vähem tasane ala paelava perve läheduses, kus pinnamood omab selgesti lavamaa ilmet. Siit lõuna pool kerkivad kõrgendikud, kuigi sageli lavaja ehitusega, on loetud juba sisemaa-alasse.

Rannikult sisemaa suunas liikudes kaovad pinnamoes järkjärgult lavamaa tunnused ning vastavalt sellele omandab ka kogu maastik teissuguse ilme. Reljeefis, mis üldiselt on õige lausk, valitsevad lamedad paesed kõrgendikud, vaheldudes laialdaste soiste nõgude ning orunditega. Nende tasasel põhjal looklevad puisniitude, soode ja rabade keskel jõed ning ojad, kuna kõrgendike paesel pinnal leidub sageli ulatuslikke loodusid, kõrgendike nõlvul ka põõsastikke. Ühtlasi on kõrgendikud põllumaa ja asustuse koondumiskohiks ja tulevad selletõttu maastikus veelgi selgemalt nähtavale. Et reljeefi tingimusile vastavalt taimkatte laigud on

üldiselt suurevõtu, on ka maastiku üldilme võrdlemisi ühetooniline.

Rannik.

(14. joonis, A.)

Keila rannik eespool kirjeldatud piires kujutab endast, nagu nägime, õige vahelduva ilmega maastikulist kompleksi. Ta hõlmab mitte ainult paelava kõrge serva-ala, vaid ka selle jalamile jääva katkendilise madala rannamaa riba ning kaugele sisemaale ulatuvad panga-lahed. Need liigestavad paelava perve üksikuiks järkudeks ning toovad muidu kaunis ühetoonilisse maastikku teatavat vaheldust. Päris tasase või nõrgalt kaldeva pinnaga eraldatud lavaosad on kaetud laialdaste alvaritega ning põllumaadega külade ümbruses. Maastik on üldiselt lage ning vaade avar, lauskmaa illusioon on täielik. Siis aga jõuab rändaja äkki järsakule, millel paljanduvad heledad liivakivid ning hallikad dolomiidid ning lubjakivid mõjuvad eemalt vaadates dekoreerivalt. Suhteline kõrgus kaavitab näha kaugele merele ning madalale rannamaale, kus levivad puisniidud ning põllulapid, enamasti aga männipalud eraküuede, väikekülade ning tumedasse metsa peituvate suvilatega.

Detailsemal vaatlusel, - kui võtta aluseks pinnamoodi, millest teised maastikulised elemendid on suurel määral sõltuvad -, võime siin eraldada järgmisi paigastiku-osiseid: 1 - Tallinna madalik, 2 - Mäeküla-Harku lava, 3 - Rannamõisa orusuue, 4 - Suurupi lava, 5 - Sõrve metsatasandik, 6 - Suurupi rannamaa, 7 - Vääna orund, 8 - Vääna-Türisalu lava, 9 - Keila-Joa orusuue,

10 - Laulasma paelava-neemik, 11 - Lohusalu poolsaar, ja 12 - Klooga-Laulasma rannik.

1. Tallinna madalik.

Tallinnast lääne pool, kus Põhja-Eesti pank laia kaarena taandub lõunasse, avardub kõnesoleval alal üldiselt kitsavõitu mereäärne maariba laialdaseks madalikuks. See nn. Tallinna madalik kuulub uuritavasse alasse vaid osaliselt; madaliku idaosa hõlmab Tallinna linn, mille tõttu see jääb välja käesolevat vaatlusest. Täpsa maastikulise piiri tõmbamisel muidugi tuleks lugeda Mustjõe asula, mis füsiognoomiliselt moodustab Tallinna aguli, Tallinna külge. Teisal aga, näit Mustamäe jalamil, ei ulatu Tallinna hoonestik linna administratiivse piirini ning allpool kirjeldatavad maastikud hõlmavad mõnevõrra ka Tallinna linna maaala. Lõunas omab madalik terava maastikulise piiri panga näol, mis tuleb nähtavale luiteliivade alt Kadaka k. lähedal ning ulatub mereni Tiskre k. kohal (A. T a m m e k a n n 1934).

Nagu kõikjal kõnesoleval alal, nii osutab ka Tallinna madaliku reljeef selgesti kogu Loode-Eesti rannikule omast loode-kagu-suunalist viirulisust. Vahelduvad madalad, osalt lahtedest täidetud vagumused lamedate künnistega, mis sirutuvad neemedena kaugele loodesse. Viimaseist jääb kõnesoleva ala piiridesse ainult Kakumäe neem, mis piiritleb Kopli lahte edelast. Kakumäe künnisest ja selle jätkuks olevast Veskimäest jäävad kahele poole Mustjõe ja Harku järve vagumused.

Kopli lahe jätkuks olev Mustjõe vagumus esindab madalat tasandikku, mis õige pikkamööda kerkib kagu suunas. Tasandikul, mis tõuseb ainult mõne meetri üle merepinna, voolab väike Mustjõe

oja, suubudes Kopli lahte. Tasandiku moodustab valge mereliiv. Aluspõhi, nagu nägime, asetseb siin õige sügaval.

Kopli lahest ning Mustjõe vagumusest edelas kerkib maapind lamedaks Kakumäe-Õismäe künniseks. Selle pikkus loode-kagu suunas ulatub 6,1 km-ni, kuna ta laius on 1 km ümber. Künnise kõrgemad kohad kerkivad 15 m-ni ü.m. Harku järve ning Tiskre lahe poolt piirdub künnis lameda nõlvakuga, kuna vastu Kopli lahte on see uuristatud järsuka Kakumäe pangaks (34. joon.). Kõrgendiku tasasel lael esineb vähemaid kühmi, künniseid ja seljakuid, millede vahele jääb lamedaid lohkusid.

Kakumäe pank, mis ulatub Rocca-al-Mare'st Kakumäe neeme tipuni, on rannamaa silmapaistvamaid astanguid. Ta kõrgus küünib Rocca-al-Mare's 6 m-ni, suureneb Õismäe as. kohal 12 m-ni ning Kakumäe neeme tipus isegi 14,5 m-ni. Ainult Kakumäe k. Suurevälja t. kohal kaob pank lühikesel ulatusel, asendudes lameda nõlvaga. Panga jalamile jääb tavaliselt kitsas, keskm. 5 m laiune rannariba, mis on enamasti kaetud varisenud rusuga.Kohati esineb ka kruusast ning kivist randa, kõikjal aga ulatuvad lained uuristama panga järsakut. Oluliselt on pank uuristatud aluspõhja kivimeisse. Panga alumises osas avanevad savikad kihid, mis kergesti alluvad lainete purustavale toimele. Selletõttu variseb kallas kergesti ja teda katab järsk (45^{o}) rusukalle. Ainult panga ülemine osa, mis koosneb kõvast pankjast liivakivist, moodustab 3 - 5 m ulatuses vertikaalse järsaku. Rocca-al-Mare kohal, kus mainitud pankjas liivakivi ulatub merepinna lähedale, on kogu kallas üldiselt järsem ning panga jalamisse on lained uuristanud isegi vähemaid kulpaid.

Nagu Kakumäe pangal hästi näha, koosneb kõnesolev kõrgendik oluliselt aluspõhja liivakivist. Liivakivi paljandub ka Kakumäe neeme tipul meres, kus esineb kaks väikest kari - Kivi- ja Liivakari. Vähemad kõrgendikud künnise lael koosnevad enamasti kruusast ja kuuluvad nähtavasti jäävee-kuhjatiste hulka. Hiljem on neid meri tugevasti modelleerinud, mille tulemusel esineb rohkesti randvalle ning rändrahnude külve. Kõrgendiku lael on laialt levinud valge kihiline, osalt leetunud mereliiv, mida Õismäe raba kohal katab turvas.

Kakumäe-Õismäe künnise jatkuks kagus on järskude nõlvadega lühike seljak - Veskimägi. Ta suhteline kõrgus ulatub 17 m-ni ning maastikus paistab ta eriti silma temal kasvava ilusa metsa tõttu. Ta nõlvadel on rohkesti suuri rändrahne. J. K a l j u v e e (1939, lk. 34) järgi esindab Veskimägi mannerjää marginaalset kuhjatist. - Veskimäe kõrval esineb Habersti koolimaja lähedal vähem madalam kühm - Rebaste mägi.

Ka Tiskre lahe jätkuks olev vagum, milles maa pool asetseb Harku järv, omab loode-kagu suunas pikliku kuju ning kerkib õige pikkamööda sisemaa suunas. Siin esineb kohati, nii näit. Tiskre, Harku-Nõmme ja Kadaka küla ümbruses, vanu rannarõõneid, neil puhandavad Harku, Tiskre jt. väikesed ojad. Kohati, näit. Mäeküla kohal panga jalamil, moodustab tasandiku aluspinna savi, mida katab õhukese korrana valge mereliiv. Tallinna madaliku lõunaosas, Kadaka küla ümbruses ja Mustamäe jalamil, muutub tasandik laialdaseks liivikuks, kus kerkib madalaid luiteid, tuulelaudu ja üksikuid randvalle. Mainitud liivikust kuulub vaid väiksem osa kirjeldatavasse alasse.

Taimkatte suhtes esineb olulisi erinevusi Õismäe-Kakumäe künnise ning Tallinna madaliku muude osade vahel. Peamiselt on see tingitud pinnasest, kuid ka reljeef ning sellest olenevad äravoolutingimused mõjuvad siin tähtsal määral kaasa. Üldiselt on aga Tallinna madalik ka taimkatte suhtes hästi piiritletud ala, mida ilmestavad laialdased puisniidud, sekka männitukad, liivikud ja vähemad rabad vaheldumisi asulaid ümbritsevate põldude ning aedadega (103. ja 106. joon.).

Õismäe-Kakumäe künnis esindab taimkatte suhtes teatavas mõttes erandit teiste kõnesoleva ala kõrgendikega võrreldes. Siin levib kõrgendiku lael laialdane Õismäe raba, mille tekkimisele on kaasa aidanud tasane või isegi veidi nõgus reljeef, äravoolu takistavad randvallid kõrgendiku nõlvadel, eriti aga nõrgkivi moodustumine pinnases. Viimase asjaolu tõttu ulatub siin rabastuv ala paiguti otse järsu panga perveni. Õismäe asundi kohal kasvab turbasel pinnal kõrgel mere kaldal suurte kogumikkudena kukits (Cornus suecica), mis nähtavasti on annud kõnesolevale paigale ta nime. Lagedat raba on Õismäel siiski üldiselt vähe, enamasti on see kraavitatud ning kattunud tiheda võsametsaga (Katku). Suuremaid puistuid moodustavad vaid Kakumäe kuusik ning Rocca-al-Mare pargimets. Rocca-al-Mare kohal esineb lühikesel ulatusel ka panga-alust lehtmetsa. Ka Veskimägi on kaetud ilusa lehtmetsaga (tamm, pärn, saar, vaher jne.) ning on tallinlastele armastatud väljasõidukohaks. Põllumaad levivad peamiselt kõrgendiku nõlvadel, Haabersti sovhoosi, Pikaliiva, Jõe ja Kakumäe küla kohal. Osalt on ka Õismäe raba kultiveeritud.

Tallinna madaliku teistes osades domineerivad kõikjal puis-

niidud. Enamasti omavad need kultuur-puisniitude ilmet, kus puud ja põõsad on jäetud kasvama vaid krundipiiride ning kraavide äärde, meenutades teataval määral prantsuse "bocage"-maastikke. Enamasti on need puisniidud lubjavaesed ning selletõttu floristiliselt võrdlemisi ühetoonilised; värvikaid lubjarikkaid puisniite rohkema arvu puuliikide ning põõsastega leidub vaid paekalda jalami läheduses. Harku järve ümbruses leidub ka lagedat luhta, mille järv kevadeti üle ujutab, Mustjõe ja Tiskre rannas aga randniite. Meres rannavees, samuti ka Harku järves leidub kareda kõrkja (Scirpus Tabernaemontani) kogumikke ja roostikke. Niitudega vaheldub põllumaa suuremate või vähemate laikudena. Siin-seal esineb kõrgemal liivasel pinnal männitukkasid (Kadaka k., Harku järve loodekaldal jne.) või isegi lagedaid liivikuid. Suurem liivik levib Mustamäe jalamil; siit põhja poole esineb Kadaka k. juures vähemal rabastunud alal tihe võsamets. Pangal, mis ümbritseb kirjeldatavat ala lõunast, kasvab kõikjal lopsakas lehtmets.

Ka Tallinna madaliku a s u s t u s osutab uuritava ala teiste osadega võrreldes silmapaistvaid erinevusi. Siin on lähedase suurlinna mõju asulastikku suurim ning asustus ise võrdlemisi tihe, vaatamata pinnase vähesele viljakusele. Suuremaid vanu talusid leidub siin vaid harva, enamuses on väikesed aiandus- resp. kalurikohad. Maalised suurõued on esindatud Habersti ja Harku-Järve sovhoosidega. Taluõuede kõrval esineb rannikul ka suvitusõuesid ning linna-lähedasis külis linlikke elamuid. Asustus on suuremalt osalt võrdlemisi noor ning koondub peamiselt rannikule, ojade äärde ning maanteede lähedusse; külade vahel leidub laialdasi asustamata alasid. Enamik küli on hagu- resp. ahelküla tüü-

pi, mis seletub osalt looduslike tingimustega, peamiselt aga nende võrdlemisi hilise tekkega.

Tallinnale lähimaks vanaks külaks on K a d a k a, kuhu viib linnast Kadaka maantee. Küla õued koonduvadki viimase lähedusse, moodustades koos suure haguküla. Küla vanim osa asetseb kahel pool Kadaka oja, kohtade tükeldamise tulemusel on aga õuede arv mitmekordselt tõusnud ning küla tunduvalt hajunud. Tallinna linna piiril, Mustamäe tee ääres, kus talude küljest on eraldatud suurel arvul ehituskrunte, omab asula selgesti linlikku ilmet. Panga jalamile jääv lõunapoolne külaosa on sõja ajal hävinud.

Mustjõe asula Tallinna piiril kujutab endast, nagu juba tähendatud, Tallinna agulit. Suurem osa maju on võrdlemisi uued ning ümbritsetud suurtest aedadest (104. joon.). Edasi järgneb Paldiski maantee ääres Tallinna Toitlustrustile kuuluv Habersti sovhoos suurte kasvumajadega ning Habersti asundus. Viimase õued koonduvad enamasti Habersti-Kadaka maantee äärde, osalt Veskimäe ning Õismäe nõlvule. Harku järve äärde, Paldiski maantee ümbrusse jääb Järve küla, mille tuumik koosneb vanadest, ääreosad aga noortest õuedest. Otse järve kaldal asetseb suurem Viki majand ning järve läänekaldal Harku-Järve sovhoos.

Habersti kohal hargneb Paldiski maanteelt Rannamõisa tee, millest lõunas, Õismäe-Kakumäe künnise nõlval levivad väikese Pikaliiva küla õued. Kõrgendiku lael asetseb uus Õismäe asundus (78. joon.). Rocca-al-Mare Kopli lahe rannal on suvitusasula suure pioneerlaagriga; arvukad suvilad paiknevad siin hajusalt ilusas pargimetsas; seda läbib vaikne metsatee. Selle ääres seisavad endisest Tallinna dominikaanlaste kloostrist toodud bareljee-

fid, moodustades omapärase nn. "Via Appia".

Kakumäe neemel asetseb Kakumäe küla, mis paikneb kõrgendiku lamedal kagunõlval Tiskre lahe ääres. Lisaks leidub väike õuede rühm (Suurevälja jne. talud ja üksik suvila) ka Kopli lahe ääres, kus järsk pank, mis tunduvalt takistab pääsu rannale, lühikesel ulatusel kaob (nn. Altrand). Harku järvest Kopli lahte suubuva oja ääres levivad enamasti kaluriõuedest koosnevad Fišmeistri ja Jõe küla; ka Tiskre on vana kaluriküla, mille õued moodustavad rööbiti rannaga asetseva ahela. Nii Tiskre kui ka Jõe külas leidub üksikuid suvitusõuesid. Siit kagusse jätkub Harku järveni ulatuv soine asustamata ala, kus õued koonduvad panga jalamil pikaks Harku-Nõmme ahelkülaks.

2. Mäeküla - Harku lava.

Pank, mis ümbritseb Tallinna madalikku lõunast ja edelast, tuleb nähtavale Kadaka küla kohal luiteliivade alt. Moodustades siin u. 1,5 km pikkuse põhja poole kumerduva kaarja neemiku, on panga kõrgus algul vaid mõni meeter, suurenedes peagi 13 m-ni. Panga profiilis paljanduvad siin vaid lubjakivid, kuna ta jalam, mida katab rusukalle, on metsastunud. Panga pervel levivad suured Kadaka kivimurrud, mis on muutnud õige laialdase maa-ala kasutamiskõlbmatuks tehismaistuks. Ainult õige piiratud ulatuses on siin säilinud tüüpilist loopealset maastikku üksikute Kadaka küla taluperedega. Siit lõuna poole aga levib soine metsastunud maa-ala Mustamäe jalamini.

Kadaka ja Mäeküla vahel kaob pank ning asendub u. 0,5 km ulatusel lameda nõlvakuga, mida kasutab Kadaka-Harku maantee paelavale pääsemiseks. Nimetatud nõlvakul esineb randvalle ning lui-

teid, mida puhandab väike, Harku järve suubuv ojake. Kõnesoleva lamendi ümbrusse koondus rühm Kadaka ja Mäeküla talusid, mis moodustasid varem omaette Kaldapää küla; sõja ajal on see hävinud.

Edasi jätkub Mäeküla pank u. 1,5 km pikkuse sirge järguna kuni Tallinn-Paldiski maanteeni. Viimase kohal esineb pangal taas lamend, millel leiame munakaist ning klibust koosnevaid randvalle. Ka Mäeküla kohal moodustavad panga järsaku hallid lubjakivid, kuna rusukallet katab tihe lehtmets ja võsa. Panga jalamisse on siin ehitatud arvukad tunnelid, mida kasutati I maailmasõja ajal lõhkeainete-laona. Üks tunneleist on eelmise maailmasõja ajal plahvatuse tagajärjel õhku lennanud ning moodustab praegu pangal hiiglasuure orvandi. Ühtlasi on siin panga jalamil teostatud suuri kaevetöid ning püstitatud arvukaid ehitisi, mis täielikult muudavad selle piirkonna maastikulise ilme.

Panga pervel avardub Mäeküla kohal laialdane lage loopealne tasandik, mis ainult ida pool Tallinn-Paldiski maanteed kumerdub vaevalt märgatavaks, mõne meetri kõrguseks lamedaks kõrgendikuks. Lõuna pool aga järgneb Tallinn-Tääna raudtee ümbruses taas madalam nõgus ala, kus valitsevad niisked puisniidud, mets ja raba. Põllumaad leidub vaid siin-seal vähemate lappidena, samuti on ka asulastik tugevasti hajutatud. Suurem hulk Mäeküla õuesid koondub siiski Paldiski maantee lähedusse, eriti piirkonda, kus see tõuseb paelavale (107. joon.), ülejäänud jäävad Harku-Kadaka maantee äärde või selle lähedusse.

Mäeküla ja Harku küla vahel moodustab pank taas u. 2 km pikkuse kirdesse kumerduva kaarja neemiku. Järsk kallas on siin juba märgatavalt kõrgem - kuni 21 m ja ta jalamit katab tihe panga-

alune mets. Panga pervel võtavad suured Harku murrud oma alla laialdase maa-ala ning levivad ulatuslikud alvarid mõne üksiku hajaõuega. Veelgi kaugemal leidub Harku oja ääres niiskeid puisniite ning vähemas ulatuses isegi tüüpilist lodu.

Nimetatud oja puhandab klindi joone Harku küla kohal, kus pangal esineb taas selge lamend (105. ja 106. joon.). Harku küla vahel voolab oja paesse raiutud sängis, kuna allpool väikest juga on ta uuristanud endale aluspõhja liivakivisse järsu kanjonitaolise oru. Kõnesoleval lamendil, kahel pool nimetatud oja asetseb Harku küla, ilmekamaid vanu küli uuritaval alal.

Harku külast edasi jätkub pank loode suunas ning moodustab Rannamõisani ulatuva lameda kaare. Harku küla kohal, kus järsk kallas uuesti nähtavale tuleb, esineb panga pervel u. 30 m kõrgusel ü. m. kaks võimsat randvalli, mille taha jääb Tabasalu raba (Suur soo). Edasi ilmub panga jalamil Harku-Nõmme küla kohal nähtavale teine, algul õige madal ning lame astang, mis aga järkjärgult kõrgemaks ning järsemaks muutub. Kallastel, kus Tallinn-Rannamõisa-Klooga maantee paelavale tõuseb, esineb pank juba selgesti kahe astanguna, mida eraldab u. 200 m laiune enam-vähem tasane maariba. Tiskre küla kohal, kus pank ulatub mereni, on P. K e n t s'i andmeil (1939, lk. 61) alumise, liivakivise astangu jalam 4,56 m ü.m. ning astangu kõrgus 14,5 m, ülemise, lubjakividest koosneva astangu jalam aga 22,12 m ü.m. ning astangu kõrgus 11 m.

Ka Harku küla ja Rannamõisa vahemikus esineb panga perve piirkonnas paene tasandik, millele lõunas taas järgneb madalam nõgus vööde. Maastikus on see tähistatud niisketest puisniitudest ning juba mainitud Tabasalu rabast. Rannamõisa pool ning Tabasalu küla ümbruses on säilinud ilusat kuuse- ja männimetsa, kuna Harku

küla pool levivad panga perve-alal põllud üksikute Harku külast välja viidud taludega. Tabasalu küla vanadest taluõuedest koosnev tuumik asetseb lõuna pool Tallinn-Rannamõisa maanteed metsa varjus. Talude ülkeldamise tagajärjel on küla õige tugevasti hajunud ning Tallinn-Rannamõisa maantee ümbrusse on tekkinud rohkesti ka suvilaid.

Harku oja ning Tabasalu raba ümbritsevaist nõgusaist aladest edelas levib Laabi ümbruses veelgi ulatuslikum paene tasandik, mis küünib lõunas Harku vallamajani. Aluspõhja paas on siin kõikjal õige maapinna läheduses, paljandudes mitmes murrus Laabi külas ning kaevikuis Harku vallamaja ümbruses. Kuigi kogu see ala on õige tasane, leidub siingi paiguti kõrgemaid, teisal aga madalamaid kohti, mis kannatavad kevadel ning sügisel liigvee, suvel aga põua all. Laiu alasid katab siin põõsasmarana lood, leidub aga ka lepikuid ning madalamais kohis puisniite. Asustus koosneb hajaõuedest (108. joon.); põllumaad on õige vähe ning seegi enamasti viljatu paepealne. Laabi küla koosneb väikeõuedest, mis talude kruntimise ajal Harku külast siia toodud. Ka Laabi asunduses pole pinnas sugugi parem ning enamasti jätavad siinsed õued õige viletsa mulje (89. joon.). Harku raudteejaama, samuti ka Harku vallamaja ümbrusse on tekkinud mõned aleviku-majad, kuid needki asulad on oma kasvus takerdunud.

3. Rannamõisa orusuue.

Nagu juba mainitud, ulatub pank, mis ümbritseb Tallinna madalikku lõunast, Tiskre konal mereni (36. joon.). Järgnev, u. 1 km pikkune panga järk - Tiskre kallas (31. joon.) - on Põhja-Eesti panga järsumaid osi, kus ta otse rannalt kerkib 35 m kõrguseni.

Kitsas rannariba panga jalamil on kaetud varisenud rusuga, kohati ulatuvad lained uuristama ka otse kõrge panga jalamit. Järsul pangal suudavad kasvada vaid vähesed puud ja pööbad, alles Rannamõisa pool, kus panga jalamile jääb kitsas, suurtest rändrahnudest ülekülvatud maariba, on pank kaetud metsaga (109. joon.). Panga pervel kasvab siin ilus kuusik.

Ranna koolimaja kohal pöördub pank lõunasse, madaldub ning kaob õige pea täiesti, moodustades tuiskliiva kuhjatisist täidetud panga-lahe. Luiteid katab laialdane männimets. Pae-aluspõhi tuleb nähtavale alles Tallinn-Klooga maantee ümbruses, kus levivad Rannamõisa asunduse põllud ning õued. Asunduse keskuseks on Ranna koolimaja; läheduses, juba mainitud maantee ääres, asetseb Ranna kirik.

Ranna koolimaja kohal, nagu juba nimetatud, esineb vähemas ulatuses luiteliivast randa, kuigi ka siin madalas rannavees esineb rohkesti suuremaid ning vähemaid kive. Siit edasi loode poole on luited murrustatud järsuks astanguks, milles peagi tuleb nähtavale ka aluspõhja liivakivi. See liivakivist astang, mille jalamisse lained on uuristanud sügavaid kulpaid (37. joon.), ulatub 20 - 21 m kõrguseni. Nimetatud astangust sisemaa poole kerkib ca 15 m kõrgune lamedam lubjakividest moodustatud nõlvak, mis Tilgu talude juures liitub eelmisega järsuks pangaks. See kerkib nüüd järsu seinana ca 40 m kõrguseni, ta pervel leidub markantseid randvalle, mis ulatuvad siit Rannamõisani. Panga jalamile aga jääb keskm. 200 m laiune kruusane rannariba, kus end. Rannamõisa kordoni läheduses leidub suuri rändrahne (46. ja 110. joon.).

Oma vahelduva looduse ning soodsa asendi tõttu Tallinna

läheduses on Rannamõisa kujunenud tallinlastele tähtsaks suvitus- ja väljasõidukohaks. Õieti koosneb ta kahest osast, Vanast- ning Uuest-Rannamõisast. Vana-Rannamõisa levib panga-lahte täitvail luiteil kõrges männimetsas ning koosneb hajutatult asetatud, enamasti vanemaist suvilaist. Uus-Rannamõisa asetseb ida pool panga kõrgel pervel varjukas kuusikus, omab malelaudjat põhiplaani ning koosneb uutest ilusaist suvilaist. Läheduses, Tabasalu külas, töötab Eesti Punase Risti Lastekodu. Tabasalus, samuti ka Kallastel, kus kõrge pank eemaldub merest, on samuti rohkesti suvilaid.

4. Suurupi lava.

Rannamõisast edasi jätkub pank loode suunas kuni Meriküla taludeni, kus ta pöördub lääne. Panga jalamile jääb Suurupi rannikut ümbritsev keskmiselt 1 km laiune madalam rannamaa riba. Pank esineb siin enamasti kahe astanguna, mis eriti selged on Ranna k. kohal Suurupi tuliku lähedal. Siin on ülemise astangu kõrgus 15 m ja ta jalam 22,64 m kõrgusel ü.m. Alumine astang, mille jalam asetseb 16,80 m ü.m., on madalam - 5,5 m (P. K e n t s 1939, lk. 58). Kohati kõit. Muraste as. kohal, esineb pangal lamedamaid järke, kuid Suurupi tulikust alates, kus pank pöördub järsult lõunasse, mõlemad astangud liituvad kõrgeks järsakuks, millel paljanduvad siiski vaid ülemised lubjakivid. Panga jalam on kaetud rusukaldega ning enamasti metsastunud.

Viti asunduse kohal esineb jällegi lamedam paekalda järk, mida väike Viti oja ning Tallinn - Keila-Joa - Klooga maantee kasutavad paelavalt laskumiseks. Siin pöördub seni lõuna suunas kulgenud pank kagusse, eemaldub rannikult ning moodustab kaugele

sisemaale ulatuva Vääna panga-lahe. Kagu suunas võime siin jälgida panga kulgu kuni Vääna - Liikva küla maanteeni, kus ta asendub lameda nõlvaga, mis peagi kaob tuiskliivade alla.

Paelava pind Suurupi neemikul - Ilmandu, Muraste ja Orava küla ümbruses kerkib varemalt kirjeldatud aladega võrreldes märgatavalt kõrgemale - 43 m-ni ü.m. Paelava kõrge perv, millel leidub võimsaid klibu-randvalle, kaldub siin selgesti lõunasse. Ka siin järgneb sisemaa suunas laialdane sooala, mille üheks osaks on Muraste raba. Kaugemal lõunas esineb Liikva ja Sõrve küla ümbruses taas paene tasandik, kus aluspõhi paljudes kohtades avaneb otse maapinnal. Kõnesoleval alal võime märgata veel teatavat loode-kagu-suunalist voorestust, mida põhjustab madalate ning üldiselt õige lamedate künniste esinemine. Enamasti näivad need moodustuvat rühksavist, mõnel juhul aga võtab ka aluspõhi osa nende moodustamisest. Suurupi tuliku juures on sellise künnise nõlvad merelainete poolt astanguliseks uuristatud.

Paelava kõrget perve-ala saadavad Suurupi neemel laialdased lagedad alvarid, vaheldudes põldudega veidi tüsedama pinnakattega aladel. Kohati esineb vanadel rannarõõntel ka põõsastikke (kadastikke, sarapikke jne.). Orava, Viti, Liikva ja Sõrve ümbruses on lagedat loodu vähem, kultuurmaistut aga suhteliselt rohkem, madalamais kohis leidub siin ilusaid puisniite ning vähemate tukkade ja saludena on siin säilinud ka metsa (Muraste pargimets jne.). Mõgusad alad nimetatud külade vahel on kaetud laialdaste puisniitude ja metsadega, mis ümbritsevad juba nimetatud Muraste raba.

Ka asulastiku kujunemises tuleb looduslike tingimuste määrav mõju õige tugevasti nähtavale. Ilmandu, Muraste ja Orava külad on hästi säilinud vanad sumbkülad, mis asetsevad paelava pervest

eemal, nõgusa võõtme piiril. Muraste as., Viti asundus ja Liikva on hajakülad, mille õued levivad paelava pervel, koondudes veel suurel määral küla vana tuumiku ümber. Nende asend on määratud pangal esinevaist lamendeist, mis on võimaldanud teede rajamist paelavalt panga jalamil esinevale madalikule. Sõrve vana sumbküla kõnesoleva ala keskosas asetseb tasandikul oma põldude keskel ja on oma kõrvalise asendi tõttu säilitanud palju ürgseid jooni. Taluasustuse kõrval tuleb mainida Muraste lastekodu (88. joon.) Muraste asunduses ning kõrgel panga pervel asetsevat Suurupi tulikut (101. joon.).

5. Sõrve metsatasandik.

Sõrve külast lõuna, kagu ning ida poole kaob pae-aluspõhi kvaternaarsete ning hilisemate setete alla, mille tõttu siin pinnaehitus ja vastavalt sellele ka maastiku ilme on hoopis teissugune. Üldiselt on siingi pinnamood õige tasane. Sõrve raudteejaama ümbruses leidub õige lamedaid rühksavist kühmi ja künniseid; Rannamõisa ja Sõrve vahemikus koosnevad need osalt ka liivasest ainesest. Markantseid luiteid leidub Kõrgemäe peatuskoha läheduses, siit ulatuvad luidestikud ning liivikud lõunas kuni Vahi veskini Vääna jõe ääres. Kõrgemate kohtade vahele jääb laialdasi nõgusaid soostunud või rabastunud (Naiste raba jt.) alasid.

Suuremalt osalt katab kõnesolevat ala okasmets, vaheldudes ulatuslike puisniitudega niiskemais paigus. Savikal pinnal Sõrve raudteejaama ümbruses jne. kasvab veel ilusaid kuusikuid (Sõrve mets), lõuna pool on ülekaalus männikud (Toogi mets jne.) liivasel või rabastuval pinnal. Asustus on veel õige hõre ja üsna noor, Sõrve raudteejaama ümbruses on ca 50 a. tagasi rajatud raiesmikule

talusid, ning Vatsla peatuskoha läheduses on tekkinud 10 - 15 a. eest mõned õued. Tallinn - Vääna raudtee läbib kogu seda ala kaudu suuri heinamaid ja metsi, kus peale nimetatu leidub veel vaid kõrvalisi metsa- ja heinamaateid.

6. Suurupi rannamaa.

Suurupi rannikul, kus paelava kõrge kaljuse neemena sirutub kaugele loodesse, ei ulatu järsk pank kuski otse mereni, vaid ta jalamile pääseb 0,5 - 2, keskm. 1 km laiune madalam rannamaa riba. Üldjoontes esindab see mere poole kaldevat lainjat tasandikku, mille mikroreljeef üksikasjus on kohati õige vahelduv. Siin esineb madalaid astanguid, randvalle ning luiteid, millede vahele jääb ribadena nõgusaid vöötmeid. Pinnas on enamasti liivane resp. kruusane, kohati esineb ka tuiskliiva ning leidub silmapaistvaid rändrahnude külvisid (Viti k. Luige t. juures), nõgusad alad randvallide ning luidete vahel resp. taga on soostunud.

Mere poolt piirdub kõnesolev rannik järsu, suurel määral Kakumäe pangale sarnaneva madalama astanguga, mis samuti on uuristatud peamiselt aluspõhja liivakividesse. Siin avaneb merepinna tasemel kõva, pankjas dolomiitne liivakivi, mis kohati moodustab rannas ulatuslikke paljaid liivakivi-pindu. Kohalik rahvas nimetab neid tahkudeks (Meriküla tahk, Roisu tahk, Matsu tahk jne.). Merepinnast veidi kõrgemal avanevad savikad kihid, millel lasub pude kollane liivakivi (W. G i e r e 1932, lk. 64 ja 76). Viimane moodustab astangu ülemises osas vähema vertikaalse järsaku, mille ette jääb järsk rusukalle (40 - 50°). Pank on kogu ulatuses paljandunud ja ta keskmine kõrgus ulatub 7-8 m-ni, on aga üldiselt õige vahelduv. Meriküla nukist Roisu taluni on ta

märksa madalam (keskm. 1 - 2 m) ning kaetud luidetega. Suurupi alumise tuliku kohal muutub ta kõrgemaks (keskm. 5 m) ning moodustab Ranna külani ulatuva paljandunud järsaku, mille jalamisse lained on uuristanud sügavaid kulpaid. Ranna küla kohal esineb pangal lamedam järk, mis end. kordoni kohal kerkib taas kõrgeks järsuks kaldaks. See moodustab siin hulga vähemaid ning 2 suuremat neemikut (Ninamaa ja Sääre ots) ning ulatub edelas kuni Saugi karini. See on Suurupi panga kõrgeim ning järsuim osa, kus esineb suuri kulpaid ning võrdlemisi sageli võib tähele panna kalda varisemist. Ainult üksikuis paigus jääb panga jalamile kitsas, kivine või liivane madal maariba ning panga järsak on kaetud puude ja põõsastega. Kaugemal lõunas, Viti k. kohal, muutub rand madalaks ning õige kiviseks. Puhuti on siit Viti kivikust veetud kive isegi Tallinna, Riiga ning omaaegsesse Peterburi.

Suuremalt osalt on Suurupi rannamaa kaetud männi- ja kuusesegametsaga, milles vaid siin-seal leidub vähemaid kultuurmaistu laikusid ning ribasid. Paiguti leidub randvallide-vahelisil nõgusail aladel on rabastuvaid metsi ning niitusid, eriti ilusaid puisniite tamme, saare, jalaka jt. lehtpuudega ning värvirikka aluskattega leidub aga panga jalamil. Järsul pangal kasvab kõikjal lopsakas lehtmets. Viti rannas leidub vähemas ulatuses ka randniite ning kadastikke randvallidel.

Viljatu pinnase tõttu on siin asustus üldiselt õige hõre ning koosneb peamiselt üksikõuedest. Väikese tiheda sumbküla moodustab vaid otse rannal asetsev Ranna kaluriküla. Selle lähedal asetseb sõjas purustatud Suurupi alumine majak ning lootsijaam. Ühenduses kindluse ehitamisega Suurupisse esimese maailmasõja eel, on siin hävitatud palju talusid, ehitatud teid, kasar-

muid jne.

7. Vääna orund.

Vääna orund esindab sügavat vagumust paelavas, mis loode-kagu suunas ulatub Vääna-Jõesuust Vahi külani. Orundi pikkus on ligi 9 km, ta laius Vääna-Jõesuus u. 3 km. Eriti selge on orundi morfoloogia merest Vääna mõisani. Siin moodustavad paekalda-astangud orundi järskusid veerusid, mis tõusevad ligi 25 m võrra üle orundi tasase põhja. Üldiselt on orundi pahem veer järsem kui parem, mis esineb kohati lameda nõlvakuna. Paiguti on orundi veerud astangulised, näit. Naage küla ja Viti asunduse kohal. Orundi tasane põhi kerkib õige pikkamööda sisemaa suunas, mille tulemusel orundi veerud kagu poole muutuvad madalamaks. Orundi põhjal, eriti Vääna-Jõesuu piirkonnas, kerkib luiteid ja randvallide-kaari, mille taga Vääna jõgi moodustab suuri lookeid. Vääna asunduse kohal on orundi laius veel u. 2 km. Siit peale muutub ta kitsamaks, kujult ebamääraseks moldjaks vagumuseks. Selgeid astanguid esineb siin vaid Riidlemäe k. kohal, kuna orundi paremal kaldal ulatavad luidete ahelikud Vahi külast Liikva külani. Orundi pära tähistab madal juga Vääna jõel, Vahi veski juures (62. joon.).

Orundi tasasel põhjal voolab kohati hästi kujunenud lammorus Vääna jõgi, moodustades Vääna-Jõesuus suuri, orundi ühest äärest teiseni ulatuvaid lookeid. Ainult Laadrevälja k. kohal on orundi põhi kõrgem. Pinnas on kõikjal liivane, õige sageli leidub vanu randvalle ning luiteid, viimaseid eriti Vääna-Jõesuus. Ainult Nõmme k. kohal paljandub Vääna jõe sängis rühksavi, moodustades siin ulatusliku kärestiku. Ka mujal, näit. allpool Vahi veskit ja Vaila k. kohal leidub jõesängis savi.

Taimkattelt on ka Vääna orund suuremalt osalt metsamaa. Vääna-Jõesuu ümbruses domineerib kuiv nõmmemets, kus aluskattes on silmapaistvalt rohkesti harakkuljust. Ainult Vääna jõe lammil panga jalamil ning luidete-vahelisil soostunud ribadel leidub puisniite ning sanglepa-ribametsi. Esineb ka elavaid luiteid, mis eriti silmapaistvad on Vääna jõe suudme piirkonnas. Luidete taga moodustab Vääna jõgi laia suudmejärve, mis pea täielikult on kaetud taimedest. Kultuurmaistut leidub siin vaid vähemate lappide ning ribadena jõe kaldail ning mõnes teises veidi viljakama pinnasega paigas. Alles Vaila k. ning Vääna asunduse kohal on kultuurmaistut rohkem, metsa on siin säilinud vähemate männitukkadena kõrgemail liivaseil põndakuil. Edasi torkab siin silma laialdane Vääna park arvukate puiesteedega, kus võime kohata paljusid võõraid leht- ja okaspuid. Jõe ääres siirdub park ilusaiks männi- ja kuusemetsadeks, mis - katkestatud vähemaist kultuurmaistu-lappidest ning niiduribadest - ulatuvad Vahi külani.

Pinnase vähese viljakuse tõttu on asustus üldiselt hõre. Suurem osa asulaid asetseb perifeerselt orundi veerudel resp.pervel, ulatudes vaid osaliselt selle lammile (Naage k., Vääna as., Liikva k. ja Viti as.). Täielikult asetsevad orundi põhjal vaid Vaila ridaküla - endine Vääna mõisa moonakate asula, väike Nõmme küla Vääna jõe ääres ning samuti väike Laadrevälja küla orundi kõrgemal lammiosal. Vääna-Jõesuu on suvituskoht, tekkinud alles viimaseil aastail enne sõda. Ülekaalus on siin väikesed suvilad, mis on pillatud luiteile noore männiku varjus, osalt aga on otsinud üles ka merest kaugemal vaiksed jõekäärud. Vääna-Jõesuu eeliseks on ilus liivane mererand ja soodsad kalastamisvõimalused.

Siin võib leida vaikust ja rahu, mille tõttu siia on asunud kunstnikud, kirjanikud ja teadlased. Juba varem töötas siin Tallinna linna laste-suvikodu.

Endine Vääna mõisa süda, mis asetseb orundi lamedal veerul laialdase pargi keskel, on kujunenud väikeseks alevikuks, kus töötavad Vääna MT Keskkool, meierei, metsniku kantselei jne. Läheduses asetseb Vääna raudteejaam, kus leidub kauplus, sidejaoskond ja mille lähedusse, Vääna jõe äärde on juba tekkinud suvilaid.

8. Vääna - Türisalu lava.

Vääna orundi lõunakaldal tuleb pank lameda astanguna uuesti nähtavale Riidlemäe k. kohal. Kõrgemäe t. juures küünib ta kõrgus juba 5 - 6 m-ni, kuna Vääna asunduse kohal esineb pangal lai lamend, mis ulatub Kuusiku taluni. Siit peale tuleb paene kallas jällegi nähtavale ning jätkub loode suunas üha kõrgemaks muutudes kuni mereni. Vaila k. kohal on ta keskmine kõrgus 7 - 8 m, suureneb aga Naage küla kohal 15 m-ni. Siin esineb paekaldas kaks vähemat sälku - Naage küla ja Lamedi t. kohal, kus järsk pank asendub lameda nõlvaga. Neil lamendeil võime tähele panna klibust randvalle. Naage külast kuni mereni esineb pank jälle kahe astanguna, mis eriti markantsed on Vääna-Jõesuu kohal. Ülemine, 5 m kõrgune astang on abradeeritud lubjakividesse ja ta jalam asetseb 23,34 m ü.m. Madalam astang moodustab 15 m kõrguse järsaku, mille jalam asetseb 7,0 m kõrgusel. (P. K e n t s 1939, lk. 59) Astanguid eraldava maariba keskmine laius on 100 m.

Edasi kerkib pank Türisalu kaldal (35. ja 155. joon.) otse rannalt 30 m kõrguseni. Pakri neeme kõrval on Türisalu kallas väheseid kohti Eestis, kus lained ulatuvad otseselt murrustama

kõrge panga jalamit. Järsul pangal, mille jalamit uuristab murrutus, paljanduvad suures tüseduses kõik aluspõhja kihid; ainult rohkem kaitstud panga osad on kaetud puude ja põõsastega. Järsu kalda pikkus on siiski vaid 1,5 km. Türisalu küla pool jaguneb pank kaheks astanguks, mis peagi eemalduvad merest. Ülemine astang, mille kõrgus on vaid 4 - 5 m, kaob varsti, asendudes võimsa randvalliga Vääna-Jõesuu - Keila-Joa uue maantee kohal. Alumine astang on täielikult kaetud tuiskliivaga. Mõlema astangu vahelisel tasasel alal, kus leidub vähemaid randvalle ja astanguid, asetseb Türisalu küla.

Ka Türisalu neemikul levib paelava pinnal laialdane tasandik, mis ulatub läänes Keila-Joani, kagus aga Väänani. See on tasane avar lagendik, millelt Naage küla ja Paistama t. kohal kerkivad õige lamedad, ainult mõne meetri kõrgused voorjad kõrgendikud. Siit lõunasse laiub laialdane nõgu, mille madalama osa võtab oma alla Tõlinõmme järv. Ka Riidlemäe küla kohal, Vääna asundusest kagusse madaldub paelava pind pikkamööda Vahi küla suunas. Siin esineb pikki võimsaid randvalle, mis tähistavad Litorina-aegseid mererandu. Tasandikust edelas asetseb piklikus nõos Vääna raba (Laugassoo) - Litorina-aegne rannalõugas.

Tõlinõmme järve lähedal Vääna-Ülevaltkülas esineb, nagu eespool kirjeldatud, kõnesoleva ala huvitavaim karstinäht (59. joon.).

Vääna-Türisalu lood on suuremaid kogu Keila ümbruses ning ainulaadsed kogu Eestis, kuna siin laiadel aladel valitseb puhaste kogumikkudena põõsasmaran (58., 111. ja 112. joon.). Lõunas ulatuvad lagedad põõsasmarana loopealsed Tõlinõmme järveni ning Humala kõrgendikuni, idas jätkuvad nad Riidlemäe ja Vahi küla ümbruses. Lagendiku muljet aitavad suurendada ka põllud, mis

suuremate või vähemate laikudena koonduvad peamiselt asulate ümbrusse. Teatavat vaheldust maastikku toob vaid ulatuslik Vääna park ja puiestikud, kohati on siin-seal endisil randvallel jm. säilinud ka vähemaid männitukkasid (Tõlinõmmes, Riidlemäel jm.). Nõgusail aladel leidub ka puisniite (32. joon.). Tõlinõmme järve (76. joon.) ümbritseb enamasti tihe soovõsa, mis üle järve siirdub rabaks. Samuti järgneb Riidlemäe külast lõunas puisniit ja raba.

Kõnesoleva piirkonna vanimad asulad on väikesed Türisalu ja Naage sumbkülad, mis, samuti kui Vääna asunduski, paiknevad panga lamendite kohal. Kõik kolm on mõnevõrra hajunud, nende ääremail leidub ka üksikõuesid. Vääna-Ülevaltküla on endisist mõisa kandikohist ning uutest taluõuedest koosnev hajaküla, kuna Tõlinõmme väikeõued reastuvad piki Vääna-Joa maanteed. Riidlemäe on uutest õuedest koosnev haguküla. Türisalus leidub taluõuede kõrval ka rohkesti suvilaid ning oma vaheldusrikka ümbruse tõttu on ta Keila ümbruse külastatavamaid suvituskohti.

9. Keila - Joa orusuue.

Keila-Joa kohal, nagu juba nimetatud, esineb väiksem pangalaht, mis on täidetud tuiskliiva jm. alluviaalsete setetega. Panga joonel, 1,8 km kaugusel merest, moodustab Keila jõgi 6 m kõrguse joa, mille profiilis paljanduvad kõvemate lubjakivi all pehmemad glaukoniit-liiv ja diktüoneema-kiltkivi. Allpool juga voolab jõgi kärestikulises sängis, kus alluviaalsete liivade ja savide all paljanduvad ka aluspõhja liivakivid. Kohati tõusevad siin kanjoni-taolise jõeoru kaldad 15 m kõrguseni (113. joon.). Esineb ka, nagu see Põhja-Eesti orusuudmeis tavaline, jõgiterasse

ning astanguid, mis koos moodustavad õige keeruka, kirjeldatavale alale ainulaadse vormistiku. Esineb ka kõrgeid luiteid ja vahest ainult 0,5 km kaugusel merest suubub jõgi liivasele mereäärsele tasandikule, mis moodustab oivalise supelranna. Ainult Roodna k. kohal, jõe suudmest lääne pool, esineb ka kivist randa (Tiiru kari = Suur kräss, Väike kräss jne.) (72. joon.).

Õige lopsakas ning mitmekesine on ka mets, mis kasvab sellel õige vahelduva reljeefiga alal ning moodustab suure loodusliku pargi. Siin leidub luiteil põlist männimetsa, kuna niiskemais paigus jõe ääres, astangute jalamil jne. kasvab lopsakas lehtmets. Kodumaiste puude ja põõsaste kõrval leidub siin arvukalt ka haruldasi võõramaa puuliike (vt. 110. lk.). Siin-seal leidub pargis väikesi lagendikke - haljendavaid niidulappe üksikute suuremate hiigelpuudega. Parki läbivad arvukad teerajad, millede pikkus ulatunud varem 40 km-ni (A. A d s o n 1924).

Oma suurejoonelise, isegi pisut metsiku looduseilu poolest on Keila-Joa meie põhjaranniku kauneimaid paiku. Erilise võlu annavad talle juga (60. ja 61. joon.) ning stiilne loss laialdase loodusliku pargiga. Ühtlasi on siin ilus liivane mererand ning soodsad kalastamisvõimalused (lõhepüük). Keila-Joa on Eesti NSV valitsuse suvituskohaks. Peale lossi (113. ja 114. joon.) on valitsusliikmete kasutada ka suvilad jõe vasakul kaldal mere lähedal. Lossi vastas teisel pool jõge asetsevad end. Meremõisa varemed. Keila-Joal töötab elektrijõujaam (161. joon.), veski ja kalahautamisjaam koos väikese kalandusmuuseumiga, peale selle leiame siin sidejaoskonna ja kaupluse, mille tõttu ta on kujunenud väikeseks keskuseks oma lähemale ümbrusele. Joalt lääne poole asetseb

liivasel rannal Roodna kaluriküla.

10. Laulasma paelava-neemik.

Keila-Joa orusuuet täitvate luiteliivade alt tuleb pank uuesti nähtavale Meremõisa kohal ning ulatub siit suures kaares Laulasma asunduseni. Panga jalamit katab siin enamasti tuiskliiv ning Lohusalu maakaela kohal esineb luiteid ka panga pervel (73. joon.). Meremõisast lääne pool läheneb pank merele kuni 100 m kauguseni ja ta kõrgus küünib 27 m-ni. Laulasma pool jaguneb ta kaheks astanguks, mis järk-järgult madaldudes kaovad lõpuks Laulasma asunduse kohal.

Paelava pind Keila-Joa ja Laulasma vahemikus esindab Käesalu asunduseni ning Takkanurga külani ulatuvat tasandikku, mille mikroreljeef on üksikasjus võrdlemisi vahelduv. Siin esineb kohati panga pervel ning Keila-Joa - Käesalu maantee ümbruses luiteid ning liivikuid (Suur ja Väike nõmm). Kohati, näit. Ahtma k. kohal, kerkib siin lamedaid paeseid kühmi, vaheldudes madalamate nõgusate kohtadega. Edelas, Tammekannu t. ja Takkanurga k. kohal, piirdub nimetatud tasandik markantsete astangutega, mis loodes, Laulasma asunduse kohal, siirduvad randvalleks. Kogu alal, eriti endiste rannajoonte piirkonnas, leidub siin rohkesti suuri rändrahne, isegi sel määral, et nad paiguti maastikule ilme annavad (näit. Tammekannu t. juures, Mägeniidi heinamaal, Takkanurga k. kohal jne.).

Kõnesoleva ala taimkate on edaafilistest teguritest tingitult õige mitmekesine. Liivasel pinnal valitsevad kuivad männikud, kuid endisest toredast männimetsast Keila-Joa - Käesalu maantee ääres on jäänud järgi vaid ulatuslik kännustik. Kus aga pae-alus-

põhi on lähedal, leidub loo-männikuid ja -kuusikuid, vaheldumisi vähemate põõsasmarana-loodudega, kadastikkude ja lepikutega. Niiskemail nõgusail aladel leidub ka ilusaid puisniite, kuna põllumaad on üldiselt vähe.

Välja arvatud väike Ahtma sumbküla, koosneb asustus kõnesoleval alal peamiselt üksikõuedest. Enamasti on need vanemad taluõued, lisaks mõned uuemad, end. Laulasma mõisa maal tekkinud talud. Kõrvalise asendi ning pinnase vähese viljakuse tõttu, millest tingituna põllupinna laiendamine osutub õige raskeks, on siin asustus sajandeid püsinud peamuutmatuna (kaart a-st 1698 Eesti NSV Riigi Keskarhiivi Filiaalis, ERKkA II-15).

11. Lohusalu poolsaar.

Laulasma paelava jatkuna sirutub ligi 3 km pikkuselt loode suunas merre Lohusalu (Lohusaare) poolsaar, mis ümbritseb kirdest kaugele mandrisse ulatuvat Lahepere lahte. Poolsaare põhjakülge uhab Lohusalu laht, merekäär, mida mõnevõrra varjab vaid poolsaare põhja poole kõverduv ots (115. joon.). Poolsaare tipus kerkib astanguliste nõlvadega Lohusalu kõrgendik, mida mandriga ühendab kitsam liivane maakael.

Lohusalu maakael kerkib keskmiselt vaid 4 m kõrgusele merepinnast ja osutab kõikjal liivast ning kruusast maapinna koosseisu. Rannad on edelas kivised (47. ja 71. joon.), kirdes aga liivased. Siin esineb laialdasi tuiskliiva-alasid (näit. Lai liiv poolsaare põhjaküljel) ja luidestikke ning ainult harva on maapind täiesti tasane. Välja arvatud paljad luitealad, katab kogu kõnesolevat ala okasmets, millesse peituvad Merevahe suvituskoha veel alles vähesed suvimajad.

Lohusalu kõrgendik, mis kerkib poolsaare loodeküljel Lahepere lahe rannikul, kujutab endast loode-kagu suunas piklikku, veidi köverdunud põhijoonisega ning astanguliste nõlvadega kühma, mis kerkib 22,9 m kõrguseni merepinnast. Kõrgendiku peaosa - Lohusalu Põllumägi - pöördub oma järsuma idaküljega vastu Lohusalu küla, kuna läänes ta piirdub viie astanguga, milliseist kaks on eriti markantsed ning suurema ulatusega. Lahepere lahe poole madaldub kõrgendik pikkamööda, kuid siingi on lamedasse nõlva uuristatud vähemaid astanguid. Kõrgendiku jätkuks loodes on väike merre ulatuv saareke - Nabe "mägi" (42. ja 117. joon.), mille põhjakülg on abradeeritud 6 m kõrguseks järsakuks.

Idas liitub Põllumägi veidi madalama (17 m ü.m.) metsaga kaetud kõrgendikuga (Kõrgemägi), mis kirdes moodustab järsu astangu, kuna ta merepoolne läänekülg ning lagi on kaetud luiteist. Põhja ja kirde poolt ümbritseb kõrgendikku paiguti liivane, enamasti aga munakalisest kruusast tasandik. Rannad poolsaare selles osas on õige kivised (43. ja 51. joon.). Nabest kirde pool esineb madal (1 - 2 m) liivadesse uuristatud järsak.

Geoloogiliselt esindab Lohusalu kõrgendik glindi-saart, mis on Laulasma pangast eraldatud ligi 1,5 km laiusest madalamast maaribast ja on aegade jooksul kaotanud oma paese katte. Oluliselt koosneb mainitud kõrgendik liivakivist, mis paljandub Nabe "mäel", Nabe kohal Lohusalu rannas, Põllumäe loodepoolseil astanguil, Uuetoa t. kaevus ja ka Lohusalu küla kohal järsul astangul asetsevais kaevandeis. Kõrgendiku katte moodustab nähtavasti diktüoneema-kiltkivi, mis paljandub kõrgendiku läänenõlval ja kohalike elanike andmeil ka mujal kaevikuis. Kõrgendiku lael esineb vähe-

maid rühksavist koosnevaid kühmi ning Vainu t. juures esineb võimas klibu-randvall, milles leidub glaukoniit-lubjakivi munakaid. Põllumäel moodustab pinnakatte enamasti omapärane "punane savi", lokaalmoreen, mille värvuse on põhjustanud nähtavasti selles ohtrasti esinevad diktüoneema-kilda tükikesed. Ka Kõrgemäe nõlvul võib leida moreeni hulgas diktüoneema-kiltkivi tahvleid ning nähtavasti koosneb ka selle kõrgendiku tuum liivakivist, mis kohalike elanike andmeil paljandub ka Kõrgemäe suvila kaevus.

Savika pinnasega Põllumägi on üleni põllustatud, kuna luitelisel Kõrgemäel ning ümbritsevail tasandikel kasvab enamasti mets. Lohusalu küla (116. joon.) - vana sumbküla - asetseb Põllumäe varjus madalamas lohus, olles seega hästi kaitstud meretuulte eest. Kõrgemäel on tekkinud ka juba esimesed suvilad, samuti leidub poolsaare randades üksikuid uusi kaluriõuesid.

12. Klooga ja Laulasma rannik.

Nagu juba mainitud, kaob pank Laulasma asunduse kohal, jätkudes veel vaid üha madalduva astanguna umbes 1 km võrra kagu suunas. Mere äärde jääb siin kitsas, keskm. 0,5 km laiune luiteline rannariba, mis kagu ja lõuna suunas märgatavalt laieneb. Rannamaa Lahepere lahe poole pööratud külg on Laulasma asunduse kohal laineist murrustatud 3 - 4 m kõrguseks astanguks (44. joon.). Siingi leidub veel rannavees rohkesti kive, kuigi mitte enam sel määral kui Lohusalu neeme kivistes randades. Lõuna suunas nimetatud astang madaldub, kivide hulk väheneb kuni lõpuks Lahepere lahe sopis avardub lai liivane lauskrand (45. ja 74. joon.). Siin suubub Lahepere lahte rida vähemaid ojasid, mis omavad kõik

siirdunud suudmeid, ühtlasi esineb siin rannalõukaid, milliseist suurimad on Kõltsu sopid (54. ja 55. joon.). Merest kaugemal järgnevad rannaga rööbiti kulgevad luiteread, mis küünivad paiguti õige tähelepandava kõrguseni. Luidete vahele jääb kitsamaid või laiemaid soisi nõgusaid ribasid, teisal aga siirduvad luited laialdasiks tasaseiks liivikuiks või asenduvad randvallidega. Paelava vagumuste kohal on tuiskliivane vööde laiem, paelava kõrgendike kohal aheneb see ning üksikud luiteread liituvad sageli ulatuslikeks luidestikeks. Eriti terav on piir luitelise rannariba ning pae-aluspõhjaga sisemaa-alade vahel Tuulina küla kohal, kus Tõstre kõrgendiku loodepoolne ots läheneb 1,5 km kauguseni rannast. Siin katavad luited osalt isegi paelava perve, millelt laskudes väike Treppoja moodustab Klooga-Laulasma maantee kohal ilusa astmelise joastiku (63. joon.). Siit lõuna poole levib Lahepere lahe lõunasopis laialdane tasandik, mis küünib lõunas Klooga järveni, läänes aga Vanaveskini. Seda tasandikku läbivad pikad luiteread, mille taga suurem Kõbista ning väiksem Lahepere oja moodustavad suuri käärusid. Luidete vahelises nõos asetseb u. 1 km kaugusel merest väike Sooda järv (53., 75. ja 120.joon.). Kaugemal lõuna pool, kõnesoleva madalama rannikuvöötme piiril, näeme suuremat Klooga järve, mille idapoolset kallast saadab juba paene kõrgendik (52. ja 138. joon.).

Suuremalt osalt on Laulasma ja Klooga liivane rannamaa männimetsade all. Siiski leidub kohati ka kuusikuid (Kõltsu ümbruses ning Treppoja ääres) ja Sooda järve ümbruses ning kohati ka mujal segalehtmetsi ning puisniite. Klooga raudteejaama ümbruses on metsad tugevasti kannatanud sõja-aastate laastamise all. Ranni-

kul leidub kõikjal paljastuid ning sageli vareskaera-kogumikke (74. joon.).

Laulasma ja Klooga rannikule on kujunenud suurim suvitusrajoon kõnesoleval alal. Siin leidub varjatud Lahepere lahe ääres ilusaid liivaseid randu ning rohkesti metsa, millesse peituvad arvukad suvilad. Laulasmal on rohkesti uusi suvemaju, kuna Laulasma ja Klooga vahemikus on ülekaalus vanemad ja suuremad suvitusõued meredärses põlises kuusemetsas. Suur osa neist on sõja-aastail hävinud, säilinuist on nimetatav Kõltsu pioneerlaager (119. joon.). Siit lõuna poole, Treppoja ümbrusse, on kujunenud kogu suvitusrajooni keskus arvukate suvilatega. See osa omab planeeritud tänavastiku ja on kujunemas tüüpiliseks suvituslinnaks.

Lahepere lahe ja Klooga järve vaheline ala on enamasti asustamata, välja arvatud vähesed rannatalud. Ainult Klooga raudteejaama juurde on tekkinud väike aleviku-taoline asula. Klooga järve põhjakaldale, Põllküla ja Klooga raudteejaama vahelisele alale planeeriti enne sõda laialdane Klooga aedlinn. Siia tekkisid ka juba esimesed suvilad, kuid sõja puhkedes katkes edasine ehitustegevus. Saksa okupatsiooni ajal asetses selles paigas tuntud Klooga laager.

Sisemaa.

(14. joonis, B - C)

Kirjeldatud ranniku-piirkonnale järgneb sisemaa pool teissugune maastikulise ilmega ala, mida lühidalt on juba iseloomustatud eespool. Eeskätt on siin muidugi oluline paeste kõrgendike vaheldumine madalamate soiste nõgude ja orunditega, millele vastavalt muutub ka taimkate, põllumaa levik ja asustus. Selletõttu näibki kõige õigem asetada ranniku- ja sisemaa-alade piir paelava tasasest perve-alast lõuna resp. kagu pool kerkivate kõrgendikkude jalamile, nagu see 14. joonisel on näidatud.

Siiski pole kogu kõnesolev sisemaa-ala maastikuliselt igalpool kaugeltki ühtlane, vaid vaheldub õige suurtes piirides. Eeskätt on see tingitud muidugi reljeefi vahelduvusest, mis kõnesoleva ala ulatuses on teataval määral erinev ning millega kooskõlas muutub ka teiste maastikuliste elementide levik. Selletõttu võib siin juba pealiskaudselgi vaatlusel eraldada rea maastikuliselt suuremal või vähemal määral erinevaid piirkondi, milliseid võiksime lühidalt karakteriseerida järgmiselt.

Kõigepealt erineb tunduvalt paelava teistest aladest Männiku ja Nõmme ümbrus, kus vahelduvad nõmmemetsadest ning kanarbikunõmmedest kaetud tasased liivikud soode ning rabadega maapinna lohkudes ning nõgudes, hõreda ning muudest aladest hoopis erineva asulastikuga. Sellest hästipiiritaldud nõmmemaastikust Tallinnast lõuna pool hõlmab uuritav ala vaid kitsa ääreosa, mille tõttu teda käesolevas töös ei ole tervikuliselt käsiteldud. Vaadeldavat ala võiksime nimetada Männiku-Nõmme liivikute, nõmmede ja rabade ning hõreda asustuse maastikuks (14. joonis, B).

Paelava teistel aladel näeme kõnesolevale alale tüüpilist pilti: laiade nõgude ning orundite vaheldumist paekaljuste kõrgendikega, mis on asustuse ning põllumaa koondumiskohiks, kuna madalamail aladel levivad niisked puisniidud ja sood. Peamised erinevused maastiku ilmes on siin tingitud kõrgendike ning nõgude resp. madalike kujus ning asetuses, mille suhtes võime eraldada kõnesoleval alal järgmisi piirkondi. Nii valitsevad kõnesoleva ala kirdeosas, Harku, Peetri, Lehmja ja Pääsküla ümbruses enamasti lavajad kõrgendikud vaheldumisi orundite ning nõgudega, milles voolavad Vääna jõgi ja selle lisajõed. Reljeefi loode-kagu-suunaline viirulisus on siin üksikasjalikumal vaatlusel küll hästi jälgitav, ei ole aga maastikus tavaliselt märgatav. Kuna teiste maastikuliste elementide levik on sõltuv eeskätt reljeefist ega erine kõnesoleval alal valitsevaist tavalisist olukorrist, võiksime seda ala nimetada lühidalt Harku-Pääsküla lavade ja orundite maastikuks (14. joonis, C).

Eelnevast alast lõuna pool järgneb Saue ümbruses Valingust Sakuni ulatuv mõnevõrra teissuguse maastikulise ilmega piirkond. Kõigepealt on siin reljeef märgatavalt tasasem: valitsevad laialdased tasandikud, mis paiguti kerkivad lamedaiks kühmadeks või lavadeks. Kohati esineb ka astanguid, kuid need on märksa madalamad ega pääse maastikus sel määral mõjule kui ranniku-piirkonnas või eespool kirjeldatud lavade ning orundite alal. Ühtlasi on siin pinnakate üldiselt märksa tüsedam ning annab maastikule kohati selgesti lainja, võiks öelda isegi vahelduva ilme. Sellepärast on ka taimkatte laikude vaheldumine hoopis suurem kui eelneval alal ja ka asustus märksa ühtlasemalt jaotunud. Seda ala

võiksime nimetada Saue tasandikkude ja kühmade maastikuks (14. joonis, D).

Teisiti on lugu vaadeldava ala keskosas, Keila linnast põhjas ning loodes. Siin on kõikide maastikuliste elementide ulatus ning asetumine määratud reljeefi loode-kagu-suunalisest viirulisusest. Paelava kõrgendikud esinevad siin pikkade loode-kagu-suunaliste künnistena, millede vahele jäävad samas suunas piklikud vagumused. Samasuunaliste pikkade ribadena levivad põllud madalate künniste seljal ning nõlvul, nende kõrval pikkades moldlohkudes niiskel pinnasel asetsevad puisniidud ja sood. Ka teed järgivad pinnamoe suunda ja talud asetuvad sageli pikkade rida- ja ahelküladena kõrgendikkude nõlvul. Seda viirgmaastikku võiksime lühidalt nimetada Keila voorestikuks (14. joonis, E).

Keila kaljuvoorte-maastikust edelas levib Klooga, Vasalemma, Kulna ja Ohtu ümbruses tasasem, pikkamööda Vasalemma jõe suunas madalduv ala, kus reljeefi loode-kagu-suunaline viirulisus on vähe või üldse mitte märgatav. Kuigi ka siin esineb nõgude ja tasandikkudega vahelduvaid lamedaid paeseid kühmi ja lavasid, on need enamasti korrapäratu kujuga ning väikese suhtelise kõrgusega, mille tõttu pinnamood on üldiselt tasasevõitu. Ka jäävad kõnesoleva ala reljeefi vormid oma mõõtmeilt tublisti maha eespool kirjeldatud pinnavormidest, mille tõttu ka taimkatte ning põllumaa laigud on ulatuselt märksa vähemad. Võrreldes eelmiste aladega on siin säilinud suhteliselt rohkesti metsa, asulad on üldiselt vähemad ning laiadel aladel valitseb hajaasustus. Kõnesolev Kulna-Vasalemma tasandikkude ja kühmade maastik (14.joonis, F) on eriti tüüpiliselt välja kujunenud Vasalemma, Maeru k. ja Nahkjala ümbruses, jatkudes teiselpool Vasalemma jõge, väljaspool uuritavat

ala kuni Padiseni.

Uuritava ala lõunaosas, nagu juba mainitud, valitsevad laialdased nõgutasandikud, millelt kõrgendikud tõusevad üksikult, eraldatud kühmade ja lavadena. Soised, niiskete puisniitude, soode ja rabadega kaetud alad on siin eriti ulatuslikud ning neilt kerkivad kõrgendikud on selletõttu teistest suurel määral eraldatud. Ainult Ääsmäe kõrgendik on teistest ulatuslikum, ühtlasi leidub siin kõrgendiku lael tüsedamaid moreenkuhjatisi. Selletõttu sarnaneb Ääsmäe maastikuliselt juba rohkem Hageri kui Keila ümbrusega. Kõnesolevat ala võiksime lühidalt nimetada Tuula-Ääsmäe-Voore nõgude ja kühmade maastikuks (14. joonis, G).

Nõmme - Männiku liivikute, nõmmede ja rabade maastik.
(14. joonis, B)

Kõnesolevat maastikku on lühidalt karakteriseeritud juba eespool (221. lk.). Ala üksikasjalikumal vaatlusel näeme siin vahelduvat metsade ning nõmmedega kaetud tasaseid liivikuid laialdaste nõgudega, kus levivad sood ja rabad. See võimaldab kõnesolevat ala detailsemalt liigestada järgmiselt.

1. Pääsküla - Harku nõgu.

Kõnesoleva ala lääneosas levib Nõmme Mustamäest Harku lavani laialdane nõgu, mida põhja poolt suleb Harku-Mustamäe luiteahelik, Ancylus-aegne mererand. Nõgu täidab laialdane Harku raba, mis liigestub madalaist künniseist kolmeks osaks: Must, Valge ja Kollane raba, lisaks veel väiksem Laupa raba (A. H a u d s e p p 1946, lk. 79 - 80). Siit lõuna pool, Palgisaare talude ümbruses, tuleb juba õhukese turba- ja mullakihi all nähtavale rühksavi. Rabas töötab suurem turbatööstus, mille tõttu see vähe on säili-

tanud oma algupärast ilmet. Raba ümbruses leidub paiguti soostunud resp. rabastunud segametsa resp. võsa, luiteahelik on aga kaetud kõrge männimetsaga. Palgissaarel on rajatud viimastel aastatel väikesi talukohti, osalt isegi turbapinnal, samuti on siin tekkinud üksikuid linnamaju.

2. Nõmme liivik.

Nõmme liivikust,mida põhja poolt piiritleb kõrge (kuni 30 m) järsk Mustamäe astang, kuulub uuritavasse alasse vaid üksikuid ääreosi. Nii jääb Harku valla piiresse Mustamäe raudtee-peatuskoha ümbrus, kus kõrge Mustamäe astang jaguneb kaheks astanguks. Neist alumine, madalam astang jätkab endist suunda läände ja ta pikenduseks on,eespool-mainitud Harkuni ulatuv luiteahelik. Ülemine kõrgem astang - Leesmägi (49. joon.) käändub edelasse ning siis lõunasse ning pikkamööda madaldudes kaob Tallinn-Nõmme Pääsküla linnaosa kohal. Tallinn-Pärnu maantee kohal ulatub Nõmme liivik kitsa keelena Pääsküla jõeni, moodustades Harku ja Valdeki rabade vahel soodsa pääsu lõunasse.

Kõnesoleval liivikul on kujunenud Tallinn-Nõmme linn, mille kaugemad eelosad ulatuvad väljapoole linna administratiivseid piire uuritavale alale. Nii on Mustamäe raudtee-peatuskoha juurde Mustamäe nõlvale kujunenud Mustamäe asula, mis sisuliselt on Tallinn-Nõmme osa. Samas lähedal on suur kruusakarjäär, mis on ühendatud ka laiarööpmelise raudteega. Silmapaistev kogumik linnamaju on tekkinud ka Tallinn-Pärnu maantee ümbrusse linna piirile (95. joon.); samas töötab ka Eesti Punase Risti lastekodu.

3. Valdeki - Pääsküla nõgu.

Tallinn-Nõmmest lõunasse jääb Nõmme liiviku, Pääsküla-Tänassilma lava ning Männiku liiva-ala vahele laialdane nõgu, mille ulatus kirdest edelasse küünib 5 km-ni. Lõunas on ta Tänassilma k. kohal avaras ühenduses Vääna jõe äärse tasandikuga, kuna läänes teda piiritleb eespool-mainitud Pääsküla jõeni ulatuv liiviku-keel. Nõgu täidavad õige suures tüseduses uht- ning järvesetted, mida katab turvas. Nõo keskosas kumerdub tasandiku pind korrapäraselt ümmarguse põhijoonisega Pääsküla-Tänassilma rabaks, lõunas algab Tänassilma k. kohal Saku-Mättaraba, kuna nõo põhjaosa moodustab Pääsküla, kirdeosa Valdeki raba. Nõgu veestab Pääsküla jõgi, mis tuleb lõunast, voolab ümber Pääsküla-Tänassilma raba ning pöördub siis läände, voolates piki Pääsküla kõrgendiku põhjajalamit madalas kärestikulises sängis. Jõgi saab oma vee peamiselt suurtest allikatest Männiku liiva-ala jalamil. Nõo ääreosis ning kohati Pääsküla jõe ääres leidub ka niite, rohkesti on aga ka madalat kase-, paju- ning männivõsa. Domineerivad siiski lagedad rabad harvade kääbusmändide ning kanarbikuga. Risti üle nõo läänest itta kulgeb I maailmasõja ajal ehitatud kivitee, mille ääres leidub ümbruskonna külade turbaauke. Suurem turbatööstus leidub nõo põhjaosas, Tallinn-Nõmme piires.

4. Männiku liivik.

Kirjeldatud nõost ida pool kerkib kõnesoleva liiva-ala teine peaosa - Männiku liivik. Põhjas on see Ülemiste järve ja Valdeki vahemikus ühenduses Nõmme liivikuga, lõunas ulatub ta Sakuni, idas aga jätkub kaugele väljapoole uuritava ala piire. Lääne poolt piiritleb Männiku liivikut Nõmme-Mustamäega sarnanev astang,

mis küll kõrguselt jääb eelmisest tublisti maha. Nimetatud astang algab põhjas Valdekist ning kaob, pikkamööda lõuna suunas madaldudes, Tammiku kohal. Astangu kõrgus küünib Männiku kohal 12 m-ni ja ta jalam asetseb 41 - 42 m kõrgusel ü.m. Põhja pool jääb nimetatud astangu jalamile veel teine madalam, 3 - 4 m kõrgune astang, mis piirdub Valdeki rabaga. Liiviku tasaselt pinnalt kerkib siin-seal vähemaid luiteid, samuti esineb kohati lamedaid kühmi, künniseid ja lohke. Rohkem paistavad silma hiiglasuured tankitõrjekraavid ning muud kunstlikud vormid. Sellistena võime mainida näit. basseini Männiku jaama juures, ehitatud I maailmasõja ajal kindlustuskraavina, viimasel ajal kasutusel vineeripakkude leotamiseks. Nimetatu kõrval esineb väike Kuiaru järvik, mis põuastel suvedel täiesti kuivab. Üldiselt madaldub liiviku pind pikkamööda lõuna ning ida suunas, siirdudes peagi turbarabaks. Kitsa keelena ulatub siin glatsifluviaalsete liivade ala lõunas kuni Tammemäeni; siit lõuna poole levib madalam uhtliivadest moodustunud tasandik kuni Sakuni.

Kõnesolevat ala katavad suuremalt osalt kuivad nõmmed ning nõmmemetsad, enamasti noorevõitu männikud, harvemini põlistest puudest koosnevad palud. Sageli esineb siin pidevas metsarindes suuri lünki, kus inimene või tuli on hävitanud metsakatte. Männiku raudteejaamast lõunasse levib laialdane kanarbikunõmm üksikute harvade mändidega (70. joon.), teisal katab noor männi- ning kasevõsa laiu alasid. Seal aga, kus liiv on liikuma pääsenud, leidub tuiskavaid liivikuid (Männiku ning Valdeki vahekohal). Saku ümbruses leidub niiskemal pinnal rabastuvaid männi- ning männi-kuuse segametsi, mis lähevad peagi üle tihedaks rabavõsaks ning lõpuks päris rabaks.

Veel võrdlemisi hilise ajani oli kõnesolev ala pea täiesti asustamata. Siin leidus vaid läänepoolse astangu jalamitel Pääsküla ning Tänassilma küla saunakohti (Mäealuse küla) ning liivikul endal väike Kuiaru talu (end. kõrts) ning Tammemäe kõrts ja metsavahitalu. Enne I maailmasõda planeeriti siia laialdase aedlinna rajamist, millest on säilinud vaid Tammiku raudteetööliste maja (ehitatud jaamahooneks). I maailmasõja ajal ning pärast seda rajati siia inimtühja ümbrusse suured sõjaväelaod ning -laagrid ja laialdane laskeväli. Ühenduses sellega on siin kõik taluõued hävinud, välja arvatud Tammemäe metsavahikoht, mille juures töötab karusloomade farm. Väike asula on tekkinud Männiku raudteejaama ümbrusse, kus töötab Tallinna Vineeri- ja mööblivabriku kasepakkude leotamise bassein.

Kõnesoleva maastiku serva-alal asetseb Vääna jõe ääres Saku alevik, mis on tekkinud 1886. a. asutatud Saku õlletehase ümber. Ühtlasi on Saku väike kohalik teedesõlm ning raudteejaam Tallinn-Viljandi (Pärnu) liinil. Siit ida poole levivad laialdased asustamata sood ja rabad, mille tõttu ta omab õieti ainult ühepoolset tagamaad, mis muidugi on tublisti pidurdanud asula kasvu.

Aleviku keskuseks on õlletehas, mille suured telliskivi-ehitised kõrge korstnaga asetsevad jõe paremal kaldal. Tehasest põhja poole paiknevad jõe kaldal töölismajad ning varjukas metsas asetsevad endised ametnike suvilad. Raudteejaam asetseb asula idaserval, viimase lähedal on ka koolimaja. Raudteejaama ja tehase vahel asetseb lõunas ilus kuusik, kuna aleviku põhjaosas leidub tööliste üksikelamuid. Kokkuvõttes jätab asula kompaktse ning küllalt meeldiva mulje, millele muidugi palju kaasa aitab rohke metsa esinemine. Jõe vasakul kaldal töötab endises Saku mõisas

Maakorraldustehnikum (85. joon.), ümbritsetud laialdasest pargist ilusate puiestikkude ning tiikidega.

5. Saku - Tõdva nõgu.

Laudtasane Saku soo Vääna (Tõdva) jõe keskjooksul, Saku ja Tõdva vahemikus, kuulub kirjeldatava ala ilmekamate tasandikkude hulka. Lõunas on see kitsa vagumuse kaudu Saku-Uksnurme ja Kaiamaa kõrgendikkude vahel ühenduses Keila jõe äärsete tasandikkudega. Pinnas on siin turbane, mille all Vääna jõe süvendamisel suuremas või vähemas sügavuses paljandus liiv ja savi. Saku soo on enamuses kraavitatud ning muudetud lagedaks heinamaaks, kus kasvab üksikuid puid ja põõsaid peamiselt kraavide kallastel. Kohati leidub siin ka noorte kaskede sirguvaid salusid, tihedat soo-lehtvõsa ja madalaid porsa-kogumikke.

Harku - Pääsküla lavade ja orundite maastik.

(14. joonis, C)

Harku ümbruses, nagu juba eespool kirjeldatud, annavad maastikule ilme lavajate kõrgendikkude vaheldumine madalate nõgude ning orunditega. Siinseist kõrgendikest on Harku, Pagavere ja Pääsküla-Tänassilma kõrgendikud tüüpilised lavad, kuna Lehmja kõrgendik esindab pigemini lamedat kühma. Lisaks võime nendega koos vaadelda ka Vatsla-Kodasema künnist, mis moodustab teataval määral ülemineku ranniku lavatasandikule, teisest küljest aga sarnaneb Keila ümbruse voorjatele kõrgendikele.

1. Vatsla - Kodasema künnis.

Vatsla ja Kodasema küla kohal kerkib maapind Sõrve ümbruse ning Harku - Laabi tasandikest lõuna ja edela pool õige lamedaks

künniseks, mille kõrgem osa kannab Vatsla Põllumäe nimetust. Ulatudes Vatsla külast Tallinn - Paldiski maanteeni, on nimetatud künnise pikkus loode-kagu suunas ligi 3 km, kuna ta laius on keskmiselt 1 km ümber. Ümbritsevailt tasandikelt põhjas, kirdes ning loodes kerkib ta vaid 5 - 6 m võrra kõrgemale, kuna ta lõunas ning edelas, vastu laialdast Vatsla sood, moodustab ligi 13 m kõrguse nõlvaku. Kagus siirdub künnis märkamatult paeseks tasandikuks Harku vallamaja ümbruses. Künnisel esineb kohati vähemaid, moreenist kuhjatud kühmi ning vanu randvalle, enamasti paljandub künnise lael ning nõlvul õhukese mullakihi all paene aluspind.

Suuremalt osalt on kõnesolev kõrgendik põldude ning lagedate loodude all. Põllumaad on rohkem kõrgendiku edelanõlval, Vatsla ja Kodasema k. ümbruses, kus pinnakate näib olevat paksem. Künnise lael levivad enamasti alvarid, vaheldudes väikeste põllulappide ning lepikutega. Kõrgendiku madalamail nõlvul esineb ka paiguti puisniite.

Kõnesoleva ala asustus pakub mitmes suhtes suurt huvi. Kõrgendiku lõunanõlval põldude keskel asetsev Vatsla sumbküla on paremini säilinud vanu küli uuritavas ümbruses. Põhja pool kõrgendiku kirdenõlva kulgevat kiviteed asetseb soo ääres endine Vatsla saunaküla, kus veel võrdlemisi hiljuti leidus suitsuonne. Kodasema väike hajaküla kõrgendiku lõunanõlval koosneb vanadest taluõuedest, kuna künnise lael viljatul paepealsel levivad hajusalt Kodasema - Ülevaltküla väikeõued - endised saunakohad.

2. Harku - Ämari lava.

Tallinn-Paldiski maanteest kagu pool kerkib maapind järsu astanguna kõrgeks Harku lavaks, mida põhja ja loode poolt ümbritsevad ulatuslikud loopealsed tasandikud. Kõrgendiku läbimõõt on

ca 2 km ümber ja ta kerkib madalamalt aluselt, mis jätkub siit kuni Ämari asunduseni ning piirdub vastu Vääna jõe orundit lameda nõlvakuga. Harku lava ise aga omab põhjas ning loodes õige järske nõlvu, kuna ta lagi pikkamööda madaldub kagu suunas. Lava laelt kerkib omakorda piklik, veidi kaarjas kõrgendik, mis samuti omab paiguti astangulisi nõlvu. Piki lava loodepoolset jalamit kulgeb õige kitsas lame vagumus, mis ühendab Harku oja ja Vääna jõe orundeid. Lava suhteline kõrgus küünib 20 m-ni.

Häid aluspõhja paljandeid ei ole Harku laval palju. Aluspõhja paas - madalamal Kukruse ja Idavere, kõrgemal Jõhvi lade - paljandub kohati kõrgendiku jalamil ning nõlvul maapinnal ning sõja-ajal kaevatud kaevikuis. Enamasti katab aluspõhja vahelduvas tüseduses rühksavi (Ämari as. Kaasiku t. kaevus 3,0 m, Kopli t. kaevus 0,4 m). Kagu pool, Harku raba ääres katab viimast paiguti liiv ning turvas.

Viljaka rühksavi-pinnase tõttu on Harku lava pea üleni põllustatud. Vaid paiguti madalamail nõlvul ning niiskemais lohukohis leidub puisniite ning Harku raba serval metsa. Sellega liitub endise Harku mõisa ulatuslik park ning arvukad puiestikud.

Asustuse keskuseks on kohtuministeeriumi valduses olev end. Harku mõisa süda. Ta asetseb lava kirdenõlval Harku oja ääres, mis saab siit alguse väikesest soostuvast järvikust. Lava loodenõlval, Tallinn-Paldiski maantee ääres asetsevad endise Harku kolonii hooned, suuremalt osalt sõjaajal hävinud, vallamaja, vana koolimaja, kauplus ja mõned taluõued. Väikese Ämari asunduse õued levivad kõik ümber endise karjamõisa põldude.

3. Pääsküla - Tänassilma lava.

Ümbritsetud laialdasist madalamaist aladest, kerkib eespool käsiteldud kõrgendikest kagu pool Pääsküla - Tänassilma lava (39. joon.). Üldjoontes kujutab ta endast loode-kagu suunas piklikku voorjat kõrgendikku, mille tasane lagi kaldub märkamatult lõunasse ja kakku, kuna ta nõlvad moodustavad selgeid astanguid, eriti põhja- ja loodeküljel. Ta ulatus loodest kagusse on üle 3 km, laius sellele risti ligi 2 km, kuna suhteline kõrgus küünib 15 m-ni. Lava lael paljandub kõikjal õhukese mullakihi all aluspõhja paas, mida võib jälgida ka arvukais murdudes ning kaevikuis kõrgendiku lael, nõlvadel ning jalamil. Lava lael avaneb Keila lade, kuna ta jalamil ning madalamail nõlvul võime paljandeis näha Jõhvi lademe paat. Kõrgendiku lael ning nõlvul esineb kohati vanu randvalle, veelgi enam aga paistavad siin silma suured tankitõrje-kraavid, blindaažid jm. tehis-pinnavormid. Kõrgendiku lääne-, loode- ja edelanõlvul katab aluspõhja rannaliiv ning -kruus ning Koro veski lähedal leidub luiteidki (40. joon.).

Taimkatte ning asustuse suhtes võiks pidada Pääsküla-Tänassilma lava kõnesoleval alal valitsevate olude tüüpiliseks näiteks. Kõrgendiku nõlvul levivad ümberringi põllud, kuna lava lael Pääsküla arul leidub vaid kuivi paepealseid karjamaid (99. joon.). Need on enamasti lepavõsa all, millest kohati (näit. Juhani t. juures) üksikud küpressi-kujulised kadakad kõrgele üle ulatuvad. Liivasel pinnal kõrgendiku läänenõlvul ning põhja pool Pääsküla jõge on paiguti säilinud vähemaid männimetsi.

Koos põllumaaga on ka asustus koondunud kõrgendiku madalamaile nõlvule ning jalamile. Kõrgendiku põhjanõlval, kahel pool Pääsküla jõge Tallinn-Pärnu maantee kohal asetseb Pääsküla vana

tuumik (123. ja 124. joon.). Teine vana sumbküla - Tänassilma - asetseb kõrgendiku kagunõlval (126. joon.). Edelas ja lõunas leidub kõrgendiku nõlvul vaid hajatalusid, kuna läänes levivad liivasel pinnal Pääsküla Saunaküla õued (84. joon.). Laagri raudteepeatuskoha ümbruses, samuti ka Tallinn-Nõmme piiril, on tekkinud palju agulimaju (95. joon.).

4. Vatsla - Hüüru nõgu.

Vatsla - Kodasema künnisest ning Harku lavast edelasse jääb loode-kagu-suunaline lai madal Vääna jõe keskjooksu vagumus. Loodes, Vatsla - Kodasema künnise ning Pagavere lava vahelisel alal avardub see laialdaseks soiseks nõoks, mis koha peal kannab nimetust Vatsla "paes" (tasane, suurvete ajal üleujutatud heinamaa). Loode poolt piiritleb seda nõgu, mis on Vääna orundi jätkuks, Vahi k. kohal Vääna jõeni ulatuv luidestik. Viimane läbib nõo uues, süvendatud sängis, mille ümbrusse jääb pikkamööda ummistuvaid vanu koolmeid. Jõe läheduses leidub peamiselt liivakat, kaugemal ka savist pinnast, mida katab muda ja turvas. Kogu nõgu ujutatakse kevadiste suurvete ajal üle. Viimasel ajal on siin rajatud palju kultuurheinamaid, muu osa on osalt luhtade, osalt puisniitude all.

5. Hüüru - Allika orund.

Harku lava ning Lehmja - Pagavere kõrgendiku vahel voolab Vääna jõgi nõrgalt looklevas lamedas orundis, mille laius kõigub keskmiselt 2 km ümber. Orundi veerud on paiguti selgesti astangulised, kuna orundi tasaselt põhjalt kerkib vähemaid kühmi ja künniseid (Tõttmägi Hüürus, Taarma mägi Allika k.). Need koosnevad enamasti rühksavist, kuna pae-aluspõhi on õige sügaval. Asustus

koondub Hüüru asunduse ja Lehmja küla kohal jõe kallastele ning kõrgemaile kühmile, madalamail aladel levivad peamiselt puisniidud.

6. Pagavere lava.

Pagavere lava, mis võimsa bastioonina kerkib Peetri asunduse kohal Vääna jõe äärseilt tasandikelt, on Harku lavast märksa suurem (läbimõõt u. 3 km) ja ka kõrgem (relat. kõrgus 22 m). Lava põhja- ja loodepoolsed nõlvad vastu Pae ja Uhasoo tasandikke on õige järsud, moodustades kaks või kolm õige markantset astangut. Kirdesse, Vääna jõe suunas, madalduvad kõrgendiku nõlvad pikkamööda, samuti ka edelasse, kus laia orundi põhjas voolab väike Pihu oja. Kagus, kus Pagavere lavaga liitub Lehmja lavakühm, on kõrgendiku nõlv õige madal ja lausk. Lava lagi on enamvähem tasane ning kaldub kergelt lõunasse ja kakku. Siin-seal esineb kõrgendiku lael ja nõlvadel vanu randvalle ning lamedaid paekruusaseid kühmi. Kõrgendikku moodustav aluspõhi paljandub sageli lava lael ja nõlvadel õhukese mullakihi all. Paksem on pinnakate kõrgendiku lõunaküljel, kus ta tüsedus Peetri as. Otsa t. kaevus küünib 5,2 m-ni.

Taimkattelt pakub Pagavere lava kõnesoleva ala kõrgendikele tüüpilist pilti. Lava lael levivad ulatuslikud alvarid. Niiskemais paigus ning madalamail põhjapoolseil nõlvul esineb massiliselt põõsasmaranat. Laialdasi alasid katab ka lepavõsa. Põldu leidub kõrgendiku lael ning põhjanõlvadel üldiselt vähe. Kõrgendiku lõuna- ja edelanõlvad, kus pinnakate on tüsedam, on üleni põldude all.

Asustus on õige tugevasti hajunud. Vanadest taluõuedest koosnevad Pagavere ja Püha külad on väikesed sumbkeskusega hajaküla, samuti ka uutest õuedest koosnev Peetri asundus.

7. Lehmja lavakühm.

Lehmja lavakühm esindab põhja-lõuna suunas veidi piklikku, tasase pinnaga ja üldiselt õige lamedate nõlvadega kõrgendikku, mis kerkib Pagavere lavaga ühiselt aluselt. Ka siin paljandub kõrgendiku lael paas kohati otse maapinnal, kuid üldiselt on siin pinnakate tüsedam, mis seletub koha rohkem varjatud asendiga mannerjää liikumise suhtes kõrgema Pagavere lava varjus. Kohati esineb ka siin kõrgendiku nõlvadel vanu kruusaseid randvalle ning madalamaid astanguid. Tüseda rühksavise pinnakatte tõttu on Lehmja kõrgendik üleni põllustatud: laialdane põllumaa-lagendik levib siin Alliku külast Saue alevikuni (121. joon.).

Lehmja kõrgendiku kirdenõlval asetsev Allika küla on tänavküla tüüpi vana küla, kuna Vanamõisa (Kerguta) küla (125. ja 158. joon.) kõrgendikust lõuna pool on vana tihe sumbküla. Nimetatud külade vahepeal esindab Lehmja asundus tüüpilist noort hajaküla (91. ja 162. joon.).

Pagavere lava ning Lehmja kõrgendiku vahele jääb madalam tasane ala, mis piirdub kirdes, Püha küla kohal samuti astanguga. Lõunasse madaldub nimetatud ala pikkamööda. Siia, kõrgendike vahelisse nõkku on kogunenud savi- jm. setteid, mis halvasti vett läbi lasevad ja mille tõttu see ala kannatab liigvee all. Enamasti katavad teda puisniidud ning karjamaa, alles viimasel ajal on paiguti kõrgemais kohis püütud teha ka põldu.

8. Liivoja tasandik.

Lehmja ja Pääsküla kõrgendike vahelisel alal katab Vääna orundi põhja laialdane liivik, millesse Vääna (Liivoja) ja Pääsküla jõgi on uuristanud silmapaistvad orud. Enamasti on siin tegemist rannaliivade ja -kruusadega, mille all kohati jõesängis

tuleb nähtavale rühksavi. Paiguti, näit. Koro veski juures, esineb ka luiteid (40. joon.). Suurem osa kõnesolevast alast on metsamaa; kohati, näit. Vääna ja Pääsküla jõe vahelisel alal, on siinsed männimetsad tublisti rabastunud. Piki jõekaldaid leidub väiketalusid (endised Harku mõisa Liivoja saunikud), ühtlasi on siin viimastel aegadel rajatud mõned uudismaakohad.

9. Padula - Topi nõgu.

Eespool kirjeldatud alast lõunasse laieneb Vääna jõe keskjooksu orund Saue asunduse kohal laialdaseks Padula nõoks. See ulatub Jälgimäe ja Pääsküla kõrgendike vahel kaugele itta, kus ta taas laieneb ning Pääsküla - Valdeki nõoga avaras ühenduses seisab. Orundit täitvaist setetest esinevad siin savid kohati (näit. Topil) õige suures tüseduses. Nõuma t. kohal tuleb jõesängis ka rühksavi nähtavale, tekitades ulatusliku kärestiku. Asustust leidub siin vaid kõrgemail kühmil Padula ja Topi ümbruses, mujal levivad orundis kõikjal niisked puisniidud.

10. Uhasoo nõgu ja Peetri - Vanamõisa orund.

Pagavere lavast edelas järgneb taas lai lame orund, mida veestab väike Pihu oja. Selle orundi põhjaosa laieneb Vatsla nõo taoliseks laiaks Uhasoo tasandikuks, mille jätkuks loodes on Vääna (Laugassoo) raba. Suuremalt osalt on kõnesolev nõgu kultuurniitude all. Tallinn - Paldiski maanteest alates omab orund teissugust ilmet. Välja arvatud kitsas oja-äärne madalam tasane riba kerkivad siin orundi veerud pikkamööda ümbritsevate kõrgendike suunas ja on üleni põllustatud. Kahel pool oja levivad siin hajusalt kõrgendiku nõlvadel Peetri asunduse uued taluõued, koondudes endiste mõisahoonete ümber ida pool Paldiski maanteed tihedamaks kogumikuks.

Peetri as. Suure-Korma t. kohal ulatub risti üle kõnesoleva orundi kaarjas väikeste kühmade rida, mida ta asetuse ja koostise põhjal tuleb pidada mannerjää servakuhjatiseks. Pinnakatte tüsedus on siin vähemalt 6 - 7 m (Pärna t. kaev 7,0 m, Suure-Korma t. 6,4+ m). Siit kagu poole levib orund kuni Kerguta (Vanamõisa) külani, piirdudes lõunas Vanamõisa asunduse kohal lameda astanguga. Enamasti madala niiske pinnasega, on see orundi osa suuremalt jaolt puisniitude all.

Saue tasandikkude ja kühmade maastik.

(14. joonis, D)

Eespool kirjeldatud maastikust lõuna pool levib Saue lähemas ümbruses ala, kus ülekaalus on paepealsed tasandikud vaheldumisi õige lamedate paeste või moreenist kühmadega. See on üldiselt õige rikas kultuurmaistust ning tihedasti asustatud ja ka maastikuliselt küllalt vahelduv.

1. Kurma - Tutterma tasandik.

Kõnesolev ala algab läänes paese tasandikuga, mis ulatub Tallinn - Paldiski maantee ümbrusest Tutterma - Kurma k. kaudu Vanamõisa asunduseni. Põhja poolt piirdub ta vastu Peetri orundit paiguti madala astanguga, lõunas ulatub ta Vanamõisa ja Valingu piirialal kerkiva lameda kõrgendikuni. Paiguti esineb tasandikul madalamaid nõgukohti, kuhu on kogunenud uhtsetteid, üldiselt aga paljandub siin aluspõhja paas sageli otse maapinnal; vanu murdusid esineb Vanamõisa asunduses. Esineb ka vete kadumist maa alla, näit. Kumna asunduses jm. Paldiski maantee ümbruses esineb kõnesoleval tasandikul laialdasi põõsasmarana kogumikke, Kurma k. kohal leidub laialdasi kadastikke puutaoliste kadakatega, sarapikke

suurte arukaskede jm. puudega, kuna Vanamõisa ümbruses on säilinud vähemas ulatuses ka loopealset männimetsa. Põllumaa koos asustusega on koondunud peamiselt tasandiku põhjaservale. Tutterma-Kurma küla (pilkeliselt Kapsa küla) koosnevad vähestest vanadest taludest, samuti pole ka Vanamõisa asunduse uute talundite arv suur. Paldiski maantee ümbruses leidub Kumna asunduse uusi väiketalundeid ning endisi saunakohti.

2. Valingu kühmastik.

Eespool kirjeldatud tasandikust lõuna pool kerkib maapind lamedaks Vanamõisa-Valingu kõrgendikuks. Põhja poolt piirdub see kohati selge astanguga, edelas ulatub ta laialdase Keila sooni, kuna idas teda eraldavad Vanamõisa Mäeküla kõrgendikust väiksemad soised alad. Kõrgendiku laele on, eriti Valingu ümbruses, kuhjunud rohkesti moreenseid kühmi ning künniseid, mille tõttu reljeef on õige vahelduv. Selletõttu on ka pinnakate tüsedam ning aluspõhi paljandub ainult kohati kõrgendiku nõlvul, näit. uues murrus Laane t. juures. Moreenist kühmade ning künniste vahele jääb paiguti soisi nõgusid ning lohke, kohati esineb ka karstinähteid (Valingu as. Kuristiku t. juures jm.).

Kõrgendiku lael Keila-Saue maantee ümbruses esineb laialdane sarapuupõõsastik vaheldumisi loopealse männimetsa ning tammesaludega, põllumaad leidub siin vaid vähemate laikudena. Lõuna pool raudteed on põllumaad rohkem; kultuurmaistu pidevust katkestab siin vaid siin-seal mõnel kõrgemal kühmal esinev tammesalu või männitukk ning nõgudes ja lohkudes esinevad puisniidud ja koplid. Silma paistab ka park ning ulatuslik puiestik asunduse keskuses.

Valingu asundus esindab tüüpilist hajaküla, mille keskus -

endine mõisa süda - asetseb kõrgendiku lõunanõlval soo ääres. Asunduse ääremail leidub vanemaid taluõuesid, endisi mõisa kandi- ja saunakohti, kokkuvõttes katavad talud enam-vähem ühtlaselt kogu kõrgendiku. Ka teestik on õige tihe.

3. Aila - Tapi - Jõgisu lainjas tasandik.

Eespool kirjeldatud ala liitub kagus lainja maastikuga Tapi ja Aila küla ning Jõgisu ümbruses. See ulatub kuni Keila jõeni, moodustades nõrgalt kumera kõrgema ala Rahula ja Keila soode vahel. Ka siin on pae-aluspõhi kaetud võrdlemisi tüsedalt moreensest pinnakattest, mis moodustab siin lamedaid kühmi ning künniseid vaheldumisi suuremate või vähemate nõgudega. Ka siin esineb vähemaid karstilohke ning pugemeid, näit. Tapi k. Anepaju koplis, Jõgisu Sepa t. maal jne. Ala lõunapiiril voolab üldiselt madalas kärestikulises sängis Keila jõgi (58. joon.). Koppelmannist Jõgisu veskini on siin mitmeid häid ülepääsu-kohti jõest, mida kasutab muuseas ka Tallinn-Pärnu maantee; allpool on jõest läbisõit võimalik veel Tõtu t. kohal, kus lame kirde-edela-suunaline künnis ulatub jõeni.

Kõik viljakama pinnasega kõrgemad alad kõnesolevas piirkonnas on põldude all. Madalamais niiske pinnaga nõgudes levivad peamiselt puisniidud, loopealseid on suhteliselt vähe. Asustus on õige mitmekesine. Aila küla (159. joon.) on väike tänavküla, Tapi tugevasti hajunud väike sumbküla. Jõgisul on vanad talud pillutatud endise mõisa-ala ääremaile (Koolma ning Jahu talud Valingu piiril, Mäe, Alavainu jne. Rahula soo ääres, Tuhaküla ja Pundi isegi lõuna pool Keila jõge). Endised mõisa kandikohad ja saunad moodustavad ida pool vana Pärnu maanteed pika ridaküla ("Soriküla"). Lisaks leidub endistel mõisapõldudel hajusalt uusi taluõuesid.

4. Saue - Rahula tasandik.

Madalam nõgus vööde eraldab Tutterma - Kurma ja Vanamõisa tasandikku nõrgalt lainjast tasandikust Saue aleviku ümbruses (125. joon.). See ulatub põhja pool Lehmja kõrgendikuni, kuna ta idas madaldub pikkamööda Vääna jõe, läänes Peetri orundi suunas. Lõunas aga kerkib maapind taas veidi kõrgemale, moodustades õige lameda kühma, mis ulatub Rahula asunduseni. Selle kühma põhjapoolsed nõlvad moodustavad Vanamõisa-Mäeküla ja Saue asunduse kohal markantseid astanguid. Aluspõhja paas on siin kohati õige maapinna lähedal (uus murd Männimäe t. juures), teisal, näit. Rahula asunduses jm. on pinnakate tüsedam. Paiguti esineb kruusast või rähast kühmi ning künniseid, kohati leidub ka randvalle.

Huvitav on nimetatud kõrgendiku lael esinev tammik Saue-Keila maantee ääres (66. joon.). Selle ümbruses leidub laialdasi sarapikke, kus ka kukerpuu on arvukalt esindatud. Vanamõisa Mäeküläs leidub ka ulatuslikke kadastikke ning vähemas ulatuses loopealset metsa. Viljakama pinnasega alad Kerguta (Vanamõisa) küla ümbruses, Saue alevikus ning Rahula as. - Saue küla vahelisel alal on põllustatud.

Asulastiku suhtes on kõnesolev ala mitmekesisemaid uuritavas ümbruses. Kerguta (Vanamõisa) (125. ja 158. joon.) Saue raudteejaama lähedal on tüüpiline vana sumbküla. Saue raudteejaama ümbrusse on osalt Kerguta küla, osalt Saue asunduse (90. joon.) maile tekkinud laialdane Saue alevik. Vanamõisa-Mäeküla (83.joon.) koosneb väikeõuedest, endisist saunadest, millede asemele viimasel ajal on tekkinud osalt uusi aleviku-maju. Rahula (topograafi-

listel kaartidel ekslikult "Kanama" k.) vana Tallinn-Pärnu maantee ääres esindab ridaküla, mis on rajatud endisele karjamaale pärast Rahula küla pillutamist. Saue küla (81. joon.) sellevastu on hästi säilitanud oma esialgse ilme (tänavküla). Rahula asundus on tavalist hajaküla tüüpi (163. joon.).

Saue raudteejaama ümbrusse kujunenud Saue aleviku elanikkond on enamuses seotud tööga Tallinnas. Ülekaalus on siin ametnikud, meistrid jne., kes aja jooksul on soetanud siia endale krundi ja elamu. Rohkesti on esindatud ka raudteelased, lisaks neile leidub ka üksikuid käsitöölisi. Ühtlasi töötab siin koorejaam ning suurem, Tallinna Toitlustrustile kuuluv kasvuhooneaiandus. Aleviku tuumik on kujunenud raudteejaama ümbrusse end. Saue mõisa ja Kerguta küla väljale. Siin leidub suuri ilusaid suvila-tüüpi maju, nende kõrval aga ka väikesi ajutisi elamuid, vaheldumisi aedade ja põllulappidega (94. joon.). Seetõttu jätab alevik õige meeldiva ning avara mulje. Aleviku-maju leidub ka Saue vallamaja poole viiva maantee ümbruses, kus nad peituvad võimsa tammiku ja selle all kasvava lopsaka sarapiku varju. Viimasel ajal on tekkinud maju ka üle raudtee Kerguta k. ja Vana-mõisa asunduse vahemail. Aleviku t ekkimine Saue raudteejaama ümbrusse on peatanud suure Pärnu maantee ääres teederistil asetseva vanema, kuigi õige väikese kohaliku keskuse arengu. Selle tuumiku moodustasid end. Saue postijaam (168. joon.), vana Kanama kõrts ning Saue vallamaja. Lisaks viimasele leiame siit praegu tarbijate kooperatiivi kaupluse, teederemontkeskuse ja ka üksikuid alevikumaju (122. joon.).

5. Jälgimäe - Saue tasandik.

Kirjeldatud lamedale kühmale järgneb ida pool jällegi laialdane tasandik, mis ulatub Jälgimäelt Saue ja Uksnurme külani ning Saku alevikuni. Põhjas moodustab see paene tasandik paiguti, näit. Padula talude kohal, selge astangu, mille kõrgus küünib 3 - 4 m-ni. Tasandikul esineb kohati nõgusaid alasid, näit. Jälgimäe ja Saue asunduse vahel, Saue küla kohal ning paiguti Uksnurme kõrgendiku jalamil. Siin-seal kerkib tasandikult põhja-lõuna-suunalisi kruusaseid künniseid, näit. Kruusiaugu t. juures Jälgimäel, Mõnsimäe t. juures jne. Aluspõhja paas - Keila lade - avaneb mitmel pool maapinnal ning Jälgimäe ja Juuliku murdudes.

Suurem osa kirjeldatud paesest tasandikust on ulatusliku kadaka-loopealse (Saue külast ida pool) ning männimetsa all (Jälgimäe ümbruses). Nõgusail aladel leidub puisniite, kuna viljakamad nõlvakud on põldude all. Asustus on hajus ning koosneb Jälgimäe asunduses uutest, mujal aga vanadest taluõuedest, endisist Jälgimäe ja Saue mõisa kandikohist. Juulikul on Tallinna Toitlustrusti majand.

6. Uksnurme lava.

Saku-Uksnurme kõrgendik sarnaneb suuruselt ja ehituselt üldjoontes Tuula lavaga. Teda ümbritseb põhjast ulatuslik, osalt soine tasandik, samuti ka läänest ja loodest. Idas piirdub ta täiesti tasase Saku sooga. Kõrgendiku lagi on tasane ja madaldub pikkamööda lõuna ja edela suunas. Siin paljandub aluspõhi - Vasalemma paas murdudes Lubjaahju mäel ja Sepa t. juures ning mitmel pool kaevikuis. Kõrgendiku külgedel aga, Saku mõisa ja Uksnurme ümbruses, on pinnakate tüsedam. Siin esineb moreenist kühmi ja

isegi vähemaid kupleid (Saku as. lähedal), mis annavad reljeefile selgesti lainja, isegi vahelduva ilme. Ka kõrgendikust kagus näib pinnakate olevat tüsedam, ulatudes Saku as. Kungla talu kaevus 4,5+ m-ni.

Ka Saku-Uksnurme laval on põllumaa koondunud peamiselt kõrgendiku nõlvadele, Saku ja Uksnurme ümbrusse, paksema moreense pinnakattega alale. Kõrgendiku lael seevastu on ilusaid kuivi puisniite ning kadastikke, kohati, näit. Lubjaahju mäel, ka sarapuu-põõsastikke. Põhja poolt ümbritseb kõrgendikku kitsam metsade ja puisniitude vööde, mis eraldab Saku ja Uksnurme väljasid Saue, Rahula ja Jälgimäe lagendikest. Ka lõunas, kus pinnas on madalam ja liivane, levivad metsad, mis ulatuvad Keila jõe äärsete aasadeni. Siingi esineb kohati nõgudes ojade ääres jm. puisniite ning paiguti katkestavad uudismaa-laigud metsade pidevust.

Ka asustus on koondunud peamiselt kõrgendiku nõlvadele. Edelas koonduvad Uksnurme asunduse õued suurel määral endise mõisa südame kui keskuse ümber, kuna Uksnurme küla talud moodustavad pika rea põllu- ja heinamaa piiril. Läheduses asetseb kõrgendiku nõlval Sepa sovhoos. Idas levivad Saku-Mõisaküla õued pika reana Saku-Tõdva maantee ääres. Veidi eemal, jõe ääres asetseb Saku Maakorraldustehnikum (85. joon.), liitudes Saku alevikuga. Lõuna pool on vaid hajatalusid metsade keskel.

Keila kaljukünniste ning soiste vagumuste maastik.

(14. joonis, E)

Kõnesoleva ala keskosas, Keila ümbruses, valitsevad, nagu juba nägime, reljeefis loode-kagu-suunalised piklikud kaljukünnised vaheldumisi madalate vagumustega, mis annavad kogu maastikule

selgesti viirulise ilme (33. ja 128. joon.). Voorjaid kõrgendikke esineb kõnesoleval alal mujalgi, kuid just siin - Keila linnast põhja pool - on nad eriti hästi välja kujunenud ning esinevad maastikus domineeriva elemendina. Enamasti on siin tegemist mõõtmeilt õige suurte vormidega, mis moodustavad hästi piiriteldud maastikulisi ühikuid, milliseid järgnevas detailsemas vaatluses on üksikasjalikumalt käsiteldud.

1. Humala - Kumna künnis.

Kõnesolev maastik algab kirdes Humala kõrgendikuga, mis kerkib lõuna pool Vääna ümbruse tasandikest. See on loode-kagu-suuna line piklik (pikkus ligi 4 km, laius 1,2 km) tasase pinnaga lava, mis kerkib 37,7 m iselise ning 17 m suhtelise kõrguseni. Kõrgendiku nõlvad moodustavad põhjas, loodes ning kirdes 2 markantset astangut, mis eriti selgesti tulevad nähtavale Vääna-Humala maantee kohal. Edelas on astangu nõlvad märksa lamedamad; madal vagumus eraldab siin Humala kõrgendikku Keila jõe poole jäävast Looküla voore kaguotsast.

Arupealse k. kohal kääandub Humala kõrgendik veidi kõrvale oma senisest suunast ning jätkub siis endiselt kagusse juba Kumna kaljukünnisena. Vastandina eelmisele on siin reljeefi lavajad tunnused maastikus hoopis vähem nähtavad. Kõrgendiku nõlvad on selle: osas enamasti õige lamedad ning lagi paiguti selgesti kühmuline. Kõrgendiku lael ning nõlvadel leidub võimsaid randvalle ja ka vähemaid astanguid. Künnise suurim iseline kõrgus küünib üle 40 meetri. Kagu suunas ulatub kõnesolev künnis Tallinn-Paldiski maanteeni, kus ta märkamatult läheb üle paeseks tasandikuks Kurma-Tutterma ümbruses.

Rööbiti viimatimainitud kõrgendikuga kulgeb väiksem loode-kagu-suunaline paene Kirikuküla kõrgendik. Selle pikkus Kumna asundusest Tallinn-Keila raudteeni on ainult 1,5 km, suhteline kõrgus 12 m. Ka selle nõlvadel leidub madalaid astanguid ning pikki klibust randvalle.

Oluliselt on Humala-Kumna kõrgendik, mille pikkus küünib kokku ligi 8 km-ni, moodustatud aluspõhja paatest. Humala lava madalamail nõlvul paljandub Kukruse ja Idavere lade, kuna kõrgendiku lael avaneb juba Jõhvi lademe lubjakivi. Siin leidub rohkesti paljandeid esimese maailmasõja kaevikuis jm. kindluseehitisis. Kumna ümbruses leidub paljandeid vähem, kuid ka siin on aluspõhi üldiselt õige lähedal. Kirikuküla künnis näib koostuvat juba Keila lademe paatest. Pinnakate on üldiselt õige õhuke, veidi paksem kõrgendiku edelanõlvul. Kõrgendiku lael, eriti kõrgemais osis, kus on rohkesti vana randvalle, on pinnas üldiselt vähe viljakas.

Kõnesoleva ala taimkatte-pilt sarnaneb suurel määral varem käsiteldud kõrgendikkudega. Kõrgendiku lael levivad laialdased loopealsed põõsasmarana või kadakatega, vaheldudes ulatuslikkude sarapikkude ning lepikutega. Eriti tüüpilised on tihedad sarapuu-põõsastikud järskudele nõlvadele ning randvallele. Niiskemail nõgusail ning allikastel kohtadel, eriti põhja- resp. kirdenõlval, leidub ka puisniite ning paiguti on vähemate tukkadena säilinud ka männimetsa. Kõrgendiku edelanõlvu, kus mullastik on paksem, saadavad põllud, kõrgendiku lael ning põhjanõlvul aga leidub põldu vaid vähemate laikudena.

Ka asustus on suurel määral sõltuv kirjeldatud looduslikest tingimusist, koondudes peamiselt kõrgendiku nõlvadele. Kõrgendiku

edelanõlval paiknevad Kumna asunduse keskus, Kumna ja Kütke külad ning Humala asundus. Nii väike Kütke hajaküla kui ka suurem tänavküla laadiline Kumna küla koosnevad vanadest taluõuedest. Kõrgendiku lael leidub vaid väikeõuesid, endisi saunakohti (Arupealse küla). Kõrgendiku "tagaküljel", kirdes, esineb vaid üksikõuesid - vanu hajatalusid, sauna- ning endisi mõisa kandikohti, mis paiguti reastuvad piki kõrgendiku jalamit suuremaiks või vähemaiks ahelaiks (Mõhku pered, Metsaküla jne.).

2. Looküla künnis.

Osalt rööbiti Humala lavaga kulgeb Keila jõe paremal kaldal lame kõrgendik, mida võiksime nimetada Looküla künniseks. See ulatub 7 km pikkuselt Vääna - Keila-Joa maanteelt Humala asunduseni, moodustades 1 - 1,5 km laiuse kõrgema vöötme Keila jõe orundi ning Paistama (Tõlinõmme) järve ümbritsevate nõgusate alade vahel. Künnise üldiselt õige lame pind kumerdub omakorda mitmeks vähemaks, samuti loode-kagu-suunaliseks ovaalseks kõrgendikuks, mida eraldavad tasasemad alad. Silmapaistvamad neist kõrgendikest on lame künnis Looküla kohal (pikkus 3 km, suhtel. kõrgus 11 m, absol. kõrgus 34,5 m), Joa-Suurküla Põllumägi (pikkus 1,5 km, suhtel. kõrgus 10 m, isel. kõrgus 33,2 m) ning Adra küla ja Humala asunduse vaheline kõrgendik (pikkus 2 km, suhtel. kõrgus 7 m, isel. kõrgus 30,4 m). Erinevalt teistele Keila ümbruse voortele, mis osutavad sageli lavajat ehitust, ei tule see joon kõnesoleval juhul kuigi nimetamisväärselt nähtavale, mille tõttu ka silmapaistvad astangud puuduvad.

Üldjoontes on kõik nimetatud kõrgendikud välja voolitud aluspõhja paatest. Suuremaid murdusid on siin Joa-Suurküla ja Looküla vahelisel alal. Pinnakatte tüsedus on üldiselt õige väike (Kopli t.

kaevus 0,5 m), veidi suurem näib see olevat kõrgendike kagu- ja lõunapoolseil nõlvul. Pinnakatteks on enamasti paene rähk, paiguti esineb madalamail nõlvul ka uhtsavi.

Nagu see on tavaline uuritava ala paeseile kõrgendikele, nii valitsevad ka Looküla künnisel lagedad alvarid ja põllumaad. Joa-Suurküla Põllumägi ning Adra k. ja Humala as. vaheline kõrgendik on täielikult põllustatud, mujal levib põllumaa suuremate või vähemate laikudena. Alvareil valitseb paiguti kadakas, teisal põõsasmaran, vaheldudes lepikutega ning puisniidulappidega nõgusamais paigus..

Kõnesoleva künnise asustus on võrdlemisi tihe, kuid on vähe säilitanud oma algupärast kuju. Ainult Joa-Suurküla (82. joon.), varema nimetusega Jausma k., on hästi säilinud sumbküla, mis asetseb kõrgendiku nõlval vastu Keila jõe orundit. Joa-Looküla (127. joon.) sellevastu koosneb hajali resp. väikeste rühmadena levivaist õuedest, enamasti vähemaist. Adraküla tuumik asetseb kõrgendikkude vahelisel tasasemal alal, moodustades väikese sõõri ümber küla keskel asetseva tiigi. Külade ääremail levivad rohked väikeõued - endised saunakohad. Künnise kaguotsal asetseb üksikuid Humala asunduse õuesid, endise hävitatud Humala küla asemel.

3. Keila jõe vagumus.

Kirjeldatud kõrgendikust edelas järgneb Keila-Joalt Keila linnani ulatuv pikk kitsas orund, mille tasasel põhjal voolab Keila jõgi. Ta kujutab endast paelava künniste vahelist loode-kagu-suunalist, veidi looklevat vagumust, mille põhi on täitunud setetega ning seetõttu täiesti tasane. Seega erineb ta tunduvalt Vääna orundist, mis on sügavalt lõikunud paelava pinda. Keila orundi kohal esineb Keila-Joal võrdlemisi väike, u. 1,5 km sise-

maale ulatuv paekalda laht. Keila-Joalt Käesaluni on orund õige lame ning võrdlemisi kitsas. Siit peale muutuvad ta veerud hästi jälgitavaks ning õieti omabki mainitud vagumus ainult Käesalu-Karjaküla vahemikus, u. 7 km ulatusel, selgesti orundi ilmet. Siin on ta ümbritsetud ühelt poolt Käesalu-Karjaküla künnisest, teiselt poolt Looküla voorest. Orundi laius on siin keskmiselt üle 1 km, kohati, näit. Joa ja Karjaküla kohal veidi kitsam. Kohati, näit. Karjaküla ümbruses, esineb ta veerudel madalamaid astanguid. Karjakülast edasi avardub orund laiaks nõoks, mille moodustab laudtasane soo - Keila "paes" (134. joon.). Kogu ulatusel on orundi põhi õige tasane ning Keila jõe lang on siin 13,5 km ulatusel ainult 0,57 m (Sisevete Uurimise Büroo aastaraamat 1927, lk. 128).

Suurem osa kõnesolevast orundist on lage luht, millelt kerkib siin-seal üksikuid puid ning põõsaid. Orundi kõrgemail ääreaaladel esineb ka puisniite. Üksikuil künkail (Köstrimägi jt.) kasvab tavaliselt mets. Karjaküla kohal esineb orundi lammil ka vähemaid rabu. Kevadeti on suurvete ajal kogu orund üle ujutatud, muutudes suureks järveks. Peale heinategu aga reastuvad siin jõe kallastel lugematud heinakuhjad.

4. Käesalu - Karjaküla künnis.

Keila orundi teisel kaldal kulgeb Looküla voorega rööbitine pikk kaljukünnis, mis ulatub loode-kagu suunas Käesalust Karjakülani. See on kõige pikem Keila ümbruse voorjaist kõrgendikest - ligi 9 km, kuna ta keskmine laius kõigub 1 - 1,5 km ümber. Ta suhteline kõrgus küünib 18 m-ni, suurim iseline kõrgus on 40,9 m. Künnise lame loodeots kumerdub märkamatult paeselt tasandikult Ahtma k. ümbruses. Kagu poole muutuvad kõrgendiku nõlvad kõrgemaks,

moodustades paiguti Karjaküla kohal järske astanguid. Lõunasse ning edelasse madaldub künnise lagi üldiselt pikkamööda. Künnise lael ning nõlvul, kus pae-aluspõhi paljandub mitmes murrus, esineb pikki võimsaid klibu-randvalle. Lõunas ulatub künniselt Keila voore suunas väike liivase koostisega piklik kõrgendik - Ristaia mägi, mida Keila - Keila-Joa maantee kasutab ühelt kõrgendikult teisele pääsemiseks. Sellest ida poole jääb, samuti liivane, lame madal Kõrvesmägi ja ka voore kaguotsal, Karjaküla sovhoosi läheduses leidub paiguti tüsedaid liivakuhjatisi.

Geoloogiliselt koosneb Käesalu-Karjaküla künnis loodes Kukruse ja Idavere, kagus aga Jõhvi lademe paatest. Tähtsamad murrud leiduvad Keelva külas Mardi t. maal, ning Karjakülas Aru ja Uuemõisa t. lähedal.

Vaatamata kõnesoleva künnise suhteliselt väikesele laiusele, esineb ka siin kõrgendiku lael vete maa alla kadumist, näit. Karjakülas Uuemõisa t. maal. Künnise nõlvadel aga avaneb rohkesti allikaid, milliseist suurim on Järvallikas Karjakülas, künnise edelanõlval.

Käesalu - Karjaküla künnise taimkate on võrdlemisi vahelduv. Ulatuslikke kadaka- ja põõsasmarana-loodusid leidub kõrgendiku lael ning nõlvul Käesalu, Sitpeksi ja Keelva ümbruses, vaheldudes lepikutega ja karjamaa-metsadega. Karjakülas kasvab künnise lael ja nõlvul tihe sarapuu ja kukerpuu põõsastik ning vähem tammik, kuna liivasel pinnal kõrgendiku kaguotsas, Ristaia ning Kõrvesmäel esineb männimetsi. Põllumaa levib peamiselt kõrgendiku madalamail nõlvul, kuhu koondub ka asustus.

Asustus kõnesoleval künnisel, mida ümbritsevad pea kõikjalt asustamata soised alad, on algupäraselt koosnenud väikesist sumb-

külist. Neist on paremini säilinud Sitpeksi kääbus-sumbküla kõrgendiku edela- ja väike Keelva tänavküla kirdenõlval. Nende vahel levivad kõrgendiku paesel lael väikeõued, endised saunakohad (79. joon.). Kõrgendiku loodeotsal levivad hajusalt Käesalu asunduse õued, asunduse keskuseks on Käesalu MT Keskkool. Karjaküla leidub kõrgendiku edelanõlval väikesi taluõuede rühmi, end. Lüdresti ja Redepeksi külade kohal, mis on kaotanud oma vana nime. Kirdenõlval asetsevad Uus-Karjaküla asundus ning Karjaküla karusloomade kasvatamise sovhoos (100. joon.), lisaks üksikuid endisi mõisa-kandikohti ning uusi asundustalundeid.

5. Illurma vagumus.

Käesalu-Karjaküla künnisele järgneb edelas taas madal loode-kagu-suunaline vagumus, mida veestab Treppoja ülemjooks. Seda, võiks öelda Illurma vagumust piiritleb edelast Tõstre künnis, lõunast aga Keila lava, kuna ta kagus kitsa madala sooriba kaudu on ühenduses laudtasase Keila sooga. Loode suunas avardub vagumus märgatavalt ja ta laius küünib Tuulina ja Takkanurga k. kohal 1,5 km-ni. Vagumuse tasane põhi kaldub õige pikkamööda loodesse, ainult Illurma ja Sitpeksi küla kohal ulatub risti üle vagumuse kaarjas seljak, imposantne Litorina-aegne randvall. Vagumus on täidetud liiv- ja savisetteist, mis katavad pae-aluspõhjal lasuvat rühksavi; viimane paljandub kohati Karjaküla - Valksa magistraalkraavis. Esineb ka vähemaid nõgukohti, mida täidab turvas. Kogu vagumus on ulatuslike puisniitude all, mida viimastel aastatel on laialdaselt kultiveeritud. Ümbritsevate külade kõrval omavad siin heinamaid isegi Lohusalu küla, Käesalu asunduse talundid ning Niitvälja sovhoos. Eespool mainitud seljakul, samuti Treppoja

ääres leidub paiguti ka metsa.

6. Tõstre künnis.

Asja kirjeldatud vagumusest edelas järgneb jällegi kõrgem vööde, mille moodustavad Tõstre künnis ning selle jätkuks olev loode-kagu-suunaline piklik Keila lava.

Üldjoontes on Tõstre künnis, mis sukeldub esile Tuulina k. kohal luiteliivade alt, lame, astanguliste nõlvadega kõrgendik. Ta pikkus loode-kagu suunas ulatub 3 km-ni, suurim laius on 1,5 km. Kõrgendiku laiema aluse moodustab madalam lava, mille astmeliselt kerkiv loodenõlvak on kulutatud Treppojast Kõbista ojani ulatuvaks kaareks. Sellelt madalamalt aluselt kumerdub lameda künnisena voore kõrgem osa, mis kerkib Tallinn - Paldiski maantee läheduses triangulatsiooni-torni kohal 35 m iselise ning 18 m suhtelise kõrguseni. Künnise loodekülg on uuristatud järsuks astanguks (Litorina-aegne mererand), mille jätkuks on kõrgendiku külgedelt algavad võimsad randvallid. Ka mujal leidub kõrgendiku nõlvadel ning lael ulatuslikke klibuvälju, randvalle ning astanguid, millede jalamile jääb paiguti nõgusaid soisi ribasid.

Jõhvi lademe paas, millest Tõstre voor oluliselt koosneb, paljandub sageli kõrgendiku lael ning nõlvul otse maapinnal. Suurem murd on Tõstre k. juures, paljandeid leidub aga ka astangul Kalda t. läheduses. Pinnakate on üldiselt õige puudulik, enamasti katab pae-aluspõhja vaid õhuke kord lubjakivist klibu (näit. Tuulina k. põldudel). Paiguti on kõrgendiku lael ning nõlvul kogunenud oitudesse vettpidavaid savisetteid, mille tõttu neis aasta läbi vesi püsib (näit. Kuusiku t. läheduses).

Erinevalt teistele paelava kõrgendikele esineb Tõstre voore lael veel rohkesti metsa, enamasti karjamaadena kasutatavaid loo-

pealseid kuusikuid ja männikuid. Alvareid sellevastu leidub piiratud ulatuses, samuti esineb loigukohis väikesi lodusid. Kõrgendiku nõlvadel aga levivad peamiselt põllud. Kuigi siin laialdaselt esinev lubjakivi klibu on õige väikese viljakusega, on need siiski pea üleni põllustatud, moodustades näit. loodes, Tuulina k. kohal terava maastikulise piiri vastu tuiskliivast, metsaga kaetud rannikut.

Asustus kõnesoleval kõrgendikul hõlmab 3 väikest küla: Tõstre, Illurma ja Tuulina. Neist esindab Tuulina ahelküla, mille õued reastuvad Treppojast Kõbista ojani ulatuva kaarena piki kõrgendiku loodepoolset jalamit. Tõstre küla tuumik esindab väikest, kolmest õuest koosnevat tänavküla. Eriti tüüpilist asendit omab väike Illurma sumbküla kõrgendiku põhjanõlval oja ääres kohas, kust lähtub risti üle Illurma vagumuse ulatuv seljak - Litorinaaegne randvall. Tallinn - Paldiski maantee ääres, mis kulgeb piki kõrgendiku lõunanõlva, leidub vaid hajatalusid (98. joon.). Üksikuid väikeõuesid leidub ka külamaade vahepeal kõrgendiku lael.

7. Tõstre - Kulna vagumus.

Madalam ala eraldab Tõstre künnist kõrgemast Keila lavast, millest edelasse jääb taas piklik vagumus. See ulatub loode-kagu suunas Tallinn-Paldiski maanteest Kulna (Maantee) külani ja kannab keskosas Sinemi soo nime. Suuremalt osalt on see niiske puisniit, äärealadel leidub ka kuivemaid aruheinamaid.

8. Keila lava (5.joon.).

Keila lava, mis järgneb Tõstre künnisele kagus, on mitmes suhtes silmapaistvaim kõnesoleva ala pinnavormidest. Ta äratab tähelepanu juba oma mõõtmeilt: pikkus loode-kagu suunas üle 6 km,

suurim laius 2,5 km. Suhtelise kõrguse poolest - ligi 25 m üle Keila soo tasase pinna - ületab ta kõiki teisi paelava kõrgendikke, kuna ta iseline kõrgus küünib Keila-Aru triangulatsioonitorni kohal 50 m-ni. Kõrgendiku põhja- resp. kirdenõlvad moodustavad 2 - 3 järsku astangut, ühtlasi esineb siin pikki võimsaid randvalle ning paiguti vähemaid kruusase koosseisuga künniseid. Kõrgendiku lael on maapind täiesti tasane, kaldudes nõrgalt lõuna resp. edela poole (67. ja 129. joon.). Lõunas piirdub kõrgendik enamasti lameda nõlvakuga, millel samuti esineb vähemaid künniseid ning kühmi.

Nagu selgub arvukaist looduslikest paljandeist ning murdudest kõrgendiku lael ning nõlvul, on Keila lava oluliselt välja voolitud aluspõhja paatest. Lava põhja- resp. kirdejalami murdudes ning kaevikuis Tallinn-Paldiski maantee piirkonnas avaneb veel Jõhvi lademe mergline lubjakivi, kuna lava kõrgemas osas moodustab aluspõhja Keila lademe paas. Viimase tüüp-leiukohaks ongi suur murd Aedevahe talu juures. Lava lael paljandub paas kohati otse maapinnal või on kaetud õige õhukese lokaalmoreeni kihiga. Võimsad randvallid kõrgendiku nõlvul on üles ehitatud peamiselt klibust, kuid laialdaselt esineb ka rannaliiva ja -kruusa. Isegi kõrgendiku lael katab võrdlemisi laialdast ala õhukese kihina mereliiv.

Ka taimkatte suhtes pakub Keila lava kõnesoleva ala kõrgendikkudele tüüpilist pilti. Lava lael levib avar kadaka-loopealne - Keila aru (67. ja 129. joon.). Kõrgendiku nõlvadel - järskudel astangutel, klibu-randvallidel ning paiguti ka kõrgendiku lael esineb ulatuslikke põõsastikke (33. ja 69. joon.).

Tavaliselt seltsib neis sarapuuga suuremal või vähemal määral kadakaid, kukerpuid, arukaski, tammi ja saari. Esineb ka silmapaistvalt suuri üksikuid tammi (Liivaaugu ja Aru t. juures) ning tammikuid (Kahari ja Tammsaare t. juures). Madalamail nõlvul levivad põllud, paiguti esineb ka ilusaid värvirikkaid puisniite valitseva saare ja tammega (näit. Joosti t. juures). Seal aga, kus pae-aluspõhja katab liiv või kruus, esineb männikuid (näit. Keila linna park) ning lava lael on laialdane ala kaetud kanarbikuga.

Nagu see üldse on omane kõnesolevale alale, koondub asustus ka Keila laval peamiselt kõrgendiku madalamaile nõlvule resp. jalamile. Pideva, laiema või kitsama ribana palistab põllumaa kõrgendiku nõlvu siiski vaid põhjas, kirdes ning kagus - Valksa küla ja Keila asunduse kohal. Lõunas, Tallinn - Haapsalu maantee ja raudtee ümbruses, leidub vaid hajatalusid (Maantee küla). Valksa küla ning Keila asunduse õued koonduvad peamiselt lava põhja- resp. kirdenõlvu kaudu kulgeva Tallinn - Paldiski maantee äärde resp. lähedusse. Edelas leidub vaid üksiktalusid, enamasti endisi saunakohti. Lava kõrgem keskosa on enamasti asustamata nõmm ning loopealne. Kõrgendiku nõlva kasutavad teed koonduvad lava kaguotsa kohal, kus kaljused kõrgendikud kahelt poolt lähenevad Keila jõele, tekitades loodusliku sillakoha. Siia kõrgendiku kaguotsale, tähtsasse raud- ja maanteede sõlmpunkti, kus avaneb soodsaim ülepääs Keila jõest, on kujunenud kõnesoleva ala silmapaistvaim linlik keskus ning suurim asula - Keila linn.

9. Keila linn.

(15. joonis)

A s e n d n i n g a s u l a t ü ü p. Keila linn, uuritava ümbruse tähtsaim kohalik keskus, kuulub meie vähimate linlike agglomeratsioonide - kääbuslinnade hulka (elanike arv alla 2000 in.). Ühtlasi on ta meie nooremaid linnu, mis on - kuigi asulana õige vana - kasvanud linnaks alles viimaseil aastakümneil. 1925. aastast saadik alev, sai ta linna õigused 1938.aastal. Linna elanike arv, mis 1.V 1940 oli 1228 in., 1.VIII 1945 - 1120 in., ulatub praegu ca 1500 inimeseni. Seega koondab Keila linn endasse ligikaudu 1/8 kõnesoleva ala rahva-arvust. Elanike arvult kõrvutub ta ligikaudu meie vabariigi linnadest järgnistega: Suure-Jaani - 1132 el. (1940.a. andmeil), Jõgeva - 1328 el., Kärdla - 1369 el., Kilingi-Nõmme - 1590 el. jt. Rahva-arvult ületab Keila juba üle kahe sajandi linnana eksisteerinud Paldiski (1.X 1939.a. 816 el.). Harjumaa teistest vähemaist keskusist võistleb Keilaga elanike arvult vaid Rapla alev (1.III 1934 - 994 el., praegu palju rohkem).

Kaugemas vaates asetseb Keila linn ligikaudu uuritava ala keskosas, nii raudteed kui ka maanteed kaudu 27 km Tallinnast, Keila jõe läänekaldal. Kahelt poolt lähenevad siin paesed kõrgendikud jõele ning tekitavad loodusliku sillakoha (96. joon.), mis võimaldab hõlpsat ülepääsu jõest. Keilast üles- ning allavett aga on jõgi õige sügav ning voolab laialdasi soid kaudu, mis isegi tänapäeval on veel liiklusele suureks takistuseks. Seega on linliku asula tekkimine Keilas tingitud peamiselt koha soodsast liiklusasendist. Asula kujunemine algas kiriku ümber, milline rajati siia XIII sajandil, varsti pärast ristiusu tulekut meie maale.

Ühtlasi tekkis siin soodsas kaitseasendis oleval jõesaarel Keila mõis, mis XV - XVI sajandil oli ordumõisana laialdase piirkonna halduslikuks ja majanduslikuks keskuseks. Seetõttu pulbitses siin suure kihelkonna keskuses, mille piirid ulatusid siis lõunas, edelas ja läänes märgatavalt kaugemale praegustest, vilgas elu ja liiklemine. On andmeid, et juba keskajal oleles Keilas kiriku juures tähelepandav alev, mida täie õigusega võime pidada praeguse Keila linna eelkäijaks (P. J o h a n s e n 1926, lk. XIV - XXVII). XVI sajandi sõdades see hävis ning uuesti tekkis linlik asula samal kohal allés möödunud sajandi lõpupoolel. Praegu ulatub siin majade arv 1945.a. andmeil 221-ni.

Väikese, kohaliku tähtsusega keskusena on Keila eeskätt oma lähema ümbruse majanduslikuks, kultuuriliseks ning halduslikuks keskuseks. Ühtlasi aga on ta ka tähtis liiklusteede sõlmpunkt, kus ristuvad

Tallinn
↗
Paldiski ⟷ Keila
↙
Haapsalu

raud- ja maanteed. Seega on meil Keila näol tegemist tähtsa liikluskeskusega Tallinna edelasektoris, mis koondab endasse suurema osa edela- ja läänekaarest Tallinnasse suunduvast liiklusest. Rohkete ühiskondlike asutiste tõttu (jaoskonna-kohus, miilitsajaoskond, agrozoovet-jaoskond, tervishoiu-jaoskond, apteek, sidekontor, Keila valla TK jne.) omab ta teataval määral ka haldusliku keskuse ilmet. Koolidest töötavad siin Keila valla ja linna ühine keskkool ning 1-aastane Põllunduskool Keila riigimõisas. Ühtlasi on ta rahvamaja, seltside jne. asupaigaks ja seetõttu ka oma ümbruse seltskondliku elu fookuseks.

Keila linna tööstuslikust ja kaubanduslikust tegevusest saame teatava ülevaate, kui loetleme tähtsamad siin töötavaist käitisist. Neist olgu mainitud: tarbijate kooperatiiv, ühispank, meierei, 2 veskit (auru- ja vesiveski), 2 villaketruse- ja kudumistööstust jt. Need on jugu- ja väikekäitised (2 - 5 resp. 5-20 töötajaga), mis toimetavad saaduste kokkuostu ja töötlemist, ühtlasi ka oma tagamaa elanikkonna varustamist mitmesuguste kaupadega. Peale selle leidub siin mitmeid vähemaid kääbustööstusi (1 - 2 töölisega) ning hulk käsitöölisi. Kohaliku energiabaasi puudumine (Keila jõe veejõud on juba ammust ajast kasustatud vana vesiveski poolt) ning tagamaa silmatorkamatus mõne erilise töötusliku tooraine poolest ei ole siin lasknud tekkida suuremaid tööstuslikke käitisi. Ainult villatööstus näib omavat Keilas tugevaid traditsioone, mis nähtavasti pärinevad veel ajast, mil lambakasvatus selle ala kuivadel arudel oli nii mõisades kui ka taludes tähtsaks tulualaks. Huvituseta pole seetõttu mainida, et meie suuremaid riidevabrikuid "Keila" on siin asutatud ning 1935.a. Keilast Tallinnasse üle viidud. Alludes suurlinna Tallinna vahetule ja tugevale mõjule, on Keila kaubanduslik tagamaa õige piiratud. Ainult läänes, loodes ja edelas ulatub see veidi kaugemale, mujal küünib see keskmiselt ainult 5 - 6 km kauguseni, Ta halduslik mõjupiirkond, mis hõlmab Keila, Saue ja Harku valdu, on suurem, kuid üldiselt on see seos õige nõrk. Suurlinna lähedus, mis takistab siin iseseisva linliku elu arengut, põhjustab muidki erijooni Keila majanduslikus ja sotsiaalses struktuuris. Kasutades hõlpsat raudteeühendust Tallinnaga, töötab küllalt suur osa linna elanikest Tallinnas ning ainult öömbib Keilas, kus korteri-

olud on lahedamad. Eriti suvel asub rohkel arvul tallinlasi Keilasse ja ta elanike arv tõuseb tunduvalt, kuigi osa linna enese elanikke lahkub suveks maale põllutööle. Rohkesti on Tallinna elanikke asunud ka alaliselt Keilasse elama, soetades endale siin krundi ja elamu. Nende hulgas on silmapaistvalt rohkesti pensionäre, keda odavam ning vaiksem elu on meelitanud siia vanusepäevi veetma. 1945.a. moodustasid pensionärid koos perekonnaliikmetega ligi ¼ Keila elanikkonnast, mille tõttu Keila rohkemgi kui Paldiski enne sõda oli õigustatud kandma "pensionäride linna" nimetust.

L i n n a a s e. Lähemal vaatlusel, nagu juba eespool mainitud, asetseb linn Keila lavavoore madalduval kaguotsal, mis ulatub siin kuni Keila jõeni. Linna asemeks on seega lame kõrgendik, mis pikkamööda tõuseb loode suunas ning väljaspool linna kerkib kõrgeks Keila lavaks (133. joon.). Kõrgendiku nõlvad on linna piires enamasti õige lamedad, põhjas resp. kirdes siiski üldiselt järsumad, moodustades paiguti madalaid astanguid; lõunasse kaldub maapind õige pikkamööda, võiks öelda isegi märkamatult. Kõrgendiku lael ning nõlvul esineb kohati lisaks ka väikevorme - lamedaid kühmi ning künniseid, sekka nõgukohti, mis aga alles üksikasjalikumal vaatlusel nähtavale tulevad. Ida poolt piiritleb linna Keila jõgi, mis voolab siin madalate kallaste vahel kivises, kärestikulises sängis ning harunedes moodustab jõesaare, millel asetseb Keila sovhoos. Linnast põhja kui ka lõuna poole levivad laudtasased sood: põhjas Keila "paas" (134. joon.), lõunas Tuula soo ning Ohtu raba.

Keila voor on kaljuvoor ning suuremalt jaolt on linn rajatud

paesele aluskaljule. Paiguti, näit. Pae t. ümbruses, paljandub aluspõhja paas otse maapinnal. Ainult kõrgendiku lael esineb pikk lame künnis, mis koosneb lahtisest pinnakattest ning ulatub samuti Keila jõeni; eriti selge on ta kalmistu kohal Haapsalu ja Paldiski maantee vahemikus ning kirikumäel. Ta koosseisu reedavad arvukad kruusaaugud, milliseist suurimad on kiriku juures ning lõuna pool raudteed Tuula tee ääres, kus paljandub 5 m tüseduses kihitatud kruusasid ning liivasid. Esineb ka vanu randvalle (koolimaja juures) ning vähemaid, õige lamedaid kruusakühmi (lõuna pool raudteed Aia t. ümbruses ning linna lääneserval, põhja pool Haapsalu maanteest), vaheldumisi vähemate nõgukohtadega. Viimaseid väldib ehitustik ja nad esinevad linnapildis sageli hoonestamata tühimikena.

Seega levib linn peamiselt kruusase resp. paese pinnaga kõrgendikul ega ulatu kuski ümbritsevaile madalaile tasandikele. Isegi kiriku-tagune madalam jõeveerik on veel üsna hõredasti hoonestatud ning ainult Tallinna tänava kohal ulatub linn kuni jõeni (134. joon.). Siin on Keila jõgi kunstlikult paisutatud ning moodustab raudteesillani ulatuva veskijärve. Allpool veskipaisu (130. joon.) on ta aga kärestikuline ning madala paese resp. kruusase põhjaga. Samasugune on jõepõhi ülalpool, Keila sovhoosi kohal, kus hõlpsasti võib jõest läbi sõita. Kevadise suurvee ajal ujutatakse jõeäärsed madalad luhad laialt üle; need muutuvad siis tõelisteks järvedeks, mis kõrgemal asetsevasse linna kaugele kätte paistavad.

P õ h i s. Oma põhiselt kuulub Keila linnade hulka, mis algusest peale on olnud ava-asulad. Nagu teisteski kiriku-asulaist kujunenud linnades moodustab ta peamise väljaku kirikuplats, mille

tekitavad kiriku läheduses koonduvad maanteed (133. joon.). Seetõttu on Keila vana turuplats, nüüdne Raekoja väljak kujunenud uuliharguse taoliselt, moodustudes teravnurgi ühinevaist Haapsalu ja Paldiski maanteest, kirdest saabuvast Tallinna maanteest ning kagu poolt tulevast Tuula teest. Nimetatud teed on Keila tänavastiku vanimaiks jooniks. Linnapildis on neile maanteedest kujunenud uulidele omane looklev kulg ning suurem laius. Ainult Tallinna maantee on täiesti sirge; ta on rajatud teistest hiljemini - XVIII sajandil, kuna varem jõe ületamine toimus Keila mõisa kohal, s.o. nüüdse Tuula tee kaudu, mis praegugi moodustab Raekoja väljaku loomuliku pikenduse (29.joon.).

Kui 1870. a. ehitati Tallinn-Paldiski raudtee, siirutati see Keilast läbi pea täpsasti ida-lääne suunas, rööbiti asula peamisele liiklusteljele, Tallinn-Haapsalu maanteele. Asula edasisel laienemisel indutseeris raudteejaama asend linna, tollal veel aleviku kasvu peamiselt lääne suunas. Et olemasolev maanteestik ei võimaldanud korrapärase nelinurkse tänavastiku tekkimist, on linnaplaan asula vanemas osas - raudtee, Haapsalu ja Paldiski maantee vahemikus, õige korrapäratu. Rohkesti esineb siin murduule (Uus ja Jaama t.) ning ühenduses sellega trapetsi või kolmnurga kujulisi sargasid. Tallinna maantee ja Tuula tee vahelist, enamasti hoonestamata linnaosa iseloomustab roieteestik. Linna nooremad ääreosad - lõuna pool raudteed leviv Lilleküla, Pargiserv jt. omavad seevastu õige korrapärast täisnurgi lõikuvat tänavastikku. Mõõdukalt avarad uulid kulgevad siin rööbiti ning risti raudteele või peamisile maanteile, kuna sarad on valdavalt püstkülikjad ning sageli õige suured.

Et hoonestik Keilas on üldiselt hõre ning madal, on ka uulide rõht- ja püstsulgus õige väike. Isegi linna keskosas puuduvad suletud uulirinded, rääkimata linna ääreosist, kus aiamaa ja põllulapid jätavad hoonestikule vähe ruumi. Krundid on enamasti püstküliku-kujulised ning küllalt suured. Ainult vanemas linnaosas ning peamiste teede ääres levivad hooned saraserviti ning esineb sagedamini sulg- või avakeskhoove. Linna uuemais ääreosis, kus hooned paiknevad tavaliselt uulist eemal ning põllu- ja aiamaa asub nende taga, enanduvad taga- ja vahehoovid.

P ü s t i s e l t kuulub Keila, nagu meie teisedki kääbuslinnad, leeplinnade hulka (keskmine kordsus vähem kui 1,5). Ta ehitustik koosneb valdavalt ühekordseist elamuist, mille kõrval kahekordseid hooneid leidub ainult linna keskosas, vana turuplatsi ja Tallinna-Haapsalu maantee ümbruses (132. ja 133. joon.). Ka vormilt on Keila hoonestik kogu linna ulatuses õige ühtlane, välja arvatud tekkelt vanemad ning aeglasemalt kasvanud linnaosad, millele on kõikjal omane elamuvormide suur mitmekesisus.

Ühekordsed elamud esindavad vormilt peamiselt kaht lambikutüüpi: piklikke sirukeid ning ruutja põhijoonisega ruudikuid. Nende levimine on ruumiliselt ja, nagu allpool näeme, ka ajaliselt tublisti erinev. Piklikud kelp- või poolkelp-, sageli ka viilkatusega lampsirukid on ülekaalus linna vanemas keskosas või selle lähedal. Need on möödunud sajandi alevielanike tüüpilisi elamuvorme, mille ühekordsus hästi sobib üürikorterite väikese vajadusega tolleaegses asulas. Sageli esineb ka lambikuid, millel katuse ühel või mõlemal kaldpinnal asetseb ülik ühes akna resp. akendega, mis tähistab ärklikorda. Need on siirdevormid lambikute ja tõmbikute, ühe- ja kahekordsete elamute vahel, milles avaldu-

vad juba suurenenud nõuded elamispinnale järgneval nobedamal elanike arvu tõusul. Lambikute teine tüüp, lampruudikud, on, vastandina sirukeile, hilisemat päritolu. Juba nende levimine linna ääreosis viitab nende nõorusele. Keilas esinevad nad koosseisu moodustavalt kõigepealt lõunapool raudteed Lillekülas (93. joon.), linna läänepoolses Pargiserva-osas ja Paldiski maanteest põhja pool. Neil esineb sageli uuki ja ülikuid ning viiludel on tavaline ärkliaken. Silmapaistval hulgal on Keilas uuemate ehitiste hulgas esindatud vormirikkad kelbaskatusega uljeshooned ning kõrge murdpoolkelp- või murdviilkatusega mansardmajad, mis suuresti aitavad kaasa üldiselt õige meeldiva asulapildi kujunemisele. Keila vähesed kahekordsed elamud seevastu esindavad tavalist tõmbikutüüpi, mis on meie linnades moodsa üüriku (üürikorter-maja) enanduvaid vorme. Võrdlemisi madal leepjas katus annab neile liigestamatu kastimaja ilme, mida on sageli püütud vältida ülikute, uukade ja uljete abil (132. joon.). Ajaliselt langeb nende esinemise algus linna kiireima laienemise ajajärku enne ja pärast esimest maailmasõda. Et kahekordseid maju on ehitatud peamiselt linna keskosa vabule või hõredasti hoonestatud kruntidele, piirdub tõmbikute levik Keilas, nagu juba mainitud, eeskätt vanima linnaosa uulidega.

Jälgides linnapildis elamute majakere ja katuse värvuse levikut, torkab otsekohe silma valgete ja valevate värvuste valitsemine Raekoja väljakul. Muudel linna-aladel on ülekaalus koldavad-kollakad, pruunikad ja punakad toonid, segamini ja koos rohekate, sinakate ja hallide värvustega. Linna äärise pool hakkavad ikka rohkem silma paistma värvimata kerega majad, mida linna

keskel harva leidub. Katused seevastu on enamasti hallid või mustad, punaseid ning rohelisi esineb harva.

Kuigi Keila linn lubjakivi näol omab määratuid kohaliku ehitusainese varusid, koosneb ta ehitustik valdavas enamuses puithooneist. Ainult linna keskosas esineb väheseid krohvitud kivimaju, kuna tööstushooned omavad enamasti krohvimata halle paeseinu. Katused on enamasti laastudest või sindlitest, kuid puutuvad silma ka tõrvapapp-, plekk- ja tsementkivi-katused.

T a i m k a t e. Linna võrdlemisi ühetoonilisse ehitustikku toob mõningat vaheldust taimkate. Üldiselt on linn õige taimehaljas: mõnelt kõrgemalt kohalt vaadates näib, et rohelist on koguni väga palju. Linnas ringi liikudes selgub aga peagi, et linna dekoratiivsele küljele on alles viimasel ajal mõningat tähelepanu pööratud. Siiski ilmneb ka kõrvalisil uulel kõikjal väikelinna kodune, siiski küllalt meeldiv tüüp, kus taimestik - ka ilupuud ning -põõsad ja lilled - koondub peamiselt kasustusaedadesse.

Suuremaid puistuid esindavad Keilas linna keskel asetsevad kalmistud. Vanal kalmistul kiriku ümbruses kasvavad põlised lehtpuud - vahtrad, saared jne., mille keskelt tõuseb kiriku võimas tornik (173. ja 174. joon.). Uus kalmistu nooremate puudega levib Paldiski ja Haapsalu maantee vahelisel maa-alal ja on küllaldaselt varjukas. Peale tavaliste pargipuude leidub siin kalmude ümber peamiselt sireleid, enelaid, läätspuid, kuna kalmudel endil kasvavad lilled.

Samad tegurid, mis suuremais asulais on kaugeleulatuva linliku diferentsiatsiooni põhjuseks, avalduvad, kuigi nõrgemal kujul,

ka väikestes kääbuslinnades. Ka neis võime selgesti tunnetada iseosi linlikus asulapildis, mis erinevad mitmeti nii oma toiminguilt kui ka välisilme poolest. See võimaldab neis suuremate linnade eeskujul eraldada teatavaid loomulikke osiseid, milliseist Keilas on selgemini hoomatavad 1) linnasüda, 2) linnakehis ja 3) linnaääris.

Keila l i n n a s ü d a, nagu see on tavaline kiriku-asulaist tekkinud linnades, on kujunenud endise kirikuplatsi, nüüdse Raekoja väljaku ümbrusse (131. ja 133. joon.). Siin "Keila mäel" lõikuvad linna saabuvad peamised teed ning moodustavad uuliharguse taolise pikliku, küllalt avara väljaku. Selle ühel otsal seisab põlistest puudest ümbritsetud vana kirik, gooti ehituskunsti varasemaid ning huvitavamaid mälestusmärke kodumaal. Lähenedes linnale ükskõik millisest suunast, paistab ta kõrgele üle puude võrade ulatuv torn matkajale juba kaugelt üle luhtade, soode ning väljade silma. Kiriku-eelne väljak, endine turu- ning laadaplats, on praegugi Keila linliku elu keskuseks, kuigi turg on tänapäeval siirutatud kõrvalisemale kohale Tuula tee ääres. Siia koondub enamik kauplusi ning tähelepandav hulk asutusi, mille tõttu kõnesolev väljak omab selgesti ärila ilmet. Et sõja ajal 1944.a. just see osa linnast kannatas lahingutegevuse läbi, mille tõttu hävis 12 hoonet, on väljakut ümbritsevad uulirinded õige lünklikud. Siiski on säilinud Linna TK uus hoone, Tarbijate Kooperatiivi maja ja rida teisi uusi, enamasti valgeid ehitisi, mis teataval määral ilmestavad kõnesolevat linna keskust.

Kui Raekoja väljak esindab asula vanimat fookust, on linna edasist kasvu indutseerinud peamiselt raudteejaama asend. Selle-

töttu on linn laienenud peamiselt ida-lääne, s.o. Haapsalu maantee suunas. Raekoja platsi ning raudteejaama vaheline ala moodustabki Keila vanema ning tihedamini hoonestatud keskosa, mida võiksime nimetada linnakehiseks. Siia peame lugema ka Tallinna maantee ümbruse (134. joon.), mis asulakehast eralduva jäsemena ulatub kuni jõeni.

Ümbruspildis valitseb linnakehises asula nooremate osadega võrreldes kõrgem ning tihedam hoonestus, märgiline hoovistus ning puisaedade rohkus. Ainult ta servaaladel - kohati raudteevalli ääres, Jaama ja Kooli tänava vahemikus, kiriku taga jm. esinevad asularuumi tühemed, nagu igal pool, kus asula kasv mingil põhjusel on peatunud. Kõnesolev ala hõlmab ka kalmistu Haapsalu ja Paldiski maantee vahemikus, seega asula kõige liiklemistihedamas osas.

Oluliselt langeb linnakehise kujunemine XX sajandi alguse ning esimese maailmasõja vahemikku. Sellega kooskõlas moodustavad siin hoonestiku valdava koosseisu vanemad lambikud, sekka uuemaid tõmbikuid ning vähesed uljashooned. Elamud, suuremalt osalt ruuged või pruunikad, on enamasti külgedega uuli äärde asetatud. Eriti on see märgatav asula peamise liiklustelje, Tallinn-Haapsalu maantee ääres, mis on paljude kaupluste ning asutuste (Keila valla TK, jne.) asupaigaks. Lisaks koondub siia, eriti raudteejaama ümbrusse, tööstusi, nagu meierei (132. joon.), "Keila Kommunaari" käitised jne. Ühtlasi on siin liiklus õige elav, eriti rongide tuleku ja mineku ajal, kuid ka hobuliiklus on teatavail tundidel silmapaistvalt suur.

Linnaäärist moodustavad asula kaugeimad osad on veelgi hilisemat päritolu, olles tekkinud alles kodanliku Eesti ajal. See

suhteline noorus tuleb siin igal sammul ka asula välisilmes nähtavale. Geomeetriliselt lõikuv uulistik on alles algeliselt kujundatud ning sõidu- ja jalgteed tavaliselt veel kruusatamata. Elamute vahemikud on sageli sedavõrd suured, et sarastiku ja teestiku vahet märgivad vaid tarad. Elamuist domineerivad täiesti uuemad vormid: viilulise katusega ruudikud, sekka rohkesti mansard- ja uljeshooneid. Ulatusliku aiastuse tõttu on puis- ja peenaraedadel ümbrusepildis tähtis koht ning siin-seal esineb isegi väikesi põllulappe.

Üksikasjus on ka linnaäärise iseosad tublisti erinevad. Nii eraldab raudteetamm muust linnast lõunapoolse linnajao, mis läheduse tõttu linna keskusele ning raudteejaamale on Keila eelistatuim korteri-linnaosa. Siin leidub nägusaid elamuid meerme-aedadega, puiestikke (Sõja t.) ning viherduvaid kasutusaedu, mis teevad tast asula meeldivaima osa. Suurte aedade tõttu, kust viiakse lilli jne. isegi Tallinna turule, on hakatud seda linnaosa nimetama Lillekülaks (93. joon.). Lõunas piirdub ta Keila sovhoosi ning asunduse põldudega, millele järgneb peagi lage soo.

Hoopis teissugust ilmet omab linna loodeosa, nn. Pargiserv. See on eelmisega võrreldes veelgi noorem ning peidab kõrge männiku varjus alles esimesi majaderidu. Aiad taanduvad siin ümbrusepildis täiesti ning taradki puuduvad veel kõigil kruntidel. Ainult Haapsalu maantee ääres on hoonestus tihedam ning aedade ning põllulappidega vaheldudes ulatuvad linnamajad piki nimetatud maanteed kaugele linnakehast välja. Loodes aga piirdub linn laialdase männikuga, millesse peituvad spordiväljak ning laste mängumurud ning mida läbivad arvukad kõrvalised jalgrajad. Selle, nn. Vaba-

duse pargi servas kerkib mändide keskel Keila uus moodne koolimaja, kolmekordne valge hoone, mis imponeerib oma järkja lihtsusega (136. joon.).

Linna põhjaosas, põhja pool Raekoja väljakust ning Paldiski maanteest, võtavad aiamaa ning põllud sarastikust suurema osa oma alla ning jätavad hõredale hoonestusele suhteliselt vähe ruumi. Et ka suuremad puisaiad puuduvad, jätab see osa linnast kaunis lageda mulje. Ainult Paldiski maanteed servab ühelt poolt võrdlemisi tihe uute elamute rida, kuna madal luhaserv on veel täiesti asustamata.

Lõpuks jääb mainida veel jõeäärne madalam linnaosa, võrdlemisi hõreda hoonestusega ning rohkete niitudega. Siin näeme igivana, sõja ajal osalt purustatud maanteesilda ning Keila vesiveskit 2 m kõrguse ülevoolutammiga (130. joon.). Edasi asetseb jõe kaldal suurem villavabrik ning veelgi ülevalpool jõesaarel Keila sovhoos (87. joon.). Viimast ümbritseb ulatuslik park (148. joon.), kus leidub jõe ääres ilusaid vaateid ning supelkohti, mille tõttu ta on kujunenud linlasile armastatud jalutuskohaks.

Kulna-Vasalemma tasandikkude ja kühmade maastik.

(14. joonis, F)

Kõnesolevat maastikku on üldiselt iseloomustatud juba eespool (223. lk.). See on lauskmaastik, mida ilmestab üldiselt õige tasane reljeef, metsarohkus ning väikekülad ja üksikõued. Ent reljeefi vormid on siin üldiselt väikesevõitu, mille tõttu maastiku ilme kohati küllalt vahelduv. Lähemal vaatlusel võime siin

eraldada järgmisi maastikulisi ühikuid.

1. Niitvälja vagumus.

Loode-kagu-suunaline reljeef, mis on valitsev laialdasel alal Keila linnast loodesse, jätkub läänes kuni Kloogani. Nii järgneb Tõstre voorele edela pool pikk loode-kagu-suunaline Niitvälja vagumus. Nagu Illurma vagumust, nii ületab ka seda kõrgendikkude vahelist madalamat ala kaarjas Liivaveski seljak, võimas Litorina-aegne rannarõõne. See osutab Tallinn-Paldiski raudtee kohal liivast koosseisu, kuna ta Liivaveski t. juures koosneb klibust. Seljakul kasvab ilusat männimetsa ning leidub üksiku tööliselamu ümbruses väikesi põllulappe. Mujal levivad vagumuse tasasel põhjal peamiselt niisked puisniidud ning padrikud, mis põhja pool raudteed lähevad üle väikeseks Lehmassoo rabaks.

2. Klooga lamekühm.

Kirjeldatud vagumusest edelas kumerdub maapind Klooga asunduse kohal korrapäratuks kõrgendikuks, mille loodenõlvak moodustab nimetatud suunas kõverdunud paese neemiku. Lääne poolt uhub nimetatud kõrgendikku Klooga järv (52. ja 138. joon.), mille kaldal mitmel pool paljandub aluspõhja paas. Kõrgendiku lael ning nõlvul leidub võimsaid klibu-randvalle, mille taha madalamasse nõkku on kujunenud Kiimsoo raba. Suurem osa kõnesolevast kõrgendikust on põllustatud; kõrgendiku lael vastu raba leidub ka karjamaa-metsi ning madalamail nõlvul ilusaid puisniite. Klooga asundusest (160. joon.) on suur osa sõja ajal pillutatud, säilinud õued levivad osalt hajusalt, osalt ridastikku kõrgendiku nõlvul.

3. Kiimsoo nõgu.

Klooga kõrgendikust kagu poole jääb avar nõgu, mida täidab Kiimsoo raba. Selle edelaküljel kulgeb pikk kruusane ja liivane künnis, nn. Surnumägi. Selle jätkuks loodes on väike lavajas kühm, mille nõlvul paljandub kohati aluspõhja paas. Ka ida poolt, Lehola metsavahitalu juures, piirdub nõgu paese astanguga, mille jalamil avaneb rohkesti allikaid. Äravool toimub lõunasse väikese oja kaudu, mis peagi kaob aluspinda. Raba on kaetud kääbusmändidega, ta ümbruses leidub ka puisniite. Raba on kasutusel ümbruskonna talupidajate poolt turbarabana (102. joon.).

4. Kulna - Lehola lamekühmad.

Teatavas mõttes Klooga kõrgendiku jatkuks on kaks kõrgendikku Kiimsoo rabast kagus ning idas (Klooga- ja Kulna-Aru kõrgendikud). Need on korrapärase põhikujuga, loode-kagu suunas piklikud väheldased (pikkus ca 1,5 km) lamedad lavad, mis kerkivad keskmiselt 5 - 6 m võrra kõrgemale ümbritsevast tasasest alast. Nende nõlvad moodustavad kohati, näit. vastu Kiimsoo raba ning Kangusti k. kohal, selgeid astanguid, samuti esineb nende lael ning nõlvul randvalle. Aluspõhja paas on neil enamasti õige maapinna lähedal. Suuremalt osalt on kõnesolev ala metsa all (Klooga- ja Kulna-Aru mets, 65. joon.), mida sõja-aastatel on tublisti laastatud; kõrgendike nõlvul, leidub Lehola ja Kuivaveski as. poolsel küljel ka üksikuid talusid.

Kui eespool kirjeldatud alal on reljeefis loode-kagu suund veel suuremal või vähemal määral märgatav, pole see Kulna ümbruses enam jälgitav. Siin domineerivad korrapäratu kujuga õige lamedad kühmad, mis kerkivad keskmiselt ainult 6 - 7 m võrra

üle ümbritsevate tasaste alade. Nende kõrgemate kühmade vahel leidub madalamaid ribasid, mille kaudu voolab väike, ida poolt tulev oja (Sõeoja) ning sellesse suubuvad vähemad nired. Kõige selle tõttu omab reljeef selgesti lainjat ilmet, kuigi kõrguste vahed pole suured. Kirjeldatud reljeefi moodustamisest võtab osa nii aluspõhi kui ka pinnakate. Aluspõhja paas paljandub paiguti otse maapinnal (näit. Pikaste ning Porsu t. ümbruses), on aga enamasti kaetud vahelduvas tüseduses moreense pinnakattega. Paiguti esineb ka rannakruusasid, näit. kruusaaugus Aadu t. juures.

Kus pinnas selleks vähegi sobiv, valitsevad kõnesoleval alal kõikjal põllumaad. Ainult kehva pinnasega paepealseil leidub loopealseid kadastikke (Sassi k. ümbruses) või põõsasmarana kogumikke (Pikaste t. ümbruses). Niiskemais nõgusais paigus aga levivad puisniidud, kuna metsa on vähe säilinud.

Põllumaa rohkusest tingitult on asustus vaadeldavas piirkonnas õige tihe. Asustuse keskuseks on Kulna küla, mis koosneb kahest osast - Maantee ja Tuuleveski külast, neist esimene sumbküla, teine tiheda ridaküla laadi; lisaks esineb ka üksiktalusid. Kõrvalise asendiga Sassi küla on hästi säilinud väike sumbküla. Uutest õuedest koosneb Lehola asundus, mille õued levivad osalt hajusalt, peamiselt aga koonduvad asundust läbiva külatee äärde. Asunduse keskuses töötab Invaliidide Kodu. Niitväljal on seemnekasvatuse sovhoos (137. ja 169. joon.).

5. Ohtu lamekühmad.

Kulna ümbruse tasandikud ning kühmad liituvad kagus, Tallinn-Haapsalu raudtee piirkonnas Ohtu kõrgendikuga, mida pea kõigilt poolt ümbritsevad laialdased sood ja mis selletõttu moodustab

maastikuliselt hästi piiriteldud ühiku. Ka siin vahelduvad tasasemad alad lamedate kühmadega, mille tõttu reljeef samuti on kergelt lainjas. Ainult Ohtu asunduses kerkib maapind mõnevõrra kõrgemale, moodustades u. 1,5 km läbimõõduga korrapäratu kühma (nn. Pihu mägi). Nähtavasti moodustab nimetatud kõrgendiku aluspõhja-lava, mis on võrdlemisi tüsedalt kaetud moreense pinnakattega (kruusaauk Pihu metsa idaserval). Igatahes avaneb aluspõhi - Vasalemma lademe paas - siit ida pool Paadiku murdudes otse maapinnal, mujal katab teda vahelduvas tüseduses pinnakate.

Ka Ohtu kõrgendik on suuremalt osalt põldude all ning loopealset leidub väheses ulatuses (Paadikul) Kõrgendiku kõrgeimat osa aga katab Pihu mets, loopealne kuuse-männi segamets. Silma paistab ka park ning laialdased puiesteed koolimaja ümbruses. Kõrgendikku ümbritsevad kõikjalt soised puisniidud, mis põhjas lähevad üle laialdaseks rabaks.

Vastandina Kulna ümbrusele valitseb Ohtus hajaasustus. Varem Ohtu asunduses esinenud suur küla hävitati juba ammu mõisa poolt (164. joon.) ning talud pillutati laiali sooservadele. Praegu leidubki vanu talusid (Ohtu Külanurk) vaid kõrgendiku äärealadel kirdes, idas ning lõunas, kuna mujal leidub vaid hajusalt levivaid uusi taluõuesid. Asunduse keskuses asetseb vanas stiilses hoones Ohtu MT Keskkool (143. joon.).

Nii asendilt kui ka maastikuliselt ilmelt sarnaneb Ohtu ümbrus suurel määral Tuulaga, moodustades seega üleminekuala soode, rabade ning lavakühmude lauskmaastikku uuritava ala lõuna- ja kaguosas.

6. Lehola - Ohtu nõgu.

Kulna ning Ohtu kõrgendikest edelasse jääb madalamaid alasid, mida veestab rida vähemaid, Kuivaveski ojaks ühinevaid ojakesi. Nende nõgude põhijoonis ei sarnane aga mingil määral varem käsiteldud piklikkude loode-kagu-suunaliste vagumustega, vaid on hoopis korrapäratu. Ka esineb neis sageli madalamaid kühmi ja künniseid, teisal jälle on nende põhi täiesti tasane. Nende põhjas leidub tavaliselt savi, mida katab paksema või õhema korrana turvas; kõrgemad kohad on enamasti kruusase pinnasega. Suuremalt osalt on need puisniitude all, mis esinevad osalt õige tihedate padrikutena, teisal aga on juba muudetud kultuurniitudeks. Kruusakühmade ning -künniste kaudu läbib kõnesolevat piirkonda Tallinn-Haapsalu maantee ning sellelt hargnev, Nahkjala külla viiv tee.

7. Kangusti - Kuivaveski tasandik.

Kui siirduda järgnevalt uuesti läände, leiame siin Kangusti külast Kuivaveski ojani ulatuva paese tasandiku, mis teiselt poolt küünib Paesu t. kohal Vasalemma jõeni. Kõnesoleval tasandikul paljandub paas paljudes kohtades otse maapinnal, enamasti katab teda õige õhuke kivine mullakiht. Ainult Kangusti küla kohal ulatub kitsas kruusaseljak (Lumamägi) läände Vasalemma jõe äärsele madalikule. Suuremalt osalt katab tasandikku kadaka-loopealne. Asustus on hõre ning koosneb väikesest vanast Kangusti külast ning mõnest Kuivaveski asunduse talust, lisaks leidub siin Maeru küla saunakohti ning üksikõuesid.

8. Ämari - Klooga nõgu.

Kirjeldatud tasandikust loodesse jääb Vasalemma jõest Klooga järveni ulatuv laudtasane madalik. See on turbapinnaga soine ala, milles Vasalemma jõgi voolab kunstlikult süvendatud sängis. Ala lõunaosa esindab põõsassoo, mis osalt juba üles haritud, kuna põhja pool levib laialdane Klooga Järvetagune raba.

Siit veelgi kaugemale loodesse järgneb laialdane liivik, millesse Vasalemma jõgi on uuristanud sügava oru. Sellest metsaga kaetud alast, kus põldu leidub vaid kitsa ribana jõe kaldal, kuulub uuritavasse ümbrusse vaid väike osa Urba üksiktaluga.

9. Maeru tasandik.

Kaugemal lõuna pool suubub Vasalemma jõkke Maeru oja, mille ümbrus esindab nõrgalt lainjat, osalt rühksavi-pinnasega, osalt mereliivaga kaetud tasandikku. Kagus piirdub ta ulatusliku luidestikuga, mis ulatub Tiilika veski kohalt Vasalemma jõe ääres Siili külani Tallinn-Haapsalu maantee ääres. Madalama asendi tõttu on siin rohkesti ilusaid puisniite ning kuusemetsi, mis vahelduvad põldude ning lepikutega. Asustus koosneb väikestest küladest: Suure-Maeru, Väikse-Maeru, Alt-Maeru ja Alavainu pered, lisaks esineb ka üksiktalusid (165. joon.).

10. Nahkjala tasandik.

Ligikaudu samasugune on pilt ka ida pool Tallinn-Haapsalu maanteed Nahkjala ning Kulna-Ülenõmme k. piirkonnas. Ka siin esineb paeseid tasandikke, millelt kerkib Nahkjala küla põhjaosas kõrgem kruusase koostisega kühm. Tasandikkude vahele jääb madalamaid alasid, mille kaudu voolab Ohtu soodest algav Vaesteristi oja, tekitades Soone t. kohal, kus ta kaob maa alla,

huvitavaid karstilohke. Lõuna pool katab maapinda rannaliiv ning esineb ka luiteid. Kõrgemad alad on põllumaa all, vähemas ulatuses esineb ka männimetsi ning kadastikke, madalamais paigus levivad niidud. Asustus on tugevasti hajunud, nii Nahkjala kui ka Kulna-Ülenõmme koosnevad vanadest hajataludest.

11. Ohtu - Kesknurga lavakühm.

Kitsam sooala eraldab Nahkjala ning Kulna-Ülenõmme tasandikke paesest kõrgendikust, millel asuvad Ohtu-Kesknurga pered. See on üldjoontes võrdkülgse kolmnurga kujuline lava ja omab keskmist läbimõõtu 2 km ümber, kerkides u. 8 m võrra ümbritsevaist soisist tasandikest kõrgemale.

Kõrgendiku lael paljandub kalju-aluspõhi - Vasalemma paas - sageli otse maapinnal; esineb ka vanu klibu-randvalle ning rohkesti rannaliiva ning -kruusa. Et pinnas on vähe viljakas, on ka põllumaad napilt ning õuede arv väike. Maastiku-pildis domineerib täielikult mets - osalt tihe loopealne kuusik, osalt hõredam ning madalam karjamaa-männik, mis vaheldub kadarpiku ning sarapuu võsaga. Ümbritsevail aladel levivad laialdased soised puisniidud, ainult Võllasmäel - kruusase koostisega põhja-lõunasuunalisel lühikesel seljakul, kasvab tammi, saari jm. lehtpuid. Asustus koosneb üksikõuedest, mis levivad enamasti kõrgendiku külgedel; lava lael leidub vaid üksikuid talusid.

12. Vasalemma nõmm.

Kõnesoleva ala edelapoolseim osa esindab taas pae-aluspõhjaga tasandikku, mille nõlvad loodes (Vasalemma aedlinna põhjaosas ning end. Männiku kõrtsi kohal), aga ka edelas vastu Vasalemma jõge moodustab selge astangu. Kõnesoleva astangu jalamil

ning osalt ka pervel esineb ulatuslik luidestik, mille markantsemaid õsi võime näha Vasalemma aedlinnas, Tiilika veskist kirdesse Tallinn-Haapsalu maanteeni jm. Paiguti on ka tasandiku pind kaetud liivadega, enamasti aga esineb aluskalju - Vasalemma paas - kõikjal maapinna lähedal. Paiguti, eriti Tallinn-Haapsalu raudteest ida pool paljandub aluspõhi otse maapinnal, moodustades kaljuseid rünkaid, mis vahelduvad madalamate tasaste aladega. Ainult Vasalemma jõe äärde jääb siin edelas kitsam, lõunas laiem madalam riba, kus aluspõhi kaevude andmeil on õige sügaval, ja kus pinnaseks on moreenne rähk (Vasalemma asundus - 57. joon.) või uhtsavi. Sellelt madalalt alalt kerkib lõuna pool jõge kirjeldatavasse alasse kuuluva Sulu t. kohal madal lame moreenist kühm.

Suuremalt osalt on kõnesolev ala metsa all, mille iseloom vaheldub vastavalt pinnasele. Siin leidub kuivi männimetsi luiteil ning liivikuil kui ka paesel aluspõhjal. Niiskemais paigus esineb rohkesti ilusaid kuusikuid, kuna jõe ääres on laialdased puisniidud. Põldu leidub rohkem Vasalemma asunduses, mujal kaovad õued, ümbritsetud vähemaist kultuurmaistu laikudest, metsadesse. Taluasustus on üldiselt õige hõre, peale Vasalemma asunduse hõlmab see ala Maeru-Metsanurga (Huntküla) ja Ohtu-Takkanurga pered. Lõuna pool jõge kuulub kõnesolevasse alasse veel Sulu õuederühm.

Vasalemma alevik (aedlinn) samanimelise raudteejaama juures Tallinn-Haapsalu raudteeliinil omab Padise-Risti piirkonna näol laialdast tagamaad ja on selletõttu silmapaistev kaubandus- ja liikluskeskus. Erilist tähtsust aga omab ta Vasalemma lademe

kristalse lubjakivi - Vasalemma "marmori" tootmise suhtes. Nii aedlinnas eneses kui ka ta lähemas ümbruses töötab rida suuri murdusid, millede toodang suuremalt jaolt saadetakse välja Vasalemma raudteejaama kaudu. Murdudega ühenduses leidus siin hulk lubjaahjusid ning suurem lubjatehas, mille ehitus sõja-olude tõttu pooleli jäi. Viimase juures töötas juba varem väike savitööstus. Kõige selle tulemusel on tööstus Vasalemmas õige silmapaistval kohal. Ilusa kuiva männimetsa ning soodsa juurdepääsu tõttu Tallinnast on ta ühtlasi kujunenud linlasile armastatud suvituskohaks, teataval määral isegi ta kaugeimaks aed-eeslinnaks. Lähedase Vasalemma jõe ning Alavainu veskijärve (139.joon.) näol omab aedlinn suveti ka häid suplusvõimalusi. Rajatud viimase paarikümne aasta jooksul Tallinn-Haapsalu rand- ja maantee vahelisse kuiva liivapinnaga männimetsa, omab Vasalemma tüüpilist aedlinna ilmet. Sirged, enamasti sillutamata uulid kulgevad rööbiti ning risti raudteele, moodustades koos korrapärase malelaudja tänavastiku. Aedlinna tähtsaima liiklustelje moodustab raudteejaamast (142. joon.) Haapsalu maanteele kulgev Kesk uul (140. joon.). Hoonestus on veel üldiselt hõre; elamud, enamasti suvila tüüpi, kaovad üksikult varjukasse metsa, moodustamata kuski pidevaid rindeid (141. joon.). Suur osa kruntisid on veel ehistamata.- Hoopis erinev on aleviku Tallinn-Haapsalu maantee äärne osa, mis kuulub suuremalt jaolt Padise valla piiresse. Siin on väikesi põllulappe ning vanemaid ehitisi, neist paistavad eriti silma endised Nõmme ja Männiku kõrtsid ja savilõõv, mille juures kerkib uue lubjatehase kõrge korsten. Siit Vasalemma mõisa poole on ka Tallinn-Haapsalu maantee äärsesse ilusasse loometsa tekkinud uusi maju, mis samuti kuuluvad haldus-

likult Padise valla piiresse.

Tuula - Äämäe - Voore nõgude ning kühmade maastik.

(14. joonis, G)

1. Keila - Tuula nõgu.

Eelnevast alast ida poole levivad uuritava ümbruse lõunaosas laialdased soised tasandikud, millelt kerkib vaid üksikult kõrgemaid kühmi ja lavasid.

Suurim on laialdane tasandik Keila, Kulna, Ohtu, Tuula ja Valingu vahemikus, mille moodustavad Tuula soo ja Ohtu raba. See hõlmab ligi 25 km^2-lise täiesti tasase maa-ala, kus maapinna lang on vaevalt märgatav. Üldiselt kaldub mainitud tasandik õige nõrgalt Keila jõe poole, mis kevadeti ja sügiseti ümbritsevad alad laialt üle ujutab ning Keila linna kohal paekõrgendike vahelist künnist puhandades suubub Keila orundisse. Tasandiku lääneosas esineb nõrgalt kumer Ohtu raba, mille ümbruses kerkib tasandikult rühm väikesi, mõne m kõrgusi kühmi (Linnamägi jt.).

Kõnesolev ala moodustab laialdase asustamata soode ja rabade kompleksi, mille osadeks on Keila ümbruse suurim raba - Ohtu raba, Tuula soo jne. Selletõttu on kõnesoleva tasandiku maastikuline ilme eriosis õige erinev. Nii esindab Keila-Tuula vaheline Tuula soo enamasti lagedat rohustikku, mida Keila jõgi kevadeti laialt üle ujutab. Ainult Keila jõge palistab kitsa ribana sangleppadest puistu. Laialdased alad on siin kraavitatud ning muudetud kultuur-heinamaaks, kohati aga, näit. Keila mõisa ja Valingu ümbruses, leidub siingi tihedat soo-lehtvõsa ("palo"). Ka Ohtu raba ümbruses leidub võsastikke, kuna lagedal

rabal torkab silma vaid üksik madal rabamänd. Raba loodeosas kerkib rida rabasaari (Linnamägi, Keldrimägi jt.), kus kasvab ilus lehtmets. Siit Kulna poole levib taas tiheda võsaga kaetud ala (Ristissoo), kuna Ohtu pool leidub ka puisniite.

2. Suure-Aru nõgu.

Tuula ja Ohtu kõrgendike vahel on mainitud nõgu ühenduses veelgi laialdasema tasandikuga, mis üle kirjeldatava ala piiride ulatub kaugele Laitse ja Ruila piiridesse. Ka see on laialdane laudtasane nõgu, mille keskelt voolab läbi Vasalemma (Vähevere) jõgi. Tuulast edelas kerkib sellelt tasandikult madal ja lame Suure-Aru kühm ja selle ümbruses mitmeid vähemaid kühmi ja seljakuid. Ka selle tasandiku pind on enamasti turbane ning ainult kohati Vasalemma jõe ümbruses leidub ka kruusa ja liivasetteid. Kogu kõnesolev ala on laialdaste soiste puisniitude, lodude ja metsade all, millest osa on juba muudetud kultuurniitudeks. Rabad (Tapiste ja Tündremaa raba) on sellel alal vähema ulatusega. Kõnesoleva sootasandiku keskel asetseb lamedal künkal 5 - 6 õuest koosnev Suure-Aru asundus.

3. Tuula lavakühm.

Lõuna pool lagedat Keila sood tembistub laialdaselt tasandikult Tuula lavakühm, mis järsul Kaldamäel (8. joon.) küünib 13 m suhtelise ning 47,7 m iselise kõrguseni. Ainult kagus läheneb ta Pällu-Äämäe kõrgendikule, millest teda eraldab madalam soode ning niitude riba, kirdes aga Keila jõele, millele, nagu nägime, Tõtu talu kohal ka teiselt poolt kõrgendik läheneb. Mujalt ümbritsevad Tuulat laialdased sood, mis teda suurel määral isoleerivad naaberaladest.

Tuula lavakühma morfoloogia ning geoloogiline ehitus ei erine oluliselt teistest Keila ümbruse lavajaist kõrgendikest. 3 km-lise keskmise läbimõõdu juures omab ta üldjoontes ümmargust põhijoonist, milles valitsev loode-kagu suund avaldub alles üksikasjalikumal vaatlusel, ei tule aga maastikus mingil määral nähtavale. Siiski tõuseb ka Tuula kõrgendiku pind kõige kõrgemale just loodes, kus ta moodustab järsu Kaldamäe astangu. Viimase jalamile jääb vastu Keila sood veel teine madalam, 2 - 3 m kõrgune astang - Soo- e. Taarimägi.

Kaldamäe jätkuks on võimsad randvallid kõrgendiku külgedel: läänes ning edelas klibust koosnev Pikkmägi, kirdes - Liivamägi. Edasi võiks mainida põhja-lõuna-suunalist Päilamäe seljakut lõunas Tuula-Pällu maantee kohal ning erinevalt paljudele varem kirjeldatud lavadele pole ka Tuula kõrgendiku lagi tasane, vaid korrapäratult kühmuline, madaldudes üldiselt siiski lõuna suunas.

Häid aluspõhja paljandeid leidub Tuula Kaldamäel, kus murtakse mitmes murrus Vasalemma kristalset lubjakivi. Vasalemma rünkpaas paljandub siin paljudes kohtades ka otse maapinnal. Ka kõrgendiku lael on paas üldiselt õige maapinna lähedal ja ta kühmuline reljeef näib olevat aluspõhja kujundatud. Üldiselt on aga Tuulas pinnakate õige vahelduva tüsedusega. Kirdes, Tuula asunduses on aluspõhja paas võrdlemisi sügaval ning pinnakate savika koostisega. Päilamäel ning Kokuta külas leidub paiguti ka võrdlemisi tüsedalt liiva ning kruusa. Kõrgendiku lael on pinnakate üldiselt õige õhuke.

Nagu Kaldamäe paljandeis hästi näha, on siin aluspõhi läbitud suurtest, kuni 0,5 m laiustest lõhedest. Sellega ühenduses

on karstinähte esinemine Kuristu talu juures kõrgendiku lael, kus kühmade ning künniste vahelistesse nõgudesse ning lohkudesse kogunev vesi juhitakse kraavide kaudu kuristisse, kus ta neeldub suurde lõhesse aluspõhja paates. Siin maa alla kadunud vesi tuleb uuesti päevavalgele allikate näol kõrgendiku läänepoolsel jalamil.

Taimkattelt on Tuula kõrgendik võrdlemisi kirju. Põhjas ning kirdes näeme Tuula asunduses Kokuta külani ulatuvat laialdast põlluvälja, millele sarnast, kuigi vähemat põlluala tähistame kõrgendiku edelanõlval Tuula külas. Kõrgendiku lael leidub põllumaad vaid laiguti kõrgemail kühmil, kuna siin madalamais nõgudes ning lohkudes levib tihedaid lepikuid ning riba-puisniite. Kaldamäe järske nõlvu katab tihe sarapuuvõsa ning Pikamäe kohal levib randvallel, astanguil ja ka kõrgendiku jalamil laialdane kadastik. Metsa pole kõrgendikul üldse, vähematest puistutest väärivad mainimist park Tuula asunduses ning ilus kasesalu Tuula koolimaja juures Päilamäel.

Sest saadik, kui Tuula mõis hävitas endised tihedad Tuula ja Kokuta külad, valitseb kõnesoleval alal haja-asustus. Kui ka õued tänapäeval katavad hajutatult enam-vähem ühtlaselt kogu kõrgendiku, esineb nende maastikulises ilmes õige suuri lahkuminekuid. Ühelt poolt näeme siin Tuula asunduses (144. joon.) lagedal väljal uusi talusid kõrvu endistesse mõisahoonetesse kohandatud õuedega, mis asunduse keskuses vana pargi ääres, tiigi ümbruses, rühmituvad tihedaks kobaraks. Siit kulgeb otse tee Keilasse, jälgides kogu aja tihedasti Keila jõe vasakut kallast. Tuula küla vanad taluõued aga on pillutatud kõrgendiku tagaküljele

soo äärde ning Kaldamäe kaljusele pervele, ümbritsetud kiviaedade tohutust rägastikust. Kõrgendiku teisel küljel asetsevad Kokuta küla vähesed säilinud pered, kuna lava lael on endisi mõisa kandikohti ning töölismaju. Lisaks asetseb Päilamäel, Tuula-Põllu tee ääres, Tuula uus koolimaja. Teedest omab suurimat tähtsust Keila-Hageri tee, mis ühendab kõnesolevat ala ühelt poolt Keila linnaga, teiselt poolt suure Pärnu maantee liiklusmagistraaliga. Otsemaks pääsuks Pärnu maanteele kasutatakse sageli ka läbisõitu Keila jõest Tõtu talu kohal.

4. Ääsmäe-Pällu lamekühm.

Eraldatud Tuula lavajast kühmast kitsamate soiste aladega, kerkib uuritava ala äärmises kaguosas Ääsmäe-Pällu kõrgendik. See kujutab endast lainja pinnaga laia lamedat kühma, mis lõunas, edelas ja kagus jätkub väljaspoole kirjeldatava ala piire. Kõrgendiku põhjapoolseil nõlvul on maapind nõrgalt voorestatud. Siin annavad reljeefile ilme lamedad piklikud väikevormid (keskm. pikkus 0,5 km, suhtel. kõrgus 3 - 4 m), mille suund on kõrgendiku põhjatipu kohal põhjast lõunasse, külgedel aga kirdest edelasse (Pällu as.) resp. loodest kagusse (Ääsmäe as.). Maastikus on kirjeldatud voorestus vaevalt märgatav. Lõuna pool, Ääsmäe Metsakülas, kus kühmad, künnised ning seljakud vahelduvad suuremate ning vähemate lohkude ning nõgudega, on reljeefi vahelduvus mitmekesisem.

Geoloogiliselt moodustub Ääsmäe-Pällu kõrgendik oluliselt aluspõhjast, kuigi viimast katab pea kõikjal võrdlemisi tüse pinnakatte vaip. Aluspõhi - Rakvere lademe paas - paljandub siin vaid üksikuis kohis kõrgendiku lael, eeskätt vanades murdudes

Karumäel (Keldi murd) ning Kuusiku t. läheduses riigimetsas. Lõuna pool näib Ääsmäe Metsaküla kuuluvat juba Saaremõisa lademe avamuse piiridesse, kuigi siit paljandeid pole teada. Pinnakatte moodustab peamiselt rühksavi, kohati esineb ka kruusa ning liiva. Õige vahelduv on pinnakate Ääsmäe-Metsaküla kühmastikus, mis näib kuuluvat mannerjää marginaalsete kuhjatiste hulka. Kõrgendike vahelisi lohkusid ning nõgusid täidavad uhtsetted, mida kohati katab turvas (Lipi, Keldi jmt. sood). Pinnakatte paljandeist on suurim kruusaauk Arudevahel.

Huvitav on märkida kõnesolevale alale omast vete maa-alust äravoolu ning karstinähete sagedast esinemist, mida on tähele pandud ka mujal Rakvere ning Saaremõisa lademe avamuse piirkonnas (E. M ö l s, suuliselt). Nii esineb vete neeldumine kuristites Keldi, Arusoo, Palkaluse ning Karjatse t. läheduses (41. joon.), kuna vähemaid pugemeid võib märkida Kuristu t. põllul, Lipil ning Araka t. juures. Maa alla kadunud veed tulevad taas nähtavale suurte allikatena kõrgendiku jalamil, moodustades Ääsmäe küla vahel veerikka "allikate soone". Suuremaid allikaid on veel Tiikallikas Ääsmäe asunduses ja Suure loo allikas Pällul, mis J. K a r k'i järgi (1943) on suurim Keila ümbruses (20 l/sek.). Kõnesoleva ala vahetus naabruses leidub markantseid karstivorme Keila piiri läheduses Maidla asunduses, kus Vaharu järve ümbritsevaist soodest kogunevad veed kaovad Esku t. juures kahte suurde kuristisse. Siit ligi kilomeeter põhja pool avanevad Kuivajõe t. juures tõusmed, mis toidavad samanimelist, Ääsmäe jõkke suubuvat oja.

Vastandina paljudele eespool käsiteldud kõrgendikele, kus

pae-aluspinnal valitsevad lagedad alvarid ning võsad, kasvatab Ääsmäe-Pällu kõrgendik viljakal moreenpinnasel veel rohkesti põlist metsa. Suurimad metsa-alad leiduvad siin Ääsmäe-Metsakülas (Andi mets, Ristikivi mets jne. - 64. joon.) ning Lihula maantee ümbruses (Pällu mets). Enamasti on need tihedad kuusemetsad, kuhu seltsib kohati ka mändi. Põlismetsa aladega vahelduvad hõredamad karjamaa- ja söörumetsad ning lepikud, kuna soid katavad puisniidud ja põõsastikud. Kõrgendiku põhjapoolsel kallakul levib Ääsmäe küla ning asunduse kohal laialdane põllumaa lagendik, mis ulatub Hageri maanteeni ja kohati isegi üle selle. Rohkemal määral on põllumaad veel Pällu as., Reomäel ning Pärnu maantee ümbruses, Ääsmäe-Metsakülas aga leidub kultuurmaistut vaid vähemate laikudena.

Lõpuks osutab ka asustus kõnesoleval alal suurt mitmekesisust. Suurimaks ning vanimaks külaks on suurtest vanadest taluõuedest koosnev Ääsmäe küla, mis asetseb kõrgendiku põhjapoolsel jalamil, eemal suurtest teedest (146. joon.). Ta osutab tüüpilist asendit põllu- ja heinamaa piiril, lisaks avanevad siin, nagu nägime, rohked allikad. Tüübilt esindab ta hõredat tänavküla, mille õued enamasti on varjatud põlistest puudest. Kagus siirdub ta korrapäratu õuede asetusega külaosaks, mis on hilisema tekkega. Siin asetses viljatul liivasel pinnasel ka endine saunaküla, millest küll ei ole enam midagi säilinud. Lisaks on kohtade planeerimise ajal osa talusid Ääsmäe külast välja viidud Hageri maantee äärde metsa servale. Tänapäeval leidub siin vanade talude kõrval rohkesti ka uusi, kohtade tükeldamisel tekkinud õuesid.

Otse küla kõrval kõrgendiku põhjanõlval asetseb ka Ääsmäe

asunduse keskus, mille moodustavad endises mõisa härrastemajas asetsev Ääsmäe MT Keskkool, Põllutöö Ministeeriumi majand ning mõned taluõued. Peale selle levivad üksikud õued hajutatult asunduse põldudel, suurem hulk neist koondub aga Hageri maantee äärde, moodustades siin tüüpilise ridaküla. Selle vanimaks osaks on endine mõisamoonameeste asula - "Soriküla" resp. "Riidaküla" (92. joon.). Kõnesolevast külaosast veidi lõunas metsaserval ning metsas leidub samasuguse tekkega õuesid, mis kannavad koos "Käbiküla" nime.

Seega rühmituvad Ääsmäe küla ning asunduse õued valdavas enamuses ümber ulatusliku põllumaa lagendiku, mille keskel leidub vaid üksikuid Ääsmäe asunduse talusid. Teisiti on lugu Ääsmäe-Metsakülas, lõuna pool Hageri maanteed, kirjeldatava ala äärmises kagusopis (64. ja 147. joon.). Siin levivad õued üksikult või väikeste rühmadena (2 - 4 õue) metsade keskel, olles ühendatud kõrvaliste metsateedega ning ümbritsetud võrdlemisi vähestest põllumaa-laikudest. Suuremaid vanu talusid leidub siin vaid üksikuid, enamasti on siin tegemist uuemate õuedega - endisist mõisa saunakohist planeeritud taludega.

Edasi leidus kõrgendiku põhjanõlval möödunud sõjas hävinud väike Arudevahe alevik (172. joon.), rohkete maanteede ning elava liikluse sõlmpunkt. Siin hargneb Tallinnast tulev Pärnu maantee Lihula ja Pärnu teeks, lisaks sellele lähtub siit tee Keilasse ning Hagerisse. Siin seisis varem kaks vana kõrtsi - Reomäe ning Arudevahe, teine teisel pool Pärnu maanteed, mis siin on valdade piiriks. Lisaks leidus siin kauplusi, käsitööliste maju, laadaplats ning veidi eemal Ääsmäe meierei, kokku ligi kümmekond alevikku-

maja. Kogu alevik, välja arvatud meierei, hävis sõja ajal 1944.a., samuti hävitas sõda mõningad lähedased talud. Endise aleviku varemeil on tekkimas juba uus; esimene maja püstitati siin 1947.a. suvel.

Arudevahelt lõunasse leidub kahel pool Pärnu maanteed üksikuid, osalt Saue, osalt Keila valda kuuluvaid talusid. Lihula maanteed sellevastu saadab mõlemalt poolt kõrge mets, milles ainult Pällu asunduse kohal esineb väiksem lünk. Pällu asundus kõrgendiku loodenõlval esindab väikest uutest taluõuedest koosnevat hajaküla. Ta külge kuulub veel väike eraldatud õuederühm valla lõunapiiril Lihula maantee ääres: end. Siugu kõrts, Kuusiku metsavahitalu ja üksikud endised mõisakandikohad (Pällu Metsanurk).

5. Ääsmäe - Voore nõgu.

Eespool kirjeldatud Keila-Tuula nõost väiksem, kuid siiski küllalt ulatuslik on laialdane nõgu Ääsmäe (Ohtu) jõe ümbruses, Ääsmäe ja Koppelmanni - Voore kõrgendikkude vahel. See algab loodes Kokuta k. kohal ja on kirdes, Liivavälja ümbruses, laias ühenduses Keila jõe äärsete madalate aladega, kuna idast teda ümbritseb Maidla kõrgendik. Nõo keskel levib Ääsmäe raba, mis kerkib ümbrusest ligi 6 m võrra kõrgemale. Nõo ääreosis, kus aluspõhi on lähemal, esineb sageli vähemaid kühmi, kuid üldiselt on siingi maapind täiesti tasane. Pinnaseks on peamiselt savi, kuna Keila jõe ümbruses leidub ka peent saviliiva - mõlli. Ääsmäe raba ümbritsevad alad on märgade puisniitude all, lagedaid heinamaid leidub harva. Paiguti on säilinud ka vähemaid metsi, sagedamini leidub madalat võsa. Kirdes lähevad siinsed puisniidud üle

Trelli aasadeks Keila jõe ääres.

6. Koppelmanni - Voore lava.

Kirjeldatud soisest nõost põhja pool kerkib maapind taas madalaks tasaseks paeseks lavaks. See on Koppelmanni lava, mis oma põhijooniselt tuletab meelde Keila lavavoort, kuid on sellest hoopis madalam ning lamedam. Põhja poolt piiritleb teda kohati järsem, keskmiselt 6 m kõrgune astang, mis, ida suunas madaldudes, kaob lõpuks Kroodu talu kohal. Ka läände madaldub kõnesolev astang järk-järgult ning kaob lõpuks täiesti pinnakatte alla. Et siin varjatud aluspõhja astang siiski esineb, selgub kaevude andmeist Jõgisoo uue rahvamaja ümbruses, kus pae-aluspõhja sügavus õige väikesel vahemaal tunduvalt langeb. Lava tasasel lael, mille pind õige pikkamööda madaldub lõunasse, paljandub aluspõhi - Vasalemma lademe paas - vanades Jõgisoo ning Koppelmanni murdudes, sageli ka otse maapinnal. Pinnakatte tüsedus on lava lael õige väike, tüsedamalt leidub rühksavist katet vaid paiguti põhjapoolse astangu nõlvadel ning jalamil.

Kõnesolevalt lavalt kerkib selle kaguosas väiksem (läbimõõt ca 1 km) Voore kõrgendik, mis samuti omab selgesti lavajat ehitust. Kõrgendiku järsum põhjakülg moodustab u. 5 m kõrguse astangu, kuna lõunasse toimub madaldumine pikkamööda. Kõrgendiku tasasel lael esineb madal ringvall - endine rannaröõne. Kõrgendik moodustub oluliselt aluspõhja paest - Rakvere lademe lubjakivist. Viimane paljandub kahes murrus kõrgendiku põhjanõlval ning väikeses uues murrus Voore asunduses. Kõrgendiku lael on pinnakate õige õhuke, paksem näib see olevat kõrgendiku nõlvadel. Voore lavast kagu pool esineb põhja-lõuna-suunaline lame Liivavälja künnis, mis esindab

nähtavasti mannerjää sulavete radiaalset kuhjatist.

Asustuse ning taimkatte levikus tulevad nähtavale samad jooned nagu teistelgi Keila ümbruse lavadel, kuigi mõningate kohalike erinevustega. Koppelmanni laval levib põllumaa peamiselt viljakamail pinnastel kõrgendiku nõlvadel - põhjas, loodes ja ka lõunas. Lava lael on ulatuslikke kadastikke ning rohkesti lepavõsa, sekka vähemaid põllulappe. Ida pool asendub võsa kidura loopealse männikuga, mis kagus niiskemal pinnasel asendub puisniitudega. Voores levib avar põlluväli lava lõuna-, kagu- ja idaküljel, kuna kõrgendiku põhja- ja loodenõlval leidub põllumaad vaid vähemate lappidena. Lava lael aga kasvab siin ilus põline pargimets kuuskedest ning mändidest.

Põllumaa ning seega ka asustuse üldine levik kõnesoleval alal on, nagu nägime määratud peamiselt looduslikest tingimusist. Vastavalt neile tingimusile, tingitud eeskätt kultuurmaistu vähesusest ning killustumisest, leidub kõnesolevas piirkonnas vaid vähemaid küli, mis pealegi on kõik täielikult hajutatud. Sellepõttu esineb siin vaid hajatalusid, üksikõuesid ning väikesi, 2-3 õuest koosnevaid külaosi. Vanemad ning ühtlasi suuremad õued levivad siingi lava nõlvadel resp. jalamil: Kohtuministeeriumi Koppelmanni majand ning Kroodu t. Keila jõe ääres, Jõgisoo Tuhaküla (153. joon.) ning Pundi talud põhjas, Ahvardi ning Kõrlepa talud aga lõunas. Lava lael leidub hajusalt vaid vähemaid talusid - endisi saunu ning mõisa-kandikohti, lisaks mõned uued taluõued. Kaudu kõrgendiku läänepoolset nõlva lookleb vana Pärnu maantee, kuna uus nn. Olümpia tee lava läänenurga otse ülestab. Teederistil, kus kõnesolev magistraal lõikub Jõgisoo-Voore II kl. teega,

asetsevad Jõgisoo uus rahvamaja, koolimaja, mõned taluõued ning esimesed alevikumajad.

Voore asunduse keskuses (145. joon.) asetsevad kõrgendiku kagupervel pargimetsa ääres BPL ja Põllutöö Ministeeriumi majandid. Lisaks on siin üksikuid uusi talusid pargi lõunaserval, endisi mõisa kandikohti ning töölismaju, mis ümbritsevad asunduse põldusid. Ainult kõrgendiku loodenõlval leiduvad üksikud vanad taluõued, mida muust asundusest eraldab kõrgendiku lael kasvav mets.

7. Rahula-Voore-Trelli tasandik.

Koppelmanni-Voore lavast põhja poole levib Keila jõe ümbruses madalam ala, mis ulatub Rahula ja Uksnurme kõrgendikkudeni. Üksikasjus on selle reljeef mõnevõrra vahelduv, kuna siin esineb kohati lamedaid kühmi ja künniseid ning paiguti tuleb isegi paas maapinnal nähtavale (Rahula as. Kivisilla t. juures, Trelli kohal Keila jõe sängis jne.). Kõrgemad vöötmed aga vahelduvad nõgusate kohtadega, kus savi ja turvas katavad aluspõhja märgatavas tüseduses. Keila jõe lähikonnas, eriti Trelli ümbruses esineb peeni saviliiva-setteid, mis Saku asunduses asenduvad jämedamate liivadega ning lõpuks rühksaviga. Kõnesoleval alal on ülekaalus puisniidud, võsad ning metsad (Uksnurmes). Kohati kõrgemail aladel leidub ka põllumaa-laikusid ja nende ümbruses lepikuid ja vähemaid kadastikke. Keila jõe ääres aga levivad ilusad aasad, mis moodustavad kohati ilusaid jõeäärseid parkmaastikke ning jätkuvad kagus väljapoole uuritava ala piire.

KEILA ÜMBRUSE MAASTIKKUDE AASTASED ASPEKTI-MUUTUSED.

Maakoore vormid, veed, taimkate ja tehisaines, mille esinemist, levikut ning rühmitumist eelnevas oleme jälginud, on oma laadilt püsiva ilmega, moodustades maastikus selle alalise, jääva osa e. püsimi. Selle kõrval aga peame pöörama tähelepanu ka mitmesuguste ajutiste nähtuste muutusile, mis annavad ümbrusele igakord talle omase erilise ilme e. aspekti. Eeskätt tulevad siin arvesse muidugi ilmastikulised nähtused, mis põhjustavad perioodiliselt suure ilme vahelduvuse meie maastikus.

Oma asendi tõttu Soome lahe rannikul omab kirjeldatav ala Sise-Eestiga võrreldes mõnevõrra maritiimsemat, üldiselt aga mõõdukalt niisket parasjahedat ilmastut ning kuulub K./Kirde järgi kliima-alasse, mida võiksime nimetada Lääne- resp. Ranniku-Eesti ilmastu valdkonnaks (K. K i r d e 1943). Kuigi kliima merelised tunnused pole siin sel määral domineerivad kui näit. Eesti saartel, on vahed sisemaa-aladega võrreldes ikkagi ilmsed. Siiski ei huvita meid käesolevas seoses mitte sel määral küsimus kõnesoleva ala kliima erinevustest meie kodumaa teiste osade suhtes, kui just ilmastu aastane käik ise ning sellest johtuvad muutused uuritava ala maastiku-pildis.

Kohapeal toimetatud meteoroloogiliste vaatluste puudumisel on kasutatud kõnesoleva ala ilmastu karakteriseerimiseks Tallinna ja Paldiski ilmajaama pikemaajalisi vaatlusandmeid (K. K i r d e 1939). Mõlemad nimetatud jaamad asetsevad kõnesoleva ala vahetus läheduses ning nende andmeist saame pildi tähtsamate ilmastikuliste elementide käigust ka vaatluse all olevas piirkonnas. Lisaks on kirjeldatava ala enese piires toimetatud sademete-vaatlusi

Suurupis, merejää-vaatlusi, samuti Suurupis, ning hüdrograafilisi vaatlusi Keila, Vääna ja Vasalemma jõel. Teataval määral omame kõnesolevalt alalt ka fenoloogilisi vaatlusi, mis, koos autori enese tähelepanekutega, on järgnevas kasutamist leidnud.

Päikese tõusu ja loojangu resp. päeva ja öö pikkuse muutuvus aasta vältel on graafiliselt kujutatud 16. joonisel. Sellest näeme meil suvekuil valitsevat pikki heledaid päevi (ligi 18 tundi) ning lühikesi põhjamaisi öid, mil õhtune eha ja hommikune koit kohtuvad. Need kestavad ligikaudu maist augustini. Siit peale väheneb päeva pikkus nobedasti. Südatalvel tõuseb päike ainult veidi üle 6 tunni horisondist kõrgemale ning õhtust ja hommikust videvikku eraldab pikk talvine öö.

Ent väga suurel määral vaheldub aasta jooksul ka taevakate, mille tõttu päikesepaiste - Tallinnas keskmiselt 1574,1 tundi aastas - suvekuil $\frac{1}{3}$, talvekuil aga kõigest 1/10 võimalikust välja teeb (aasta keskmine 37%) (16. joon.). Üldiselt on pilvitus suurim sügisel ja talvel, vähim aga suvel, kuna selgeid päevi on kõige rohkem kevadel (18. joon.). Oluline on veel märkida, et suvepoolaastal on pilvitus valitsevalt katkine resp. hajuv (Cu, Ci) (152. ja 153. joon.), kuna talve-poolaastal (oktoobrist märtsini) on ülekaalus pidev pilvitus (Nb, St) (157.joon.). Ka on udu sagedus suvekuil väike, kuna sügisel ja talvel on udu sageli nii tugev, et pilvi üldse näha pole.

Aasta keskmine (õhu-) temperatuur on Keilas ligi kaudu +4,7° C (Tallinnas +4,6°, Paldiskis +4,8°), seega märgatavalt kõrgem kui teistes samal laiusel asetsevais paikades Ida-Euroopas. See on tingitud mitte ainult Läänemere vahetust lähedusest, mis tõstab

siin aasta keskmist temperatuuri Sise-Eestiga võrreldes 0,5 - 1° võrra, vaid eeskätt Atlandi ookeani tohutust mõjust meie ilmastule üldse. Nimetatud põhjusil on meil kevad ja suvi üldiselt jahedad, sügis ja talv aga suhteliselt soojad ning temperatuuri aastane amplituud võrdlemisi tagasihoidlik (ca 21,5°). Kõige soojemaiks kuiks on juuli ja august (Tallinnas 16,4 resp. 15,0° C), kõige külmemad on jaanuar ja veebruar (-5,4 resp. -5,8°). Mere läheduses tingituna hilineb suvine temperatuuri maksimum (juuli viimaseil päevil) Kagu-Eestiga võrreldes ligi 2 nädalat; samuti hilineb ka temperatuuri talvine miinimum, mis on jaanuari lõpul või isegi veebruari algul. Temperatuuri langus sügise poole on aeglasem kui kevadine tõus, mille tõttu temperatuurid sügisel (ja talvel) on paari kraadi võrra kõrgemad kui sisemaal, kevadel (ja suvel) aga vastavalt madalamad (17. joon.).

Temperatuuri kulg osutab peale perioodiliste ka veel aperioodilisi muutusi, mis olenevad, nagu mujalgi, rõhkkondade liikumisist ja neist tingitud tuulist. Seega valitseb temperatuuri ja õhurõhu vahel teatav seos: õhurõhu langus toob endaga kaasa talvel temperatuuri tõusu, õhurõhu tõus aga temperatuuri languse, kuna suvel see seos on vastupidine. Õhurõhu kõikuvus on suurem talve-, vähem suvekuil, mis on seletatav tsüklonaalse tegevuse nõrgenemisega soojal aastapoolel.

Vastavalt õhurõhu kõikuvusele on ka tuuled talvekuil märksa tugevamad kui suvel (23.joon.). Üldiselt aga on siin rannikul tuuled palju tugevamad kui Sise-Eestis: talve-poolaastal valitsevalt kebedad ja vinged (keskmiselt 6,7 resp. 8,8 m/sek), suvepoolaastal suljuvad ja tüüned (4,8 resp. 1,7 m/sek), kuna päris tuulevaige esineb harva. Ka tormid (23. joon.) - kuigi neid

esineb ka suvel - koonduvad peamiselt talve-poolaastale. Mis puutub tuulte suunasse, siis on nad sagedamad lõuna-, edela- ja läänesektorist, harvemad põhjast ja idast. Eriti silmapaistev on lõunatuulte ülekaal talve-poolaastal, kuna suvel, eriti aga kevadel esineb sageli ka kirde-, põhja ja loodetuuli. Võib täheldada ka vinusid, eriti suvel. Rannikul, kus tugevamad tuuled puhuvad merelt, on nende mõju maastikuvormidele otseselt märgatav (luited, tuulemännid) (71. joon.).

Edasi huvitab meid relatiivne niiskus, mille käiku aasta jooksul illustreerib 19. joon. Sellest loeme suve-poolaastal võrdlemisi kuivi ja talve-poolaastal niiskeid ilmu, kuna udu esinemine on suurim sügisel ja kevadel. Sademete keskmine hulk on ligikaudu 650 mm aastas, suurenedes sisemaa suunas (Pakris 607,2, Suurupis 625,8, Tallinnas 647,1, Kuusikul 680,1 mm) ning kõikudes eri aastail õige tunduvalt. Sademete maksimum langeb suve lõpul ja sügisel, suhteliselt vähem langeb sademeid kevadel ja talvel. Sademetega päevade arv on kaunis suur (Suurupis keskm. 194 päeva aastas) ja nad jagunevad enam-vähem ühtlaselt üle kogu aasta, suvekuil ainult pisut vähenedes (20. joon.). Kuigi ka suvekuil ligikaudu iga teine päev sajab, on sademed suvel kõige vähem tunduvad, sest sadude kestvus on siis vähem, nende tugevus aga suurem kui talve-poolaastal. Eriti tugevad on suvised äikesevihmad, millega sageli käib kaasas rahe. Selle eest koonduvad lumesajupäevad täielikult talve-poolaastasse, olgugi et teralumi õige harva isegi juunikuus esineb.

Järgnevalt huvitab meid küsimus, kuidas avalduvad ühe või teise nimetatud meteoroloogilise elemendi muutused meie maastikus,

s.o. milliseid muutusi põhjustab aastaaegade vaheldus kirjeldatava ala looduses ning kuidas mõjustab ilmastikuline rütm ta elanikkonna töid ning toiminguid. Maastiku ilme aastane muutuvus avaldub kõigepealt värvuste rütmis, milles võime eraldada lumikattest põhjustatud valge talve, rohelise suve ning nende vahepeal halli kevade ja sügise (J. K a i k k o 1942).

Harilikult tunneme kõige paremini maastiku suvepilti, kuna suvi on meil tavaline aasta-aeg rännakuteks. Siiski valitseb kõnesoleval alal suvine aspekt maastikus ligikaudu ainult 1/3 aastat, s.o. mai lõpust septembrini. Sellele eelneb võrdlemisi pikk ning jahe kevad, mille kestvust maastikulisest seisukohast võime lugeda lumikatte kadumisest puude lehistumiseni. Lumikatte kahanemine algab tavaliselt juba märtsi lõpul ning toimub alguses aeglaselt, lõpuks aga õige ruttu. Aprilli keskpaigu on lumikate harilikult juba kadunud. Samuti avanevad aprilli keskel jõed (24. joon.) ning sulab jääkate järvedelt. Ka rannik vabaneb jääst enamasti aprillis, kuigi harukorril leidub merel ajujääd isegi maikuus (25. joon.)

Kevadiste suladega kaob merejäält kõigepealt õhuke katkendiline lumikate ja moodustub kirju, sulavee laikudega kaetud jääpind. Jää hakkab nüüd kiiresti pragunema, muutub vähehaaval ikka tumedamaks ja ta pinnal olev vesi kaob. Selle järel hakkab tekkima lahvat vett aukude ja lahtiste pragude näol. See tähendab talvise pideva jääkatte lõppu. Jääkate eraldub rannikuist ja tuul paneb ta liikuma. See on randlasile eriti kardetav aeg, kuna sageli liikuv jää kannab kalureid ja hülgekütte kaugele merele. Liikudes laguneb jää vähemaiks tükkideks, muutub rabedaks ning sulab ikka õhemaks. Sooja tuule ja päikesepaiste kõrval on jää sulata-

misel suur tähtsus ka soojadel kevadistel vihmadel. Küll võib öösiti ranniku abajais moodustuda veel õhukest sisejääd, kuid harilikult kaob see juba keskpäevaks.

Jõgedel toimub jääminek ühenduses suurveega, mis tõstab veepinda ligi paari meetri võrra (148.joon.). Siis valavad jõed oma vee luhtadesse ja muudavad need järvedeks, millest vaid kõrgemad puud ja põõsad välja paistavad. Enamasti igal kevadel ujutatakse üle laialdased madalad maa-alad Keila, Vääna ja Vasalemma jõe ümbruses (Keila „paes," Tuula soo, Rahula soo, Voore aasud, Saku soo, Vatsla „paes", Uhasoo, Amari soo jne.). Ka järvede veepind tõuseb ning ujutatakse üle laialdased kalda-äärsed luhad (Harku ja Klooga j.). Siiski püsib kevadine suurvesi üldiselt lühikest aega, taandudes jätab ta järgi vallikesi ja künniseid jõgede ja järvede kallastele ning setitab kaugemale peenemat ainest.

Mitte ainult jõgede-äärsed maa-alad, vaid kõik madalamad nõgusad kohad on lumikatte lagunemise ajal vee all. Siis esineb paljudes kohtades pae-aluspõhjaga aladel nähtus, et lohkudesse kogunenud sulavete järved kaovad äkki, üle öö, mis seletub pugemete resp. kurisute avanemisega pinnase sulamisel (Järve t. juures Vanamõisa-Mäekülas). Ka allikate tegevus on kevadel elavaim ja paljud neist kevadeti fontaneerivad.

Ühtaegu lumikatte kadumisega saabuvad tagasi ka esimesed rändlinnud. Harilikult ilmuvad märtsi lõpul esimestena kuldnokad ja nende järgi õige pea põldlõokesed. Puude talvepuhkust see aeg veel ei puuduta, välja arvatud lepp, sarapuu ja pajud, millistel märtsi lõpp - aprilli algus on õitseajaks.

Kevade tulek toob endaga kaasa rohkesti uusi töid ning toimetusi talurahvale. Viimast lumeteed kasutatakse küttepuidu, hagu-

de ja turba veoks; see jätkub osalt ka veel siis, kui suured teed on juba paljad, kuna metsa all veel kohati lund leidub. Lumikatte lõplikule kadumisele järgneb teede lagunemise aeg, mis katkestab maanteil teatud ajaks mootorsõidukite liikluse. Külades valmistutakse pakiliselt kevadisteks põllutöödeks. Köögivilja kasvatavais majandeis aga toimub märtsis-aprillis juba külv lavadesse ning kasvuhooneist ilmuvad juba esimesed saadused turule.

Aprill toob endaga kaasa suure hulga uusi külalisi lindude ja putukate hulgast (E. S i t z 1932). Nüüd ilmuvad ka esimesed vääramatud kevadetunnused - õitsevad lilled. Varasest või hilistuvast kevadest oleneb, kas taimed varemini või hiljemini tärkavad, punguvad, lehistuvad ja õitsele puhkevad. Varjatud kohis on kevadel soojem kui lagedal väljal või metsas, kus lumi õige kaua püsib, selletõttu puhkevad vastu lõunat asetatud kallakuil juba siis üksikud õied, kui panga-alustel järsakutel on veel lund leida.

Esimene mai, olgu siis soojema või jahedama ilmaga, omab ikka tähtsa koha kevade kuulutajana. Siis peetakse aktusi, rongkäike ning pidu-õhtuid, mis juhatavad sisse suve-poolaastat. Suurte hulkadena tuleb inimesi ka linnast välja, et vana traditsiooni kohaselt seda päeva veeta vabas looduses.

Mai saabumine toob endaga kaasa soojemaid ilmu ning tähistab kevadiste põllutööde algust. Ühtlasi algab kevadine kalapüük, mis annab peamiselt räimi. Mai lõpul on põllud enamasti juba seemendatud ning tärkav oras annab neile peagi rõõmsa haljendava värvuse. Ligikaudu samal ajal muutub ka maapind roheliseks, kari lastakse välja ning kogu maastik omandab järk-järgult suvise ilme.

Suurimal määral muudab maastiku ilmet muidugi puude lehistumine. Varakevadel, enne lehtede puhkemist, näib lehtmets

pruunina, välja arvatud kaskede valged tüved, mis nüüd maastikus eriti silma paistavad. Pungade puhkemisel muutuvad oksad punakaks ning "hiirekõrvus" puude võrad omavad sageli õrna violetse varjundi. Kõige varemini, tavaliselt juuni algul puhkevad lehed kaskedel, millede õrn-roheline värvus on teataval ajal kevadsuvel meie maastikule otse karakteerne. Veidi hiljemini lehistuvad sanglepp, lepp ja haab, kuna saar ja tamm alles juuni lõpupoole lehed omandavad. Isegi okasmetsa rohelisus on kevadsuvel noorte võsude tõttu heledam tavalisest.

Metsade, parkide ja aedade värvikust suurendab hiljem paljude puude õitsemine. Õige vara kevadsuvel puhkevad õied õuna- ja kirsipuudel, veidi hiljem õitsevad toomingad, mis üleni valgete õitega kaetuna teatud paigus (Tuulas jm.) maastikule otse ilme annavad. Juuni algul hakkavad õitsema veel tammed, kastanid, pihlakad, sirelid, kibuvitsad, lääts- ja türnpuud, lõpupoolel aga koer-õispuud ja jasmiinid. Hilisemalt - keset juulit - õitseb pärn.

Loodudel omandavad kadakad sel ajal sageli oliiv-pruuni värvuse. Muidu aga on loo taimkate just kevadsuvel lopsakaim; varsti hävitab selle lopsakuse kari ning põudade tagajärjel kõrbeb lood peagi ühtlaselt pruuniks.

Suurimat värvuste kirevust põhjustavad muidugi niitudel arvukalt õitsevad lilled. Juba enne päriselt rohelist aastaaega õitsevad mitmed kollaste õitega liigid - paiseleht (Tussilago farfara), varsakabi (Caltha palustris) ja nurmenukk (Primula veris). Varsti pärast maapinna rohelistumist õitseb võililll (Taraxacum officinale). Hiljem, juuni lõpul ja juuli algul saavutab õitseaeg oma haripunkti. Siis õitsevad lopsakail niitudel kullerkupp, ning veidi hiljem moodustab tõrvalill (Lychnis viscaria)

kirendavaid punaseid laike (Valingus, Vääna-Nõmme k.). Ühtlasi on see aeg, mil igast puiestikust kostub metsvindi (Fringilla coelebs) kõlav laul, kui kuuldakse laulurästast (Turdus philomelos) ning Klooga, Keila-Joa, Türisalu ja Vääna-Jõesuu metsis ka haruldase musträsta (T. merula) kõlavat viisi. Siis laulab varjulisis aius must kärbsenäpp (Muscicapa hypoleuca), häälitseb metskiur (Anthus trivialis), laulab ööbik (Luscinia luscinia) ning kuuldub sekka ka peoleo (Oriolus oriolus) hele vilistus. Laialdasemate puiestikkude lehtpuilt kuuldub käosulase (Hippolais icterina) ja siristaja lehelinnukese (Phylloscopus sibilatrix) häälitsust. Loodudel elustavad ühetoonilist loodust põldlõokesed (Alauda arvensis), kuna kiviaius pesitsevad kivitäksid (Oenanthe oenanthe). Niiskemais paigus esinevad sookiur (Anthus pratensis) ja kiivitajad (Vanellus vanellus). Siis rõkkavad metsad käo (Cuculus canorus) kukkumisest, kuuldub meleka (Columba oenas) huikeid ning koovitajate (Numenius) laulumängu. Eriti elav linnuelu kihab muidugi järvedel ning merel (E.S i t z - K u m a r i 1932-a, -b; 1933, 1938, 1939).

Juuni algul lõpetavad koolid oma töö. Enne seda peetakse õpilastööde näitusi ning korraldatakse väljasõite ning ekskursioone. Keilas toimuvad esimesed kergejõustiku ja jalgpalli võistlused. Ühtlasi algab suvitajate saabumine ning alustavad tööd arvukad pioneerlaagrid ning lastekodud.

Juuni lõpul - juuli algul saavutab õitseaeg oma kulminatsiooni (149. joon.). Siis on päevad kõige pikemad, päikese valgus heledaim ning pilvitus väikesim. Ööd on lühikesed ja valged, õhtune eha ning hommikune koit kohtuvad, ilma et täisööd nende vahel olekski. Päeval aga löömab põua-vinasse mähitud päike pilvitus

taevas või kerkivad lämmatav-kuumil tüüneil suvepäevil taevaavarusel kauged kõuepilved (152. joon.). Äikese saabudes katkestavad äkilised puhangud kõue-eelse vaikuse ning soe vihmasagar kastab janunevat maapinda. Veetlevad on päikese loojangud Rannamõisa, Türisalu, Keila-Joa ja Laulasma rannikuil, kui punane päikesekerand kaob loodetaeva leegitseva horisondi taha, paisates sätendavat valgust virvendavale merele ning värvides verevaiks suured rünkpilve-laevad või õrnad pilvekiud ja -loorid (151.joon.). Sageli tõuseb pärast päikese loojangut udu ning katab mere oma halli vaibaga.

Juhtub ka, et suvel ei saja vihma nädalaid ega kuid. Siis kõrvetab põud viljad pae-pealseil põldudel, kartulid närtsivad ning põllumees ootab murelikult vihma tulekut. Vähemad vooluveed kuivavad täiesti ning suuremaiski jõgedes langeb veepind sel määral, et veskid lakkavad töötamast. Ka paljud kaevud jäävad kuivaks ning elanikud on sunnitud vedama vett sügavamaist kaevudest ning allikaist. Loodudel kõrbeb rohi ning tuleb ette, et kasedki muutuvad juba juulis kollaseks nagu sügisel. (Laabi as. 1947.a.) Eriti kuiv aga on põua ajal rabadel ja nõmmedel; selletõttu esineb igal suvel Valdeki, Pääsküla ja Männiku ümbruses, aga ka Kloogal, Väänas jm. palanguid, kus mets, nõmm või raba sütib veduri sädemest või ka lihtsalt hooletusest. Siis kutsutakse kohalikud elanikud või isegi sõjaväeosad tuld kustutama, kuid võib juhtuda, et raba põlemine kestab kogu suve, kuni sügisesed sajud sellele lõpu teevad.

Kui juba kaks nädalat kestev põud põllumehele tõsist muret tekitab, on kuumad ilusad suveilmad suvitajaile lausa oodatud. Kes siis vähegi saab, tõttab välja linna tolmusest ümbrusest.

Siis avavad oma uksed puhkekodud ja suvilad Rocca-al-Mare, Tiskre, Rannamõisa, Vääna-Jõesuu, Türisalu, Keila-Joa, Laulasma ja Klooga rannikul, samuti ka Väänas, Vasalemmas ja mujal. Isegi taludesse asub rohkel arvul linlasi suvist puhkust veetma. Suvitajad, kelle arv enne sõda üksi Klooga-Laulasma rannikul ulatus ligi 10 000-ni, toovad endaga kaasa rohkesti elevust ning tõstavad märgatavalt liiklust nii raud- kui ka maanteil. Ilusail suveõhtuil on linnast lähtuvad rongid ning autobused tulvil ning igas raudteejaamas resp. peatuskohas ootab saabujaid arvukas rahvahulk, et rõõmsalt tervitada tuttavaid ning omakseid. Eriti kuhjuvaks muutub liiklus linnast lähtuvail maanteil nädalalõppudel. See hõlmab mitte ainult kohalikku suvitusliiklust, mis on elavaim Tallinn-Rannamõisa-Keila-Joa-Klooga maanteel, vaid ka Pärnusse, Haapsalusse jt. kaugemaisse kuurortidesse suunduvat läbimisliiklust (Pärnu, Lihula, Haapsalu ja Paldiski maanteil).

Sellal kui linlasile on suvi puhkuse ajaks, valitseb taludes vilgas rutt ning kibelev töö. Pärast kevadiste põllutööde lõppu saabub küll suuremais töis esialgne väike vaheaeg, mida kasutatakse kesa ja kartuli- ning juurviljapõldude harimiseks, teede parandamiseks ja muiks toimetusiks. Siis aga jõuab kätte heinaaeg, mis nõuab talupere kõiki töökäsi ning muudab märgatavalt ka maastiku senist ilmet. Algul niidetakse kodu lähedal asetsevad niidulapid ning õitsevad ristikupõllud, siis minnakse kaugemaile aasadele ja luhtadele, kuhu jäädakse sageli terveks nädalaks. See kestab seni, kuni kõik hein on tõstetud kuhjadesse, millest tekivad mõne päevaga jõgede kallastele terved kuhjakülad (Keila luhal jne.). Muidugi kaob selle tagajärjel niitude senine õitetoredus; niidetud aas valendab kollakana, kuni ta sügisepoole nädala tõttu jälle

rohelise värvuse omandab.

Kuigi keskmine sademepäevade arv on mai ja augusti vahemikus vähim (20. joon.), pole tugevad sajud ka suvekuil sugugi haruldased. Kestvamate sadude tagajärjel tõuseb jõgedes vesi, põhjustades, nagu kevadine suurvesigi, uputusi, mis võivad tekitada suurt kahju. Muidugi püütakse siis isegi vee alt heina teha, mida tuleb kanda kuivama kõrgematele kohtadele. Juhtub isegi, et kogu suvi on vihmane, ning heina tuleb teha sügisel jää pealt (Keila "paes").

Ranniku-külades soikub kalapüük suveks pea täiesti. Südasuvel käiakse vaid väikest viisi lestal liivastes lahesoppides - Tiskre, Viti ja Lohusalu rannas. Hiljem - augustis - järgneb rändangerja püük suurte mõrdadega, mis annab parimaid tagajärgi Lohusalu neeme tipus.

Heinaajale järgneb juuli viimaseil päevil ning augusti algul rukkilõikus (153. joon.), mis tähistab juba hilissuve algust. Siit peale pääseb valmivate väljade kollane värvus maastikus üha enam mõjule.

Nagu nägime, on kõnesolevale alale ja Ranniku-Eesti ilmastule üldse omane soe sügis. Siiski esineb esimesi sügise-nähteid juba augusti lõpul, mil algab vegetatsiooni üldine pikaldane taandumine. Rukkilõikus vaevalt lõppenud, järgneb peagi suvivilja valmimine ning koristamine (158. joon.). Kollendavad väljad, kõrrepõllud, hakid, kuhelikud ja rõugud muudavad sootuks maastiku üldilme, kuhu järk-järgult lisandub üha uusi sügise nähteid. Sel ajal õitseb põõsasmaran ulatuslikel Vääna ja Harku ümbruse loodudel ning annab neile hoopis uue, õiterikka ilme (168. joon.). Siis valmivad sarapuil pähklad ning põõsastikud Saue, Valingu ja Keila

ümbruses kubisevad linnast tulnud pähklaotsijaist. Eriti torkavad maastikus oma punaste marjakobarate tõttu silma pihlakad ning kukerpuu-põõsad, mida rohkel arvul kasvab Karjaküla arul, Saue asunduses jne. Augusti algul õitseb liivastes paikades põdrakanep (Chamaenerion angustifolium), eriti Männiku ja Saku vahelisel lagedal nõmmel, andes sellele lühikeseks ajaks kahvatu-roosa värvuse. Kauemini kestab nõmmedel ja rabadel kanarbiku õitsemine (70.joon) ning viimasena, kuulutades lähenevat sügist, õitseb niitudel ädal-lill (Parnassia palustris).

Suve lähenedes lõpule kaovad vähehaaval suvitajad, lastesuvekodud ning pioneeride laagrid lõpetavad oma tegevuse ning augusti lõpul alustavad koolid taas tööd. Ühenduses sellega soikub suvitusliiklus, suvilad ja puhkekodud tühjenevad ning septembris võime kohata Rannamõisas, Vääna-Jõesuus, Laulasma ja Klooga randadel vaid üksikuid hilistunud puhkajaid ning nädalalõpu-veetjaid. Taludes kiirustatakse suvivilja koristamisega ja rehepeksuga, ühtlasi toimub augusti lõpul— septembri algul talvvilja külv. Ka lõikusepidusid korraldatakse ning Keila linnas peetakse põllumajanduslikku näitust ning viimaseid suvispordi-võistlusi.

Septembris esinevad juba temperatuuri langedes selgeil vaikseil öil 0 kraadini või alla selle esimesed hallad, mis avaldavad nähtavat mõju kasvavasse taimestikku. Puude lehed, eriti võra välisküljel, löövad koltuma ning peale öökülmi hakkab üksikuid lehti maapinnale sadama. See avab uue värvikireva faasi meie sügiseses maastikus, mille kestvus oleneb pidevate külmade saabumisest ja ka tuultest. Eriti rohke on sel ajal kollase esinemine maastikus - parkides, puisniitudel ning panga-aluses metsas. Lisaks esineb

üksikuid punaseidki kirendavaid värvilaike, mida moodustavad vahtrad, haavad, eriti aga pihlakad, kuna pärnade ja leppade lehestik enne langemist tume-, saarel aga hele-oliivroheliseks muutub. Pealegi ei toimu kõigil puil lehtede langemine korraga, ning tammedel võivad pruuniks muutunud lehed isegi kevadeni püsida.

Ühtlasi muutub tunduvalt ka põldude ilme. Septembris algab kartuli ning aed- ja juurvilja koristamine. Abimajandite ning linna-ümbruse suurtelt kartuli- ja keeduvilja-väljadelt veetakse kartuleid, kapsaid, porgandeid, kaale jne. autodega otse põllult suurte koormatena Tallinna. Kui saak põldudelt koristatud, järgneb künd, mis muudab väljad taas ühtlaselt mustendavaiks, ainult haljendavad orase-lapid toovad maastikku veel rõõmsat vaheldust.

Lehtede lõpliku langemisega oktoobri algul käivad kaasas esimesed külmad ning lobjakad (kiiresti sulavad lumesajud). Pilviste ilmade arv oktoobris on juba suur ning sageli on udu nii tugev, et pilvitust üldse ei näe. Sademeid tuleb pea iga päev, ilmad on niisked ning sumedad. Ka toob sügis endaga kaasa tugevaid tuuli ning rajusid, mis tekitavad kahju nii maal kui merel (155. joon.).

Oktoobris - novembris on Keila rannikuil sügisene kalapüügi hooaeg, mis annab eeskätt kilu, kuid ka räime, turska jne. Kilupüügiks sõidab siia kalureid sageli ka kaugemailt aladelt, tuues rannikule teatavat elevust. Hilissügisel toimub ka lõhepüük Keila-Joal.

Sügisesed sajud põhjustavad veepinna tõusu jõgedes ning sagedasi üleujutusi. See muudab madalamail aladel kõrvalised teed raskesti läbipääsetavaiks ning raskendab väljapääsu. Selle tõttu koonduvad igapäevased toimetused ning seltskondlik elu üha rohkem tubasesse miljöösse. Korraldatakse kursusi, loenguid, rahvatantsu-

õhtuid, pidusid jne.

Varsti on ka sügis lõpukorral. Enamik rändlinde on juba lahkunud, nende äralend algas juba ammugi küll ühekaupa kui ka salkadena lõuna poole. Kuni viimse võimaluseni jäävad kohale hobu-, kadaka-, laulu- ja vainurästad ning sädistavad kuldnokkade parved, kuni needki ühel ööl vaikselt ning tähelepandamatult kaovad. Vähemate veekogude külmudes on ka partide ja teiste vesilindude lahkumine vaid päevade küsimus. Esialgu koonduvad nad suurte seltsingutena jõgede suudmetele ning lahtedele, kus nähakse nüüd suuri karju partlasi, enamasti mitme liigi esindajaist. Oktoobri lõpu- ja novembri alguspäevi iseloomustab põhjast lõuna poole ruttavate ujulindude elav läbilend. Ilusail vaikseil öil kajavad õhust sageli nende valjud hääled, aga ka päeval silmatakse kõrgel taevasinal nende parvi. Tähelepandavad on läbirändavate hanede karjad, kes peatuvad Tiskre rannal, Tõlinõmme järve ääres ja mujal. Avasid luiged varakult, rannamerel esimeste lahvanduste tekkides kevadrände, siis lõpetavad nad ka hilja, enne mere lõplikku külmumist sügisrände hooaja.

Loodus aga läheneb pidevalt külmale aastaajale. Novembris, eriti aga detsembris muutuvad lumesajud juba üsna sagedaks ja niipea, kui sadanud lumi enam ära ei sula, tekib lumikate. Normaalselt sünnib see detsembri lõpul, millest peale ta pidevalt paksemaks muutub ja tavaliselt märtsi keskel oma suurima kõrguse omandab.

Lumivaip avab uue, ilusa ja puhta leheküIje aasta jooksul korrapäraselt vahelduvas maastikupiltide seerias. Mitte üksi mets, jõed, järved ja meri, vaid kogu maastik omandab talvel lumerüüs sootuks teise ilme. Eeskätt mõjustab lumikate ümbrust seeläbi, et

ta maapinna ning hoonete katuse värvid maastiku-pildist elimineerib. Maapinda ning võsa, järvi ning jõgesid, teid, katuseid, ning sageli ka puude võrasid katab valge lumivaip, mis sumeda pilves ilmaga ihmjas ning sünkjas, päikesepaistelisel päeval aga lumistel lagendikel vastu kiirgab ning õhtuse eha kumal violett-roosaks värvub.

Muidugi pole talvine maastiku-pilt alati ühesugune ega muutmatu. Ta on erinev lumerohkeil ning lumevaeseil aastail, pakase ajal ning kestvate sulade järgi. Eriti huvitavaid muutusi põhjustavad suured tuisud, mis kuhjavad lund metsa servadele, tänavate äärde, võsastikku ning lohkudesse, tekitades vormirikkaid sakiliste ja õõnsate servadega ning kulbastunud külgedega lumehangi. Erilisi vorme loob külm liikuvast veest. Jugadel (Keilas, Väänas jne.) ning veskite tammidel modelleerib ta jäävaase niriseva veega, tekivad jääjoad ning liustikud, mille alt kuski niriseb pakast kartmata vulisev vesi.

Kauneima pildi pakub talvine maastik aga siis, kui tuulevaikse pakaseilmaga loodus end rikkalikult härmatisega ehib.

Linnuhääli kuulates võime kõnesoleval alal talvises metsas või pargis eraldada tihaste metalliseid helisid, rähnide kriiskavaid häälitsusi ning porri (Certhia familiaris) vibreerivat triid! triid! Samas näeme enamasti lehtpuude tüvedel tegutsemas puukoristajat (Sitta europaea) ning okaspuu-tihnikuis kuuleme väikese kuldpea-põialpoisi (Regulus regulus) vaikset tsiitsitamist. Kaunis sageli kohtame suurte karjadena hulkuvaid käbilinde (Loxia). Metsateedel on sage metsnäär (Garrulus glandarius), kuna lepa- ja kasevõsas võime silmata siisikest ning suuri parvi põhjast tulnud sädistavaid urvalinde (Acanthis linaria). Harvemini kohtame talvel marjadest ning seemneist toituvaid leevikesi (Pyrrhula pyrrhula)

ja ohakalinde (Carduelis carduelis) ning meil talvituvaid siidisabu (Bombycilla garrula). Majade ümbruses teedel ja lautade ning tallide ümbruses nokitseb tihti talvike (Emberiza citrinella), tavalisemaid paiga- ja hulgulinde, nagu vares, varblane, harakas jne, võime siin kohata muidugi talve läbi (A. M a n g 1940).

Talvine merejää ilmub kõigepealt Lahepere, Kopli ja Kakumäe lahes. Ulgumerel tekib kindel jääkate ainult külmadel talvedel ning püsib lühikest aega. Jää moodustumine algab tavaliselt jaanuaris, kui vesi pinnal on jahtunud 0 kraadini. Vaiksemate ilmadega ja enam varjatud kohis moodustub siis õhuke silejää, mis harva küünib üle terve ranniku. Tuulest liigutatud lainetaval veepinnal moodustub selle asemel taldrikjää, mida tuul ajab mõnikord serviti üksteise peale soomusjääks. Kõvema külma puhul külmub see pidevaks korraliku pinnaga katteks, mida tugevad tuuled mõnikord jälle tükkideks lõhuvad. Teinekord ajab tuul need tükid serviti ülesse kõrgeteks rüsijää harjadeks, mis kokku külmuvad (157.joon.). Tuulest aetuna kuhjub jää ka rannikul kõrgeteks rüsijää kuhjadeks ja vallideks. Nende vallide suund ja asend oleneb eeskätt valitsevaist tuultest, kuid ka ranniku kuju näib siin etendavat teatud osa. Mõnikord on vallid nii kõrged, et takistavad talvist liiklemist jääl. Varsti pärast jääkatte moodustumist algab ka selle lõhestumine. Tekivad jääst läbi ulatuvad lõhed, mis võivad paisuda mitme meetri laiuseni. Kinnisjää ümbritseb rannikut siiski ainult mõne miili laiuselt, kuna ulgumeri püsib enamasti kogu talve jäävaba. Ainult harva külmadel talvedel jäätub kogu Soome laht. Sagedamini katab merd lahtine ajujää, kuigi tuuled ajavad selle tavaliselt Soome randa.

Lumetee saabumine suurendab üksvahe tunduvalt liiklemist,

kuna pakane sillutab kõik sood ning veed ja võimaldab liigelda otse üle jõgede ja niitude. Siis veetakse palke ehituste tarvis, kütust, tarbepuid, tuuakse heinad kuhjast koju jne. Elavnevad ka vanad talveteed, mis Hagerist, Padisest jne. viivad Tallinna, kasutades otsesihti läbi metsade, üle soode ja rabade. Rohkesti aega nõuavad muidugi ka metsatööd - Sõrve, Vääna, Ohtu ja Klooga metsades või isegi kaugemal - Vaimõisa ja Kloostri metsades.

Tunduvalt väheneb talvel liiklemine suurtel maanteedel ning soikub tugeva pakase ja suurte tuiskudega pea täiesti. Eriti vaikne on aga rannikul, kuhu harva eksib üksik matkaja. Rohkem on talvespordi harrastajaid voorte ja astangute nõlvadel - Keilas, Väänas, eriti aga Mustamäel. Talvisel õppetöö vaheajal korraldavad koolid suusavõistlusi ning ilusail pühapäevil tuleb rohkel arvul suusatajaid linnast välja. Eriti läheb talvesport hoogu muidugi kevadpoolsel talvel, mil päevad on pikemad ja ka soojemad. See kestab seni, kuni algavad kevadised sulad sellele lõpu teevad.

KEILA ÜMBRUSE TÄNAPÄEVA MAASTIKU-PILDI GENEES

Mitmesuguseist maastiku ilmet muutvaist tegureist on inimese mõju tänapäeval kahtlemata olulisim. Inimese tegevusest maastiku kujundamisel ei kõnele mitte ainult tehisvormid, mis kohati ümbruses on otse määrava tähtsusega, vaid ta teisendavale toimele, nagu nägime, alluvad suurel määral ka maakoor, veed ja eriti taimkate. Vaevalt leidub kõnesoleval alal kohta, kus ühel või teisel viisil ei avalduks maastikus inimese otsene või kaudne mõju. Siiski pole see mõju olnud alati samasugune, vaid on aegade jooksul mitmeti muutunud. Seega on ka tänapäeva ümbruse-pildis esinevad tehisvormid ja muud inimese tegevusest tulenevad nähted pikaajalise keeruka arengu tulemuseks, mille tundmine on vajalik nimetatud nähete ning vormide õigeks mõistmiseks.

Selletõttu tohiks meid käsitelu lõpuks õigustatult huvitada veel küsimus Keila ala tänapäeva maastiku-pildi geneesist, mille all on mõistetud uuritava ümbruse nüüdisaegse maastikulise ilme kujunemist ürgsest loodusmaastikust. Kahtlemata on selles olulist osa mänginud asustuse areng, milles peamiselt väljendubki inimese tegevuse maastikuline mõju. Selle jälgimisele ongi järgnevalt tähelepanu pööratud, kuigi selleks on tulnud sageli kasutada ajaloo- ja muinasteaduse andmeid. Muidugi ei saa käesoleva töö raames olla eesmärgiks kirjeldatava ala täieliku ajaloo kirjutamine, vaid ainult tähtsamate sündmuste ning protsesside jälgimine, mis ühel või teisel viisil uuritava ümbruse tänapäeva maastiku-pildi kujunemisel tähtsaks on saanud.

Inimese maastikulise tegevuse algus kõnesoleval alal ulatub tagasi kaugesse muinasaega. Esimesed jäljed inimese ilmumisest nüüdse Keila ümbrusse on teada n o o r e m a s t k i v i a j a s t (u. 3000 - 1300 a. e.m.a.), seega Litorina-aja hilisemast järgust. Teatavasti olid meil kiviaja elanikud eeskätt kalastajad, kes asustasid jõgede, järvede ning lahtede kaldaid, ühtlasi aga ka kütid, kellele tolle aja metsad andsid rohket saaki. Nagu kõikjal Eestis, nii ka kõnesoleval alal hoiduvad kiviaja küttide ning kalurite asulad ja selle tõttu ka enamik leidudest vee lähedusse (26. joon.). Üldiselt oli asustus kiviajal algelisest elatusviisist tingitult õige hõre. Loomulikult ei olnud anastava majandusviisi juures eluala viljakusel veel mingit tähtsust; sageli eelistatigi asumisel just liivaseid kohti, mis pakkusid elamiseks kuiva aluspinda.

Muidugi ei võinud siis ka inimese mõju ümbritsevasse loodusmaastikku olla kuigi suur. Põlismetsa tallatud teerada, väikesed lagendikud siin-seal laagripaikade ümbruses ning väikesed, mõnest üksikust püstkojast koosnevad asulad - need olid esimesed jäljed, mida kiviaja inimene jättis enesest puutumata loodusse. Küll oskas aga inimene juba varakult enese huvides kasutada tuld, mis põhjustas sageli metsade põlemisi ning ulatuslikke muutusi taimkattes. Haruldase mälestisena kaugest muinasajast on tänapäevani säilinud tolle aja elamu vorm - püstkoda, mis suveköögina ka Keilas harukorril veel on tarvitusel.

Nagu mitmed asjaolud osutavad, on meil kiviaja lõpupoole saanud tuntuks ka juba põlluharimine, mis kodunes, nagu iga uus nähtus, õige pikkamööda. H. M o o r a uuemate uurimiste põhjal (ette-

kanne Õpetatud Eesti Seltsis) oli järgneval pronksi- (a. 1300 - 300 e.m.a.) ning varasel raua-ajal (300 e.m.a. - 100 m.a.j.) karjakasvatus ning põlluharimine, eriti 800. e.m.a. alates, juba peamiseks elatusalaks. Algul näikse karjandus omavat peamist tähtsust, ning asulad paiknevad kui mitte enam otse vete ääres, siis ometi nende läheduses. Siiski leidus juba siis asulate ümbruses metsast tule abil laastatud ning tuhaga väetatud põllumaid. Need haritavad põllulapid olid algul, nagu asulakohad ise, ajutist laadi ning jäeti tulusamat eluaset otsides hõlpsasti maha. Varase raua-aja rahvas aga on elanud igatahes juba paiksalt, mis tõestab, et põlluharimine on selleks ajaks tõusnud määravaks elatusalaks. Siiski on Keila ümbrusest pronksi- ning varase raua-aja leide üsna kasinalt, mis ei luba teha täpsamaid oletusi asustuse leviku kohta kõnesoleval alal.

Siirdumine anastavalt majanduselt viljelevale tähistab uut astet asustuse arengus, millega ühtlasi kaasuvad olulised muutused kõnesoleva ala maastikulises ilmes. Nüüd ei kasvatatud vilja enam ainuüksi aledel, nagu varemini, vaid paikus eluviis külades eeldab muidugi ka põliste põldude harimist. Teadagi harrastati selle kõrval edasi ka alet, nagu seda on tehtud veel üsna hilise ajani. Põllunduse tõustes valitsevaks elatusharuks hakati eluala valikul hindama eeskätt muidugi maapinna viljakust. Varemini vete ääres ning läheduses asunud rahvas siirdus nüüd teisale, kus võis leida viljakamat, põllumaaks sobivamat pinda. Selletõttu jäid laialdased alad kohati rahvast kui mitte hoopis tühjaks, siis ometi õige hõredaks.

Nii on vanemast raua-ajast (a. 100 - 400 m.a.j.) teada Keila alalt vaid üksikuid leide. See viitab ilmselt veel õige hõredale

asustusele, millele alles järgnev aeg toob märgatavat lisa. Keskmisest raua-ajast (a. 400 - 800 m.a.j.) on leidusid juba mõnevõrra rohkem, peamiselt ala Tallinna-poolsest osast. Nähtavasti tungis siia asustus ida poolt, end. Jüri kihelkonna alalt, kus Iru ümbrus oli juba rooma raua-ajal võrdlemisi tihedasti asustatud (E e s t i A j a l u g u I, 62. joon.). Kõnesoleva ala kaudu levis asustus keskmisel raua-ajal, osalt ka veel järgneval ajastul, ka kaugemaile asustamata aladele läänes ning edelas, millele muu hulgas viitab ka sarnaste kohanimede sage esinemine neis piirkonnis.

Nooremal raua-ajal (a. 800 - 1200 m.a.j.) on asustus võrreldes eelmise ajaga tublisti tihenenud. Selleks ajaks on asustus Keila ümbruses tunginud juba enam-vähem kõigile paelava kõrgendikele, mis praegugi on asustuse peamisiks koonduskohiks. Neil kõrgendikel kaua püsinud põline mets pidi nüüd taanduma põldude eest. Muidugi ei olnud kõnesoleval ajal põllumaa lagendikud veel kaugeltki nii avarad kui praegusel ajal: osa praegustest põldudest oli tol ajal veel metsa, teine osa alede all ning kasvatas vahepeal jällegi võsastikku. Siiski ulatub suurema osa Keila vanade külade teke tagasi muinasaega. Kuigi neis hoonestik, õuede arv ja asetus jne. on hilisemat päritolu, on külade asupaik enamasti jäänud muutmatuks, ulatudes seega tagasi õige kaugesse minevikku.

Külad, millede tekkimine oli viljelevale majandusele siirdumise otseseks tulemuseks, said uueks tähtsaks elemendiks maastikus, mis ühenduses asustuse tihenemisega kaotas üha enam oma ürgsest ilmest. Kõnesoleval alal näib juba muinasajast peale domi-

neerivat tihe sumb- resp. ridaküla tüüp, kuigi juba siis näib esinevat ka üksiktalusid. Tihe külatüüp esindab tolle aja majanduslikule ning ühiskondlikule korraldusele vastavat asula-vormi, mille teket tuleb seada ühendusse ühismaade kasutamisega ning muude majanduslikkude teguritega. Kahtlemata mõjusid siin tähtsal määral kaasa ka looduslikud tingimused - raskused vee hankimisel lubjakivise aluspõhja aladel jne., kuid ka mõnevõrra suurem julgeolek külas, kus oli hõlpsam korraldada kaitset kallaletungide vastu.

Nagu eespool nägime, asetsevad Keilas vanad, suurelt osalt juba muinasajal tekkinud külad tavaliselt kõrgendiku jalamil resp. nõlval, kus põhjavesi allikate näol hõlpsamini kättesaadav, või siis jõe resp. oja kaldal. Nende ümber kõrgendiku nõlvul levisid muinasajal veel võrdlemisi väikesed põlispõllud, mis olid jaotatud talude vahel paljude lappidena. Neid lappisid harisid üksikud pered igaüks omaette, kuigi kogu küla poolt kehtima pandud külvikorras. Põlispõldude harimine muinasajal toimus kahe välja süsteemi järgi, s.o. haritavad maad olid jaotatud kaheks väljaks, milledest vaheldumisi ühel aastal üks, teisel aastal teine oli kesas. Arvatavasti tuli muinasaja lõpul, XI - XII sajandil, põlluharimisel tarvitusele ka juba kolme välja süsteem.[1] Küla alemaad, samuti ka karja- ja heinamaad, metsad ja kalastusveed olid kogu külakonnal ühised, perede järgi jagamata ja neid kasutati ühiselt. Põhijoontes kestis see juba muinasajal kujunenud külakondlik maade kasustus kuni talude kruntimiseni ning päriseks müümiseni XIX sajandi teisel poolel. Paljudel juhtudel on selle maastikuline mõju veel praegugi hästi jälgitav.

[1] Dots. A. V a s s a r - suuliselt.

On aga ka veel muidki elemente tänapäeva maastiku-pildis, mis ulatuvad tagasi kõnesolevasse aega. Kuigi selleks pole otseseid tõendeid, tohiks sellest ajast olla pärit meie vanimad hoonetetüübid. Samuti oli muinasajal, vähemalt osaliselt, kujunenud välja ka teestiku põhijooned.

Eesti oli muinasaja lõpuks kujunenud valdavalt põllunduslikuks maaks, kus maa oli saanud tõeliseks rahva toitjaks ning rahvas ise oma põldude külge paikunud talupoegiks. Selletõttu kandsid ka kõik meie muistse ühiskondliku ja majandusliku elu avaldused läbi ja läbi talupoeglikku ilmet. Talupojad moodustasid maa vaba põlisrahva, milles suuremaid seisulikke vahesid polnud veel kujunenud. Siiski eraldavad vanad allikad eesti vabade talupoegade hulgast teatava kihi "jõukamaid" ja "paremaid", mis tõestab, et meie muistne ühiskond oli teataval viisil kihistumas. Peale vabade talupoegade oli olemas ka arvukas orjade kiht, nagu teistegi samal majandusliku ja ühiskondliku arengu astmel seisvate rahvaste juures.

Ajaloolisse aega astub meie kodumaa teatavasti XIII sajandil ning samast ajast on pärit ka esimesed kirjalikud teated kõnesoleva ala kohta. Territoriaal-kogukondliku korra ajastul, enne eestlaste kristianiseerimist ning alistamist sakslaste ning taanlaste poolt, kuulus praegune Keila ala Rävala maakonda, moodustades selles omaette Vomentaga kihelkonna. Viimane hõlmas lisaks Keilale veel Harju-Madise, osa Ristist ning mõned külad nüüdsest Hagerist. Kihelkonna nimetus näib tuletuvat sõnast võhmas = soosaar ja on Johansen'i arvates pilkelise tähendusega (P. J o h a n s e n 1933, lk. 186). Igatahes puuduvad Keilas muistsed linnused, küll aga on

teada mitmeid peljupaiku ("Linnamägi" Ohtu rabas, peljupaigad Kloogal ja Uksnurmes?).

XIII sajandist on pärit ka vanimad kirjalikud teated Keila ümbruse asulate kohta. 1241.a. paigu koostatud Taani Hindamise Raamatu (Liber Census Daniae) Eestimaa nimistu loetleb nüüdselt Keila alalt 33 küla, kokku 320 adramaaga, mis tollal nähtavasti ühtus talundi mõistega. Johansen'i arvates ulatuvad Liber Census Daniae andmed tagasi 1219 aastasse, mil toimus Keila alal rahva ristimine; seega näitab nimistu õieti asustuse levikut muinasaja lõpul.

Keila ümbrusest loetleb Liber Census Daniae järgmisi küli koos adramaade arvuga:

Tänassilma /Tennesilmæ/	- 3	
Pääsküla /Peskulæ/	- 20	
Jälgimäe /Jalkemætæ/	- 11	
Rahula /Rauwalæ/	- 11	
Uksnurme /Huxnum/	- 7	
Kerguta (Kircotæn/	- 12	/ Vanamõisa k./
Lehmja /Lemethos/	- 20	
Hüüru /Hiurenkylæ/	- 10	
Vatsla /Wasal/	- 5	
Sõrve /Serueuræ/	- 10	
Liikva /Liqua/	- 7	
Karnaküla /Carvanal/	- 6	/hävinud; asetses Peetri asunduses lääne pool Tallinn-Paldiski maanteed/
Kiia /Kienkylæ/	- 12	/ hävinud; asetses eelmise lähedal ida pool nim.maanteest/

Engla /Engɤl/	- 10	/Kumna e. Knoobuse k./
Humala /Humebo/	- 10	
Karjaküla /Carias/	- 5	
Kulna /Culdan/	- 20	
/Heukɤl/	- 20	/hävinud; asetses nüüdse Ohtu asunduse kohal/
Lehola /Lehol/	- 7	
Nahkjala /Nakɤl/	- 18	
Maeru /Mairusa/	- 4	
Vasalemma /Wosilki/	- 12	
Keila /Keikɤl/	- 10	
Valingu /Vvalɤlinkɤ/	- 7	
Aila /Akiolɤ/	- 5	
Jõgisu /Ekius/	- 12	
Uldelepa /Vldalep/	- 2	/hävinud; asetses Jõgisu ja Koppelmanni vahel/
Tuula /Tulalɤ/	- 12	
/Lɤmestɤkilɤ/	- 5	/Pällu; nimi XVII sajandi algul muutunud/
Reomäe /Rɤsɤmɤkɤ/	- 2	/Reomäe t. Tallinn-Pärnu maantee ääres/
Äsmäe /Asimekɤ, Asɤbɤk/	- 20	
/Tarvameki/	- 2	/täpne asukoht pole teada/
/Hɤimestkilɤ/	- 3	/asukoht pole teada, võib-olla algab nimi ka mõne muu tähe või silbiga/

K o k k u 33 küla 320 adramaaga

Nagu eelnevast loetelust nähtub, olelesid XII sajandi algul

Keila ala sisemaal kõik tähtsamad nüüdisaegsed külad. Ala merepoolsest osast ning rannikult puuduvad aga nimed täiesti. Püsivat kaluriasustust otse rannikul Põhja-Eestis XIII sajandil teatavasti veel ei esinenud ning arvatavasti oli liivane resp. soine rannamaa ka Keila alal vist küll veel täiesti asustamata. Seda rohkem torkab silma paelava pervel asetsevate Harku külade (Harku, Tabasalu, Ilmandu, Kurba=Muraste k., Orava ja Päävla = Viti as., seal Uue- ja Vana-Pääla talud) puudumine. Nimetatud piirkonnast on varasemaist ajastuist arheoloogilisi leide, samuti mainitakse nimetatud küli allikais osalt juba XIV sajandi algul. Arvatavasti ongi nimetatud külade puudumine LCD nimistus juhuslik, sest nähtavasti toimus neis rahva vägivaldne ristimine 1219. a. varemini kui teistes Keila ala külades (P. J o h a n s e n 1933, lk. 21 ja 64). Vääna, Keila-Joa ja Klooga ümbrus aga oli Liber Census Daniae koostamise ajal nähtavasti veel asustamata (ibid., lk.22).

Liber Census Daniae andmed võimaldavad teha huvitavaid järeldusi ka tolle aja külade suuruse kohta. Nagu näeme, leidus Keilas tol ajal vähe suuremaid küli, ülekaalus olid keskmise suurusega (10 - 12 adramaad) ning vähemad asulad (158. ja 159. joon.). Suurimad külad olid sel ajal Pääsküla (123. ja 124. joon.), Lehmja (162. joon.), Kulna, Heukx1=Ohtu ja Äsmäe (146. joon.) - igaüks 20 adramaad , ning Nahkjala - 18 adramaad. Neist koosnesid vähemalt Kulna, Lehmja, Heukx1 ja Nahkjala mitmest osast. Leidus aga ka hajaküli ning üksikuid talusid (Karjakülas). Viimaste täpsam jälgimine on siiski vaid üksikuil juhtudel võimalik (P. J o h a n s e n 1925-b, lk. 18; 1933, lk. 406).

Kespool käsiteldud majanduslike ning sotsiaalsete olude

rahuliku arengu katkestas eestlastele õnnetult lõppenud muistne vabadusvõitlus (1208 - 1227), mille tagajärjel maa alistati läänest tulnud vallutajate poolt. Maa ja rahva elus algas uus ajastu, mille tähistamiseks on sobivaim tarvitada terminit keskaeg. Koos ristiusuga pääses võidule feodaalne majandus ning toodi maale lääne-euroopalik läänikord, millega kaasus rahvastiku seisulik kihistumine ning senisest hoopis suurem ühiskondlik tööjaotus. Küll jäi talurahvas ka keskajal majandusliku ning ühiskondlik-riikliku elu kandvaks põhijõuks, kuid ta kaotas poliitilised õigused ning oli sunnitud järgima suundadele, mille määrajaks sai poliitiliselt juhtiv võõrast päritolu feodaalide kiht.

Ühtlasi algab sellega uus ajajärk ka asustuse arengus, millel loomulikult olid õige suured tagajärjed kõnesoleva ala maastikulise ilme kujunemisel. Uute elementidena tungivad senisesse asulastikku rüütlilinnused, kirikud, mõisad jne., millega kaasub rida olulisi muutusi ka talu-asustuse enda arengus. Maastikuliselt eriti tähtsaks tuleb pidada algavat võitlust mõisa ning küla vahel, milles aegade jooksul viimane tõrjutakse järk-järgult üha rohkem kõrvale esimese poolt. Muidugi muutub sajandite kestel oluliselt ka asustuse üldpilt, mille kujunemisel muude tingimuste kõrval ka mitmesugused välised tegurid - sõjad, poliitiline kuuluvus jne. tähtsal määral kaasa kõnelevad.

Muistse vabadusvõitluse käigust on Keila alalt vähe üksikasjalikke teateid. Igatahes säilitasid Räväla ja Harju, mille asukaid Läti Henrik nimetab "metsikumaiks" teistest eestlastest, Mandri-Eesti maakonnist kõige kauemini oma sõltumatuse. Otseselt haarab võitlustegevus kõnesolevat ala alles 1219. a., kui sakslased koos liivlaste ja lätlastega üritavad kevadtalvel sõjaretke

Harjusse ja Rävälasse. Nende vägi tungib Laitse /Ladise/ kaudu nüüdse Keila alale, peatub Kulna /Kuldale/ külas ning rüüstab kogu maa Lindanisa linnuseni. Sama 1219.a. suvel maabub Taani kuningas Valdemar II suure laevastikuga Lindanisa, nüüdse Tallinna kohal. Visade võitluste järgi levitavad taanlased oma võimu veel samal aastal üle kogu maakonna. Arvatavasti toimus rahva ristimine nüüdsel Keila alal 1219.a. sügisel, välja arvatud Tallinna lähedased külad, kus ristimist toimetati võib-olla juba suvel. Ristiusku pöördumine ei kaitse aga rävälasi sakslaste eest. 1220.a. talvel teostavad sakslased koos alistatud rahvastega sõjaretke Harjusse; nendega kaasas olnud sakalased tungivad isegi Räväla piiridesse ning rüüstavad nähtavasti ka nüüdse Keila ala kaguosa - Äsmäe ümbruse (P. J o h a n s e n 1933, lk. 63). Järgnevail aastail toimub võitlus peamiselt Tallinna ümber, mille vallutamist eestlased saarlaste algatusel ning juhtimisel korduvalt üritavad (1221.a. ning kaks korda 1223. a., viimati venelaste toetusel). Vaatamata kõigile pingutusile jäi Tallinn püsima taanlaste kätte. Taani valdusse jäi kõnesolev ala koos muu Põhja-Eestiga 1346.a-ni, välja arvatud aastad 1227 - 1238, mil siinseid Taani valdusi okupeeris Mõõgavendade Ordu.

Kohe pärast Lindanisa linnuse vallutamist 1219. aastal rajavad taanlased selle asemele Toompea lossi, mis kujuneb kogu Põhja-Eesti valitsuslikuks keskuseks. Lossi kõrvale rajatakse senise linna-kujulise asula asemele Tallinna linn, mis Hansa liidu liikmena saavutab õige pea suure kaubandusliku tähtsuse ning kujuneb tugevate müüridega ümbritsetud kindlustatud linnaks. Tallinna vahetu läheduse tõttu ei leia meie Keila alal enesel keskaegseid linnuseid, seda enam, et ta teisel küljel rajatakse 1305.a. tugev

Padise kloostrilinnus. Ainult jõesaarel asetsev pärastine Keila ordumõis näib ajuti kindlustatud olevat; veel 1599.a. kannab ta "Castell zu Keigell" nimetust (P. J o h a n s e n 1926, lk.XVI). Küll ehitatakse aga juba XIII sajandil Keila /Keikal/ küla lähedusse kirik, mille järgi muistne Vomentakx kihelkond saab oma nüüdse nime. Algul oli kirik kahtlemata puitehitis, kuid õige varsti - arvatavasti juba XIII sajandil - ehitatakse selle asemele kivist kirik, mis hilisemail aegadel küll mitmeti muudetuna on säilinud tänaseni. Langenud 1343.a. eestlaste suure ülestõusu ohvriks, ehitatakse ta pärast seda uuesti üles massiivse torniga, mis vajaduse korral pidi täitma nähtavasti ka kaitse ülesandeid. Meie keskaegsete kirikute hulgas on Keila kirik gooti ehituskunsti huvitavamaid mälestisi (173. ja 174. joon.) (P. J o h a n s e n 1926, lk. VIII jj.; A. V a g a 1932, lk. 148 - I51). - On andmeid ka kabeli esinemise kohta katoliku-ajal Hüürus, mainitud esmakordselt 1506.a. (A. K ö ö g a r d a l 1924-a,lk. 41; P. J o h a n s e n 1926, lk. 61 - 62). See hävis hilisemais sõdades ja ta kohal paikneb nüüd Kodasema küla, kus Kabeli t. väljal näidatakse praegugi kiriku aset. Rannamõisa kirik sellevastu on uuema-aja ehitis, valminud 1905.a. (A. K ö ö g a r d a l 1924-a,lk. 45).

Pärast muistse vabadusvõitluse lõppu võis asustuse rahulik areng toimuda kuni eestlaste suure ülestõusuni 1343.a. Selle tulemusel siirdusid senised Taani valdused Põhja-Eestis 1346. a. Saksa Ordule. Maa kosudes ning rahva-arvu suurenedes pärast nimetatud võitlusi arenes nii Taani kui ka Ordu aja lõpul hoogus asustuse laienemine, mille käiku on Keila alal võimalik täpsamini jälgida vaid üksikuil juhtudel. Enamasti aga on sellekohased and-

med õige lünklikud, sest uute maa-alade asustamine - külade ning talude rajamine toimus pikema aja vältel ja pea alati ilma kindla plaanita. Pole kahtlust, et aktiivne osa selles protsessis lasus peamiselt talupoegade õlul. Eeskätt laiendati vanu küli uute taludega, ühtlasi aga rajati ka uusi talusid ning küli seni perioodiliselt kasutatud aledel. Sel teel võeti piirkonnad, mis XIII sajandi algul olid veel asustamata, külade ja talude alla. Eeskätt toimus nüüd muidugi Harku, Vääna, Keila-Joa ja Klooga piirkonna asustamine, kuid ka sisemaal rajatakse vanade külade vahelistele aladele uusi, enamasti väikesi küli ning talusid. Keskaega ulatub ka kaluri-asustuse tekkimine rannikul ning Tallinna madaliku asustamine. Nagu teame, asustati Loode-Eesti rannikud keskaja algul suurelt osalt rootslastega, keda ka Keilas mitmel pool on elanud (Kloogal, Murastes jne.).

Paelava pervel asetsevad Harku külad olelesid, nagu nägime, arvatavasti juba muinasaja lõpul, kuigi neid allikais mainitakse alles XIV sajandist alates. Siia kuuluksid: Harku - 1317.a. (105. joon.), Tabasalu - 1353.a. /Tappeselle/, Ilmandu, Kurba, Orava - 1325.a. /Haraghel/ (P. J o h a n s e n 1932, lk. 8) ja Päävla (P. J o h a n s e n 1933, lk. 21). Ka nüüdne Rannamõisa, mille algupärane nimi näib olevat Lepiku, esineb juba XIV s. lõpul (ibid., lk. 874). Ka tungib asustus nüüd ka juba Tallinna madalikule, kus 1371.a. mainitakse Habersti /Habersch/, Fišmeistri /Fischmeister/, Laddienpähe ja Rickemacker'i talusid, kaht viimast pole enam võimalik identifitseerida (E. N o t t b e c k 1884, lk.5.). Ajastu lõpul esinevad ka juba Tiskre küla - 1522.a. /Tiszkeranne/ (N. E s s e n - P. J o h a n s e n 1939, 117), Koti-

pere, nüüdsed Kottermanni talud Mäekülas - 1528.a. /Kottipere/ (ibid., 236).

Vääna ümbruses mainitakse XIV sajandil järgmisi küli: Vääna - 1325.a. /Feyena, Veghenoya/ (P. J o h a n s e n 1932, lk.8 jj.), Vaila - 1379.a. /Waggil/ (ibid.,lk. 21), Peysetake, Pesentacke - mingi Liikva küla osa - 1325.a. (ibid., lk. 8, vaata ka P. J o h a n s e n 1933, lk. 875), Rawlepe - kas Rehelepa t. Viti rannas? - 1386.a. (P. J o h a n s e n 1932, lk. 29), Naage - 1378.a. /Narenalke/ (ibid., lk. 20) (112. joon.), Paistama - talu Vääna-Ülevaltkülas - 1378.a. /Paystemecki/ (ibid.), Türisalu - 1378.a. /Thuriselle/ (ibid.), Mäida - nüüdne Joa-Looküla - 1378.a. /Meyttenalke/ (ibid.) ja Jausma - nüüdne Joa-Suurküla - 1378.a. /Jausemecki/ (ibid.) (82. joon.). Hiljem lisanduvad selles piirkonnas Mõisaküla - nüüdne Adra küla ja mitmed hajatalud.

Hoopis lünklikumad on andmed Keilast loodesse ulatuva ala kohta. Siin tekib kõnesolcval perioodil rida väikesi küli, mis leiavad esmakordselt mainimist: Valksa - 1433.a. /Valgeze/ (P. J o h a n s e n 1929, lk. 67), R e d e p e k s i - Matsu, Juhani jt. talud Vana-Karjakülas - 1553.a. /Rowdebeckse/ (N. E s s e n - P. J o h a n s e n 1939, 1092), Lüdresti - Reinu ja Lepiku t. Uue-Karjakülas, Sitpeksi - 1529 /Sythpex/ (P. J o h a n s e n 1926, lk. 42 ja 52), Keelva, Käesalu - 1480 /Kensal/ (ibid., lk. 11, 27 ja 49), Ahtma - 1392 /Achkil/ (P. J o h a n s e n 1929, lk. 46) ja Lohusalu - 1480 /Loensal/ (P. J o h a n s e n 1926, lk. 11 ja 50) (116. joon.). Rohkesti tekib kõnesolevas piirkonnas ka üksikuid talusid, milliseist mõned on jälgitavad juba ordu aja lõpul: Tammekannu - 1560.a. /Tammekanne/ (N. E s s e n - P. J o h a n s e n 1939, 1378), Koppelmanni jne.

Ka Klooga ümbruse asustamise käigust on andmed õige lünklikud. Nähtavasti asustati see piirkond tuntud vasalli-perekonna Lode'de eestvõttel, kes rajasid ka naabruses asetseva Harju-Madise alal rida asulaid ja kellelt endine Klooga mõis - saksa keeli Lodensee - sai oma nime. Võib-olla tehti siin katset ka sakslaste asustamisega, millele näivad viitavat mõningad kohanimed: Ännimaa - 1314.a. /Enlande/ (98. joon.), Kündari /Günther/, võibolla ka Kuivaveski /Dröge mõle/ (P. J o h a n s e n 1925-b, lk. 97-98). Küll aga on Kloogal kindlasti elanud rootslasi, kes asustati siia nähtavasti peale suurt 1343.a. vastuhakku. 1482. a. mainitakse vabu rootslasi Kloogal, Rappis'e nimelises külas (Mellin'i kaardil Rabbiso, hiljem hävitatud). 1551. a. tekib neil konflikt mõisnikuga, mille tulemusel osa neist välja rändab (P. J o h a n s e n 1933, lk. 258). Peale nimetatute on ka teised Klooga ümbruse väikesed külad - Kangusti, Tõstre, Illurma ja Tuulina - arvatavasti juba ordu ajal tekkinud.

Asustuse pidev tihenemine ning laienemine jätkus taani ja ordu ajal muidugi ka juba varem asustatud aladel. Siin tekib vanemate külade vahelistel tühjadel maadel rohkesti uusi väikesi küli. Paljudel juhtudel on võimalik jälgida uute külade kujunemist üksikutest taludest, mis õieti vastabki asustuse loomulikule käigule. Nii on tekkinud nüüdne Kurma küla ühest talust, mida mainitakse esmakordselt 1325.a. /Kurkemek/ (P. J o h a n s e n 1932, lk. 7), Saue küla (81. joon.) on saanud alguse Sawne resp. Szaw nimelisest vabatalust, mis esineb ürikuis 1548.a. alates (P. J o h a n s e n 1933, lk. 377 ja 617), jne. Kõnesoleval perioodil on rajatud veel Pagavere - esmakordselt mainitud 1378.a. /Packeuore/

(P. J o h a n s e n 1932, lk. 21), Tapi - 1414.a. /Tappe/ (P. J o h a n s e n 1929, lk. 61), Kodasema - 1457.a. /Coddesam/ (ibid., lk. 74), Kütke? - 1508.a. /Kuck/ (P. J o h a n s e n 1926, lk. 27 ja 49 - 50), Kumna - 1509.a. /Kumen/ (ibid., lk. 30 ja 50), arvatavasti ka Püha k.

Paljudel juhtudel, kus külad koostusid mitmest eraldi osast, on sageli raske kindlaks teha, millised neist olelesid juba Liber Census Daniae aegadel ning millised on hiljem juurde tekkinud. Näiteks esines nüüdne Allika küla Lehmja küla osana vist küll juba XIII sajandil, igal juhul eraldatakse siin XVI sajandil ja hiljem Suure- ja Väike-Lehmja ning Mõisa- ja Kolkaküla nimelisi külaosi (P. J o h a n s e n 1933, lk. 477 - 478). Ka Rahula ja Uksnurme külad koosnevad hiljem - Rootsi ajal - mitmest osast, nende teket aga pole kahjuks võimalik täpsamalt jälgida. Jõgisu küla aga näib juba XIII sajandil koostuvat kahest osast, milliseist teine kandis Ülejõe nime (P. J o h a n s e n 1933, lk. 333). XV saj. mainitakse siin veel Uettenkul ja Lodenkul nimelisi külaosi ning rida talusid, milliseist vaid Koppelmanni ja Uku talu /Hüke/ on võimalik identifitseerida (P. J o h a n s e n 1930, lk. 149 ja 153). Hiljem, 1538.a. leiab siin nimetamist ka Tuhaküla /Thoaküll/ - nüüdki Pundi ja Tuhaküla talud (N. E s s e n - P. J o h a n s e n 1939, 505).

Ajastu lõpul mainitakse siin juba Liber Census Daniae's esineva Uldelepa küla kõrval veel Kõrlepa talusid - 1554.a. /Korveleppe/ (N. E s s e n - P. J o h a n s e n 1939, 114), ning Voore küla (ibid., 1458). Millisele neist vastab kõnesolevas piirkonnas LCD-aegadel esinenud Haimestila külale, peab siin jääma

lahtiseks. Ka Tuula küla jagunes juba õige.ammu kaheks pooleks, neist teine kannab XVI sajandist alates Kokuta küla nime (N. E s s e n - P. J o h a n s e n 1939, 1228). Peale selle leidus siin ka juba varakult hajatalusid: Täkena - mainitud juba 1394.a. /Tegna/ (P. J o h a n s e n 1933, lk. 627), jne. - Nüüdsel Ohtu alal esines XIII sajandil suur küla Heukil, mis hiljem hävitatakse. Selle kõrval mainitakse Ordu aja lõpul veel Uueküla talu - nüüdsed Mäe, Hanseni jt. talud - 1485.a. /Vdenkul/ (P. J o h a n s e n 1926, lk. 7 jj. ning 53), Ohtu vabatalu (hiljem mõis) - 1534.a. /Ochter/ (P. J o h a n s e n 1933, lk. 362), Padriku t. /Padderka/ (N. E s s e n - P. J o h a n s e n 1939, 859), Rõuküla /Rowküll/ ja Chabbell'i talusid - 1562.a. (P. J o h a n s e n 1933, lk. 362.) jne. Kulna küla, mis tänapäeval koosneb kahest osast - Maantee ja Tuuleveski külast, jagunes selliselt juba Rootsi ajal; kui kaugele see jaotus varasemasse aega tagasi ulatub, peab jääma lahtiseks. Nüüdne Sassi küla esineb ürikuis Melua, Melleua, Melleuer resp. Mala nime all XV sajandist alates, on aga kahtlemata palju varasemat päritolu (P. J o h a n s e n 1926, lk. 11 jj., 51). Arvatavasti esinesid Ordu aja lõpul ka juba Niitvälja ja mõned teised hajatalud. - Maerus rajatakse kõnesoleval perioodil juurde Väike-Maeru küla, mida esmakordselt mainitakse 1454.a. Hiljem, XVI sajandil, asustatakse siin ka nüüdne Alt-Maeru k. (P. J o h a n s e n 1933, lk. 493). Laialdased metsa-alad nüüdse Maeru-Ülenõmme, Kulna-Ülenõmme ja Ohtu-Takkanurga piirkonnas olid kõnesoleva ajastu lõpul veel enamasti tühjad ning õige pikkamööda tungis siia asustus Vasalemma, Maeru, Nahkjala ja Ohtu külist. Veel XVI sajandil omasid siin mitmed kaugemal asetsevad

külad, muu hulgas ka Kerguta, nüüdne Vanamõisa k., heinamaid ning metsaraie õigust (P. J o h a n s e n 1933, lk. 493; A. K i v i 1937, lk. 21). Üksikuist taludest on kõnesolevas piirkonnas mainitavad Tutterma - 1509.a. /Tuttermecky/ (P. J o h a n s e n 1926, lk. 31 ja 53), Tõtu-Tetu - 1508.a. /Terte/ (ibid., lk. 28 ja 54), Padula, Linsi, Kanaste - Vanamõisa - Mäekülas - 1544 /Kanna Czitta/ (N. E s s e n - P.J o h a n s e n 1939, 790).

Juba varsti pärast 1219. aastat algas taanlaste poolt vallutatud Põhja-Eestis maade läänistamine, millega pandi alus mõisade tekkimisele. Liber Census Daniae andmeil olid juba 1241.a. paigu kõik nüüdse Keila ala külad jaotatud läänimeestele, enamasti sakslastele. See pani aluse mõjuvõimsa feodaalide kihi kujunemisele, kelle majanduslik-ühiskondlik valitsev seisukoht arenes kogu keskaja, pääses täiele mõjule rootsi ajal XVI ja XVII sajandil ning saavutas oma haripunkti vene võimu perioodil XVIII sajandil ning XIX sajandi I poolel.

Sakslaste ja taanlaste kõrval leidub LCD-s Keila alalt loeteldud läänimeeste hulgas ka 2 eestlast: Clemens Esto, kellele kuulus Vatsla, Sõrve, Liikva ja Kiiaküla, kokku 34 adramaad, ja Herman Osilianus (Saarlane), kes omas Karjakülas 1 adramaa ning ilma kuninga nõusolekuta valdas ka 4 ülejäänud adramaad samas külas. Ka hiljem, XIV sajandil leiame Keila ala läänimeeste hulgas eestlasi - perekonnad Guldene (Kulna), Like (Liikva) ja arvatavasti ka Watzel (Vatsla), kes nähtavasti on Clemens Esto järglasi. Puht eesti nimi on ka Uldelempe, kellele 1318.a. kuulus Kulna küla (P. J o h a n s e n 1933, lk. 745 jj., 804 jj., 822 jj., 853, 875 jj., 926).

Maade läänistamisega rööbiti arenes mõisade rajamine, mis

algas õige pea, kui mitte kohe pärast maa vallutamist sakslaste ja taanlaste poolt. Algul anti aadlikele ainult õigus saada osa hinnusest või kümnisest teatavalt maa-alalt ühes elukohaga maahärra linnuses; mõne aasta pärast juhatati aga talle kätte teatavad külad, millelt ta võis ise maksusid koguda. Arvatavasti XIII sajandi II poolel toimus aadlike siirdumine linnustest maale ning hoogus mõisade asutamine. Siiski on vanim teade mõisa olemasolust Keila alal pärit XIV sajandist. See on Vääna mõis, mida mainitakse 1325.a. ja mille kõrval XIV sajandil veel oleles küla (hiljem kadunud) (P. J o h a n s e n 1932, lk. 8).

Kahtlemata oli mõisade arv Keila alal Taani ajal palju suurem, kuid 1343.a. ülestõusu eelsest perioodist on nende kohta säilinud väga vähe andmeid. Mitmesuguste kaudsete andmete põhjal võime oletada mõisa olemasolu kõnesoleval perioodil Lehmja (siin esineb hiljem Mõisaküla nimeline külaosa, mis rajatud nähtavasti hävinud mõisa asemele) (P. J o h a n s e n 1933, lk. 477 - 478), Vatslas, Sõrves, Liikvas, kus mainitakse veel 1379.a. mõisa aset, samuti kui Orava ja Vaila külaski (P. J o h a n s e n 1932, lk. 21 - 23), Harkus, Keilas, Valingul, Kerguta-Vanamõisa k. juures, Engla k-s, Nahkjala k-s, Maerus (siin on nähtavasti hävinud mõisa-asemele rajatud Väike-Maeru küla (P. J o h a n s e n 1933, lk. 492 - 493), Jõgisul jne. Tuleb oletada mõisa esinemist ka nüüdse Adra küla kohal, mis Rootsi ajal ja hiljemgi kandis Mõisaküla (rahva traditsioonis Mõisküla) nime.

Rööbiti vasallkonna mõjuvõimu kasvuga toimus talurahva seisundi pidev halvenemine. Tõsi küll, võõra võimu esimesil sajandeil oli talupoeg veel isiklikult vaba ning kasutas algul ka küllalt

avaraid majanduslikke õigusi, ilma et võõras võimukiht oleks selles saanud liigselt kaasa kõnelda. Siiski lasus eestlasil juba ristiusu vastuvõtust peale rida koormisi kirikute, linnuste, teede jne. ehitamise, väkkekutse kohustuse, eriti aga maksude näol. Märgatavalt suurendas talurahva koormisi aga mõisade rajamine, mis kahjustas talurahva huve kaheti: esiteks rajati mõisad peamiselt seni talurahva valduses olnud maadele ja teiseks pingutati sellega järjest rohkem talurahva tööjõudu. Sellega kaasus omavoli tarvitamine ülevõimu võtnud vasallkonna poolt, mille tõttu talurahva olukord Taanile kuuluvas Põhja-Eestis kujunes eriti raskeks ning lõpuks 1343.a. vastuhakus puhkes löömavaks tulikahjuks.

1343.a. ülestõus hõlmas kahtlemata teravaimal kujul ka Keila ala, kuigi siit vastuhaku üksikasjust pole midagi teada. Igatahes hävitati siin, nagu mujalgi Harjus, kõik aadlikkude mõisad, samuti ka kirikud. Keila ala naabruses hävitati Padise klooster ning toimusid otsustavad võitlused Tallinna juures. Vastuhaku nurjumine omas talurahva suhtes saatuslikke tagajärgi: ülestõus suruti veriselt maha ning sama aasta sügisel tungivad Ordu väed Harjusse, et teostada siin karmi karistust. Kõik tabatud harjulased hukati ning kogu maa rüüstati põhjalikult, nii et 1346.a. Harjumaa kohta öeldakse "terra desolata est" (P. J o h a n s e n 1933, lk. 275). Kulus aastaid, enne kui maa kosus neist saatuslikest löökidest, sest isegi veel ligi sajand hiljem nimetavad kroonikad Harjut tühjaks maaks.

1343.a. ülestõusu nurjumine oli määratu tähtsusega talurahva edasise olukorra kujunemisel. Talurahva olukorra pidev halvenemine võis nüüd takistamatult jätkuda, kuna eestlastelt võeti aktiivse vastupanu võimalus. Maa poliitilises elus üha suuremat mõjuvõimu

omandava feodaalide kihi vajadusiks koormati talurahvast märksa rohkem kui varemini maksudega ja ta tööjõudu nõuti järjest enam alatasa suurenevate mõisapõldude harimiseks. Kõige selle tulemusel halveneb ka talurahva õiguslik seisund. Esijoones hakati muidugi kitsendama talupoja liiklemisvabadust, millest juba XV sajandiks areneb sunnismaisus, s.o. talupoja tingimusteta sidumine pinnase külge, millel ta elas.

Keskaja lõpul kihistus sunnismaiseks muudetud talurahvas adratalupoegadeks, üksjalgadeks ning täiesti maata vabadikeks. Adratalupojad olid talurahva ürgkiht, nende talud asusid vanal, adramaaga hinnataval kultuurpinnal, moodustades külakondi. Arvukama ning majanduslikult jõukama kihina omasid nad teiste, hiljem kujunenud talurahva kihtide ees mitmeid eeliseid. Üksjalad, keda Keila alal kohtame alates XV sajandist (P. J o h a n s e n 1925, lk. 32 jj.), asetsesid enamasti väljaspool külakogukondi võsa- ja kütismail. Ühtlasi näitab see, et nimetatud ajaks endised põllumaad olid jäänud kitsaks kasvavale elanikkude arvule. Loomulikult seoti uudismaade asustamine, mis olenes maahärra või mõisniku loast, teatavate kohustustega.

Aadli valdusse jäänud aladel kujunevad ajastu lõpuks suurimaiks mõisadeks Vääna, Klooga - esmakordselt mainitud 1477.a. (P. J o h a n s e n 1926, lk. XIV, 2 jj., 50) (160. joon.), ja Saku - 1487.a. (P. J o h a n s e n 1933, lk. 619) (85. joon.). Juba varem - 1459.a. mainitakse "uut mõisa veskiga" Kerguta küla juures (Vanamõisa või pigemini Saue) ning Uksnurmes - 1472.a.; viimane neist läheb hiljem Saku mõisa valdusse ning asustatakse taludega (ibid., lk. 377 ja 431 - 432). Vanemaid mõisu kõnesoleval

alal on ka Rannamõisa (86. joon.), algupäraselt Lepiku /Leppes Gude/, mis esineb juba 1428. resp. 1410. a. (ibid., lk. 874). Ordu aja lõpul kujunevad Joa (161. joon.) ja Hüüru mõisad veskitest, mis läänistatakse 1555. resp. 1557. a. (P. J o h a n s e n 1926, lk. 51; 1933, lk. 365). Hiljem hävinud on Liveken'i mõis Jõgisul, tekkinud XV saj. lõpul, ja väike mõisake Maerus, mis on rajatud nähtavasti 1550. a. ümber (nüüdse Uuemõisa t. kohal) (ibid., lk. 333 ja 492 - 493).

Maahärra - Saksa Ordu ning vasallide kõrval omasid kõnesoleval alal maid ka Tallinna linn ning Padise klooster. Tallinna linnale annetas laialdase maa-ala Taani kuningas Valdemar juba 1238.a. Ordu ajal 1371.a. kitsendati linna sarase piire tunduvalt; nüüd määrati piir Tallinna linna ning Ordule kuuluva Harku mõisa vahel sirgjoonega, mis algas Mustamäe nukilt, kulges piki Kadaka oja Harku järveni ning siit Fišmeistri oja kaudu mereni. Kõnesolev piir on sellest ajast peale jäänud muutmatuks (E. N o t t b e c k 1884, lk. 3 jj.; A. K i v i 1937, lk. 27). - Padise kloostrile kuulusid pikemat aega Vasalemma ja Maeru külad (P. J o h a n s e n 1933, lk. 492-493, 671-672).

Uue tähtsa elemendi asulastikus moodustavad kahtlemata ka veskid (130. ja 139. joon.), mis muinasaja lõpul meil arvatavasti puudusid. Jahvatamise õigus ja seega ka veskite asutamine oli keskajal feodaalide privileegiks. Eriti rohkesti tekib Keila alal vesiveskeid, kuid ei puudu ka tuulikud. Vanimad neist mainitakse juba XIV sajandi ürikuis. Nii esines Vahi (Tugamanni) veski Vääna joal juba 1325. a. ning kandis siis Vatsla veski nime (P. J o h a n s e n 1932, lk. 8 ja 21). Vasalemmas oli veski olemas 1332. a., mil see läheb Padise kloostri valdusse (P. J o h a n s e n 1925-b, lk.

42 - 43). 1379.a. mainitakse veskit ka Liikva küla maal (P. J o h a n s e n 1933, lk. 485). 1459.a. mainitakse uut mõisa ja veskit Kerguta küla juures, näht. Saue mõis, mille juures Rootsi aja lõpul esineb tuulik (ibid., lk. 431, ja Saue ümbruse kaart Rootsi aja lõpust). 1538.a. mainitakse "uut veskit" Pääskülas ning 1546.a. Keila veskit (N. E s s e n - P. J o h a n s e n 1939, 560 ja 874), kahtlemata esinesid mõlemad juba palju varemgi. Paljudest veskitest on, nagu nägime, hiljemini kujunenud mõisad, nii Joa veskist, läänistatud 1555.a. (P. J o h a n s e n 1926, lk. 51), Hüüru veskist, läänistatud 1557 (P. J o h a n s e n 1933, lk. 365-366), samuti ka Jõgisu, Kuivaveski (Klooga karjamõis) ning arvatavasti ka Viti mõisad.

Suuremat tähelepanu hakati nüüd pühendama ka maanteede korrastamisele. Praegustest teedest kõnesoleval alal oli tol ajal suurema tähtsusega Haapsalu-Padise-Keila-Tallinna tee, mis kulges algul nähtavasti Pääsküla ja Saue kaudu; tee praegune kulg üle Harku on rajatud alles hiljem, pärast Harku ordumõisa asutamist XIV sajandil. Pääsküla-Saue-Reomäe-Lihula tee, s.o. praegune Pärnu maantee vaadeldaval alal, ühendas tol ajal Tallinnat Läänemaa lõunaosaga; tähtis Tallinn-Pärnu tee kulges aga veel isegi XVI sajandi keskel Tõdva kaudu (P. J o h a n s e n 1933, lk. 238-241). Kahtlemata tihenes aegade jooksul ka kohalike teede võrk, kuigi selle plaanikale arendamisele veel vähe tähelepanu pöörati.

Nimetatud suuremate teede ääres tekkisid Ordu ajal ka esimesed kõrtsid. Keilas oli kiriku juures, nn. "Keila mäel" kõrts juba 1480.a.; 1564.a. ulatub nende arv siin isegi 5-ni (P. J o h a n s e n 1926, lk. XXVI ja 11). Sauel mainitakse 1548.a. "suure

maantee ääres" kõrtsi, nimega Turneck, nähtavasti nüüdse Kanama kohal (P. J o h a n s e n 1933, lk. 617). Ka pruulimise ning kõrtsi-pidamise õigus kuulus Ordu ajal feodaalidele, kes selle sageli edasi andsid vabadele talupoegadele.Näiteks on hilisem Reomäe kõrts (Tallinn-Pärnu maantee ääres) 1472, 1527 ja 1532 vabatalu, 1587 aga juba kõrtsikoht (P. J o h a n s e n 1933, lk.567). Ka Padula, Rootsi ja Vene ajal kõrts Saue-Pääsküla talvisel teel on 1561.a. vabatalu. Kõrtside õitseaeg aga langes järgnevaile ajastuile.

On huvitav lõpuks märkida veel väikese aleviku esinemist Keilas Ordu aja lõpul. Kahtlemata valitses siin kiriku juures, jõuka kihelkonna keskuses, suure maantee ääres ning ordumõisa ja veski läheduses vilgas tegevus ning liiklemine, Samuti peeti siin sügiseti vakupidusid ning mihklipäeval, Keila kiriku kaitsepühaku päeval, suurt kirikupüha ning laata, mis katoliku-aja igandina on säilinud tänapäevani (131. joon.). Kõik see lõi soodsad eeldused väikese linliku asula tekkimiseks kiriku juurde, kus, nagu nägime, leidus ajuti kuni 5 kõrtsi ja ka rohkesti käsitöölisi. Aleviku majade arv võis ulatuda 20-ni, kuna tas elanikke oli 100 inimese ümber. Alevik hävis järgneval suurel sõdade-perioodil 1567.a., mil Keila rüüstati poolakate poolt (P. J o h a n s e n 1926, lk. XXIII - XXVII).

Nii kujunesid Keila ala tänapäeva asustuse kontuurid üldjoontes juba Ordu aja lõpuks. Järgnevate sajandite hooleks jäi asustuse tihendamine ning kogu maa maksimaalselt kasutusse võtmine. See ei saanud aga toimuda pideva rahuliku arengu teel, vaid mitmel korral on sõjad, näljad, katk jne. kummutanud kõik senised saa-

vutused.

Suurima laastamise osaliseks, mille kohta on olemas andmeid, sai Keila Ordu langusest tingitud ja sellele järgnenud sõdade ajal XVI sajandi teisel poolel. Ordu asemele astus Põhja-Eestis 1561. aastal Rootsi ning vahelduva õnnega kestsid sõjad terve inimpõlve. Eriti kannatas Keila ala Tallinna vastu suunatud sõjakäikude ajal ning lakkamatute rüüsteretkede all. Olgu neist mainitud hertsog Magnuse jõukude ning mõisameeste retked 1560. resp. 1565.a., poolakate sõjakäik 1567.a. ning venelaste arvukad sõjalised üritused aastail 1560, 1570-71 ja 1574-77. Isegi Rootsi teenistuses seisvad šotlased toimivad 1573.a. Harjus nagu vaenlase maal ning nende eeskuju nakatas teisigi. Häda sunnil liitus ka talurahvas jõukudeks ning hakkas rüüstama, kus aga sai. Eriti rängalt kannatas Keila 1567.a. rüüsteretke all, mil poolakad pärast neile võidukat Ruunavere lahingut tungisid armutult laastates kuni Tallinnani. Venelastel oli juba 1560.a. Harkus kokkupõrge neile Tallinnast vastu saadetud jõuguga. 1570-71.a. piirab nende suur vägi hertsog Magnuse juhtimisel ligi 30 nädalat Tallinnat; teist korda piiravad venelased Tallinnat 1577.a. 7 nädalat. 1574.a. kevadel põletatakse Tallinna ümbruses kõik külad, mis veel alles olid, ning sama aasta suvel laastavad sõjaväed, nagu kirjutab kaasaegne Balthasar Russow'i kroonika, "päeval ja öösl vahet pidamata Harjumaal ja Tallinna all" (B. R u s s o w II, lk. 75). 1575.a. rüüstamise all kannatada saanud piirkonnist nimetab sama kroonika eriti just Keila rannikut (ibid., lk. 82).

Selle alaliselt voogava rüüstesõja all kannatas kõige rohkem muidugi eesti talurahvas. Kannatades rängalt mõisnike rõhumise

all, algatavad talupojad 1560.a. Harjus ülestõusu, kuid see kohaliku aadli vastu suunatud võitlus surutakse maha. Sõja tõttu halvenes talurahva seisukord veelgi. Paljudel juhtudel jäid põllud seemendamata või hävitati põllul kasvav vili. Tagajärjeks oli nälg ja haigused, mis viisid rahvast hulganisti hauda. Ainult väike osa rahvastikust elas üle rasked häda-aastad, kuna enamus suri, tapeti vaenulike jõukude poolt, põgenes või viidi vangi. Vaenlane põletas külad, talud ja mõisad, põllud jäid sööti ning kasvasid võssa.

Kuigi kõnesoleva ala kohta puuduvad kindlamad andmed, on põhjust arvata, et sõjad, nälg ja taudid hävitasid XVI sajandi teisel poolel enamiku Keila rahvastikust. Paljud külad - Ääsmäe, Rahula, Pällu jne. olid tuhas, tühje talusid leidus sadadena. Rahulikumate aegade saabudes 1580-ndail aastail võis elanikkonna taastumine neis oludes loomuliku juurdekasvu teel toimuda ainult õige pikkamööda. Et maa kiire asustamine oli nii mõisnike kui ka valitsuse huvides, püüti leida tühjunud taludesse asukaid ka väljastpoolt. Neid meelitati juurde mitmesuguste soodustuste andmisega, näit. oli üldiselt kehtiv kolme maksuvaba aasta andmine uutele asunikele. Enamik asunikke tuli maa teistest, vähem kannatanud osadest, kuid on teateid ka soomlaste asumisest Keila kihelkonna tühjadesse taludesse.

Paarikümne aasta kestel arenes tühjunud maa taas-asustamine suuremate häireteta XVI sajandi lõpuni; siis tulid sündmused, mis vahepeal tehtud töö uuesti hävitasid. Eriti raske ja tappev oli 1601. ja 1602.a. näljahäda ja katk Rootsi ja Poola heitluste ajal Liivimaa pärast. Paiguti jäi maa nüüd veel tühjemaks kui see oli

olnud XVI sajandi sõdade-ajastu lõpul. 1620.a. Rootsi revisjoni andmeil oli nüüdsel Keila alal ajastu algul riigile kuulunud maadel mõisade kasutada 52½ adramaad, veskite maid 16½ adramaad, vabatalude kasutada - 1 adramaa (Niitvälja), talumaid - asustatud - 160 adramaad, asustamata - 181½ adramaad (53,2%), üksjala-kohti - asustatud 30, asustamata - 41 (57,7%), vabadiku-kohti - asustatud - 22, asustamata - 23 (51,1%), kalureid 20 ja kõrtse - 4 (J. A. A l m q u i s t 1922, lk. 283-289). Põliselt aadlile kuulunud alade kohta vastavad arvud kahjuks puuduvad. Keila kaasaegse õpetaja Badwitz'i märkmete järgi leidus kõnesoleval alal 1627.a. 159 talu, neist 4 elanikkude põgenemise tõttu tühjad, 7 rannatalu, 4 saunakohta ja 9 veskit, mõisade resp. läänistuste arv aga ulatus 32-ni (A. K õ õ g a r d al 1924-a,lk.63-66). Viimased arvud on kahtlemata vähemad tõelisist.

Alles 1620-ndaist aastaist alates saabus Keila alale taas pikem rahuaeg, mille kestel talurahvas võis pidevalt 4 - 5 sugupõlve vältel künda ning seemendada põldu ning ehitada üles kõik selle, mis eelnenud sõja-aastail oli muutunud tuhaks ning põrmuks. Algas rahvastiku uus tihenemine ning tühjade talude ning külade uuesti asustamine. Hoolimata rahva-arvu hoogsast kasvust, eriti XVII sajandi keskel ning teisel poolel, kaovad tühjad adramaad alles rootsi-aja lõpupoole. Alles selleks ajaks saavutas asustus endise tiheduse, kujunedes kohati võib-olla isegi tihedamaks kui Ordu aja lõpul.

Olulisimaks muutuseks asulastikus, mille tõi endaga kaasa Rootsi aeg, on mõisade suur arvuline tõus ning mõisa-põldude ulatuslik laienemine. Nagu nägime, oli Ordu aja lõpul mõisade arv

Keila alal võrdlemisi tagasihoidlik ning enamik maid koondus ajastu lõpuks Ordu valdusse. Rootsi aja algul langesid kõik endised Ordu ning Padise kloostri maad Rootsi riigile. Kuid need maad ei jäänud riigi kätte kauaks. Rohkeid sõdu pidav Rootsi tundis alati puudust rahast, mis sundis valitsust kergel käel maid läänistama. Seda tingis ühtlasi soov võita Rootsile siinse aadli poolehoidu, kõigepealt oli aga sel ajal maa ikka veel vahendiks, millega valitsejad tasusid aadlile teenistuse eest. Kuigi osa läänistatud maid mitmesuguseil põhjusil langes tagasi riigile, oli maade võõrandamine Rootsi aja algul siiski niivõrd hoogne, et juba XVI sajandi lõpuks suurem osa riigimaid oli läinud aadli valdusse.

Rootsi ajal (1561 - 1710) rajatud mõisade arv Keilas on õige suur. Neist jäid ainult osa ka järgneval ajastul püsima, tähelepandav osa aga on hiljem kadunud ja nende maad uuesti asustatud taludega. Tähtsamad Rootsi ajal rajatud mõisadest oleksid Habersti linnamõis, 1574.a. veel talu (N. E s s e n - P. J o h a n s e n 1939, 1612), Murasti?, Viti (Wittenpöwel, sellega on liidetud veel 2 mõisakest: Taubenpöwel ja Schotenspöwel) (A.W. H u p e l 1782, lk. 445-446) (30. joon.), Vanamõisa, Saue?, Jälgimäe, Uksnurme, Jõgisu (seal olid Rootsi ajal veel Lieveken'i mõis ja väike mõis ka nüüdse Lidomäe t. kohal), Koppelmanni, Voore? (esines võib-olla juba varem), Äsmäe, Tuula, Ohtu, Lehola, Karjaküla, Käesalu, Meremõisa, Humala, Kumna e. Knoobuse ja Valingu, seega kaugelt üle poole 1917.a. esinenud 32 mõisast. Hiljem on kadunud peale juba nimetatute Kotipere (Harkus), Pauna (Pääsküla), Nahkjala (vt. 30. joon.), Reomäe ja paljud teised (Sassi, Püha, Kütke, Keelva, Kulna, Kurba, Täkena, Aiba jne.). Samuti on kadunud Fiš-

meistri, Tiskre ja Kadaka k-s esinenud mõisakesed. See näitab ühtlasi, et enamik mõisu Rootsi ajal olid üldiselt veel üsna väikesed ega erinenud hoonestuselt küll vist palju suuremaist taludest. Mõisade kujunemine maastikuliselt domineerivaks asustuseelemendiks algab alles Rootsi aja lõpupoole, millega ühenduses esineb rohkeid talude ning külade mõisastamisi.

Külade ning talude hävitamine Põhja-Eestis algas varsti pärast esimeste mõisade tekkimist ja oli kahtlemata 1343.a. ülestõusu üks peamisi põhjusi. Varemini hävitatud küli kõnesoleval alal on Vääna, mis oleles veel 1379.a. mõisa kõrval (P. J o h a n s e n 1932, lk. 21) ja Keila, mida mainitakse viimati 1549.a., hiljem kadunud (P. J o h a n s e n 1933, lk. 421 - 422, ka 1926, lk. XIV). Rootsi ajal, mil paljud külad sõja tagajärjel olid tühjunud, algab talumaade massiline mõisastamine. Muidugi hävitatakse selle juures ka asustatud talusid, või pillutakse need harimata uudismaadele. Rootsi ajal hävivad täielikult suuremaist külist Lehola, Jälgimäe, Valingu, Jõgisu, Heukel (Ohtus) ja Päävla, vähemaist Uldelepa, Reomäe jmt. Paljud külad pillutatakse osaliselt (näit. Humala), kõnelemata hävitatud üksiktaludest, milliseist Ohtu, Kumna, Muraste jmt. on annud nime nende asemele rajatud mõisale. Paljudel juhtudel peab aga andmete puudusel jääma lahtiseks, kui palju ja milliseid talusid mõisa rajamisel on hävitatud (Käesalu, Meremõisa jne.).

Loomulikult oli külade mõisastamisel asustuse üldises arengus ka positiivseid tagajärgi. Taludest välja aetud talupoegadele jäeti enamasti võimalus asuda mujale tühjale mõisamaale, kus nii tekkisid aja jooksul uued talud ja külad. Selle tulemuseks oli

kultuurmaistu hulga laienemine ning asustuse järk-järguline ja pidev täienemine.

Edasi võib märkida ka kõrtside arvu tunduvat suurenemist ning postijaamade asutamist peamiste maanteede äärde. Kõnesoleval alal omas muidugi peamist tähtsust Tallinn-Pärnu maantee kui tähtis sõjatee, kuid kahtlemata valitses elav liiklus ka Tallinn-Keila-Paldise-Haapsalu maanteel. Keila ala asustuslik üldpilt Rootsi aja lõpul selgub hästi Keila kihelkonna kaardilt ca 1690-st aastast (ENSV Riigi Keskarhiivi Filiaal, ERKkA II-4, joon. 30). Peale selle on Rootsi aja lõpust suur hulk mõisade kaarte, mis võimaldavad jälgida asustuse levikut ning ühtlasi ka kõnesoleva ala maastikulise ilme kujunemist üsna üksikasjalikult.

Siin ei ole siiski koht üksikute külade ning mõisa-alade detailseks kirjeldamiseks, mis viiks liiga kaugele. Olgu vaid näiteina viidatud küladele, mis kõnesoleval ajal veel esinevad, hiljem aga on hävitatud: Hüüru, Vaila, Karnaküla, Kiia, Lehmja, Rahula, Uksnurme, Tuula, Humala, Karjaküla, Rabise jne., millede asukoht kaardi järgi on suure täpsusega määratav. Edasi olgu juhitud tähelepanu Nahkjala, Pauna (Pääsküles), Kadaka, Tiskre ja Fišmeistri mõisadele resp. mõisakestele, mis hiljem on kadunud ning Humala mõisale, mis asetses siis teises kohas - Keila jõele lähemal.

Võrreldes kõnesolevat, samuti ka üksikute mõisade resp. külade kaarte praegustega, selgub meile asustuse suur pidevus. See on ka loomulik aladel, kus kultuurmaistu rajamisel tuleb võidelda suurte looduslikkude raskustega: puhastada maad kividest, rajada aedu põllu- ja heinamaade kaitseks loomade eest, ehitada sügavaid

kaevusid jne. Selletõttu ka pärast maad tabanud sõdu, nälja- ja katkuaastaid on uuesti asutatud talud ning külad ikka jälle rajatud endistesse paikadesse, mille tõttu asulastiku üldpilt paljudes kohtades läbi sajandite on võrdlemisi vähe muutunud. Alles XIX sajand on sellesse toonud suuremaid muutusi, kuid paljudes kohtades on mitmesugused arhailised jooned asulastikus (asulate asend, põldude, heinamaade ja muude maistute jaotus jne.) veel praegugi maastikus hästi jälgitavad.

Mis puutub taimkatte üldpilti, siis võime ka selles suhtes tõmmata teatavaid võrdlusjooni tänapäeva oludega võrreldes. Üldiselt pole vahed siiski väga suured, kuna juba sel ajal leidus kõrgendikul laialdasi loodusid ning madalamad niisked alad olid enamasti puisniitude all. Loomulikult olid metsa-alad sellal mõnevõrra laialdasemad praegustest, kuid kohati, nagu nägime, juba varem oli tunda metsapuudust. Järgneva - XVIII sajandi kohta kuuleme sama A.W.H u p e l'i töödest (1782, lk. 446).

Aastal 1700 puhkenud Suur Põhjasõda tegi lõpu asustuse rahulikule arengule, mis oli Keilas võinud kesta ligi sajandi. Sõjale eelnes Rootsi aja lõpul a. 1695-97 kohutav näljahäda, mis tabas raskesti ka kõnesolevat ala ja on õudse elamusena jäänud rahva mälestusse püsima tänapäevani. Otseselt sõja all kannatas Keila Põhjasõja ajal siiski vähem kui eelnenud suurel sõdade perioodil. Esmajoones muidugi pani sõda siinsele rahvastikule suuri ainelisi koormisi ning nõudis rohkesti mehi väkke kutsutute näol. Alles 1710.a. sügisel, kui vene väed tungivad Tallinna alla, kandub sõda otseselt ka kõnesolevale alale. Rohkem kui sõda laastas Keilat katk, mis vallandus samal aastal, ning nõudis ohvriks suurema osa Keila rahvastikust (A. K õ õ g a r d a l 1924-a,lk. 47).

Rahulikumate aegade saabudes pärast Põhjasõda kosus maa ja tihenes asustus võrdlemisi jõudsasti. Rahva loomulik juurdekasv oli erakordselt tugev ning suremus väike. Hiljem aeglustus rahvastiku juurdekasv, mis tuleb panna talurahva järjest halveneva majandusliku seisundi arvele.

Tsaar Peeter I kinnitas Eestimaa aadlile kõik privileegid, tühistades Rootsi valitsuse poolt teostatud mõisade reduktsiooni. Et riigivõim jättis aadlile kohalike olude korraldamisel täiesti vabad käed, kujunes talupoja seisund eriti raskeks. Et rahvast oli katkule järgneval ajal vähe, surus mõisnik talurahvale väga raske teokoorma. See ei vähenenud ka siis, kui tühjad talud täitusid jälle inimestega. Mõisnikkude elustiil muutus XVIII sajandil kaubamajanduse hoogsa arengu tõttu üha luksuslikumaks, mis nõudis järjest suuremaid kulutusi. Et tulusid vastavalt suurendada, oli vaja tõsta viljasaaki. Et põllumajandus jäi endiselt õige ekstensiivsele tasemele, võidi saavutada suuremaid saakisid ainult külvipinna kestva suurendamisega. Katku järel oli tühje maid selleks külluses,neile ei asustatud enam talupoegi, vaid nende maad mõisastati. Nii kaovad Põhjasõja järgi lõplikult Hüüru küla (1684.a. 6 talu, 1712.a. tühi, 1726.a. juba puudub (P. J o h a n s e n 1933, lk. 365-366), Voore küla (1698.a. 5 talu, hiljem kadunud, asetses otse Voore mõisa juures) (J. H o l m b e r g - Charta öfwer Fohr By - Tallinna Linna ja Harju maakonna arhiiv Nr. 187), Vasalemma küla (ca 1700.a. 4 talu, Vasalemma jõe Keila poolsel kaldal) (kaart RKA Tartu Filiaalis; P. J o h a n s e n 1933, 671-672), jne. Ühtlasi tekib tühjunud maadele uusi mõisu: Rahula, Vanamõisa jne. (ibid., lk. 431-432 ja 573-574).

Sajandi teisel poolel on need reservid läbi ning algab talumaade vägivaldne mõisastamine. Sel perioodil kadunud küladest võiks nimetada Peetri karjamõisa rajamisel hävitatud Karnaküla (1744.a. 5 talu, 1765.a. juba puudub, talud viidi osalt teisale) (P. J o h a n s e n 1933, lk. 412-413), Kiia küla (1765.a. 9 talu, 1774. ja 1782.a. vahemikus hävinud, talud pillutati karjamaale lõuna pool Pihu oja - nüüdne Mõhku e. Metsaküla, endisele kohale jäi mõneks ajaks veel Kiia kõrts) (ibid., lk. 427), Karjaküla, mis hävitati 1795.a. Uue-Karjaküla karjamõisa rajamisel (ibid., lk. 406-407), Vaila k., Laulasma t., mille asemel rajatakse väike mõis (A.W. H u p e l 1782, lk. 449).

Eriti ulatuslikuks kujunes talumaade mõisastamine XIX sajandi esimesel poolel pärast seda, kui 1816.a. talurahvas "vabastati" pärisorjusest ja ta sai isikliku "vabaduse" - lindpriiuse. Ühenduses sellega tühistus 1804.a. talurahva seadus, mis tõkestas mõnevõrra mõisniku tegevusvabadust, kindlustades talumaa kasustamise talupojale. 1816.a. seadusega tunnistati talumaa mõisniku isiklikuks omandiks, millega ta võis talitada oma soovi kohaselt. Talumaade mõisastamine võis nüüd takistamatult jätkuda, omandades Keilas eriti brutaalse kuju. Suured külad hävitati ning sajad inimesed aeti hoolimatult kodudest välja. Paljud külad, mis olid juba varasemail perioodidel osaliselt pillutatud, kaovad nüüd lõplikult, näit. Tuula (asetses Tuula mõisa juures), Rabisoo (rahva traditsioonis Härma k.) Klooga mõisa väljal (seal on hävitatud ka üksiktalusid - Luuri, Ränga, Agja jne.), (L.A. M e l l i n'i kaart), Humala (1744.a. 5 talu, 1858.a. veel 2 talu, hiljem kõik kadunud), Ohtu (Rõuküla, Padriku, Vahi jne.) (164. joon.) jpt.

Harku mõisa alal kaob suur Lehmja küla (traditsiooni kohaselt 16 talu), mille hävitamist alustatakse 1850.a.; 1858.a. pole sellest külast enam midagi järgi (162. joon.). Rahula küla, mis asetses varem mõisa juures (163. joon.) hävitatakse 1844.- 1858.a. vahemikus ning talud pillutatakse karjamaale lääne pool Tallinn-Pärnu maanteed; sama saatus tabab 1850.-1858.a. vahemikus ka Uksnurme küla. Pällu karjamõisa rajamisel (enne 1857.a-t) hävitatakse väike Pällu küla (XIII saj. Lamestekile), samuti hävitatakse talusid ka Suure-Aru karjamõisa rajamisel (Tatsja jne.). Kulnas hävitatakse Niitvälja mõisa rajamisel (pärast 1841. a-t) Niitvälja, Rebase ja Härjaaugu talud ning rida saunu (169. joon.). Lipi karjamõisa asemel oli varem 2 Lipi talu, samuti olid varem talud ka Laabi ja Amari karjamõisade kohal. Üksikuid hävitatud talusid leidub pea kõigis mõisades, neid siin üksikult loetella viiks liiga kaugele.

Esineb aga ka vastupidiseid juhte, kuigi õige harva, nimelt mõisade kadumisi ning nende asustamine taludega. Nii, näiteks, võime M e l l i n'i kaardil näha Valksa karjamõisa, mille asemele on hiljem rajatud talud.

Kokkuvõttes on Keila alal hävitatud külade arv õige suur. XIII sajandil Liber Census Daniae's nimetatud 33 külast on XIX saj. lõpuks hävitatud resp. pillutatud 21 küla ehk 63,6%. Sellele lisandub veel hulk looremaid küli ning üksiktalusid, mille kohta täpsaid arvusid on raske esitada.

Rööbiti talude ja külade hävitamisega toimus mõisade ulatuslik laienemine ja nende maastikulise mõju tunduv tõus. Sellesse aega langeb suurimate ning toredaimate mõisa-härrastemajade ehitamine, mida võimaldas järjest arenev kaubamajanduse areng ning

aadli järjest suuremat luksust taotlev eluviis. Ligikaudu 1770. a-ni valitseb meil barokk, millist stiili Keila alal esindavad Ohtu (H. P i r a n g II, lk. 16-17, 64; III, lk. 21) (143. joon.), Käesalu, Äsmäe jmt. härrastemajad (143. joon.). Hiljem pääseb mõjule klassitsism, mille paremaid näiteid on Klooga - valminud 1794.a. (W.S. S t a v e n h a g e n 1867) (160. joon.), Saue, Harku ja Saku - valminud 1830.a. ümber (H. P i r a n g II, lk. 36, 37, 70) (85. joon.) härrastemajad. Eriti väärib mainimist Väna härrastemaja, alustatud 1784.a., kahe kupliga, itaalia renessansi jäljendavas stiilis (W.S. S t a v e n h a g e n 1867; H. P i r a n g II, lk. 50, III - lk. 21), Murasti "itaalia" stiilis loss (88. joon.) ning inglise-gooti (tudori) stiilis Joa loss, valminud 1830.a. ümber (W.S. S t a v e n h a g e n 1867) (113. ja 114. joon.).

Mõisade tulukust püüti tõsta ka veel kõrtside asutamisega. Nende kaudu püüdis mõis kätte saada needki vähesed veeringud, mida rahvas raske orjuse kõrval suutis koguda. Muidugi täitsid kõrtsid ajal, mil veel kogu reisijateliiklus toimus posthobustel ning teedel liikusid suured kaubavoorid, ka õige tähtsat osa peatuskohtadena maanteede ääres. Selletõttu olid just peamiste suurteede - Pärnu, Lihula, Haapsalu ja Paldiski maantee ääres asetsevad kõrtsid kõige tulukamad ja ka suurimad (97. ja 167. joon.). Loomulikult püüdsid siis ka kõik, isegi suurtest teedest kaugel asetsevad mõisad asutada kõrtse nimetatud peamiste maanteede äärde (97. joon.). Näiteks omas Humala mõis, kuigi ta maad ei ulatunud Tallinn-Paldiski maanteeni, viimase ääres Hallkoti kõrtsi, kuna Kloo-

ga mõisale kuulus nn. Klooga kõrts Keila kiriku juures, mainitud juba 1529. a., praegu varemeis (P. J o h a n s e n 1926, lk.XXIV). Üldse võistlesid mõisad kõrtside asutamises, mille tõttu suuremate teede ääres leidus kõrtse õige lähestikku, kohati isegi vastastikku kahel pool teed, näit. Keilas, Arudevahel, Paldiski maantee ääres (98. joon.) jm. Eriti olid eelistatud muidugi elava liiklusega paigad kiriku juures, teede ristmeil, sageli ka veskite läheduses jm. Rohkesti oli kõrtse ka talveteede ääres, milliseist tähtsamad olid 1) Hagerist Trelli, Rehemetsa, Saku ja Valdeki kaudu Tallinna, 2) Padisest Vasalemma, Nahkjala ja Ohtu kaudu Keila ning 3) Pärnu maanteelt Padula kaudu Pääsküla ning edasi Tallinna kulgevad teed. Eraldi rühma moodustasid küla- ja nurgakõrtsid, mida leidus kõigis suuremais külis ning mõisus. Üldse teab rahvas Keilas nimetada üle 60 kõrtsi (A. K õ õ g a r d a l 1924-a,lk. 71), kuid tuleb pidada silmas, et nende tegevus langeb osalt eri aegadele. Enamasti oligi kõrtside iga võrdlemisi lühike, suurem osa neist langes tavalisesti tuleroaks. Kõrtside õitseaeg lõppes pärast viinamüügi monopoli kehtestamist 1900.a. vene kroonu poolt, mille tagajärjel paljud vähemad kõrtsid sulgesid oma uksed. Veelgi hiljem kaotavad nad raudteeliikluse, eriti aga autotranspordi arenedes oma olemasolu eeldused ning kaovad lõplikult pärast mõisade jaotamist. Paljud vanad kõrtsihooned aga on maastikus veel tänaseni säilinud, leides kasutamist osalt taluhoonetena, osalt muudeks otstarveteks.

XIX sajandi algusse langeb ka vanimate suvitusõuede tekkimine Keila alal. Need on aristokraatide ning rikaste Tallinna kaupmeeste asutatud suvitusmõisad - Mustjõe, Liberté, Rocca-al-Mare, Lucca ja Õltsu mõis, samuti ka Viki (Fick'i) "mõis" Harku järve

ääres. Eraldi väärib mainimist muidugi Keila-Joa, mille tänapäeva ilme ta toreda lossi ning ulatusliku pargiga kujundas tolle aja Venemaa mõjukaim mees, tuntud reaktsionäär kindral-adjutant krahv Alexander v. Benkendorff, kelle külalisena 1833.a. viibis kohapeal isegi keiser Nikolai I (Illustrierter Führer durch Reval und seine Umgebungen).

Nagu juba mainitud, kaotas 1816.a. talurahvaseadus pärisorjuse ainult nimeliselt. Tegelikult aga halvendas ta veelgi talurahva majanduslikku seisukorda, andes mõisnikule vabad käed talurahva rõhumiseks. "Isikliku vabaduse" eest kaotas talupoeg kõik õigused seni tema valdamisel olnud talu kohta. Talumaa koos talu raudvaraga tunnistati selle seadusega mõisniku piiramatuks omandiks, millega ta võis talitada oma soovi kohaselt. Edaspidi olenes ainult mõisnikust, kas ja milliseil tingimusil ta andis talu rendile vabakslastud talupojale, oma endisele pärisorjale. Talupoeg oli küll "vaba", kuid majanduslikult nõrgema poolena pidi ta alistuma mõisniku nõudmistele. Et elada ja elatada oma perekonda, oli talupoeg enamasti alati sunnitud nõustuma mõisniku poolt esitatud tingimustega, sest ta vajas maad ja kuski mujal ei olnud loota kergemat elu. Seega ei parandanud isikliku "vabaduse" saabumine mingil määral talurahva õiguslikku ning majanduslikku olukorda, vaid viimane üha halvenes. Mida intensiivsemaks muutus mõisade majandamine, seda suuremaks kasvasid nende nõuded töökäte järgi. Selletõttu kasutasid mõisnikud lühiajaliste rendilepingute uuendamist teopäevade järk-järguliseks kõrgendamiseks, mille tagajärjel talude koormused pidevalt tõusid. Ränga orjuse tõttu jäi talude oma majandamine laokile. Olid ju põllutöö peamised hooajad -

lõikus, heinategu jne. mõisale ning taludele ühised; kasutades oma feodaalset võimu nõudis aga mõis teopäevi arvestamata mingil määral talude vajadusi. Selle tulemusel esinesid sageli puudulikust harimisest tingitud ikaldused. Lühiajaliste renditähtaegade tõttu pääses talunikes kohati maksvusele "ühepäeva-peremehe" meelsus, mis ähvardas paljusid talusid viia täieliku laostumiseni.

Kõige selle tulemuseks oli talurahva äärmine vaesumine, mis muidugi ei jäänud mõjuta ka kõnesoleva ala maastiku-pildi kujunemises. Talu elamuks oli eranditult suitsutare, milliseid siin-seal isegi veel tänapäevani on säilinud. Ka muude tollest ajast pärinevate ehitiste juures võib panna tähele kehvuse joont, m is viitab sotsiaalsete tingimuste pidevale halvenemisele. Muidugi oli õuede suurus õige vahelduv, mida tingis muu hulgas ka nende arvuline tõus rahva-arvu kiire kasvu tagajärjel. Mõõduandvad nii maastikuliselt kui ka tolle aja küla-ühiskonnas olid vanad põliskohad, 6-päeva talud ($\frac{1}{8}$ adramaad), mis muude andamite ning kohustuste kõrval sooritasid mõisale aasta läbi 6 rakmepäeva nädalas. 1-adramaa suurusi ning veelgi suuremaid talusid leidus Keila alal vaid üksikuid. Hoopis rohkem esines vähemaid talusid - 3-päeva kohti ($\frac{1}{4}$ adramaad), mida leidus sageli just külade ääremail ja mis on ilmselt noorema tekkega. Vabadikud, kui neil oli sel määral maad, et pidada härgi ning omada rehte, tegid mõisale 1 - 2 rakmepäeva nädalas. Peale selle esines õige rohkesti saunu, milledel oli maad õige vähe või üldse mitte. Neid leidus nii küla- kui ka mõisamaal - talude kopleis, karjamaal, soode, rabade ja metsaserval. Neis elas teomeeste arvukas kiht ning muud lahtised inimesed - küla ja mõisa karjus, välja- ja heinamaavahid, väravavahid jne. Saunade

arvu suurendas eriti külade ja talude hävitamine. Enamasti lubas mõisnik hävitatud talude peremehi asuda kuhugi ääremaale, kuhu nad hakkasid rajama endale uut eluaset. Sageli kujunes neist aja jooksul uusi talusid, mille tulemuseks oli asulastiku järkjärguline tihenemine. Mainida võiks veel väikeste sõduri-kohtade asutamist pika, 25-aastase sõjaväeteenistuse läbiteinud sõdureile; sel teel on tekkinud traditsiooni kohaselt näit. Siili küla. Siin ei ole koht käsitella kõiki neid ühiskondlikke liikumisi, mis XVIII ja XIX saj. esimesel poolel haarasid Keila ala samuti kui muud Põhja-Eestit. Mainida võiks vahest veel vennastekoguduse liikumist, mis - väliselt usuline, olemuselt aga sotsiaalseist põhjusist tingitud - näib olevat Keilas elavat kõlapinda leidnud. Igatahes on siin teada 4 palvemaja olemasolu (A. K ö ö - g a r d a l 1924-a,lk. 71), milliseist 3 (Nugise palvemaja Tänassilma külas, Tammekannu palvemaja Meremõisa maal ja Sõrve küla palvemaja) on tänaseni säilinud.

XIX sajandi algusse langeb ka vanimate koolimajade ehitamine kõnesoleval alal. Enamasti olid need õige väikesed ega erinenud palju tavalisest vähemast taluelamust. Mõned neist on elamutena veel praegugi tarvitusel. Lõpuks tuleks veel mainida magasi-aitade tekkimist, mille ehitamist igasse valda nõuti vastavate määrustega. Magasi-aidad olid tarvitusel möödunud sajandi lõpuni, säilinud on neist aga ainult mõni üksik.

Nagu nägime, arenes maa ümber Keilas, nagu mujalgi Eestis, läbi sajandite lakkamatu võitlus eesti talurahva ja saksa aadli vahel. Selletõttu oli agraarküsimus alati rahva keskseimaid elu- ja võitlusküsimusi. Maa oli rahvale, kes oma rõhuvas enamikus

elas külas, peamiseks tootmis- ja elatumisvahendiks. Kuid see maa oli võetud vägivallaga rahva käest ning langenud väikesearvulise feodaalhärrade, mõisnike klassi omandiks. Talupojad olid sunnitud orjalikel tingimusil mõisnike käest maad rentima ning tasuma selle eest oma tööga. Mõisnike poolt harrastatav range ekspluateerimine viis talupoegade massid vaesumisele ja laostumisele. Selle tulemuseks olid olud, millest meie kirjanduse suurmeister Ed. Vilde, kes elas pikemat aega Karjaküla mõisas, oma romaanides "Mäeküla piimamees" jt. on loonud ereda pildi.

Alles XIX sajandi teisel poolel toimusid talurahva sotsiaalses ning majanduslikus arengus sügavad muutused, mis ei jäänud mõjuta ka asulastiku kujunemises. Kapitalismi üha hoogustuv areng, korduvad kriisid mõisade majapidamises ning talurahva jatkuvad rahutused, võiks isegi öelda lakkamatu käärimine, sundisid mõisnikke tegema talurahva suhtes mõningaid järeleandmisi ning üldse korraldama siinseid agraarolusid.

Aastaid kestnud arutluste tulemusel valmis lõpuks Eestimaal 1856.a. uus talurahvaseadus, mis jäi kohaliku agraarkorra aluseks kogu järgneval ajastul kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini. Nimetatud seadus soodustas kõigepealt senise teoorjuse kaotamist ja raharendile siirdumist ning lõi aluse talude müügiks. Ühtlasi teostati 1860-ndail aastail rida ulatuslikke sotsiaalseid ja õiguslikke, sisult kodanlikke, reforme, mis oluliselt avardasid talurahva liiklemisvabadust (1863.a.), vabastasid ta mõisniku kodukari alt (1865.a.) ning andsid kindlama aluse vallakogukondlikule korraldusele (1866.a.). Nende reformide kaugem sotsiaalpoliitiline eesmärk oli jõukama talunike kihi loomine,

millele kohalik aadel lootis toetuda küla kehvikkonna laialdaste massides ekspluateerimisel.

1856.a. seadus tunnistas kogu maa endiselt mõisniku omandiks, kuid eraldas mõisamaa talumaast. Mõisamaa, samuti kuues osa talumaast ("mõisa kuuendik") jäi mõisniku vabasse käsutusse, kuna ülejäänud talumaid oli mõisnik kohustatud rentima või müüma talurahva kogukonna liikmeile, teisiti ta neid maid kasutada ei tohtinud. Seega oli pandud piir ulatuslikumale talurahva mõisastamisele, kuid vähemas ulatuses jätkus see kuuendikumaal endiselt edasi. Üleminek teorendilt raharendile teostus järk-järgult ning lõpetati talumail 1868. aastaks; kuuendikumaal kestis teoorjus paljudes mõisades (näit. Kloogal, Sakus jne.) esimese saksa okupatsiooniaja lõpuni 1918.a.

Eriti tähtsaks asulastiku välisilme arengus tuleb pidada talumaade kruntimist, mis 1856.a. seaduse põhjal pidi toimuma 10-aastase tähtaja jooksul (1858-68). Tegelikult venis talumaade kruntimine ja müük küll hoopis pikemale ajale ja oli sageli seotud mitme maamõõduga. Talude kruntimine tähendas loobumist traditsioonilisest lapimaade süsteemist ning siirdumist endisest külakogukondlikust maakasustusviisist individuaalsele. Kui varem talu maad jagunesid mitmekümneks eraldi asetsevaks lapiks, püüti nüüd talude krundid luua võimalikult terviklikud. Harva oli see täiel määral läbiviidav, enamasti jäid nüüdki talu maad 4 - 5 tükki (põld, heinamaa, karjamaa, mets ja raba). Paljudel juhtudel, eriti seal, kus põllud ulatusid külast õige kaugele (sageli mitu kilomeetrit), viidi osa talusid külast välja (Ääsmäel, Pääskülas jne.). Tavaliselt ehitas vald neile taludele uued hooned,

milleks tarvilikud palgid saadi mõisa metsast. Ka talude arv külas ja nende suurus muutus: sageli vähendati suuremaid kohti ning selle arvel loodi juurde uusi talusid. Eriti laialdaselt on seda praktiseeritud Joa vürst Volkonsky'le kuulunud külades: Joa-Suurkülas, Lookülas, Keelvas, Sitpeksi ja Käesalu-Takkanurga külas, kus kõik suuremad talud poolitati, väikekohti aga suurendati. Tavaliselt viidi talude kruntimisel külas asetsevad vabadiku-kohad ja saunad külast välja. Selletõttu tekkis nüüd paljudes kohtades suurtest taludest koosnevate külade kõrval saunaküla (Vatsla k., Harku k., Pääsküla jne.), millega ühenduses hariti üles rohkesti seni kasutamata seisnud maad. Muidugi on saunaküla vanade küladega võrreldes rajatud hoopis vähem viljakail aladel: liivikuil (Pääskülas - 84. joon.), kuivadel loodudel (Vanamõisa-Mäeküla - 83. joon., Arupealse k.) või metsa-alal (Äsmäe Metsaküla).

Kõige selle tulemuseks oli seniste tihedate külade tunduv hajumine, mis võimaldas mitte ainult maistute paremat kasutamist, vaid vähendas ühtlasi ka külas valitsevat ruumipuudust ning tuleohtu. Talude kruntimine võimaldas ühtlasi maade intensiivsemat kasutamist. Järk-järgult algas nüüd üleminek sajandeid valitsenud kolme põllu süsteemist suurema vaheldusega väljadejaotuse juurde. Uutest kultuuridest leidsid ka taludes järjest rohkem viljelemist kartul ja ristikhein, mille tulemuseks oli mitte ainult vajadus põllupinna laiendamiseks, vaid mis tunduvalt muutis ka põldude maastikulist ilmet. Talude kruntimine ei arenenud siiski ühtlaselt kõigil mõisa-aladel, mille tõttu paljudes külades (Vatsla k., Sõrve k., Ilmandu k., Muraste k., Sassi k. jt.)

on lapimaade süsteem säilinud osalt isegi praeguseni.

Varsti pärast talude kruntimist, osalt rööbiti viimasega, arenes talumaade müük. Siirdumine kapitalistlikule tootmisviisile sundis mõisu järjest enam siirduma palgalise tööjõu kasutamisele. Samuti hakkasid mõisad endale soetama inventari, mille järgi varem vajadust ei tuntud. Sellele lisandusid ulatuslikud maaparandustööd, ehitused jne., mis nõudsid sularaha rohkem kui seda andis aastane rent talude eest. Kõik see sundis siinseid mõisnikke, nagu see toimus ka mujal Eestis, talusid müüma. Enamasti osteti talud kohalikkude inimeste poolt; väljastpoolt tuli siia ostjaid peamiselt Hagerist; mulkisid ulatus siia vaid üksikuid. Soov talusid ja maad omandada oli Keila talurahvas üldiselt sama suur nagu mujalgi Eestis. Aineline kitsikus tõmbas selle soovi rahuldamise võimalusile siiski kaunis kitsad piirid. Sageli oli talu ostmine paratamatu, sest keeldumisel tuli senisel rentnikul talust lahkuda. Algul olid värsketel peremeestel muidugi väga rasked aastad. Talude hind oli kõrge, sissetulekud väikesed ning taludel lasuvate võlgade tasumine nõudis terve inimpõlve töövaeva, hommikust hilisõhtuni rühmamist ja paljudest hüvedest loobumist. Ent aja jooksul ületati needki raskused ning talude päriseks omandamine jatkus katkestamatult esimese maailmasõjani. Andmete puudusel pole kahjuks võimalik anda üksikasjalikku pilti talude ostmise käigust üksikute valdade ja mõisade järgi. Üldiselt võib öelda, et kõnesoleval alal talude ostmine algas hiljem ning toimus märksa aeglasemas tempos kui Lõuna- ning Põhja-Eesti viljakamail aladel. Esimesed ostud tehti 1860-ndail aastail; suurema hoo omandas talude ostmine siiski alles 1880-ndail

ja 1890-ndail aastail (E. B o d i s c o 1902, tabel I-a). 1912. aastaks oli Keila alal müüdud maad 55 997 tiinu ehk 46,6% mõisade pindalast (Verzeichniss der für die Grundsteuererhebung geschätzten Ländereien etc. 1912). Seega oli valdav osa talumaast esimese maailmasõja alguseks ostetud ning osalt olid mõisad sunnitud müüma isegi mõisamaid.

Raharendile siirdumisest alates arenes kapitalism külas võrdlemisi kiiresti, hoolimata pärisorjuse igandeist, mis seda arengut takistasid. Kui XIX sajandi keskel Eesti NSV alal talundid püsisid üldiselt veel suletud loonusmajanduse astmel, tootes endale ise enam-vähem kõik vajalikud saadused, algas sajandi teisel poolel naturaalmajanduse lagunemine ning järjest suurenev kohastumine sise- ja välisturu nõuetele. Talupoeglik majandus seostus üha enam turuga, kus järjest suurenes nõudmine toiduainete järele kasvava linliku rahvastiku jaoks ja toorainete järele tööstuse tarvis.

Kõnesoleva ala suhtes omab muidugi erilist tähtsust Tallinna kiire kasv. 1858. ja 1917.a. vahemikus tõuseb Tallinna elanike arv 20 680 inimeselt 159 193 inimesele, seega ligi 8-kordseks. (Tallinna Linna Statistiline Aastaraamat 1939, lk. 10.) Olulise tähtsusega on märkida veel Balti raudtee avamist 1870.a., mille Tallinn-Paldiski vaheline järk Keila kaudu läbistab kirjeldatava ala. 1900.a. avatud Tallinn-Viljandi-Mõisaküla raudteeliin puudutab kõnesolevat piirkonda vaid riivamisi, kuna 1903.a. ehitatud Haapsalu raudtee muudab Keila raudtee-sõlmpunktiks ning stimuleerib ta kiiret kasvu. Tekib ka üksikuid suuremaid tööstusi, nii Saku õlletehas - 1876.a., Rannamõisa trepiastmete tööstus,

mille toodangu väljaveoks Peterburgi ehitatakse koha peal isegi sadam, hiljem - enne esimest maailmasõda - rajatakse suur Põhja Paberi- ja Tselluloosivabriku murd Vasalemmas. Tallinna vajadusiks töötavad kivimurrud Harku, Tabasalu ja Kadaka külas. Samuti võtab käsitöö markantsema kuju ning põgeneb külast alevikesse. Ka kaubandus muutub oma laadilt: kui varem talurahva piiratud tarbeid rahuldasid ostud laadalt, kõrtsist, mõisast või rändkaupmehelt, siis ostetakse nüüd kaugelt enam kaupu küla poodidest, eriti aga alevikust ning linnast. Kapitalismi areng põhjustas olulisi muutusi ka põllumajanduse struktuuris. Algul mõisades, hiljem ka taludes tulevad üha enam kasutusele masinad, mis märgatavalt suurendab põllutööliste reservarmeed ja tugevdab nende ekspluateerimist. Suure tööstuskeskuse Tallinna lähedus soodustab piimanduse tõusu, kalanduse arengut ning palgatööl põhjenevat aiandust. Eriti on see maksev Tallinna lähemate külade ' - Kadaka, Järve, Kakumäe, Jõe, Fišmeistri ja Tiskre küla kohta, mis võrreldes kaugemate ning kõrvalisemate küladega osutavad tunduvalt kiiremat kasvu. Vaatamata kehvale pinnasele ning kohtade vähesusele on siin talude tükeldamine kõige intensiivsem, mille tulemuseks on õuede arvu kiire tõus; lisaks sellele rajatakse siin endisel Tallinna linna karjamaal uus Pikaliiva küla ning planeeritakse rida uusi krunte Kakumäe ja Jõe külas.

Selle üha suureneva ühiskondliku tööjaotuse taustal toimub ühtlasi talupoegkonna jagunemine klassidesse ning sotsiaalsete vahede järsk teravnemine. Talurahva laiast massist eraldub jõukam kiht ning talude kokkuostu teel tekivad suurtalud, kus kasutatakse laialdaselt palgalist tööjõudu. Sageli ostsid talusid kokku ka

Tallinna töösturid, kaupmehed jne., kes ise maad ei hari. Mitmest talust liidetud suuri majandeid leidus Keilas õige rohkesti, pea igas külas. Loomulikult käib sellega kaasas talude, saunade jne. hävitamisi. Üldiselt aga väheneb muude talude suurus korduvate poolitamiste tõttu pidevalt: talude ostu ajal poolitati kohti rahapuuduse tõttu, hiljem pärijate (laste) vahel. Talude tükeldamine pärijate vahel on Keilas sügavalt juurdunud tavaks, mille tõttu siin õige väike osa talusid on ostu ajast saadik püsinud endises suuruses, enamus neist on tükeldatud.

Talunike kihi kõrval, kelledest suurem osa oli saanud raskelt koormavate võlgadega peremeheks omal maal, moodustas külaühiskonna rõhuva enamiku kehvikkond ja proletariaat - sulased, vabadikud, moonakad, kantnikud ja vallaliste tüki- ja päevatööliste kiht. Laialdaste alade tõttu, mida mõisad enese käes pidasid, oli nälg maa järgi Keilas, samuti kui kogu Eestis õige suur. Et maata inimeste arv kasvas õige kiiresti, oli neil lootus oma kodukolde soetamiseks õige väike, seda enam, et seadus keelas väikeste, alla 3 tiinu põllumaaga ja vastava hulga karja- ja heinamaaga maatükkide müügi. "Oma toa, oma loa" probleem oli ja jäi kogu selle laialdase massi keskseks elusihiks ning kujunes selletõttu ka kogu ühiskonna tähtsaimaks sotsiaalpoliitiliseks küsimuseks.

Loomulikult peegeldusid kõik nimetatud protsessid ühel või teisel viisil ka asulastiku kujunemises. Sulased, kes abiellusid, katsusid lahendada kodukolde ja teenistuse küsimuse talude saunadesse asumisega või väikese majakese ehitamisega kuhugi talude ääremaale. Harilikult oli säärase majakese juures ka veidi põldu kartulimaaks ning väike kõrvalhoone mõnele loomale. Sageli asusid

saunadesse või ehitasid endale eraldi majakese ka talude vanaperemehed. Üldiselt aga vähenes talumaal asetsevate saunade arv järk-järgult. Kui teopõlve ajal taludes kasutati rohkesti võõrast tööjõudu, püüti nüüd enamasti oma perega läbi saada, mille tõttu võõraid talus hää meelega näha ei tahetud. Aegamööda kaovad selletõttu saunad küladest, kus neid üksikuid veel oli säilinud. Saunakülad aga, millede krundiid samuti müüdi päriseks, püsisid üldjoontes muutmatuina Eesti kodanliku riigi ajani.

Uusi asulaid tekkis ka mõisamaal, mida eriti soodustas terav tööjõu puudus mõisades pärast teorendi kaotamist. Vajaliku tööjõu saamiseks lubas mõis inimestel asuda seni kasutamata seisnud maadele, mille eest muidugi tuli teha mõisa teopäevi. Ühtlasi aga hakati ehitama suuremaid moonameeste maju, kuhu mahutati elama sageli õige palju perekondi. Nii tekkis kändikohist, saunadest ja moonakamajust koosnevaid uusi asulaid, mis moodustasid kohati pikki ridaküli (Vahi küla ja Vaila Väänas, Ridaküla Äässmäel, Saku Mõisaküla jt.), teisal aga hajusid piki soo- ja rabaservi ja metsi (Jälgimäel, Vasalemmas jne.).

Maata inimesile andis teenistust ka arenev tööstus, mis, nagu nägime, eelneva sajandi teisel poolel Keilas järk-järgult juurduma hakkas. Palju inimesi asus tööle ka raudteel või otsis mingisugust kõrvalteenistust. Kuid maata inimesi on külast ka väga palju välja rännanud. Vaesunud saunikud ja vabadikud, keda nende maalapp ei suutnud toita, endised teomehed, kes otsisid lähedamaid elatumisvõimalusi jne. jätsid maha oma elukoha ning asusid linnadesse või rändasid välja Venemaale resp. Ameerikasse. Kahjuks puuduvad Keilast täpsamad andmed rännikute arvu ja rännete

sihtkoha suhtes. Eriti suurt külgetõmbejõudu osutas muidugi Tallinn, mis neil aastail kasvas hiigelsammudega. Raudtee ehitamine ja soodsate ühendusvõimaluste loomine indutseerib Tallinn-Nõmme aed-eeslinna tekkimise Jälgimäe- ja Harku mõisa maa-alale, kus esimese maailmasõja puhkemisel ulatus elanike arv juba 3000-le.

Sajandi vahetusel, eriti aga peale Haapsalu raudtee ehitamist, hakkas kasvama ka kihelkondlik keskus Keila ning kujunes peagi tähelepandavaks alevikuks. Siin tekivad mitmed tööstused - Hermanni villavabrik, Tähe jahuveski ja villatööstus jne., ühtlasi asub siia rohkesti käsitöölisi. Suuremat külgetõmbejõudu omasid muidugi ka vabrikud, eeskätt Saku. Kuid ka mujale soodsaisse liiklemispaigusse, kus varem asetses kõrts või postijaam, tekkis poodisid ja käsitööliste maju, hilisemate alevikkude esimesi sugemeid (Arudevahe, Saue, Vasalemma).

Hakkab arenema ka suvitusasustus, millega võetakse kasutusele seni tühjana seisnud liivane ranniku-piirkond. Nii tekib rohkesti mõisnikkude ning rikaste saksa vabrikantide, arstide jne. suvilaid Laulasma ja Koska rannas, üksikuid ka Lohusalu neemel, Solitude Türisalus ja Tiitsu suvimõis Vääna-Jõesuus. 1891.a. tekib Vana-Rannamõisa suvituskoht, kuhu Muraste ja Rannamõisa omanik v. Veymarn ehitab esimesed 4 suvilat, et üürida neid suveks linlasile. Esimese maailmasõja alguseks tõuseb siin suvilate arv 33-ni. XX sajandi algusest peale hakkab ka eesti tõusev kodanlus - arstid, advokaadid jne. omandama suvilaid Kloogal, Laulasma rannas ning mujal. Muidugi suvitas väga palju linlasi ka taludes - Tiskre, Tabasalu jne. külas, kus juba möödunud sajandi keskpaigu arvukalt suvitajaid leidus (W.S.S t a v e n h a g e n 1867).

Asulastiku pidevat arengut soodustas oluliselt pikem rahu-

aeg, mis kestis 1710. aastast esimese maailmasõjani. Küll tekitasid suurt ärevust merelahing Tallinna lahel 1790.a. Rootsi-Vene sõja ajal ning Inglise laevastiku blokaadid 1801. ja 1809. a. ja Prantsuse laevastiku blokaad Krimmi sõja ajal 1854-55, otseselt nimetatud sõjad Keila ala siiski ei puudutanud. Ometi oli mainitud sõdade ajal kõnesoleval alal majutatud suurel hulgal sõjaväge, millest paljud kohanimed tänaseni tunnistust annavad (Venetoa t. Valksa k., Laagri väli Kulnas, Punapardi lage Kallastel jne.).

Hoopis suuremaid muutusi asulastikku tõi Suur Maailmasõda. Sõja eel ning kestel ehitati a. 1912-17 Tallinna rajoonis Peeter Suure merekindlust, mis koosnes paljudest rannapatareidest Tallinna lahe rannikul ja saartel ning kindlustatud positsioonidest mandril. Keila ala piires rajati patareid Suurupi ja Kakumäe neemel ning ehitati vägev fortidest koosnev kindlusvööde Väänast kuni vaadeldava ala piirini lõuna pool Tallinnat. Kindluse rajamisel hävitati palju talusid (Suurupi rannikul) ning isegi küli (Mäeküla, osa Orava ja Viti külast, Liikvast ja Pääskülast) ning mõisu (Viti ja Peetri karjamõis). Laialdased maa-alad - põllu- ja karjamaad kaevati täis kaevikuid, blindaaže jne. ning muudeti põllumajanduslikuks kasutamiseks kõlbmatuks. Ühenduses mainitud töödega tekkinud rusuväljad, -vallid ja -kuhikud, samuti ka vägevad betoonist varjendid (171. joon.) on tänapäevalgi kõikjal nimetatud piirkonna maastikus õige silmapaistvad. Sõdurite, ohvitseride jne. majutamiseks ehitati arvukalt barakke ja maju, mis samuti on osaliselt säilinud ning praegugi mitmel pool kasutusel. Ühtlasi rajati mitmel pool suuri ladusid (Männikul, Mäe-

külas jne.), raadiojaamu (nüüdne Saue koolimaja) jne. Kindluse teenindamiseks ehitati laialdane kitsarööpmelise raudtee võrk, millest tänapäevani on säilinud ainult Tallinn-Vääna raudteeliin. Laialdaselt arendati sõjaliste teede ehitamist, milliseist mitmed on praegugi kasutusel.

Sotsiaalne ning majanduslik olukord, milline eespool kirjeldatud, esines sellisena ka Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tulekul 1917.a. Enamik maad kuulus endiselt väga vähesele arvule mõisnikele, enamasti saksa paruneile. Neile seisis vastas maata, vähese maaga ning võlgade ja mitmesuguste feodaalkorrast pärinevate kohustustega koormatud talupoegade mass. On selletõttu mõistetav, et revolutsioon, mis pani ka Eestis aluse agraarküsimuse lahendamisele töötava talurahva huvides, leidis Keilas elavat kõlapinda. Kuid Nõukogude võim püsis siis Eestis lühikest aega ning alanud agraarreformi katkestas pealetulev Saksa okupatsioon.

Ka Eesti kodanlikus riigis kujunes agraarküsimus tahes-tahtmata kõige aktuaalsemaks sotsiaalpoliitiliseks probleemiks, mille lahendamata jätmine sisaldas eneses suurimat ohtu maksvale ühiskondlikule korrale. Selle ohu kõrvaldamiseks leidis teostamist ulatuslik agraarreform, mille kaugemaleulatuvaks sotsiaalpoliitiliseks ülesandeks oli tugevdada kodanliku vabariigi sotsiaalset kandebaasi. 10. okt. 1919.a. vastu võetud seadusega, millele rajanes kogu järgnev reform, võõrandatigi rüütlimõisad, riigimaad ja asutiste suurmaapidamised. Võõrandatud maa kuulus jagamisele eesti põlluharijaile; peale selle oli ette nähtud maatagavara loomine mitmesuguseiks otstarbeiks. Jagamata jäid mõisadele kuulunud metsad, mis tunnistati riigi omandiks.

Agraarreformi teostamine tähendas suurimat murrangut asustuse arengus XIII sajandi algusest peale. Sajandeid asulastikus domineerinud mõisad kaotasid nüüd oma olemasolu eeldused ning algas nende järk-järguline taandumine. Juba varsti pärast maade planeerimist algas uute külade - asunduste rajamine endisile mõisaväljule. Maade planeerimisel moodustatud krundid püüti rajada nii, et nad koosneksid ühest, või kui see polnud teostatav - vähesest arvust tükkidest. Nii määras maade kruntimine mõisade jagamise ajal juba ette uute külade põhiplaani. Ka Keilas, nagu igal pool mujalgi Eestis, moodustavad agraarreformi tulemusel loodud uued taluõued hajaküli või neile lähedasi külatüüpe: hagu-, ahel- ja ridaküli. Õuede asukoha valikul mängisid peale krundi kuju ning asetuse, teede jne. olulist osa veel olemasolevad mõisahooned, mida püüti võimalust mööda ümber ehitada oma vajadusiks. Selletõttu koondub endise mõisasüdame ümbrusse 3 - 4, sageli ka enam õue, mis moodustavad uue asula tuumiku. Osalt rajati uusi talusid ka lagedale maale. Neile õuedele on enamasti omane korrapärasus ning täisnurksus asetusplaanis. Veel praegugi on maastikus märgatav nende õuede noorus: nende hoonete arv on tavaliselt väiksem, tarad ja puud puuduvad või on neid vähe. Loomulikult puuduvad asundusis vanemad taluhoonete tüübid, mida kohtame kõikjal vanus külis, neid asendavad uuemad, tavaliselt eraldi ehitatud elamud ning kõrvalhooned.

Nagu juba mainitud, langes osa vanu mõisahooneid uutele asunikele, kes neid püüdsid kohandada oma majapidamise tarvetele. Hooned aga, mida muutunud oludes kasutada ei saadud, lammutati või jäeti lihtsalt saatuse hooleks. Selletõttu paistab ka tänapäeval maastikus õige sageli silma vanu lagunenud mõisahooneid,

millede korrashoiule on vähe tähelepanu pühendatud. Endised mõisade härrastemajad on sageli kasutusel koolimajadena (Saku - 85. joon., Vääna, Ohtu - 143. joon., Hüüru, Käesalu, Ääsmäe) või muudeks otstarveteks (Keila-Joa - valitsuse suviloss - 113. ja 114. joon., Muraste - Punase Risti lastekodu - 88. joon., Lehola ja Saue - invaliidide kodud jne.).

Kirjeldatud agraarreform ei puudutanud siiski kõiki Keila ala mõisu ühteviisi, vaid mitmed neist jäid hoopis jagamata või vähendati neid piiratud ulatuses, peamiselt ääremaade arvel (Niitvälja - 137. joon., Harku, Saku jmt.). Paljudel juhtudel jäid suured alad mõisa südamest endise omaniku kasutada, kes neile sageli ostis lisaks planeeritud asuniku-kruntisid. Selle tulemusel moodustusid suuremad majandid, mille tõttu paljud endised mõisad praegugi on maastikus võrdlemisi hästi säilinud (Keila, Ääsmäe, Koppelmanni, Voore - 145. joon., Kumna jne.).

Teostunud agraarreform ei loonud mitte ainult suure hulga uusi asundusi, vaid ta mõjustas oluliselt ka juba olemasolevate asulate välisilme arengut. Eriti silmapaistvad muutused toimusid muidugi mõisamaal asetsevais, saunadest ning mõisa kandikohist koosnevais asulais. Neist siirdusid paljud perekonnad asunikena uutesse rajatavaisse asundusisse, nende endised kohad jäeti maha ning liideti teiste külge. Selle tagajärjel hävis palju väikesi vabadiku- ja saunakohti, millele tõhusalt kaasa mõjus jätkuv väljaränd külast. Nii hakkasid endised saunakülad aegamööda kaduma, maade kokkuostu teel tekkis neis suuremaidki talusid, millega ühenduses muutus muidugi ka nende külade sotsiaalne aspekt. Kadusid ka endised arvukad moonameeste majad, mis lammutati või kohandati asunike elamuiks (89. - 92. joon.).

Vanu, ostetud talundeist koosnevaid küli suur agraarreform otseselt ei puudutanud. Nende välisilme arengus jätkusid järgnevail aastakümneil samad tendentsid, mida võisime panna tähele juba eelneval ajastul. Eriti laialdase ulatuse omandas talude kokkuost linlaste - advokaatide, töösturite, kaupmeeste jne., samuti ka jõukamate talunike poolt. Selle tagajärjeks oli suurtalude tekkimine, mis kujunesid õige silmapaistvaks maastikuliseks elemendiks. Näitena võiks neist nimetada Sepa talu Uksnurmes (113,13 ha, kokku ostetud 6 talust), Pääsküla Veski talu (185,54 ha, kokku ostetud 4 talust), Kärneri talu Kulna külas (192,12 ha), Harku-Järve talu, jne. jne. Teiselt poolt jätkus veelgi intensiivsemalt talude poolitamine resp. tükeldamine pärijate vahel või muil põhjusil, mille tagajärjeks oli õuede arvu tõus ning külade edasine hajumine.

Märgatavalt muudab vanade külade välisilmet ka hoonestiku järk-järguline uuenemine. Üha rohkem jäävad tarvituselt ära vanad elamutüübid, asendudes uuemate ja moodsamate vormidega. Ühenduses karjanduse arenguga omandab karjalaut endisest märksa suurema tähtsuse ning kujuneb sageli suurimaks ning ilusaimaks ehitiseks talus. Tulevad tarvitusele ka eraldi kuivatised ning järjest enam hakatakse ehitama ka saunu. Ka hakatakse panema rohkem rõhku hoonete vooderdamisele ning värvimisele. Järjest enam hakkavad kaduma õlest katused, mida Keila ümbruse valdades (ilma nüüdse Keila linnata) leidus 1922.a. rahvaloendi andmeil veel 51,0% majadel. Varemete koristamist nõutakse osalt isegi valitsuse määrustega, eeskätt muidugi suuremate teede piirkonnas. Nii, näiteks, värvitakse Vahi külas Tallinn-Keila-Joa teel, kus

sageli liikus välismaade esindajaid, valitsuse korraldusel kõik hooned rootsi punasega, mis ei suutnud siiski palju tõsta selle endisist mõisa kandikohist koosneva küla välisilmet.

Asulastiku pidev tihenemine ei toimunud mitte ainult endiste mõisade ning vanade talude tükeldamise teel, vaid selle kõrval teostati rida plaanikaid üritusi ka uudismaa-asunduste rajamiseks. Kõigepealt tuleb mainida muidugi Õismäe, Mustamäe, Harku-Pääsküla ja Saku-Uksnurme asunduse rajamist, vähemas ulatuses rajatakse talundeid uudismaal ka Lehmja asunduses, Tuulas, Vatsla raudtee-peatuskoha juures jm. Nimetatud asunduste rajamisel võetakse kultuuri alla osalt isegi soostunud ja rabastunud alasid, kuid üldiselt leidub neis kultuurmaistut veel õige väikeste laikudena õuede ümbruses. Hooned nimetatud asundusis on ehitatud osalt asundusameti (78. joon.) poolt, enamasti on nad rajatud asujate endi jõul. Tallinna lähedased Õismäe ning Mustamäe asundused koosnevad väikesist kruntidest, kuna kaugemais Lehmja ning Saku-Uksnurme asunduses on krundid suuremad. Samuti on uudismaal rajatud ka Roondla kaluriküla Keila-Joal, end. Meremõisa maal.

Rööbiti asulastiku järk-järgulise tihenemise ning teisenemisega toimub mitmesuguseid muidki muutusi maastiku senises ilmes. Mainigem näiteks arvukaid telegraafi-, telefoni- ja uuemal ajal ka elektriliine, mis tänapäeval on kujunenud maastikus tavaliseks nähtuseks, kuid mille ehitamise algus kõnesoleval alal ulatub ligikaudu vaid pool sajandit tagasi. Maanteedelt kõrvaldatakse liiklemist takistavad väravad, mida varemail aegadel oli õige rohkesti, alles 1875.aastal (A. K ö ö g a r d a l 1924 -a, lk. 77). Edasi võib mainida vanapäraste roigasaedade kadumist ning nende asendumist okastraat-taradega. Muutub ka varematel aegadel ühiselt kasustatavate karjamaade ilme, mis järjest enam

jaotatakse traat-taradega ümbritsetud karjakopleiks. Masinate laialdane tarvituselevõtt põllu- ja heinatööl teeb vajalikuks maade puhastamise kividest ning laialdaste puisniitude laastamise, kus edaspidi jäetakse puud kasvama vaid kraavide ning piirijoonte äärde. See muudab eriti laialdaste soode ilmet, mille kuivendamisele ning kultiveerimisele järjest enam tähelepanu pööratakse.

Eriti jõudsasti jätkub kõnesoleval perioodil Keila linna, alevikkude ning suvituskohtade areng, mis algas, nagu nägime, juba enne esimest maailmasõda. Tugeva tõuke andis selleks ka kodanlik agraarreform, millega eraldati linnade, alevikkude ja suvituskohtade laiendamiseks vajalik maa-ala. Muidugi mõjustas linlike asulate kiiret kasvu ka turule tootva majanduse üha edenev areng ning sellega ühenduses elunõuete jätkuv tõus nii linnas kui ka maal. Suhteliselt kiiremini kasvavad raudtee-äärsed asulad - Keila linn (93., 131.-136, 175.-176. joon.), Vasalemma (141. joon.) ja Saue alevik (94. joon.), mis kujunevad teataval määral Tallinna aed-eeslinnadeks. Ka ranniku suvitusasustus areneb kiirete sammudega, millele erilist hoogu annab autotranspordi kiire areng. Korrapärase autobuse-ühenduse loomisega kogu ranniku ulatuses muutuvad ka kaugemad ning kõrvalisemad ranniku-piirkonnad hõlpsasti juurdepääsetavaks. Siin rajatakse rida uusi suvitusasulaid, enamasti korrapärase tänavastiku ning hõredalt kuuse- või männimetsa peidetud suvilatega: Uus-Rannamõisa, Vääna-Jõesuu, kuhu asub rohkesti kunstnikke ning kirjanikke, Klooga rand, Laulasma ja Lohusalu poolsaar. Suvilaid ning aleviku-maju tekib ka mujal looduslikult ilusais paigus ning raudteejaamade - Klooga, Vääna ja Harku läheduses. Ka maanteede-äärsed alevikud - Arude-

vahe ("Tigulinn") ning Vasalemma (Padise valla piires) osutavad tõusu, kuigi aeglasemat võrreldes raudtee-äärsete keskustega. Suhteliselt vähe on hilisemal ajal kasvanud ka Saku - uuritava ala ainus puhtakujuline töölisasula.

Suvituskohtade planeerimist ning kruntide müüki Vasalemmas, Kloogal, Lohusalu neemel, Rannamõisas jne. teostasid enamasti saksa mõisnikud, kes mõisade võõrandamisel oskasid mitmesuguste võtetega need maa-alad enese valdusse saada. Selle tulemusel vallandus peagi laialdane spekulatsioon kruntidega, mis õitses kuni 1940. aastani. Sageli ostsid ärimehed kruntisid hulganisti üles, jaotasid need vähemaiks partsellideks ning müüsid mõne aja pärast need suurte kasudega edasi. Paljud ehitusplatside-omanikud polnud omi krunte isegi kordagi näinud. Ehitati ka ettevõtjate poolt seeria-viisi suvilaid ning müüdi need siis soovijaile edasi. Muidugi tekkis suvituskohtadesse ka restorane, kohvikuid, kauplusi, kioskeid jne., mis koondasid neisse ka mõnevõrra alalisi elanikke. Põllküla ja Klooga jaamade vahele planeeritud laialdane Klooga aedlinn oli teise maailmasõja puhkemisel veel enamasti hoonestamata, samuti ka osalt Merevahe suvituskoht Lohusalu neemel. Võiks veel täiendada, et enne esimest maailmasõda planeeriti laialdase aedlinna rajamist ka Männiku ja Saku vahelisel alal, kus tekkis esimesi majugi; selle teostamine katkes maa-ala siirdumise tõttu kindluse ning hiljem laskevälja alla. On huvitav märkida, et on planeeritud isegi kitsarööpmelise raudtee pikendamist Väänast Keila-Joale ning isegi Kloogale, mille hilisem autotranspordi kiire areng muidugi liigseks tegi.

Autotranspordi kiire areng tõi endaga kaasa maanteede

tähtsuse tohutu tõusu, millega seletub ka neile kõnesoleval perioodil omistatud suur tähelepanu. Alles nüüd ehitatakse täielikult välja Haberstist Kloogani ulatuv ranniku-maantee, mille osad Viti as. - Türisalu ning Keila-Joa - Laulasma rajatakse täiesti uutena, kuna teistes osades teostatakse ulatuslikke õgvendusi (Tiskre k. kohal, Murastes jm.). Ka Tallinn - Keila - Paldiski resp. Haapsalu maanteed õgvendatakse ja osaliselt asfalteeritakse. Nimetatud teil teostatakse panga joonel - Kallastel, Viti as., Naage k. ja Mäeküla kohal ulatuslikke kaevetöid profiili tasandamiseks. Just enne teise maailmasõja puhkemist, osalt isegi selle ajal ehitatakse 1942.a. kavatsetud Helsingi olümpiamängude külaliste tarvis täiesti uuena Pärnu maantee Pääskülast Arudevaheni (nn. "Olümpia tee", 99. joon.). Uutest teedest, peale nimetatute, on mainitavad veel: Liiva-Männiku-Saku, Kadaka-Mäeküla, Nõmme-Habersti ja Õismäe teed, mis kõik rahuldavad Tallinna lähema ümbruse liiklustarbeid. Ka kaugemad ning kõrvalisemad teed on enamasti seatud heasse korda, kuigi paljudes kohtades veel praegugi on tungiv vajadus uute teede järgi (näit. Tuula ja Ohtu vahel).

Nõukogude võimu kehtestamine Eestis 1940.a. tähistab ka kõnesoleval alal revolutsioonilist murrangut sotsiaalsete suhete arengus. Põhimisteks aktideks selles arengus on tootmisvahendite - vabrikute, kaubanduslike ettevõtete ja natsionaliseerimine ning maa kuulutamine kogu rahva omandiks. Ühtlasi algab nõukoguliku agraarreformi teostamine, mille tulemused maastikus siiski hakkavad suuremal määral avalduma alles pärast Suure Isamaasõja lõppu.

Suur Isamaasõda on jätnud ka Keila asulastikku küllalt tähelepandavaid jälgi, kuigi kõnesolev ala ei kuulu otseselt

sõjast purustatud piirkonda. Lahingute tagajärjel hävis 1944.a. osa Keila linnast ning täielikult väike Arudevahe alevik (172. joon.); üksikuid hävinud talusid ning maju leidub mitmel pool mujalgi. Eriti palju on hävinud suvilaid, kuna rannikule oli sõja ajal majutatud suuri sõjaväeosi. Ka mitmesuguseid muid hooneid - tühjaks jäänud talumaju, küünisid, eriti aga väikesi saunakohti, on rohkesti hävinud. Ühtlasi aga on ehitatud ka suuri laagreid, ladusid, raud- ja maanteid, kindlustisi jne., mis mõnes paigas on oluliselt muutunud endist maastiku-pilti. Kõige selle tõttu on evakueeritud ka külasid ning talusid: Kakumäe k., osa Kadaka külast, Mäeküla, Mäealuse k., Klooga as. jne.

Nõukogude agraarreformiga 1940./1944.a. vähendati kõiki ühe isiku valduses olevaid talundeid 20 - 30 ha-ni, saksa okupantidega aktiivselt kaasa töötanud isikute maid aga 5 - 7 ha-ni. Võõrandatud maadest loodi riiklik maafond, kuhu arvati ka kirikute ning koguduste maad ning põgenenud isikuile kuulunud peremeheta talundid. Loodud maafond kuulub kasutamisele: 1) esmajärjekorras põllutööliste ja maata ning vähese maaga talupoegade maaga varustamiseks, 2) riiklike majandite ja käitiste ning asutuste abimajapidamiste loomiseks, ning 3) ühingute, liitude jm. organisatsioonide maaga varustamiseks vastavalt nende vajadusile.

Nõukogude agraarreformi tulemusel teostunud muutused uuritava ala asulastikus on õige suured. Endised suurtalud on pea eranditult läinud käitiste ning asutuste valdusse või ümber organiseeritud sovhoosideks (Harku-Järve, Keila, Karjaküla, Sepa, Uuemõisa, Pääsküla, Habersti). Vähendatud talundeid on üldse 512, neist 5 - 7 ha-ni vähendatud 12. Juurdelõikeid on antud 172 talundile, kuna päris uusi talundeid on loodud 356. Peamiselt on reform puudutanud just vanu küli, kuna Eesti kodanliku riigi ajal

loodud asundusis muutused on üldiselt vähemad. Maastikuliselt avalduvad reformi tulemused eeskätt muidugi külade jätkuvas hajumises ning õuede arvu üldises suurenemises, mille lõplikuks tulemuseks on asulastiku tunduv ühtlustumine.

Kuigi kõnesolev agraarreform suurtes joontes on juba lõpetatud, on see siiski vaid esimeseks sammuks uute, sotsialistlike tootmissuhete kujundamisel, millele varem-hiljem peavad järgnema veelgi ulatuslikumad muutused kõnesoleva ala rahvastiku sotsiaalses struktuuris. Eeskätt tuleb siin arvesse muidugi põllumajanduse kollektiviseerimine, millele, nagu nägime, kõnesoleval alal 1947/48.a. talvel on alus pandud. Kahtlemata kajastuvad need murrangulised sotsiaalsed muutused suurel määral ka mitmesuguste maastikuliste elementide, eeskätt küll asulastiku välisilmes ning saavad seega tähtsaks kõnesoleva ala maastikulist tuleviku-pilti kujundavate teguritena.

TAGASIVAADE.

Eelnev käsitlus, milles on vaadeldud kodumaa ühe vähema ala oleviku-maastikku, ei täidaks oma ülesannet, kui unustaksime teha sellest vajalikud järeldused kõnesoleva ala tuleviku-perspektiivide suhtes. See on vajalik eeskätt selleks, et näidata kätte lähtekohad ning suunad, milliseid tulevikku vaadates peaksime järgima oma ümbruse plaanikal kujundamisel.

Suur ühiskondlik murrang, mille oleme viimaseil aastail läbi elanud, on suunanud hoopis uutele radadele rahva elu ka kõnesoleval alal. See murrang avaldub varem-hiljem ka maastikus ning annab sellele uue sisu. Eeskätt on muidugi asulastik see, milles peavad toimuma ja osalt ongi juba toimunud olulised muutused. Meie tingimustes moodustavad kolhoosid sotsialistliku ülesehitustöö baasi ja kolde maal. Ühinedes kolhoosidesse on talupoegadel võimalus ühendada oma tööd naabrite tööga, üles künda uudismaad, kasutada jäätmaad, saada masinaid ja traktoreid ning tõsta seega oma tööviljakust mitmekordseks. „Ja see toimub seda kiiremini, mida kiiremini kolhoosid saavad masinaid, mida kiiremini nad saavad traktoreid." (J. S t a l i n, Leninismi küsimusi, lk. 255).

Ehitades ülesse uut sotsialistlikku ühiskonda, kus töötava rahva kõik materiaalsed ning vaimsed huvid oleksid rahuldatud, tuleb kujundada rajatavad kolhoosi-asulad nii, et need mitte üksi orgaaniliselt, vaid ka esteetiliselt liituksid ümbritseva maastikuga. Siin ei saa muidugi vana hävitada nõiaviipel ja asendada uuega, vaid asulad, mis oleksid heas kooskõlas olemasoleva ümbrusega, kujunevad alles aja jooksul. Siis kaovad ka maastikust vanad suitsunud saunahütid, endiste mõisade pool-lagunenud

varemed jne., mis kõikjal torkavad silma kodumaal matkates.

Muidugi tuleb kolhooside rajamisel ehitada rohkesti uusi hooneid ning asulaid. Sellejuures peetagu silmas mitte ainult mitmesuguseid majanduslikke, vaid ka esteetilisi nõudeid, neid kooskõlastades ning asulapildis harmooniliselt väljendades. Meie loodusliku ümbruse vastavate eelduste tunnetamine ning rakendamine annab küllalt võimalusi, et muuta kujundatav ümbrus mõjusamaks, kui oli looduslik maastik enne seda. Ühtlasi annab see ümbrusele teatava koduse värvingu, mis mõjub ehtsana ning kunstilisena korraga.

Muutuvad muidugi ka alevikud ja linnad, ranniku suvituskohad ja töölisasulad, põllud, niidud, metsad ja karjamaad, üldse kogu maastik, mis on rahvale tema igapäevase elu raamideks ning fooniks. Kaovad põllupeenrad ning kiviaiad, mis ümbritsevad väikesi põllulappe, kultiveeritakse laialdased sood ning ulatuslikud võsamaad, reguleeritakse jõed, istutatakse metsi jne. Ehitatakse teid ning sildu, rajatakse uusi tehaseid (käesoleval viisaastakul tehas killustiku tootmiseks Vasalemmas) ning laiendatakse vanu. Ka neid puht-majanduslikke nähtusi on võimalik sujuvalt ümbrusepilti asetada.

Siin pole tarvidust loetleda kõiki neid mitmekesiseid muutusi, mida jätkuv areng endaga ka kõnesoleval alal kaasa toob. See, mida aga eeskätt vajame, on tahe sügavamalt tunnetada meie mitmesuguste maastikkude omapära ning oskus kasutada kõiki võimalusi, mida need pakuvad, et muuta meie ümbrus kodusemaks ning kaunimaks endisest. See eeldab muidugi, et ka laiemad hulgad, kogu rahvas, õpiks sügavamalt tundma ning hindama oma ümbrust, sest

maastikku suudab muuta mitte üksik, vaid ainult k o g u r a h v a ühisjõud. Autor oleks rahuldatud, kui käesolev käsitlus selle eesmärgi saavutamiseks suudaks kaasa aidata.

Tartus, 29. aprillil 1948.a.

KIRJANDUSLIKUD ALLIKAD.

Lühendid.

Acta et Comm. Univ. Tart. (Dorp.) = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis).

Acta Inst. et Horti Bot. Univ. Tart. = Acta Instituti et Horti Botanici Universitatis Tartuensis.

Archiv f.d.Nat. = Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands; järg Eesti Loodusteaduse Arhiiv.

Beitr. = Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands, I - VIII (Tallinn 1868 - 1915); IX köitest alates: Beiträge zur Kunde Estlands.

ERKkA = Eestimaa Rootsiaegse Kindralkuberneri Arhiiv.

Изв. Геогр. Общ. = Известия Всесоюзного Географического Общества.

LUS-i Aruanded = Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi Aruanded. Sitzungsberichte der Naturforscher-Gesellschaft bei der Universität Tartu (-1933) Annales Societatis Rebus Naturae Investigandis in Universitate Tartuensi Constitutae (1934 -). Tartu.

Publ. Inst. Univ. Tart. Geogr. = Publicationes Universitatis Tartuensis Geographici.

Publ. Sem. Univ. Tartuensis Oec.-Geogr. = Publicationes Seminarii Universitatis Tartuensis Oeconomico-Geographici. Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised.

Sitz. d. Gel. Estn. Ges. = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.

Verh. d. Gel. Estn. Ges. = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.

Kaardid.

1. Katastri Ameti skeemilised kaardid. 1:10 000. Lehed: V 27-28; VI 26-30; VII 25-31; VIII 25-31; IX 25-31; X 26-30. 1931-1942.
2. Kaitsevägede Staabi Topo-Hüdrograafia Osakonna topograafiline kaart. 1:25 000. Lehed: III 26, 27, 28; IV 26, 27, 28. 1925-1931.
3. Sõjavägede Staabi Topo-Hüdrograafia Osakonna topograafiline kaart. 1: 50 000. Lehed: 207 Suurupi; 208 Tallinn; 306 Paldiski; 307 Keila; 308 Nõmme. 1935-1936.
4. Eesti topograafiline ülevaatekaart. 1: 200 000. Leht: 13 Tallinn. Tallinn 1937.
5. Vene sõjaväe 1-verstaline topograafiline kaart. 1:42 000. Lehed: III 26, 27, 28; IV 26, 27, 28; V 26, 27, 28. 1899.
6. Vene sõjaväe 2-verstaline topograafiline kaart. 1:84 000. Lehed: VII^{c} 16, 17; VIII^{c} 16, 17. 1899.
7. Vene sõjaväe 3-verstaline topograafiline kaart. 1:126 000. Leht: III 4. 1867 (1931).

8. Меркаторская карта на Ревельский рейдъ. 1846.

9. Меркаторская карта отъ Суропа до Оденсхо́льма и Балтийского порта. 1851.

10. Soome laht Hoglandist Suuropini. 1:193 395. 1921.

11. Soome laht Suuropist Osmussaareni. 1:68 125. 1922.

12. Tallinna reid ja sadamad. 1:20 000. 1922.

13. Holm, A. Keila ümbruse mõisade ja külade kaarte. 1693-1698. ERKkA II 5-6, 8, 14-23, 25-27.

14. Holmberg, J. Keila ümbruse mõisade ja külade kaarte. 1688-1698. ERKkA II 3, 9-13, 24; III 2, IV 3-7, 52-55; Tallinna Linna ja Harju maakonna Arhiiv nr. 187.

15. Kegell Sochn. Keila kihelkonna kaart XVII saj. lõpust. ERKkA II 4.

16. Mellin, L.A. Graf - Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernements und Hertzogthümer Lief- u. Ehstland und der Provinz Oesel. Riga-Leipzig 1791-98.

17. Schmidt, J.F. - Provincia Revaliensis sive Estlandia. Quatuor Dioecesibus Contenta cum Finitimis Insulis Dago Worms etc. Petropoli 1770.

18. Schmidt, J.H. Karte von Ehstland mit den Kreis-, Polizeidistricts- und Guts-Grenzen so wie den Plänen der Städte. 1:210 000. Berlin 1871.

19. Waxelbergh, S. Deliniatio Geometrica Öffwer Dee Länder som Slottet och Stadhen Rewel. 1688. ERKkA III 1.

Käsitlused.

20. Adson, A. 1924. Keila-Joa. "Agu" II, nr. 29. Tallinn.

21. Almquist, J.A. 1922. Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523 - 1630 III, 4. Stockholm.

22. Alta, J. 1911. Nelikümmend aastat Saku valla majanduslisest ajaloost. "Oma maa" I, lk. 192 - 197. Tartu.

23. Alta, J. 1929. Kuidas Saku mõisa sai nime. "Päevaleht" 1929, nr. 117. Tallinn.

24. Anweldt, A. - Blumberg, A. 1929. Beitrag zur Geschichte der Eiszeit in Estland. Beitr. XIV, 5. Reval.

25. Aruanne Geoloogilise Komitee tegevusest 18.VIII 37 - 1.IV 39. Report of the Activities of the Geoloogiline Komitee (Geological Survey of Estonia) for the period 18.VIII 37 - 1.IV 39. Tallinn 1940.

26. Баранский, Н.Н. 1946-a. Страноведение и география физическая и экономическая. Изв. Геогр. Общ. 1946, lк. 9-24. Москва-Ленинград.

27. Баранский, Н.Н. 1946-b. Об экономико-географическом изучении городов. Вопросы Географии. Сборник второй. Москва.

28. Берг, Л.С. 1945. Фации, географические аспекты и географические зоны. Изв. Геогр. Общ. 1945, lк. 162-164. Москва-Ленинград.

29. Берг, Л.С. 1947. Географические зоны Советского Союза. Издание третье. Москва.

30. Bienenstamm, H.v. 1826. Geographischer Abriss der drei deutschen Ostsee-Provinzen Russlands, oder der Gouvernemens Ehst-, Liv- und Kurlands. Riga.

31. Blüthgen, J. 1938. Die Eisverhältnisse des Finnischen und Rigaischen Meerbusens. Archiv der Deutschen Seewarte und des Marineobservatoriums. 58. Band. Nr. 3. Hamburg.

32. Bodisco, E. 1902. Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrarstatistik Estlands. Reval.

33. Eesti Ajalugu I - III. Peatoim. H.Kruus. Tartu 1935-40.

34. Eichwald, K. 1932. Taimkate. Eesti V. Valgamaa. Tartu.

35. Eichwald, K. 1934. Taimkate. Eesti VI. Saaremaa. Tartu.

36. Eichwald, K. 1939. Taimkate. Eesti VII. Viljandimaa I. Tartu.

37. Eichwald, K. 1940. Eesti. Taimestik. Eesti Entsüklopeedia täiendusköide, 2. vihk, veerg 223-232. Tartu.

38. Essen, N. - Johansen, P. 1939. Tallinna Turberaamat 1515-1626. I osa: tekst. Das Revaler Geleitsbuch 1515-1626. I Teil: Text. Tallinna linnaarhiivi väljaanded. Nr.9. Tallinn.

39. Friedenthal, A. 1932. Der Münzfund von Kumna. Beitr.XVIII, 1. Reval.

40. Frisch, K. 1933. Average Distribution of Ice along the Coast of Esthonia. IV-th Hydrol. Conference of the Baltic States, I Sect., 79. Leningrad.

41. Giere, W. 1932. Morphologie der estländischen Nordküste. Veröffentlichungen des Geographischen Instituts der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr. Neue Folge-Reihe Geographie Nr. 6. Königsberg i. Pr.

42. Giere, W. 1933. Die Windverhältnisse an den ostbaltischen Küsten. Arbeiten des Naturforscher-Vereins zu Riga. Neue Folge. Heft XX. Riga.

43. Говорухин, В.С. 1947. Динамика ландшафтов и климатические колебания на Крайнем Севере. Изв. Геогр. Общ.1947, lк. 3I7-324. Москва-Ленинград.

44. Granö, J.G. 1922. Eesti maastikulised üksused. Deutsches Referat: Die landschaftlichen Einheiten Estlands. "Loodus" I, lk. 105-123, 193-216, 258-281. Tartu.

45. Granö, J.G. 1929. Reine Geographie. Eine methodologische Studie, beleuchtet mit Beispielen aus Finnland und Estland. Acta Geographica 2, Nr. 2. Helsinki.

46. Haberman, H. 1937. Treppoja. "Eesti Loodus" V, lk. 1-5. Tartu.

47. Haberman, H. 1938. Klooga järv. "Eesti Loodus" VI, lk.38-41. Tartu.

48. Hausen, H. 1913-a. Materialien zur Kenntnis der pleistozänen Bildungen in den russischen Ostseeländern. Fennia 34, Nr. 2. Helsingfors.

49. Hausen, H. 1913-b. Über die Entwicklung der Oberflächenformen in den russischen Ostseeländern und angrenzenden Gouvernements in der Quartärzeit. Fennia 34, Nr.3. Helsingfors.

50. Helmersen, G.v. 1839. Ueber den bituminösen Thonschiefer und ein neuentdecktes brennbares Gestein der Uebergangsformation Ehstlands, mit Bemerkungen neuerer Zeit. Bulletin Scient. de l'Acad. St. Pétersbourg V, 4-5. Saint-Pétersbourg-Leipzig.

51. Helmersen, G.v. 1882. Studien über die Wanderblöcke und die Diluvialgebilde Russlands. Mém. de l'Acad. Imp. des Sciences VII Série, T. XXX, 5. St. Pétersbourg.

52. Hupel, A.W. 1789. Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft. Zur Ergänzung der topographischen Nachrichten von Lief- und Ehstland.Riga.

53. Hupel, A.W. 1782. Topographische Nachrichten von Lief- und Estland III, Riga.

54. Illustrierte Führer durch Reval und seine Umgebungen.Vierte verbesserte und erweiterte Auflage. Reval 1911.

55. Indreko, R. 1934. Looduse ja maastiku määrav osa Eesti muinasaegsel asustamisel. Summary: The Influence of Nature and Landscape on the Development of the Colonization of Prehistoric Estonia. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX-X, lk. 113-122. Tartu.

56. Jaanusson, V. 1945. Über die Stratigraphie der Viru- resp. Chasmops-Serie in Estland. "Geologiska Föreningens" 1945, lk. 212-224. Stockholm.

57. Яунпутнинь, А.И. 1946. К вопросу о географическом районировании. Изв. Геогр. Общ. 1946, lк. 91-108. Москва-Ленинград.

58. Johansen, P. 1925-a. Vanem Tallinna Jaani haigemaja vakuraamat. 1435-1504. Das älteste Wackenbuch des Revaler St. Johannis-Siechenhauses. 1435-1507. Tallinna linnaarhiivi väljaanded. IV järg. Tallinn.

59. Johansen, P. 1925-b. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Verh. d. Gel. Estn. Ges. XXIII. Dorpat.

60. Johansen, P. 1926. Keila kirikuvöörmündrite arveraamat. 1472-1553. Das Rechnungsbuch der Kegelschen Kirchenvormünder. 1472-1553. Tallinn.

61. Johansen, P. 1929. Katkendid Tallinna esimestest turberaamatutest. 1365-1458. Revaler Geleitsbuch-Bruchstücke. 1365-1458. Tallinna linnaarhiivi väljaanded. Nr. 4. Tallinn.

62. Johansen, P. 1930. Analecta estonica I. "Ajalooline Ajakiri" 1930, lk. 147-154. Tartu.

63. Johansen, P. 1932. 35 Regesten und Urkunden zur Gütergeschichte Harrien-Wierlands (Harju-Virumaa) im 13. und 14. Jahrhundert. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat - Sitz. d. Gel. Estn. Ges. 1930. Tartu.

64. Johansen, P. 1933. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen-Reval.

65. Jung, J. 1898. Muinasaja teadus eestlaste maalt. II. Jurjev.

66. Jürgenson, L. - Mõls, E. 1946. Mineraalsetest ehitusmaterjalidest Eesti NSV-s. Со сводкой: О минеральных строительных материалах Эстонской ССР. Tartu.

67. Kaikko, Joh. 1942-a. Maantieteellisestä rytmi-käsitteestä. Deutsches Referat: Über den geographischen Begriff Rhythmus. "Terra" 1942, lk. 128-131. Helsinki.

68. Kaikko, Joh. 1942-b. Suomen maantieteellisten alueiden maisematieteelliset vuodenajat ja maiseman rytmikaavat. Deutsches Referat: Die landschaftskundlichen Jahreszeiten und die landschaftlichen Rhythmusformeln der geographischen Gebiete Finnlands. "Terra" 1942, lk. 229-243. Helsinki.

69. Kaikko, Joh. 1944. Maantieteellisen liikuman vuodenaikainen rytmi. Deutsches Referat: Der jahreszeitliche Rhythmus im geographischen Beweglichen. "Terra" 1944 lk. 1-10. Helsinki.

70. Kaikko, Joh. 1945. Maiseman vuodenaikainen rytmi suomen kasvipeitteessä ja tekomuodostossa. Deutsches Referat: Der jahreszeitliche Rhytmus der finnischen Landschaft in der Pflanzendecke und im umgeformten Stoff. "Terra" 1945, lk. 69-78. Helsinki.

71. Kaljuvee, J. 1933. Die Grossprobleme der Geologie. Tallinn.

72. Kampmann, M. 1918. Eesti Kodumaa. Esimene osa: Põhja-Eesti.

73. Kant, Edg. 1926. Tartu linn kui ümbrus ja organism. Linnageograafiline vaatlus, ühtlasi lisang kultuurmaastiku morfoloogiale. Le Référé français. Tartu. Étude d'un Environnement et Organisme urbain. Äratrükk koguteosest "Tartu". Tartu.

74. Kant, Edg. 1935. Bevölkerung und Lebensraum Estlands. Ein anthropoökologisches Beitrag zur Kunde Baltoskandias. Tartu.

75. Kark, J. 1943. Eesti hüdrogeoloogia puurkaevude andmetel. Käsikiri ENSV Teaduste Akadeemia Geoloogiliste Teaduste Instituudis.

76. Kenkmaa, R. 1940. Keskaegse Tallinna tekkimine ja laienemine. Neljas Eesti Loodusteadlaste päev 18. ja 19. märtsil 1940 Tartus. Ettekannete kokkuvõtteid. Tartu.

77. Kents, J. 1935. Maastiku ilme muutuvusest. "Eesti Loodus" III, lk. 1-3. Tartu.

78. Kents, P. 1939? Postglatsiaalsed Läänemere rannajoone võnkumised Eestis illustreeritud Kõpu poolsaarel. Käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli Geoloogia laboratooriumis.

79. Kirde, K. 1939. Andmeid Eesti kliimast. With a summary: Data about the climate of Estonia. Acta et Comm. Univ. Tart. A. XXXIV.8. Tartu Ülikooli Meteoroloogia Observatooriumi Teaduslikud Väljaanded Nr. 3. Tartu.

80. Kirde, K. 1943. Kliima-valdkonnad Eestis. Mit deutscher Zusammenfassung: Klimagebiete in Estland. Acta et Comm. Univ. Tart. A XXXVIII.8. Tartu.

81. Kivi, A. 1937. Saraste piiridest ning nende kaitsest, eriti Tallinnas. "Vana Tallinn" II, lk. 17-36. Tallinn.

82. Kohava, P. 1938. Keila lähema ümbruse loodusest. "Loodusevaatleja" IX, lk. 132-134. Tallinn.

83. Kumari, E. 1939. Ühe linnuparadiisi viimsed päevad. "Eesti Looduskaitse" I, lk. 125-123. Tallinn.

84. Kupffer, K.R. 1925. Grundzüge der Pflanzengeographie des ostbaltischen Gebietes. Riga.

85. Köögardal, A. 1923. Pildid Vääna kosest. "Agu" I, nr.28. Tallinn.

86. Köögardal, A. 1924-a. Keila kihelkonnaloost. Tallinn.

87. Köögardal, A. 1924-b. Keila Türisalu. "Agu" II, nr.35. Tallinn.

88. Laasi, A. 1940. Ormsös landskapsbild. Referaat: Vormsi maastikuline selgitus. Särtryck ur Svio-Estonica 1939. Tartu.

89. Лавров, В.И.- Покшишевский В.В. 1947. Некоторые методические вопросы проведения полевых экономико-географических работ и составления дробно-региональных характеристик. Изв. Геогр. Общ. 1947, 1к. 303-316. Москва-Ленинград.

90. Landrolle von Estland. Reval 1902.

91. Lenin, V.I. Valitud teosed I-II. Tallinn 1945-46.

92. Liiv, O. 1935. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts I. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused. Verh. d. Gel. Estn. Ges. XXVII. Tartu.

93. Liiv, O. 1938. The Aspect of the Estonian Landscape at the End of the 17-th Century based on the Maps of the Swedish Times in the Central State Archives. Referaat: Eesti maastikuline ilme rootsiaegse kaardiainestiku alusel Riigi Keskarhiivis. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused. Liber Saecularis. Tartu.

94. Lillema, A. 1945. ENSV mullastiku regionaalne liigitus. "Plaanimajandus" II, lk. 208-220. Tallinn.

95. Lillema, A. 1946-a. Mullastiku rühmade ja erimite regionaalne levimine Eesti NSV-s. "Eesti Põllumajandus" I, lk. 181-188. Tallinn.

96. Lillema, A. 1946-b. Lühike mullaerimite kirjeldus Eesti NSV mullastikukaardi juurde (1:400 000). Со сводкой: Краткая характеристика почвенных разностей ЭССР. Tartu.

97. Lippmaa, T. 1928. Lobotka. Taimkate. Eesti III. Setumaa. Tartu.

98. Lippmaa, T. - Lippmaa, H. 1930. Taimkate. Eesti IV. Pärnumaa. Tartu.

99. Lippmaa, T. 1933. Taimeühingute uurimise metoodika ja Eesti taimeühingute klassifikatsiooni põhijooni. Referaat: Grundzüge der pflanzensoziologischen Methodik nebst einer Klassifikation der Pflanzenassoziationen Estlands. LUS-i Aruanded XL, I-2. Acta Inst. et Horti Bot. Univ.Tart.III,4. Tartu.

100. Lippmaa, T. 1935. Eesti geobotaanika põhijooni. Résumé: Aperçu géobotanique de l'Estonie. Acta et. Comm. Univ. Tart. (Dorp.) A XXVIII. 4. Acta Inst. et Horti Bot. Univ. Tart. IV. Tartu.

101. Lippmaa, T. 1937. Eesti vegetatsioonikaardi koostamise alused ning senise töö tulemusi. "Eesti Loodus" V, lk. 59-62. Tartu.

102. Luha, A. 1940. Eesti Geoloogiline koostis. Eesti Entsüklopeedia täiendusköide, 2. vihk, veerg 218-221. Tartu.

103. Luha. A. 1946. Eesti NSV maavarad. Rakendusgeoloogiline kokkuvõtlik ülevaade. Tartu.

104. Mang, A. 1940. Südatalviseid ekskursioonimärkmeid Tallinna Kopli lahe linnustikust. "Eesti Loodus" VIII, lk. 149-154. Tartu.

105. Merejää vaatlused 1923/24.- 1938/39. a. talvel Eestis. Tartu Ülikooli Eesti Veekogude Uurimise Komisjoni väljaanne Nr. 1 -31. Loodusvarade Instituudi Avaldised. Meteoroloogia, Klimatoloogia ja Hüdroloogia Sektsiooni Töö nr. 1.

106. Mey, Joh. 1927. Eesti loots. Meresõidu ja lootsiasjanduse käsiraamat. Hüdrograafiline kirjeldus Eesti rannikust ja merest. Eesti Kindralstaabi IV (Topo-Hüdrograafia) Osakonna Publikatsioonid Nr. 7. Tallinn.

107. Niclasen, E. 1904. Floristisches aus Lodensee in Estland. Korrespondenzblatt des Naturforscher-Vereins zu Riga XLVII, lk. 121-125. Riga.

108. Nottbeck, E. v. 1884. Der alte Immobilienbesitz Revals. Reval.

109. Orviku, K. 1933. Ihkkeel. "Eesti Loodus" I, lk. 2-3. Tartu.

110. Orviku, K. 1934. Sõrve loodus ja inimene. Résumé: L'homme et la nature à Sõrve. Publ. Sem. Univ. Tartuensis Oec.-Geogr., Nr. 6. Tartu.

111. Orviku, K. 1935. Jugadest Põhja-Eesti pangal. "Eesti Loodus" III, lk. 124-127. Tartu.

112. Orviku, K. 1939. Rõngu interglatsiaal - esimene interglatsiaalse vanusega organogeensete setete leid Eestist. "Eesti Loodus" VII, lk. 1-21. Tartu.

113. Orviku, K. 1940. Lithologie der Tallinna-Serie (Ordovizium, Estland), I. Acta et Comm. Univ. Tart. A XXXVI,1. Tartu Ülikooli Geoloogia-instituudi Toimetused Nr. 58. Tartu.

114. Ozersky, A. 1844. Geognostischer Umriss des nordwestlichen Ehstlands. Verhandlungen der mineralogischen Gesellschaft St. Petersburg 1844, lk. 105-104. St. Petersburg.

115. Paucker, C.J. A. 1847. Ehstlands Landgüter und deren Besitzer zur Zeit der Schweden-Herrschaft. Reval.

116. Piiper, J. 1933. Uusi andmeid muusträsta leviku kohta Eestis. "Eesti Loodus" I, lk. 88. Tartu.

117. Piiper, J. 1935. Pilte ja hääli kodumaa loodusest. Loodusesõbra muljeid maalt ja merelt. Tartu.

118. Piiper, J. 1944. Keila-Joal muusträsta otsingul. "Postimees", 1944, nr. 156. Tartu.

119. Pirang, H. Das baltische Herrenhaus I-III. Baltische Baudenkmäler. Band I. Riga. 1926-30.

120. Погребовъ, Н.Ф. 1920. Прибалтийские горючие сланцы. Сборник "Естественныя Производительныя Силы России" Том IV, выпуск 30. Петроград.

121. Пономарев, А.Н. 1937. Элементарные ландшафты абразионно-эрозионной платформы Урала в подзоне разнотравно-ковыльных степей. "Землеведение" XXXIX, lk. 58-67. Москва-Ленинград.

122. Prümmel, J. 1923. Eesti tervismuda- ja merekuurordid. Tartu.

123. III Põllumajandusloendus 1939.a. Vihk I. Données du Recensement Agricole de 1939. Vol. I. Tallinn 1940.

124. Pärna, K. 1940. Põhja-Harjumaa maa-asulastik. The Rural Settlements of Northern-Harjumaa. LUS-i Aruanded 46, lk. 119-166. Tartu.

125. Rahvastiku koostis ja korteriolud. 1.III 1934 rahvaloenduse andmed. Vihk II. Composition démographique de la Population et Logements. Données du Recensement de 1.III 1934. Vol. II. Tallinn 1935.

126. Ramsay, W. 1929. Niveauverschiebungen, eisgestaute Seen und Rezession des Inlandeises in Estland. Fennia 52,Nr.2. Helsinki.

127. Raudsepp, A. 1946. Eesti NSV turbasood. Со сводкой: Характеристика торфяных болот ЭССР. Tartu.

128. Riikoja, H. 1934. Eesti järvede nimestik. Summary: List of Estonian Lakes. Andmed Eesti ala järvede uurimiseks. Nr. 19. LUS-i Aruanded XLI, 1-2. Tartu.

129. Russow, Balthasar - Liivimaa kroonika I-II. Eesti Kirjanduse Seltsi Ajalootoimkonna toimetused nr. I[a], Tartu 1920-21.

130. Russow, Edm. 1864. Flora der Umgebung Revals. Archiv f.d. Nat. II Serie, VI Bd. Dorpat.

131. Rumma, J. 1924. Harju maakonna geograafiline ülevaade. 1922.a. üldrahvalugemise andmed. Vihk VI: Harju maakond ja Tallinna linn. Tallinn.

132. Саушкин, Ю.Г. 1947. Программа географического изучения сельского населенного пункта. "География в Школе" 1947, lk. 56-59. Москва.

133. Schiemann, Th. 1882. Der älteste schwedische Kataster Liv- und Estlands. Eine Ergänzung zu den baltischen Güterchroniken. Reval.

134. Schmidt, Fr. 1855. Flora des silurischen Bodens von Ehstland, Nord-Livland und Oesel. Archiv f.d. Nat. II Serie, I Bd. Dorpat.

135. Schmidt, Fr. 1858. Untersuchungen über die silurische Formation von Ehstland, Nord-Livland und Oesel. Archiv f. d. Nat. I Serie, II Bd. Dorpat.

136. Schmidt, Fr. 1881. Revision der ostbaltischen Trilobiten nebst geognostischer Übersicht des ostbaltischen Silurgebiets. Mém. de l'Acad. Imp. des Sciences, VII Série, T. XXX, 1. St. Petersbourg.

137. Sepp, H. 1938. Põhja-Eesti majanduslik olustik XIX sajandi teisel poolel. "Ajalooline Ajakiri" 1938. Tartu.

138. Sisevete uurimise andmed. Beiträge zur Hydrologie der Binnengewässer Estlands I - XV. Tallinn 1922-1941.

139. Sitz, E. 1932-a. Telinõmme-kajakate järv. "Loodusevaatlеja" III, lk. 65-68, 102-105. Tartu.

140. Sitz, E. 1932-b. Ornitoloogiline ekskursioon Kloogale. "Loodusevaatleja" III, lk. 179-184. Tartu.

141. Sits, E. 1933. Musträsta leiukohti Loode- ja Lääne-Eestis. "Eesti Loodus" I, lk. 88. Tartu.

142. Sits, E. 1938. Kevadisest linnuelust Tallinna ümbruses. "Eesti Loodus" V, lk. 62-67. Tartu.

143. Сорочинская-Горюнова, И.И. 1946. Типы населенных пунктов Восточного Приладожья. Изв. Геогр. Общ. 1946, lк. 183-192. Москва-Ленинград.

144. Spreckelsen, A. 1925. Das Gräberfeld Strandhof (Rannamõis) Ksp. Kegel, Harrien, Estland. Beitr. XI, 1-2. Reval.

145. Spreckelsen, A. 1927. Ein steinzeitlicher Lagerplatz in der Sandwüste unter Nõmme bei Reval. Beitr. XIII, 3. Reval.

146. Stalin, J. Leninismi küsimusi. Tallinn 1945.

147. Stavenhagen, W.S. 1867. Album baltischer Ansichten. Mitau.

148. Tallinna Linna Statistiline Aastaraamat 1939. Annuaire Statistique de la Ville de Tallinn 1939. Statistisches Jahrbuch der Stadt Tallinn 1939. Tallinn 1939.

149. Tammekann, A. 1924. Eesti diktüoneema-kihi uurimine tema tekkimise, vanaduse ja levimise kohta. Deutsches Referat: Untersuchung des Dictyonema-Schiefers in Estland nach Entstehung, Alter und Verbreitung. Acta et Comm. Univ. Dorp. A V. 6. Tartu.

150. Tammekann, A. 1926. Die Oberflächengestaltung des nordost-estländischen Küstentafellandes. Acta et Comm. Univ. Dorp. A IX. 7. Tartu.

151. Tammekann, A. 1929. Outlines of the Distribution of Population in Estonia. LUS-i Aruanded XXXV, 3-4. Publ. Inst. Univ. Tart. Geogr. Nr. 16. Tartu.

152. Tammekann, A. 1932. Eesti."Maailma maad ja rahvad", 18. vihk. Tartu.

153. Tammekann, A. 1933. Eesti maastikutüübid. Deutsches Referat: Die Landschaftstypen Estlands. LUS-i Aruanded XXXIX, 1-2. Publ. Inst. Univ. Tart. Geogr. Nr. 20. Tartu.

154. Tammekann, A. 1934. Tallinna aseme pinnamoest."Eesti Loodus" II, lk. 34-37. Tartu.

155. Tammekann, A. 1935. Põhja-Eesti paekaldast. "Loodusevaatleja" VI, lk. 2-5. Tartu.

156. Tammekann, A. 1936. Die Entwicklung der nordestländischen Kliffküste während der spät- und postglazialen Zeit. Comptes Rendus du Congrès international de Géographie Varsovie 1934. Tome deuxième. Travaux de la Section II. Varsovie.

157. Tammekann, A. 1940-a. Mannerjää viimane retsessioon ja otsmoreenid. Neljas Eesti Loodusteadlaste päev 18. ja 19. märtsil 1940 Tartus. Ettekannete kokkuvõtteid. Tartu.

158. Tammekann, A. 1940-b. The Baltic Glint. A Geomorphological Study. Part I.Morphography of the Glint. Eesti Loodusteaduse Arhiiv I seeria, XI, 3-4. Publ. Inst. Univ. Tart. Geogr. Nr. 24. Tartu.

159. Teichert, C. 1927. Der estländische Glint. "Natur und Museum" 57.Frankfurt a. M.

160. Teichert, C. 1927. Die Klufttektonik der cambro-silurischen Schichtentafel Estlands. "Geologische Rundschau" XVIII, lk. 241-263. Berlin.

161. Thomsen, P.W. 1924. Zur Frage der regionalen Verbreitung und Entstehung der Gehölzwiesen und Alvartriften in Nord-Estland. LUS-i Aruanded XXX, 3-4. Tartu.

162. Thomson, P.W. 1929. Die regionale Entwickelungsgeschichte der Wälder Estlands. Acta et Comm. Univ. Tart. (Dorp.) A XVII. 2. Tartu Ülikooli Geoloogia-instituudi Toimetused Nr. 19. Tartu.

163. Thomson, P.W. 1933-a. Ostrea-leiust Litorina-setetest Laulasmaal. "Eesti Loodus" I, lk. 43. Tartu.

164. Thomson, P.W. 1933-b. Ein von Ancylusstrand-bildungen bedecktes Torflager bei Jelgimägi. Beitr. XVIII, 3. Reval.

165. Thomson, P.W. 1933-c. Vorläufige Bemerkung über Potentilla fruticosa L. in NW Estland. Beitr. XVIII, 3. Reval.

166. Thomson, P.W. 1936. Esialgne teade Vääna Litorina-lõuka kohta. "Eesti Loodus" IV, lk. 161-162. Tartu.

167. Thomson, P.W. 1939-a. Tabellarische Übersicht über das Alluvium Estlands. Beitr. Naturwiss. Reihe, B. 1, H. 1/2. Tallinn.

168. Thomson, P.W. 1939-b. Ülevaade Eesti soodest. "Eesti Loodus" VII, lk. 90-98. Tartu.

170. Tööharud ja leibkonnad. 1.III 1934 rahvaloenduse andmed. Vihk III. Occupations et Familles. Données du Recensement de 1.III 1934. Vol. III. Tallinn 1935.

171. Ungern-Sternberg, P.v. 1915. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. Ein Beitrag zur Gütergeschichte Estlands. Beitr. VIII, 1-2. Reval.

172. Vaga, A. 1932. Eesti kunsti ajalugu I. Referat: Kunstgeschichte Estlands I. Tartu.

173. Valdade rahvastik. 1.III 1934 rahvaloenduse andmed. Vihk I. Population des Communes rurales. Données du Recensement de 1.III 1934. Vol. I. Tallinn 1934.

174. Weber, Ed. 1854. Revals landschaftliche Umgebung. Illustrierter Revalscher Almanach für das Jahr nach Christi Geburt 1855. Reval-Riga.

175. Verzeichnis der für die Grundsteuererhebung geschätzten Ländereien Gouvernements Estland mit Angabe der Schätzungergebnisse. Tallinn 1912?

176. Viirok, Ed. 1930. Taimestikust paekaldal. "Loodusevaatleja" I, lk. 113-115. Tartu.

177. Viirok, Ed. 1936. Pilte kauneimatest parkidest – Oru ja Keila-Joa. "Eesti mets" 16, lk. 186-188. Tallinn.

178. Vilbaste, G. 1936. Kodumaa allikaist. "Loodusevaatleja" VII, lk. 161-167. Tallinn.

179. Vilbaste, G. 1938. Taimkate. Eesti VIII. Läänemaa. I Üldosa. Tartu.

180. Vilberg, G. 1921. Harjumaa. Maateadusline lugemik. Tartu.

181. Vilberg, G. 1927. Loost ja lootaimkonnast Ida-Harjumaal. Referat: Die Alvare und die Alvar-Vegetation in Ost-Harrien. LUS-i Aruanded XXXIV, 1. Tartu.

182. Vilberg, G. 1930. Eesti taimeühiskonnad I. Formatsioonid. Referat: Die Pflanzengesellschaften in Eesti I Formationen. LUS-i Aruanded XXXVI, 3-4. Tartu.

183. Öpik.A. 1925. Beitrag zur Stratigraphie und Fauna des estnischen Unter-Kambriums (Eophyton-Sandstein). Acta et Comm.Univ.Tart.(Dorp.) A.XV.2. Tartu Ülikooli Geoloogia-instituudi Toimetused Nr. 3. Tartu.

184. Öpik, A. 1927. Die Inseln Odensholm und Rogö. Ein Beitrag zur Geologie von NW-Estland. Acta et Comm. Univ. Tart. (Dorp.) A XII. 2. Tartu Ülikooli Geoloogia-instituudi Toimetused Nr. 9. Tartu.

185. Öpik, A. 1929-a. Der estländische Obolenphosphorit. Tallinn.

186. Öpik, A. 1929-b. Studien über das estnische Unterkambrium (Estonium) IV. Acta et Comm. Univ. Tart. (Dorp.) A XI. 2. Tartu Ülikooli Geoloogia-instituudi Toimetused Nr. 15. Tartu.

187. Öpik, A. 1930. Brachiopoda Protremata des estländischen ordovizischen Kukruse-Stufe. Acta et Comm. Univ. Tart. (Dorp.) A XVII. 1. Tartu Ülikooli Geoloogia-instituudi Toimetused Nr. 20. Tartu.

188. Öpik, A. 1933. Über Scolithus aus Estland. Acta et Comm. Univ. Tart. (Dorp.) A XXIV. 3. Tartu Ülikooli Geoloogia-instituudi Toimetused Nr. 29. Tartu.

189. Öpik, A. 1934. Über Klitamboniten. Acta et Comm. Univ. Tart. (Dorp.) A XXVI. 5. Tartu Ülikooli Geoloogia-instituudi Toimetused Nr. 52. Tartu.

190. Öpik, A. - Laasi, A. 1937. Läänemaa geoloogia. Referat: Geologie von Läänemaa. Tartu Ülikooli Geoloogia-instituudi Toimetused Nr. 51. Äratrükk koguteosest 'Eesti VIII - Läänemaa'. Tartu.

191. Üksip, A. 1927. Phytophaenologische Beobachtungen in der Umgebung Revals während der Vegetationsperiode des Jahres 1926. Beitr. XIII, 3. Reval.

192. Üksip, A. 1934. Must tuhkpuu Väänas. "Loodusevaatleja" V, lk. 160. Tartu.

193. Üksip, A. 1936. Taimede õitseajast ja selle tähistamisest. "Loodusevaatleja" VII, lk. 47-50. Tartu.

194. 1922.a. üldrahvalugemise andmed. Vihk VI: Harju maakond ja Tallinna linn. Résultats du Recensement de 1922. Tome VI: Arrondissement Harju et Ville de Tallinn. Tallinn 1924.

LISADE LOEND

A. Joonised.

1. Uuritava ala asend.
2. Keila ümbruse halduslik liigestus.
3. Absoluutsed kõrgused.
4. Pinnavormid.
5. Keila lavavoor.
6. Aluspõhja kaart.
7. Vääna orund.
8. Pinnakatte kaart.
9. Pärastjääaegne maatõus Keila ümbruses.
10. Reljeefi valdkonnad.
11. Vetevõrk.
12. Taimkatte valdkonnad.
13. Asustus.
14. Keila ümbruse maastikuline liigestus.
15. Keila linn.
16. Päeva, öö ja hämariku pikkus ning keskmine päikesepaiste kestvus Tallinnas 1926-35.
17. Temperatuurid Tallinnas 1922-35.
18. Keskmine selgete ja pilviste päevade arv 1923-35 Tallinnas.
19. Suhtelise niiskuse kulg ning keskmine udu- ja rahepäevade arv 1923-35 Tallinnas.
20. Sademete esinemine kuude järgi 1923-35 Suurupis.
21. Sademete hulk kuude järgi 1923-35 Suurupis.
22. Talvepäevade arv Tallinnas 1922-35.
23. Tuule keskmine kiirus ning tormipäevade arv 1923-35 Tallinnas.

24. Keila jõe veeolud 1924-38 Keila linna kohal.
25. Jääolud 1923/24.- 1938/39. talvedel Suurupis.
26. Asustuse levik Keila ümbruses muinasajal.
27. Karjaküla XVII sajandi lõpust.
28. Saue ümbrus a. 1696.
29. Keila lähem ümbrus 1693.a.
30. Keila ümbruse kaart ca 1690.a-st.

B. Fotod.

31. Tiskre pank.
32. Maastik Keila-Joa - Vääna maantee ümbruses.
33. Keila maastik.
34. Kakumäe pank.
35. Türisalu kallas.
36. Tiskre pank.
37. Murrutuskulpaid Rannamõisas.
38. Tuula Kaldamägi.
39. Pääsküla lava.
40. Vanu luiteid Pääskülas, Koro veski lähedal.
41. Karstilohk Äsmäe-Metsaküla, Karjatse t.lähedal.
42. Nabe "mägi" Lohusalu poolsaarel.
43. Rannakivik Lohusalu poolsaarel.
44. Laulasma rannik.
45. Madal liivane lauskrand Klooga rannikul.
46. Rannamõisa rannik.
47. Lohusalu rannik.
48. Paemurd panga pervel Roodna as. kohal, Keila-Joal.
49. Kruusaauk Mustamäe nõlvakul, Mustamäe raudtee-peatuskoha lähedal.

50. Tallinna laht.

51. Lahepere laht.

52. Klooga järv.

53. Sooda järv.

54. Lõukaid Klooga rannas.

55. Kõltsu "sopid" Kloogal.

56. Keila jõgi.

57. Vasalemma jõgi.

58. Keila jõgi.

59. Kuristi oja Väänas.

60. Keila juga vähese veega.

61. Keila juga suurveega.

62. Juga Vääna jõel Vahi külas.

63. Treppoja (Koskoja) kaskaad Kloogal.

64. Okasmets Ääsmäe-Metsakülas.

65. Kulna-Aru mets.

66. Saue tammik.

67. Kadaka-loopealne Keila-Arul.

68. Põõsasmarana-loopealne Väänas.

69. Põõsastikke Keila lavavoore nõlvadel.

70. Lage nõmm Männikust lõuna pool.

71. Tuulemände ning rändrahne Lohusalu rannikul.

72. Männimetsaga kaetud rannamaa Keila-Joal.

73. Liivik Lohusalu maakaela kohal.

74. Vareskaera (Elymus arenarius) kogumikud Klooga rannas.

75. Sooda järv.

76. Tõlinõmme (Paistama) järv.

77. Valingu Tõtu t. vana elamu.

78. Hälli t. Öismäe asunduses.

79. Kadarpiku vabadiku-talu Sitpeksi k.

80. Aapsa t. Mustamäe asunduses.

81. Saue küla.

82. Joa-Suurküla.

83. Vanamõisa-Mäeküla.

84. Pääsküla-Saunaküla.

85. Saku Maakorraldustehnikum.

86. Ranna vana koolimaja.

87. Keila põllutöökooli hoone.

88. Muraste lastekodu.

89. Laabi asundus.

90. Saue asundus.

91. Lehmja asundus.

92. Äämäe-Ridaküla.

93. Keila linn.

94. Saue alevik.

95. Linnamaju Pääskülas.

96. Vana sild Keila jõel.

97. Endine Luuri kõrts Keila-Haapsalu maantee ääres.

98. Tallinn-Paldiski maantee.

99. "Olümpia tee"- uus Tallinn-Pärnu magistraal-maantee.

100. Karusloomade kasvatuse sovhoos "Karjaküla".

101. Suurupi ülemine tuletorn.

102. Kiimsoo raba Kloogal.

103. Tallinna madalik.

104. Mustjõe asula.

105. Harku küla.

106. Vaade Tallinna madalikule.

107. Tõnu pered Harku-Mäeküla.

108. Laabi k. Harkus.

109. Mererand Ranna koolimaja kohal.

110. Tilgu rand Rannamõisas.

111. Maastik Vääna-Ülevaltküla.

112. Naage küla Väänas.

113. Keila-Joa.

114. Keila-Joa loss.

115. Lohusalu poolsaar.

116. Lohusalu küla.

117. Nabe "mägi" Lohusalu rannikul.

118. Laulasma rannik.

119. Kõltsu pioneerlaager.

120. Sooda järv.

121. Lehmja asunduse ja Allika küla põllulagendik.

122. Tasandik Sauel, Kanama ümbruses.

123. Pääsküla sillakoht.

124. Pääsküla.

125. Tasandik Saue ümbruses.

126. Tänassilma küla.

127. Joa-Looküla.

128. Keila voorestik.

129. Alvar Keila lava tasasel lael.

130. Ülevoolupais Keila veski juures.

131. Laat Keilas.

132. Keila. Maju Haapsalu maantee ääres.

133. Keila. Vaade kiriku tornist Raekoja väljakule.

134. Keila. Majaderida Tallinna maantee ääres.

135. Keila jõgi Keila linna kohal.

136. Keila uus koolimaja.

137. ENSV Seemnevilja Trusti Niitvälja sovhoos.

138. Klooga järv.

139. Veskijärv Vasalemma jõel, Alavainu veski kohal.

140. Vasalemma aedlinn. Kesk tänav.

141. Maju Vasalemma aedlinnas.

142. Vasalemma raudteejaama hoone.

143. Ohtu MT Keskkool.

144. Tuula asundus.

145. Voore asundus.

146. Ääsmäe küla.

147. Ääsmäe-Metsaküla.

148. Kevadine suurvesi Keila jõel.

149. Õitsev kesaväli Keilas.

150. Vaikne suveõhtu Sooda järve ääres.

151. Õhtune vaade Rannamõisa rannikule.

152. Lahepere laht tüünel suvepäeval.

153. Hilissuvine maastik Keila ümbrusest.

154. Klooga rand äikeseilmaga.

155. Murrutus Türisalu pangal.

156. Mererand Tiskre k. kohal talvel.

157. Jäärüsi Kakuneeme tipus.

158. Kerguta (Vanamõisa) küla.

159. Aila küla Keila vallas.

160. End. Klooga mõis.

161. Keila-Joa.

162. Lehmja asundus.

163. Rahula asundus.

164. Vahi mänd Ohtu asunduses.

165. Härgadega künd Padise v. Tammiotsa t-s 1931.a.

166. Jäätõu (Kuulasma t.) Käesalus.

167. Endine Pääsküla trahter.

168. Endine Saue postijaam.

169. Sovhoosi küünid Niitväljal.

170. Mäe saun Sitpeksi külas, Käesalus.

171. I maailmasõja aegseid kindluseehitisi Harku v-s.

172. 1944.a. põlenud Arudevahe alevik.

173. Keila kirik.

174. Keila kirik.

175. Keila veski ja kirik XX sajandi algul.

176. Keila alevik XX sajandi algul.